

HANDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE COMMISSIE VOOR
BULLETIN
DE LA COMMISSION ROYALE DE

TOPONYMIE
&
DIALECTOLOGIE

LXXVI / 2004

INHOUD – SOMMAIRE

Jaarverslag 2003 – Rapport 2003.....	p. 7
Abonnements d'échange – Ruilabonnementen	p. 25
Liste des membres – Ledenlijst.....	p. 27
W. VAN OSTA, De boom van boom.....	p. 31
W. VAN OSTA, Over de etymologie van <i>teunisbloem</i>	p. 41
P. KEMPENEERS, Toponymie van Orsmaal, Gussenhoven en Melkwezer	p. 73
J. GERMAIN, <i>La Rouillie</i> , toponyme forestier	p. 313
M.-G. BOUTIER, <i>Chèvremont, Chyvecourt et Chaudfontaine</i> : histoire d'une configuration toponymique.....	p. 327
J. LOICQ, Les Atuatuques et le nom antique de Tongres.....	p. 369

Gepubliceerd met kredieten van het
Federaal Wetenschapsbeleid

Publié avec les crédits des services de la
Politique scientifique fédérale

WERKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. A. VAN LOEY, <i>Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw</i> , 252 blzn., 1 krt.	14 EUR
2. J. L. PAUWELS, <i>Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland</i> , 172 blzn., 28 krtn.	10 EUR
4. F. VANACKER, <i>Syntaxis van het Aalsters dialect</i> , 154 blzn.	8 EUR
6. J. LINDEMANS, <i>Toponymie van Asse</i> , 224 blzn., 1 krt.	13 EUR
7. A. PAUWELS, <i>De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin</i> , 2 dln., 268 blzn., 17 krtn.	18 EUR
10. E. EYLENBOSCH, <i>Woordgeografische studies in verband met de taal van het landbouwbedrijf in West-Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen</i> , 336 blzn.	16,5 EUR
11. J. BUNTINX - M. GYSSELING, <i>Het oude goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344). I. Tekst</i> , 360 blzn.	18 EUR
12. R. WILLEMYNS, <i>Bijdrage tot de studie van de klankleer van het Brugs op het einde van de middeleeuwen</i> , 306 blzn., 1 tabel ...	16 EUR
14. M. MAASEN - J. GOOSSENS, <i>Limburgs Idioticon</i> , 302 blzn.	16 EUR
16. M. DE VOS, <i>Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis</i> , 512 blzn., 24 krtn.	23 EUR
17. J. VAN LOON, <i>Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen</i> , 220 blzn.	13 EUR
18. Y. COUTANT, <i>Middeleeuwse molentermen in het graafschap Vlaanderen</i> , 942 blzn.	45 EUR
19. R. VAN PASSEN, <i>Toponymie van Waarloos</i> , 232 blzn., 3 krtn. ...	13 EUR
20. P. KEMPENEERS, <i>Toponymie van Waanrode</i> , 112 blzn., 20 krtn.	6,5 EUR
21. R. VANDEKERCKHOVE, <i>Structurele en sociale aspecten van dialectverandering. De dynamiek van het Deerlijkse dialect</i> , 352 blzn.	21 EUR
22. W. VAN OSTA, <i>Overzicht van Noord- en Zuid-Nederlandse LO-Namen</i> , 192 blzn.	10 EUR
23. V. MENNEN, <i>Toponymie van Eksel</i> , 416 blzn.	22 EUR
24. H. BROK, <i>Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen</i> , 160 blzn.	8 EUR

OVERDRUKKEN VAN DE VLAAMSE AFDELING

1. F. CLAES, <i>Bijdrage tot de toponymie van Schaffen en Molenstede</i> , 182 blzn., 8 krtn.	18 EUR
2. F. CLAES, <i>Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort</i> , 5 krtn., 196 blzn.	13 EUR
3. L. VAN DURME, <i>Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen</i> , 9 krtn., 96 blzn.	6,5 EUR
4. F. DEBRABANDERE, <i>Persoonsnamen in Hulster Ambacht 1300-1400</i> . - M. GYSSELING † - F. DEBRABANDERE, <i>Persoonsnamen in de Vier Ambachten 14e en 15e eeuw</i> , 2 krtn., 294 blzn.	16 EUR
5. F. DEBRABANDERE, <i>Persoonsnamen in de Kortrijkse baljuwsrekeningen 1385-1400</i> , 210 blzn.	13 EUR
6. F. DEBRABANDERE, <i>Persoonsnamen in de Kasselrij Kortrijk. Tweede helft veertiende eeuw</i> , 262 blzn.	14 EUR
7. J. VAN KEYMEULEN, <i>Dialectwoorden verzamelen. Een praktische handleiding</i> , 122 blzn.	7,5 EUR
8. P. KEMPENEERS, <i>Toponymie van Orsmaal, Gussenhoven en Melkwezer</i> , 242 blzn.	13 EUR

MÉMOIRES DE LA SECTION WALLONNE

15. R. MANTOU, <i>Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350)</i> , 550 p.	25 EUR
16. L. REMACLE, <i>Toponymie de Lierneux</i> , 182 p.	14 EUR
17. L. REMACLE, <i>Toponymie de La Gleize</i> , 144 p.	13 EUR
18. Y. COUTANT, <i>Terminologie du moulin médiéval dans le comté de Flandre</i> , 942 p.	45 EUR
19. J. LECHANTEUR, <i>Le Dictionnaire wallon-françois d'Augustin-François Villers</i> , 590 p.	25 EUR
20. J.-J. GAZIAUX, <i>Élevages divers, attelages et véhicules agricoles à Jauchelette</i> , 320 p.	16 EUR
21. Ph. HARDY - H. OFFERMANNE, <i>Toponymie d'Aywaille</i> , 200 p.	15 EUR
22. J.-J. GAZIAUX, <i>Cultures diverses, prairies, vergers et jardins à Jauchelette</i> , ill., 340 p.	18 EUR
23. J. LECHANTEUR, <i>Toponymies de Soumagne et de Melen</i> , 412 p. ...	21 EUR

TIRÉS À PART DE LA SECTION WALLONNE

1. A. BAGUETTE, <i>Toponymie de Charneux</i> , 76 p., 1 carte	6,5 EUR
2. M. WILLEMS - G. ABRAHAM, <i>Toponymie de Saive</i> , 116 p., 1 carte	8 EUR
3. A. BAGUETTE, <i>Toponymie de Battice</i> , 84 p., 2 cartes	6,5 EUR
4. A. BAGUETTE, <i>Toponymie de Thimister</i> , 76 p.	6,5 EUR
5. A. BAGUETTE, <i>Toponymie de Chainex</i> , 64 p., 2 cartes	5 EUR
6. J. LOICQ - J.-H. MICHEL, <i>Esquisse d'une histoire linguistique de la Belgique dans l'antiquité</i> , 152 p.	13 EUR
7. J. GERMAIN, <i>Toponymie de Natoye</i> , 132 p.	10 EUR
8. L. WINTGENS, <i>Précis de grammaire de la langue régionale dans l'ancien Duché de Limbourg Abriss einer Grammatik der Regionalsprache im Bereich des ehemaligen Herzogtums Limburg</i> , 106 p.	8 EUR
9. J. GERMAIN, <i>Vingt-cinq ans de dialectologie et d'onomastique wallonnes 1976-2000. Bibliographie complémentaire</i> , 98 p.	7,5 EUR

TOPONYMIE & DIALECTOLOGIE

V. 1931, 304 p.; VI. 1932, 304 p.	16 EUR
VII. 1933, 432 p., 1 portr., 3 gekl. kaarten/cartes col.	20 EUR
VIII. 1934, 470 p., 1 portr., 9 kaarten/cartes.	23 EUR
IX. 1935, 432 p., 1 portr., 7 fig., 3 kaarten/cartes.	20 EUR
X. 1936, 472 p., 1 portr., 6 kaarten/cartes.	23 EUR
XI. 1937, 427 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes.	20 EUR
XII. 1938, 449 p., 1 portr., 14 kaarten/cartes.	22 EUR
XIII. 1939, 479 p., 1 portr., 5 kaarten/cartes.	23 EUR
XIV. 1940, 450 p., 2 portr., 2 kaarten/cartes.	22 EUR
XV. 1941, 469 p., 3 kaarten/cartes.	23 EUR
XVI. 1942, 348 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col.	18 EUR
XVII. 1943, 480 p., 5 kaarten/cartes, 1 gekl. kaart/cart col.	23 EUR
XIX. 1945, 406 p., 2 portr., 5 kaarten/cartes.	20 EUR
XX. 1946, 334 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes.	16 EUR
XXI. 1947, 365 p., 4 kaarten/cartes.	18 EUR
XXII. 1948, 476 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes.	23 EUR
XXIII. 1949, 388 p., 2 fig.	19 EUR
XXIV. 1950, 414 p., 2 fig.	20 EUR
XXV. 1951, 472 p., 1 kaart/carte.	23 EUR
XXVI. 1952, 440 p.	21 EUR
XXVII. 1953, 373 p.	19 EUR
XXVIII. 1954, 372 p.	19 EUR
XXIX. 1955, 359 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes.	18 EUR
XXX. 1956, 366 p.	18 EUR
XXXI. 1957, 498 p., 1 portr.	20 EUR
XXXII. 1958, 426 p., 1 kaart/carte.	20 EUR
XXXIII. 1959, 511 p.	25 EUR
XXXIV. 1960, 335 p., 2 kaarten/cartes.	16 EUR
XXXV. 1961, 377 p., 2 portr., 4 kaarten/cartes.	19 EUR
XXXVI. 1962, 299 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes.	16 EUR
XXXVII. 1963, 326 p., 2 kaarten/cartes.	16 EUR
XXXVIII. 1964, 286 p., 1 portr., 3 kaarten/cartes.	16 EUR
XXXIX. 1965, 277 p., 1 portr.	14 EUR
XL. 1966, 237 p.	13 EUR
XLI. 1967, 358 p., 1 kaart/carte.	18 EUR
XLII. 1968, 342 p.	18 EUR
XLIII. 1969, 240 p., 2 portr.	13 EUR
XLIV. 1970, 274 p.	14 EUR
XLV. 1971, 270 p., 2 portr., 21 kaarten/cartes.	14 EUR
XLVI. 1972, 336 p., 1 portr.	16 EUR
XLVII. 1973, 214 p., 1 kaart/carte.	11 EUR
XLVIII. 1974, 318 p., 5 kaarten/cartes.	16 EUR
XLIX. 1975, 326 p., 1 kaart/carte.	16 EUR
L. 1976, 252 p.	13 EUR
LI. 1977, 260 p., 1 kaart/carte.	13 EUR

LII. 1978, 294 p., 1 portr.	16 EUR
LIII. 1979, 302 p., 7 kaarten/cartes	16 EUR
LIV. 1980, 298 p., 1 kaart/carte	16 EUR
LV. 1981, 248 p.	13 EUR
LVI. 1982, 250 p., 2 portr., 1 kaart/carte	13 EUR
LVII. 1983, 248 p., 3 kaarten/cartes	13 EUR
LVIII. 1984-85, 352 p., 1 portr.	18 EUR
LIX. 1986, 304 p., 2 portr.	16 EUR
LX. 1987, 224 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes, 13 graf./graph.	13 EUR
LXI. 1988, 192 p., 1 portr.	13 EUR
LXII. 1989, 192 p., 2 portr., 1 kaart/cart, 11 graf./graph.	13 EUR
LXIII. 1990-91, 336 p., 1 portr., 2 kaarten/cartes,	19 EUR
LXIV. 1992, 160 p., 2 kaarten/cartes,	13 EUR
LXV. 1993, 232 p., 1 portr., 4 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVI. 1994, 160 p., 3 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVII. 1995, 192 p., 1 portr., 17 kaarten/cartes,	13 EUR
LXVIII. 1996, 412 p., 1 portr., 16 kaarten/cartes,	20 EUR
LXIX. 1997, 548 p., ill., 9 kaarten/cartes,	25 EUR
LXX. 1998, 408 p., ill., 2 portr., 14 kaarten/cartes,	20 EUR
LXXI. 1999, 588 p., ill., kaarten/cartes	25 EUR
LXXII. 2000, 422 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIII. 2001, 404 p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
LXXIV. 2002, 456 p., ill., kaarten/cartes	22 EUR
LXXV. 2003, 504 p., ill., kaarten/cartes	24 EUR
LXXVI. 2004, 396p., ill., kaarten/cartes	20 EUR
Register op Jg. I-XV / Index des T. I-XV, 1942, 102 p.	10 EUR
Tables des T. I-XXV du Bulletin (Partie française), 1956, 319 p. .	16 EUR
Tables des T. XXVI-L du Bulletin (Partie française), 2003, 400 p.	20 EUR

Les *Mémoires* et les *Bulletins* doivent être commandés à :

De *Werken* en de *Handelingen* zijn te bestellen bij :

N.V. Drukkerij G. Michiels,
Industriezone «Overhaem» Rietmusweg 96, 3700 Tongeren
info@michielsprinting.be

Les frais d'envoi ne sont pas inclus dans les prix indiqués

De aangegeven prijzen zijn excl. port.

Secr. & Red. : F. Debrabandere, Keizer Karelstraat 83,
8000 Brugge. Tel. 050 - 31.73.66.
e-mail : frans.debrabandere@skynet.be

JAARVERSLAG 2003

Mijnheer de minister

De statutaire vergaderingen hebben plaatsgehad in de lokaliteiten van het Paleis der Academiën in Brussel, op 27 januari, 26 mei en 27 oktober 2003. Er werden zeven sectievergaderingen gehouden, een plenaire vergadering op 27 januari en een bestuursvergadering op 27 oktober.

Lezingen gehouden op de plenaire vergadering :

WILLY VAN LANGENDONCK : *Vondelingennamen en hun classificatie*

De spreker volgt de traditionele taxonomie niet en streeft naar een meer linguïstisch verantwoorde indeling van vondelingen(achter)namen. Zijn materiaal komt vooral uit een Leuvense studentenverhandeling (Van Pellicom 2001) en heeft betrekking op achternamen van vondelingen die in de Hollandse periode van 1815 tot 1830 in het Leuvense tehuis werden opgenomen en ingeschreven in het geboorteregister van de Burgerlijke Stand in Leuven.

1. *Afkomst*

1.1. *Familiale afkomst*

De naamgeving gebeurde aan de hand van het geschreven kaartje (*billet*) dat de baby soms vergezelde.

1.2. *Lokale herkomst*

Deze verwijst normaal naar de plaats waar het kind gevonden werd, meestal een straat, een kerk of ander gebouw of de ingang ervan, of een boom enz. Uiteraard gaat het hier om een soort metonymie, waarbij alvast het woord *gevonden* weggelaten werd. Ook het voorzetsel van plaats kon uitvallen.

In 't Portael : gevonden in het portaal

Jacobs : gevonden op het kerkhof van de St.-Jakobskerk in Leuven

Op te merken valt dat al deze namen gevormd zijn naar patronen van bestaande familienamen. Tot deze categorie van locale namen behoren ook eigennamen of soornamen van personen die woonden in het huis waarnaast het kind gevonden werd. Ook namen van firma's kunnen we hier onderbrengen.

Boulangier : 'bakker', gevonden op de drempel van het huis van Jaques Pacquet, bakker.

Union : gevonden in het gebouw van de maatschappij de Eendracht.

1.3. *Temporele herkomst*

Vondelingennamen werden soms gegeven naar de naam van de tijd, periode, (feest)dag of het moment van de dag dat ze gevonden of geregistreerd werden.

Pinxten 'Pinksteren' : gevonden op Pinksterdag

Morgent 'morgen' : gevonden om 5.30 uur 's morgens

2. Karakterisering

2.1. Fysieke en andere uitwendige eigenschappen

Verlaten kinderen konden specifieke fysieke en andere externe karakteristieken vertonen. Dit vormt dan ook een verder motief voor achternamen.

Fijn, Maeger, Den Groote, Swart.

Muts (met een muts), *Frisure* (met krulhaar).

2.2. Psychische eigenschappen

De psychische staat waarin de baby was gevonden, inspireerde de naamgever tot nog andere reeksen achternamen.

Agitée, Droef, Drift 'driftig'.

2.3. Sociale status

Hoewel de regering in 1812 verbood om namen te geven die konden herinneren aan de vondelingenstatus van de baby, komen daarna dergelijke namen toch nog frequent voor.

Jetton : weggegooid

Asyle : tehuis

Niemand, Niet (d.i. niet gekerstend)

3. Puur formele namen

De administratie werkte b.v. gewoon een alfabetische lijst van (binnenlandse of zelfs buitenlandse) stadsnamen, van fruit of groenten af.

Van Aken, Van Bremen

Ajuyn 'ui', *Asperge*

Niet zelden werden nonsenswoorden als naam toegekend. Een nog niet totaal willekeurige naamgeving was

het fabriceren van een onomastisch neologisme dat geleek op een naam die net aan een voorgaande baby was gegeven. Het verst ging men door volledig arbitraire formaties uit te denken.

Joor naar Jooris

Nijster naar Nij's

Jeurk, Joek, Frod, Mierde, Ipper, Jalte

We constateren dus dat vondelingennamen bijzondere karakteristieken vertonen, afgeleid van de bijzondere situatie waarin een verlaten kind werd aangetroffen. We vinden wel een spanning tussen enerzijds de neiging van de vondelingennaamgever om niet te veel af te wijken van de normale familienaamgeving en anderzijds de tendens toch zonder veel scrupules de vondelingenstatus te laten uitkomen in de naamgeving. Een nieuwe semantische categorie is de temporele origine. De beschreven formele willekeur lijkt samen te gaan met de totaal machteloze status van verlaten kinderen. Van veel respect getuigt dit soort naamgeving niet, hoewel men toch enig begrip kan opbrengen voor de naamgevingsproblemen die door de enorme toevloed van vondelingen in de 19de eeuw veroorzaakt werden. Tot slot dient gezegd dat, althans theoretisch, de naam van een vondeling slechts voorlopig was. Het toewijzen van de echte familienaam was echter maar mogelijk in zoverre de natuurlijke afstamming later achterhaald kon worden.

Literatuur

- BOSWELL, J. 1990. *Overgeleverd aan vreemden. Verlaten van kinderen in de Oudheid en de Middeleeuwen*. Leuven : Kritak.
- DE MAN, L. 1954/1956. Vondelingen en hun naamgeving. *Med. Ver. Naamkunde* 30 : 54-78; 32; 15-47. Ook als *Anthroponymica* 7. Leuven/Brussel, 1956.

- GRAULS, J. 1943. Mechelse vondelingen. In : *Gedenkboek Pr. Verheyden*, p. 183-204. Antwerpen.
- HENDRICKX, J. 1976/1977. Vondelingen te Leuven. *Vlaamse Stam. Tijdschrift voor Familiegesciedenis* 12, 1976 : 259-268, 419-430, 541-548; 13, 1977 : 39-46.
- VAN PASSEN, R. 1970. Vondelingen in het Antwerpse in de 16e-19e eeuw. *Naamkunde* 2 : 121-153.
- VAN PELLICOM, Katrien. 2001. De naamgeving van de Leuvense vondelingen tijdens de Hollandse periode (1815-1830). Lic.-verh., K.U. Leuven.

JEAN GERMAIN : *Campenaire/Campinaire, blason populaire, nom de famille, toponyme et lexème : de la légende à la réalité* (zie *Handelingen KCTD LXXV* (2003), 85-112).

Lezingen gehouden in de Vlaamse afdeling :

JACQUES VAN KEYMEULEN : *Semasiologische onderzoekbaarheid : de vorm van de trefwoorden in de grote regionale dialectwoordenboeken (WBD, WLD, WVD)*.

In de drie woordenboeken kunnen onomasiologische en semasiologische zoekoperaties uitgevoerd worden. In wat volgt, heeft de spreker het uitsluitend over de semasiologische onderzoekmogelijkheden, dus over de vorm van de trefwoorden. Hoewel de lezing zich toespitst op de gang van zaken bij het WVD, gelden de uitspraken ook voor de twee andere projecten

1. De vernederlandste trefwoorden

De drie woordenboeken gebruiken als trefwoorden in principe zgn. vernederlandsingen. Het spreekt vanzelf dat deze "normalisering" naar de Nederlandse cultuurtaal steunt op een etymologische identificatie van het dialectwoord. In de praktijk gebruikt het WVD 3 soorten vernederlandsingen : de etymologische A.N.-pendant, de lexicale A.N.-pendant en omspelling op basis van synchro-

ne klank-spelling-overeenkomsten tussen dialect en standaardtaal.

We hebben hiermee vooral vuistregels beschreven. De lexicograaf moet in de praktijk met zeer vele zaken tegelijk rekening houden, en vaart daarbij dikwijls op zijn intuïtie. Zo probeert de redacteur een al te sterk aanzwellen van het aantal analytische omspellingen tegen te gaan. Bepaalde klankverschijnselen doen het probleem van de te sterke aangroei van trefwoorden rijzen. Ook kan de redacteur een interessant verschijnsel in het trefwoord honoreren (bv. *fornoois*, *forneis*, *fornuis* worden in het lemma FORNUIS van het WVD als trefwoorden gehonoreerd om onderzoek naar de *ui*² mogelijk te maken).

2. De fonetische documentatie

Aangezien de vernederlandste trefwoorden dus vanuit verschillende gezichtspunten tot stand kunnen komen, is er behoefte aan controle. Die controlemogelijkheid wordt in principe geleverd door de zgn. fonetische documentatie. De 3 GRW hebben elk een noteringssysteem ontwikkeld waarmee de uitspraak van de dialectwoorden benaderend wordt weergegeven: het WLD noteert het fijnst; het WVD het grofst; het WBD zit daartussenin. De FD is de informatielaag met het laagste analytische niveau en is in tegenstelling tot het trefwoordenbestand homogeen

3. Een nieuwe aanpak voor Deel III 'Algemene Woordenschat'

Voor de Algemene Woordenschat werd de optie genomen om sterk op de FD te besparen, zonder echter het essentiële prijs te geven, en bovendien die fonetische documentatie enkel nog in de digitale database op te slaan en dus niet meer in de gepubliceerde woordenboekafleveringen te presenteren. De regelmatige klankverschijnselen worden beschreven in een fonetische inleiding, zodat de

woordenboekteksten ontlast kunnen worden van redundantie. Het verdwijnen van de FD in de gepubliceerde woordenboekafleveringen wordt gecompenseerd door de introductie van zgn. lexicale varianten en subtreffwoorden, naast de vernederlandse trefwoorden. De lexicale varianten proberen het intuïtieve 'beeld' dat de dialectsprekers van een bepaald woordvorm hebben te vatten.

De eenvoudige opzoekbaarheid van de trefwoorden stelt eisen aan het empathisch vermogen van de redacteur. Hij moet proberen te voorzien wat een gebruiker in het woordenboek zal willen opzoeken en op welke manier hij dat zal willen doen.

Jan GOOSSENS : *De rijmen in Hendrik van Veldekes eerste lied.*

Hendrik van Veldekes liederen zijn overgeleverd in twee Alemannische handschriften : het *Weingartner* (B) en het *Grote Heidelbergse* handschrift (C). Een vergelijking van de rijmen in de twee versies van het eerste lied leert dat dit aanvankelijk verscheidene noordwestelijke ('Nederlandse') kenmerken vertoonde die bij een transpositie in een Alemannische schrijftaal moeilijkheden moesten opleveren. Dat resulteerde in een aantal onzuivere rijmen in B. Dat C daarentegen doorlopend zuivere rijmen vertoont, is gedeeltelijk het gevolg van ingrepen van de kopiist, maar het weerspiegelt ook gedeeltelijk een traditie die tot het origineel terugreikt. Die kenmerken zijn niet specifiek Limburgs : hun dialectgeografie omvat een grotere ruimte, die zowel een strook ten westen als een ten oosten van het Maasland omvat.

FRANS DEBRABANDERE : *De plaatsnaam Doolage.*

Doolage is een wijd verspreide plaatsnaam, en niet alleen in Vlaanderen sensu stricto. In Zulte komt in 1404 al *de*

Dolaghe voor en De Flou vermeldt de naam al vanaf 1432. In toenamen zijn de attestaties ouder. Het oudste voorbeeld is : 1281 Katerina de Doelage. Telkens treffen we de naam in de vorm *Do(o)lag(h)e* aan. Verdam citeert *Doel-lage* uit de Haagse bijbel van 1360, maar onder het trefwoord *dootlage* 'een water dat dood ligt, d.i. waar geen stroom is'. Kiliaan vermeldt het woord eveneens i.v. *dood-laeghe* rectius *dood-laeck*. Het woord komt ook in de dialecten voor. In de idiotica moeten we het woord wel telkens onder het lemma *doodlaag*, *doodlage* zoeken, al zegt De Boerbij 'uitspraak *doo-lage*'.

Alle auteurs verklaren het eerste lid als 'dood'. Maar alle oude attestaties geven een vorm zonder *d/t*; pas in de 16e eeuw duiken *dood*-vormen op. Het eerste lid kan dus niet *dood* zijn, wel *dool*, van het werkwoord *dolen* 'dwalen, onzeker zijn over de weg, van de weg af raken, onzeker zijn'. Mnl. *dole* 'onzekerheid aangaande de te volgen weg, doolweg'. Een *dolage* is volgens spreker een *dool-lage*, een plaats waar je op onzekere bodem staat, waar je verdooit. Een bezwaar is evenwel de dialectische uitspraak met scherplange *o*, die wel past voor *dood*, maar niet voor *dool*.

PAUL T.C. KEMPENEERS : *Beeldrijke plaatsnamen in het oosten van Vlaams-Brabant*.

De spreker stelt vast dat in veel toponymische verhandelingen te weinig gebruik wordt gemaakt van cartografisch materiaal. De bruikbaarheid van plaatsnamenlijsten wordt verhoogd als de toponymist de meeste namen op een kaart situeert.

Daarom begint elk onderzoek naar de toponymie van een stad of dorp met het opstellen van een "historische atlas", aangevuld met een "thesaurus van eigenaars". Op deze wijze is het mogelijk om de oude toestand van b.v. Tienen, Zoutleeuw of Landen te reconstrueren. Kempe-

neers gaat in zijn atlassen nog verder en beschrijft elk perceel met zijn oppervlakte, de aard van de bodem (huis, akker, weide, enz.), met bekende eigenaars. Met zo'n atlas vindt hij in Tienen de verdwenen Kattestraat terug. Ook weet hij meer dan 350 huisnamen exact te lokaliseren. Hotel Alpha staat op de plaats van de vroegere Drie Koppen, naast het Zwart Schaap. In Zoutleeuw maakt hij een duidelijk onderscheid tussen de familienaam Udekem en het gehucht Uithem. Ook merkt hij op, dat er op de Grote Markt geen Lakenhuis meer staat, wel een Vleeshuis.

Door het landschap te reconstrueren, zoals het er 200 jaar geleden uitzag, kunnen inzinkingen in het terrein (delle of ketel genoemd) aangetoond worden. Ondanks alle latere wijzigingen weet Kempeneers in Tienen het Kistkerkhof terug te vinden. Aanduidingen met *lang* of *groot* (zoals Langveld) worden zinvol, als de toponymist de vroegere toestand op een kaart reconstrueert. Een Hemelrijk komt weer te voorschijn, als men weet dat bochten van de Grote Gete in de 19de eeuw werden afgesneden. Namen als Driebunders en Tienbunders worden duidelijk, evenals een Kruising bij de kruispunt van wegen.

De beeldrijkste namen ontstaan vooral door de aanduiding van specifieke vormen van percelen. Kempeneers noemt namen als Driebek en Eegde (voor driehoekige percelen), naast Krombunder, Keespin, Varkensstaart, Geitenstaart, Schotelbeemd, Tabakspijp en Halskleed.

In de Waalse afdeling werden drie lezingen gehouden.

Het *Bestuur van de Commissie* voor de periode 2002-2003 was als volgt samengesteld: Mw. Reine MANTOU, voorzitter; Georges DE SCHUTTER, ondervoorzitter en voorzitter van de Vlaamse afdeling; Mw. Martine WILLEMS, voorzitter van de Waalse afdeling; Jef CAJOT, se-

cretaris van de Vlaamse afdeling; Jean GERMAIN, secretaris van de Waalse afdeling; Frans DEBRABANDERE, secretaris-generaal.

Samenstelling van de Commissie: De Commissie betreurt het overlijden van haar lid Robert VAN PASSEN (Vlaamse afdeling).

De *Handelingen LXXV* (2003) telden 504 bladzijden. Ze werden geruild met een aantal tijdschriften en wetenschappelijke instellingen (zie lijst). De door aankoop of ruil verkregen werken werden gedeponneerd in onze bibliotheek, die ondergebracht is in de bibliotheek van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Schone Kunsten. Honderd exemplaren worden de wetenschappelijke centra van de Belgische universiteiten ter beschikking gesteld, ten behoeve van onderzoekers en studenten.

De Vlaamse afdeling publiceerde het Werk 24, nl. *Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen* door Har BROK. De Waalse afdeling publiceerde haar Mémoire 22, nl. *Cultures diverses, prairies, vergers et jardins à Jauchelette* door Jean-Jacques GAZIAUX..

Inzake straatnaamgeving werd de Commissie in 2002 door talrijke Brusselse, Waalse en Duitstalige gemeenten geraadpleegd.

De Commissie heeft de *taalkundige aanpassing van de geografische namen van de stafkaarten* die door het Nationaal Geografisch Instituut uitgegeven worden, voortgezet. Voor de Vlaamse afdeling heeft het Instituut voor Naamkunde in Leuven onder leiding van Willy VAN LANGENDONCK en met medewerking van Francisca GOEMINNE advies uitgebracht i.v.m. 167 toponiemen in de volgende 28 gemeentes (kaartbladen NGI nrs. 17/2, 17/3, 17/5, 17/6,

17/7, 17/8, 19/8 en 20/1): Alveringem, Balen, Beverlo, Dessel, Driekapellen, Eindhout, Eksel, Geel, Hechtel, Heppen, Kwaadmechelen, Laakdal, Leisele, Leopoldsburch, Lo, Lommel, Meerhout, Mol, Olmen, Oostham, Overpelt, Peer, Pervijze, Retie, Roesbrugge-Haringe, Veurne, Westvleteren, Wijchmaal.

In de Waalse afdeling werd het onderzoek gedaan door Jean-Marie PIERRET, Martine WILLEMS en Leo WINTGENS.

Met de meeste hoogachting

Brugge, 31 december 2003

Algemeen secretaris

Voorzitter

FRANS DEBRABANDERE

REINE MANTOU

RAPPORT

sur les travaux de la commission en 2003

Monsieur le ministre

Les réunions statutaires ont eu lieu les 27 janvier, 25 mai et 27 octobre 2001 dans les locaux du Palais des Académies à Bruxelles. Il y a eu sept réunions de section, une séance plénière le 27 janvier et une réunion du bureau le 27 octobre.

Communications faites à la séance plénière :

JEAN GERMAIN : *Campenaire/Campinaire, blason populaire, nom de famille, toponyme et lexème : de la légende à la réalité.* (publié dans le *Bulletin CRTD* LXXV (2003), 85-112).

WILLY VAN LANGENDONCK : *Vondelingennamen en hun classificatie.*

Communications faites à la section wallonne :

JEAN-MARIE PIERRET : *Toponymes nivellois du quartier du Saint-Sépulcre. Notes d'onomastique et de folklore à propos du Saint-Sépulcre à Nivelles.*

L'Hôpital du Saint-Sépulcre de Nivelles, mentionné dans un acte original de 1204, avait un oratoire, qui fut érigé en église paroissiale en 1231. À la fin du XIXe siècle,

tout le quartier autour du Saint-Sépulcre et de la chaussée vers Namur s'est fortement développé et l'ancienne église a été remplacée par une nouvelle.

Les documents anciens permettent de compléter le tableau des formes constitué par W. von Wartburg (dans le FEW, t. 11, 485b) : en plus de la forme *sepulcre*, ils emploient *spulcre* (a° 1257), mais aussi *spucré* (à partir de 1338) ou encore *spukre* (1391 et 1393). Il n'y a pas coïncidence entre ces formes de la scripta et le parler local, qui emploie *spluc'* (COPPENS).

Parmi les biens de l'hôpital à Nivelles et dans les environs, le plus important était la commanderie de Vaillamont (à Thines), qui, plus tard fut annexée par la commanderie de Chantraine, à Huppaye, près de Jodoigne.

La toponymie de Nivelles contient plusieurs éléments ayant pour source cette institution : *refuge de Chantraine*, *Jérusalem (?)*, *rue de la Croix de Malte*, « *Court dou Sépulcre* », etc. L'étude tente aussi de déterminer dans quelle mesure il y a eu influence sur l'anthroponymie. Elle analyse les toponymes traditionnels du quartier de l'hôpital du Saint-Sépulcre : *Roblet*, *le Charnier*, *le Cura*, *chemin Maxile*, *Quertainmont*, etc. Enfin, elle mentionne brièvement les hodonymes créés au cours des XIXe et XXe siècles.

JEAN GERMAIN : *La Rouillie, toponyme forestier ou odonyme.*

Après avoir détaillé tous les toponymes belges (Entre-Sambre-et-Meuse essentiellement) et français (*La Rouillie* (et formes voisines) qu'il a pu inventorier, J. Germain rappelle les mentions de ce terme dans les dictionnaires médiévaux (e.a. chez Froissart) et dialectaux. De cette analyse, il ressort que ce toponyme peut désigner à l'origine soit un fascinage des chemins forestiers permettant la

vidange des bois, soit une technique de roulage (assimilable à un jeu).

Plusieurs remarques permettent d'affiner l'analyse de ce terme, notamment l'expression liégeoise parallèle *f-è dès faguènes/fahènes*.

MARIE-GUY BOUTIER : à propos du toponyme Chèvremont.

En reprenant l'ensemble des dénominations anciennes du toponyme *Chèvremont* (Vaux-sous-Chèvremont) et du toponyme *Chaudfontaine* tout proche, Marie-Guy Boutier propose une solution globale qui tient compte des traditions écrites et orales des deux toponymes.

A la section flamande, six communications ont été faites.

Le *Bureau de la Commission* était composé de la façon suivante pour la période 2002-2003 : Madame Reine MANTOU, présidente; G. DE SCHUTTER, vice-président et président de la section flamande; Madame Martine WILLEMS, présidente de la section wallonne; Jean GERMAIN, secrétaire de la section wallonne; Georges DE SCHUTTER, président de la section flamande; Jef CAJOT, secrétaire de la section flamande; Frans DEBRABANDERE, secrétaire général.

La composition de la Commission : La commission déplore le décès de monsieur Robert VAN PASSEN, membre de la section flamande.

Le *Bulletin* LXXV (2003) compte 504 pages. Il a été envoyé aux institutions et revues avec lesquelles nous entretenons des *relations d'échange*. Les ouvrages parvenus à la Commission, à titre d'achat ou d'échange, sont déposés dans notre bibliothèque, incorporée dans la bibliothèque

de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Cent exemplaires sont mis à la disposition des centres scientifiques des universités de Belgique, pour être mis à la disposition des étudiants et chercheurs.

La section wallonne a publié le Mémoire 22, à savoir *Cultures diverses, prairies, vergers et jardins à Jaucelette* par Jean-Jacques GAZIAUX. La section flamande de la Commission a publié le Mémoire 24, à savoir : *Publicaties over plantennamen in Nederland, Nederlandstalig België en Frans-Vlaanderen* par Har BROK.

En matière de changement ou d'attribution de noms de rues, la Section wallonne de la Commission a été consultée en 2003 par les 74 communes wallonnes et bruxelloises, dont les noms suivent :

Amay, Andenne, Aubange, Awans, Aywaille, Bassenge, Bastogne, Bertrix, Beyne-Heusay, Boussu, Braine-l'Alleud, Braine-le-Château, Brugelette, Chimay, Ciney, Court-Saint-Étienne, Couvin, Dalhem, Dinant, Dison, Dour, Durbuy, Engis, Érezée, Esneux, Fexhe-le-Haut-Clocher, Fléron, Floreffe, Florenville, Frameries, Genappe, Grâce-Hollogne, Hensies, Herstal, Herve, Ittre, Le Roeulx, Lessines, Libramont, Liège, Lincet, Manage, Meix-devant-Virton, Momignies, Mons, Namur, Nivelles, Ohey, Ottignies-Louvain-la-Neuve, Paliseul, Pepinster, Péruwelz, Perwez, Philippeville, Pont-à-Celles, Rebecq, Rochefort, Sambreville, Seneffe, Sivry-Rance, Sombreffe, Spa, Thuin, Tinlot, Tubize, Virton, Visé, Voroux-Goreux, Waimes, Walcourt, Wanze, Waterloo, Wavre, Wellin.

La Commission a poursuivi la révision linguistique des noms géographiques des cartes publiées par l'Institut géographique national. Pour la Section wallonne, l'examen a été fait en 2003 par Jean-Marie PIERRET, Martine WILLEMS et Léo WINTGENS pour les planchettes : 50/2, 50/

3, 50/6, 50/7, 54/4, 54/7, 54/8, 55/1, 55/2, 55/3, 55/4, 55/5, 55/6, 68/2, 68/7.

Pour la section flamande et les formes néerlandaises, l'examen a été réalisé par Willy VAN LANGENDONCK et Francisca GOEMINNE.

Divers autres courriers ont été également adressés aux directions générales des pouvoirs locaux du Ministère de la Région wallonne, à l'Institut géographique national ainsi qu'à des particuliers de Belgique et de l'étranger.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l'expression de nos sentiments les plus distingués.

Bruges, le 31 décembre 2003.

Le secrétaire général

F. DEBRABANDERE

La présidente

REINE MANTOU

Abonnements d'échange Ruilabonnementen

Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Beaux-Arts.

Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques.

Annalen Koninklijke Oudheidkundige kring van het Land van Waas.

Archéologie wallonne.

Cidwell.

Commission de Toponymie du Québec. Dossiers toponymiques.

Dialectes de Wallonie.

Eigen Schoon en de Brabander.

Enquêtes du Musée de la Vie wallonne.

Ethnologie française.

Heemkundige Kring « De Oost-Oudburg ». Jaarboek.

Institut archéologique du Luxembourg. Annales. Bulletin.

Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Verhandelingen Klasse der Letteren. Mededelingen. Academiæ Analecta.

Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Handelingen.

De Leiegouw.

Leuvense Bijdragen.

Linguistique picarde.

Naamkunde.

Namenkundliche Informationen.

Names.

Niederdeutsches Wort.

Nouvelle Revue d'Onomastique.

Oesterreichische Akademie der Wissenschaften.

Oudheidkundige Kring Land van Dendermonde. Gedenkschriften.

Le Pays gaumais.

Revue du Nord.

Rheinische Vierteljahrsblätter.

Rivista Italiana di Onomastica.

Romanica Gothoburgensia.

Société royale « Le Vieux Liège ». Bulletin. Chronique.

Studia Germanica Gandensia.

Taal en Tongval.

The Threepenny Review.

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, Leiden.

Universität Basel. Dissertationen.

Vlaamse Stam.

WVD-Kontakt.

Zeitschrift für romanische Philologie.

Liste des membres - Ledenlijst

- K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent. 016 22 22 96.
- J. GOOSSENS, Celestijnenlaan 41/61, 3001 Heverlee.
016 32 48 21. - <jan.goossens@arts.kuleuven.ac.be>
- F. DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge.
050 31 73 66. - <frans.debrabandere@skynet.be>
- J. LECHANTEUR, rue Beckers 11, 4630 Soumagne. 04 377 13 21.
- J.-M. PIERRET, avenue Demolder 90, 1342 Limelette.
010 41 52 90. - <jmpierret@skynet.be>
- J. TAELEMAN, Fortlaan 84, 9000 Gent.
09 362 24 97. - <johan.taeldeman@UGent.be>
- Reine MANTOU, avenue d'Italie 30, boîte 10, 1050 Bruxelles.
- J. GERMAIN, Vincon 137, 5590 Sovet.
083 69 95 66. - <germain@bgsh.ucl.ac.be>
- M. FRANCARD, Lutrebois 103, 6600 Bastogne.
061 21 37 00. - <francard@rom.ucl.ac.be>
- J.-H. MICHEL, rue André Fauchille 2, 1150 Bruxelles.
02 771 03 04. - <jhmicel@admin.ulb.ac.be>
- W. VAN LANGENDONCK, Nachtegalenstraat 77, 3001 Heverlee.
016 48 85 58. - <willy.vanlangendonck@arts.kuleuven.ac.be>
- Marie-Thérèse COUNET-BETTONVILLE, Route de Renarmont 2c, Ster,
4970 Stavelot. <bureau.bettonville@skynet.be>
- J.-L. FAUCONNIER, rue de Namur 600, 6200 Châtelet.
<jean.luc.fauconnier@skynet.be>
- G. DE SCHUTTER, Heibosstraat 7, 9070 Destelbergen.
09 228 70 26. - <gdeschutter@kantl.be>
- Magda DEVOS, Kromme Leie 11, 9051 Sint-Denijs-Westrem.
09 221 11 21. - <magda.devos@UGent.be>
- L. WINTGENS, rue Gustave Demoulin 4, 4850 Montzen. 087 78 61 91.
- H. RYCKEBOER, Kromme Leie 29, Sint-Denijs-Westrem.
09 222 01 04. - <hugo.ryckeboer@pandora.be>
- J. CAJOT, Mombeekdreef 18, 3500 Hasselt.
011 27 09 58. - <jcajot@skynet.be>
- J. VAN LOON, Jeurissenstraat 37, 2180 Ekeren.
03 541 47 75. - <jef.vanloon@ua.ac.be>
- J.-J. GAZIAUX, rue Saint-Médard 62, 1370 Jodoigne. 010 81 22 15.

- Ann MARYNISSEN, Hof ter Eikenlaan 8, 3020 Winksele.
016 29 17 84. – <ann.marynissen@arts.kuleuven.ac.be>
- Martine WILLEMS, Thier de la Fouarge 14, 4653 Bolland.
087 67 96 53. – <willems@fusl.ac.be>
- Marie-Guy BOUTIER, rue des Augustins 22, 4000 Liège. 04 222 27 39
<marie-guy-boutier@skynet.be>
- J. LOICQ, avenue Nandrin 24, 4130 Esneux. 04 380 12 82.
<loicq-berger@belgacom.net>
- Catherine HANTON, rue Maréchal Joffre 84, 7340 Wasmes.
065 51 29 80. – <catherine_hanton@randstad.be>
- J.-M. CAUCHIES, rue de la Station 173, 7390 Quaregnon. 065 77 72 34.
- W. VAN OSTA, De Heuvels 36, 2930 Brasschaat.
03 651 64 39. – <ward.vanosta@ua.ac.be>
- V. MENNEN, Molenstraat 13, 3920 Lommel.
<victor.mennen@belgacom.net>
- J. VAN KEYMEULEN, E. Hielstraat 81, 9050 Gentbrugge.
<jacques.vankeymeulen@UGent.be>
- P. KEMPENEERS, Leuvensestraat 43-45, 3300 Tienen.
<paul.kempeneers@skynet.be>

Membres honoraires – Ereleden

- A. BAGUETTE, Enclos-aux-Épines 33, 4121 Neuville (Condroz).
- R. WILLEMYNS, Spanjaardstraat 8, 8000 Brugge.
- J. MOORS, avenue des Lauriers 29, 4053 Embourg.
- A. GOOSSE, chaussée de Louvain 41, 1320 Hamme-Mille.
- R. JONGEN, avenue Sainte-Gertrude 18, 1340 Ottignies.
- W. BAL, rue Baudouin Leprince 21, 6120 Jamioulx.
- L. VAN DURME, Provinciebaan 310, 9620 Zottegem. (09) 361 13 43.
- F. CLAES, Waversebaan 220, 3001 Heverlee. 016 44 40 21.

Membres décédés – Afgestorven leden

- A. DOUTREPONT, membre 1926, †22.3.1929.
- Ch. ROLAND, membre 1926, †2.2.1930.
- K. DE FLOU, lid 1926, †27.6.1931.
- J. RENARD, membre 1931, †1933.

- I. TEIRLINCK, lid 1930, †27.6.1934.
F. DANHAIVE, membre 1927, †19.3.1935.
A. DASSONVILLE, lid 1927, †18.1.1936.
E. ULRIX, lid 1927, †14.5.1936.
J. VERCOULLIE, lid 1926, †4.2.1937.
A. BAYOT, membre 1926, †8.7.1937.
J. MANSION, lid 1926, †8.11.1937.
J. REMOUCHAMPS, membre 1927, †26.1.1939.
J. BASTIN, membre 1926, †5.8.1939.
G. DUFLOU, lid 1926, †3.9.1939.
A. GOSSELIN, membre 1933, †15.1.1940.
J. FELLER, membre 1926, †29.4.1940.
A. PIERRET, membre 1941, †24.6.1942.
E. DONY, membre 1927, †19.5.1944.
E. FAIRON, membre 1926, †1.1.1945.
E. BOISACQ, membre 1927, †2.6.1945.
J. HAUST, membre 1926, †23.11.1946.
J. CUVELIER, lid 1926, †29.12.1947.
L. GOEMANS, lid 1927, †2.1.1955.
L. GROOTAERS, lid 1926, †12.10.1956.
A. CARNOY, lid 1926, †12.1.1961.
J. DUPONT, lid 1948, †14.10.1961.
A. VINCENT, membre 1926, †15.10.1962.
J. LINDEMANS, lid 1927, †14.9.1963.
E. BLANQUAERT, lid 1926, †29.9.1964.
H. VANGASSEN, lid 1938, †20.3.1968.
H.J. VAN DE WIJER, lid 1926, †4.12.1968.
E. RENARD, membre 1927, †29.7.1969.
J. VANNERUS, membre 1926, †25.1.1970.
E. LEGROS, membre 1940, †17.11.1970.
J. WARLAND, membre 1948, †29.8.1971.
J. LEENEN, lid 1927, †29.7.1976.
Ch. GASPARD, membre 1970, †27.10.1978.
H. DRAYE, lid 1941, †2.2.1983.

- M. YANS, membre 1946, †18.3.1983.
J. HELSEN, lid 1938, †9.3.1985.
A. BOTTEQUIN, membre 1930, †13.5.1985.
M. PIRON, membre 1941, †24.2.1986.
W. PEE, lid 1937, †20.5.1986.
A. VAN LOEY, lid 1935, †6.3.1987.
J. HERBILLON, membre 1930, †19.11.1987.
J.L. PAUWELS, lid 1937, †3.8.1989.
L. LEONARD, membre 1976, †17.12.1989.
M. HOEBEKE, lid 1965, †2.7.1990.
P. RUELLE, membre 1965, †14.1.1993.
J. MOLEMANS, lid 1983, †3.9.1994.
L. WARNANT, membre 1971, †30.4.1996.
O. JODOGNE, membre 1938, †21.6.1996.
J. NAZET, membre 1992, †26.11.1996.
L. REMACLE, membre 1938, †10.5.1997.
M. GYSSELING, lid 1961, †24.11.1997.
V.F. VANACKER, lid 1962, †4.5.1999.
Cecile VEREECKEN, lid 1956, †22.12.2000.
A. STEVENS, lid 1958, †7.6.2001.
M.A. ARNOULD, membre 1947, †10.6.2001.
R. VAN PASSEN, lid 1969, †11.9.2002.
A. BOILEAU, membre 1960, †27.2.2004.

De boom van Boom

Opgedragen aan K. Roelandts

Op een vijftiental kilometer ten zuiden van Antwerpen ligt een gemeente die de robuuste naam *Boom* draagt. De etymologie van deze naam vormde reeds voor LINDEMANS (1925) en VINCENT (1927 :130) geen probleem en nog minder voor ROELANDTS, die *Boom* later (1940, 1943, 1957) zorgvuldig onder de loep nam. De naam bevat het bekende appellatief *boom* 'arbor' en gaat zoals blijkt uit oude attestaties terug op een dativus locativus: 1342 *ten Boome*, 1424 *biden Boeme*, 1457 *ten Boome*; na 1500 verdwijnt het lidwoord en luidt de naam gewoon *Boom(e)*, bijv. *Adriaen van Boeme*.⁽¹⁾

1. Een ongewone nederzettingsnaam

De naam mag dan al doorzichtig zijn, als toponiem (en meer bepaald als nederzettingsnaam) is hij ongewoon, zoals ROELANDTS (1943 :1616) ook opmerkt. Normaliter wordt in toponiemen immers het soort boom genoemd. Bovendien zijn boomnamen weliswaar legio in nederzettingen, maar meestal verschijnen ze als onderdeel van composita of voorzien van een collectiefsuffix (bijv. de

⁽¹⁾ ROELANDTS 1943 :300, 1957 :12. Vergelijk voor de 14e eeuw bijv. 1347 Gilise, geheten vander Heiden, *van den Boeme* (OR 335). De legende i.v.m. een tot Maria-beeld verwerkte boom van onbekende (en dus wel buitengewone) soort, een legende die ook aanleiding gaf tot het gemeentewapen (waarop Onze Lieve Vrouw onder een boom staat afgebeeld), ligt niet aan de basis van de naam *Boom*, zoals SEL meende, maar werd veeleer zelf ingegeven door de verder vermelde uitdrukking "nameloze boom" (ROELANDTS 1943 :1614-1616, 1957 :12). De naam van de gemeente is ongetwijfeld ouder dan de plaatselijke devotie, de legende en het gemeentewapen (ROELANDTS 1957 :13).

els in *Elst*, de *olm* in *Elmt*, de *linde* in *Lint*, de *beuk* in *Boechout*, de *eik* in *Eeklo*, de *berk* in *Berkel* etc.). Het neutrale, niet gespecificeerde simplex *boom* komt zelden voor als toponiem. Men treft het wel aan in enkele zogenaamde veldnamen of "minor names" ⁽²⁾, maar in nederzettingnamen is het hoogst ongewoon, hoewel niet onmogelijk, zoals mischien blijkt uit *Arbre* bij Namen. ⁽³⁾

Men heeft het optreden van de simplexnaam *Boom* verklaard door te wijzen op de vroegere plaatselijke topografie. Er zouden ter plaatse weinig bomen geweest zijn, zodat één geïsoleerd exemplaar gemakkelijk als oriënteringspunt gebruikt kon worden. ⁽⁴⁾ Er moet m.a.w. "ergens een opmerkelijke boom gestaan hebben die, in of nabij de moerassige oeverstrook, de aandacht trok van de mensen die er te land of te water voorbijkwamen. Zulke boom kon dienen ter oriëntering, als wegwijzer (...) De plaats zelf en de onmiddellijke omgeving werd dan aangeduid door uitdrukkingen als : *bij den boom*, *aan den boom*, *naar den boom*, *van den boom*, enz." ⁽⁵⁾

Een dergelijke situatie is niet ondenkbaar, hoewel men toch zou verwachten dat de naamgevers ofwel de boomsoort zouden hebben aangegeven (bijv. *aan de linde*), ofwel het generische woord *boom* met een nadere bepaling zouden hebben gebruikt (bijv. *aan de hoge boom*), zoals dat overigens ook normaliter gebeurt bij met naam genoemde bomen (bijv. *aan de hoge beuk*, *aan de holle eik* etc.). ⁽⁶⁾

⁽²⁾ ROELANDTS (1943 :1618) vermeldt een *guet ten Boeme* uit Gelderse Plaatsnamen (NGN III), en *den Boom*, landerij te Middelburg, uit DE FLOU.

⁽³⁾ Indien dat uit 'boom' moet worden verklaard, want het gelijknamige *Arbre* bij Ath ontstond uit *Asbra*, Germ. *aspara* 'espenrivier', WB119.

⁽⁴⁾ ROELANDTS 1943 :1616.

⁽⁵⁾ ROELANDTS 1957 :11. Later herhaalde CARNOY (1948 :88) : *Dans la région marécageuse du Petit Brabant, les arbres n'abondaient pas et l'on comprend qu'un d'entre euz ait pu servir de point d'orientation, de là l'expression "à l'Arbre" abrégée, aujourd'hui, en "Arbre"*.

2. Een ongewone boom

Maar misschien hebben de naamgevers dit laatste ook wel gedaan! De oudste attestatie van *Boom* luidt namelijk 1309 *parochia de Nameloose Boome*⁽⁷⁾; sinds het begin van de 17e eeuw tekenden de pastoors van de Boomse parochie geregeld “pastoor van Onze Lieve Vrouw van Nameloosen Boome”⁽⁸⁾ en in dezelfde eeuw wordt de kerk soms omschreven als *der kercke van Onser L. Vrouwen Nameloosen Boome*.⁽⁹⁾

ROELANDTS (1957 :12) meent dat men “van meet af” *den boom* heeft gezegd en dat *nameloos* later aan de naam werd toegevoegd, precies omdat de boomsoort niet wordt genoemd of “omdat *ten Boome*, zonder specifieke bepaling, als eigenaardig werd gevoeld nadat die bepaalde boom, waaruit de gemeentenaam ontstond, verdwenen was of geen beteekenis meer had : *parochia de Nameloose Boome* zou dan op te vatten zijn als ‘parochie van den Boom, die aanvankelijk niet nader werd bepaald’.”⁽¹⁰⁾

Een dergelijke evolutie lijkt vreemd. Eerst zou men een plaats als *aan de boom* hebben aangeduid, wat hoogst ongewoon is (cfr. supra). Daarna zou men het ongewone

⁽⁶⁾ Vgl. nederzettingnamen, zoals Hoogboom, Hoboken.

⁽⁷⁾ In een akte van 4.4.1309 betreffende de begiftiging van de nieuwe parochiekerken van Aartselaar en Reet en de nieuwe grensscheiding tussen beide en Kontich, uitgegeven door STOCKMANS 1904 :129-135. Daarin (p.133) : *Gerardus Bardunken, de Rumesta, duos solidos supra domum et domistadium quondam Joannis de Bruxella in parochia de Nameloose Boome* (...).

⁽⁸⁾ Eerst in een koorboek van 1629 voor de aankoop waarvan pastoor Struelens en kerkmeester P. Baumanns van huis tot huis gebedeld hadden. Daarin staat de volgende aantekening : *Ecclesiae parochialis Divae Mariae Virginis de Nameloosen Boome. Pretium hujus libri ostiatim mendicatum est ab Andrea Struelenio pastore, et Petro Baumanns aedituo. Anno Verbi incarnati 1629 mense julio* (SEL 1873 :269-270, STEENACKERS 1907 :212).

⁽⁹⁾ Kerkrekeningen van 1622 en 1630 (STEENACKERS 1921 :8-10).

⁽¹⁰⁾ ROELANDTS 1943 :1616. Hij verwerpt de oude gissing van SEL (1873) dat het om een vreemde boomsoort of een “wondere boom” zou gaan.

daarvan hebben ingezien en er *aan de boom zonder naam* van gemaakt hebben, om achteraf de bepaling *naamloos* weer over boord te gooien. Dit lijkt niet erg logisch en bovendien valt te betwijfelen of men, nadat de boom “verdwenen was of geen betekenis meer had”, nog *nameloos* kon toevoegen aan een aanduiding die op dat ogenblik toch al lang als *ten Boome* gefixeerd, getoponymiseerd zal zijn geweest.⁽¹¹⁾ Overigens verloopt bij toponiemen (behalve bij diegene die als contrasterende benaming ontstonden) de evolutie normaliter niet van bepalingloze naar bepaalde aanduiding maar omgekeerd, zoals bijv. (om in de “arboreale” sfeer te blijven) bij de Brassaatsse herbergnaam *Eik* : 1521, tot brechtsgate *onder den grooten eyck* ; 1525, tot brechtsgate *onder deycke* ; 1533, herberge ... geheeten *onder den eycke* ; 1550 hoeve ... geheeten de selve hoeve *deycke* de welcke een vuytspanninge is ; 1553-1774 (herberg) de *Eijck/de Eijcke*.⁽¹²⁾

In het geval van *Boom* lijkt zulke evolutie van bepaalde naar bepalingloze aanduiding echter weinig aannemelijk, vooral wegens de aard van het bepalende adjectief. Het zou immers impliceren dat men een plaats van bij de aanvang “aan de boom zonder naam” zou hebben genoemd en dat is op zijn minst in strijd met de intuïtie. Tenzij ... het *nameloos* van de naam een corruptie is van een oorspronkelijk ander adjectief.

⁽¹¹⁾ De oudste attestatie (van de parochie) dateert van 1309, maar de nederzetting (dorp of gehucht) en de naam zijn wel enkele eeuwen ouder (ROELANDTS 1957 : 11).

⁽¹²⁾ VAN OSTA 1995 : 441. Iets gelijkaardigs gebeurde met de hofstede *Grote Kwakkel* (van 1575 *grote quackele* naar 1616 *quackele*) en met gelijknamige percelen land tussen 1598 en 1681 (VAN OSTA 1995 : 515).

3. Een blote gissing

Hiermee begeef ik mij natuurlijk op het terrein van de zuivere gissing, maar het lijkt mij niet onmogelijk dat er oorspronkelijk spraak was van een **hameloze* boom. Een Mnl. adjectief **hameloos* is weliswaar niet geattesteerd, maar het zou best bestaan kunnen hebben, nl. als afleiding van Mnl. *hame* 'bedekking, omhulsel', een woord dat, zoals bekend, vervat zit in *lichaam*.⁽¹³⁾ Een *hameloze boom* zou dan een kale, bladerloze (of eventueel zelfs een bastloze) boom kunnen geweest zijn.⁽¹⁴⁾ In een dialect zonder aspiratie van de h-anlaut kan door verkeerde scheiding *aen den hameloosen boome* ongetwijfeld *aen den nameloosen boome* hebben opgeleverd⁽¹⁵⁾, zeker wanneer er, naar mag worden aangenomen, volksetymologische reïnterpretatie in het spel was. Het thans nog in *lichaam* voortlevende woord *hame* was immers al in de Middeleeuwen niet meer

⁽¹³⁾ Het woord is in het Mnl. slechts bekend in de samenstelling *lic-hame*, Ohd. *lihhamo*, Osa. *likhamo* (MW III :65); Oe. *-hama*, Osa. Ohd. *-hamo* in samenst. 'bedekking, kledingstuk', Mhd. *-hame*, *-ham*, bij IE wortel **kem-* 'bedekken', waarbij ook Ndl. *hemd*, < Germ. *Xamijja-*, eigenlijk 'bedekking' (EWB 159,168); vgl. ook Mnd. *ham* 'Decke, Hülle, Hülse', *am*, *ame* 'Hülle, Hülse, Spreu' (LÜBBEN 1965 :134,13) en betekenis Spreu 'kaf' in Noordfr. *hame*, *home* 'bast of schil van graankorrels' (MW III :65). Het Ndl. kent nog *haam* 'houten halsband van paarden; ook : net om paardenkop', maar eigenlijk 'omhulling' (EWB 159); de OED s. *hame*-2 vermoedt echter dat dit woord, Mnl. *hame*, *haem*, Mhd. dial. *hame*, Ndd. Westf. *ham* misschien voortkomt uit een Ogerm. wortel **ham-* 'to hold against, hinder'.

⁽¹⁴⁾ Dat op het schilderij "Onze Lieve Vrouw van Boom" van P. Weleman (1616) de heilige Maria voor een bladerloze boom staat afgebeeld, zal wel toeval zijn. (Afbeelding in LAMOT 1957 :64).

⁽¹⁵⁾ Vergelijk bijv. Engelse namen zoals *Nash*, *Noke* e.a., ontstaan uit voorzetsel + lidwoord + woord beginnend met een vocaal : *Nash* < Me. *atten Ashe* 'at the ash-tree', *Noke* 'at the oak-tree' (CAMERON 1961 :95). Voor anlaut, vgl. Mnd. *ham* = *am* (noot 13).

gangbaar en men mag gerust aannemen dat *hameloze boom* al in de 13e eeuw niet meer begrepen werd. ⁽¹⁶⁾

Al is het bestaan van een Mnl. adjectief **hameloos* 'zonder bedekking, zonder omhulsel etc.' aannemelijk, dan valt nog te bezien of dat gebruikt kon worden om een bladerloze, kale boom aan te duiden. Daarvoor bestaat uiteraard geen enkel bewijs, maar vergelijking van andere (ook anderstalige) aanduidingen maakt dit wel waarschijnlijk.

In diverse talen worden bladerloze bomen aangeduid met adjectieven die ofwel 'ontdaan van bladeren of bedekking' betekenen ofwel 'naakt, bloot', en dus m.a.w. ook 'zonder bedekking'. Een kale boom wordt in het Latijn aangeduid met *nudus* (dus: 'naakt, onbedekt, kaal; ontbloot van, beroofd van') of met *foliis carens* (dus: 'bladeren missend, bladerloos'). ⁽¹⁷⁾ In het Italiaans spreekt men van een *albero spoglio*, met het adjectief *spoglio*, dat afgeleid is van het werkwoord *spogliare* en dat zowel 'naakt, bloot' als 'zonder, ontdaan van' betekent (*un'albero spoglio di foglie*); het werkwoord *spogliare* betekent 'ontdoen van, beroven, ontkleden' en het reflexieve werkwoord *spogliarsi* kan, behalve 'zich ontkleden', onder meer ook uitdrukken 'kaal worden': *in autunno gli alberi si spogliano (delle foglie)*. Het substantief *la spoglia* betekent o.m. 'de (afgeworpen) huid van dieren' (*la spoglia del serpente*), maar ook (meestal mv.) 'kledij' en (mv., van bomen) 'bladeren'. ⁽¹⁸⁾

Het Frans hanteert voor een kale boom dezelfde begrippen 'naakt' en 'ontdaan van': *nu, effeuillé* (bij *s'effeuiller* 'de bladeren verliezen') en *dépouillé* (de boom wordt kaal

⁽¹⁶⁾ De nederzetting (dorp of gehucht) en de naam zijn volgens ROELANDTS (1957:11) enkele eeuwen ouder dan de oudste attestatie (van de parochie), die dateert van 1309.

⁽¹⁷⁾ AERTS & VANGENECHTEN 75, 186; MULLER & RENKEMA 612.

⁽¹⁸⁾ ZINGARELLI s.v., GARZANTI s.v.

l'arbre se dépouille), bij *dépouiller* < Lat. *despoliare* 'beroven, plunderen; bij dichters ook: ontkleden' < *spolia* 'buit', overdrachtelijk mv. van *spolium* 'afgestroopte huid van een dier; huid die slangen afleggen'.⁽¹⁹⁾

Het Nederlands, het Duits en het Engels gebruiken met respectievelijk *kaal*, *kahl* en *bare* het begrip 'bloot': Mnl. *cāle*, *cālu*, Ohd. *chalo*, Oe. *calu* (Ne. *callow*) < Germ. **kal-wa-* is verwant met Obulg. *golū* 'bloot, naakt' (EWB 186); Engels *bare* 'onbedekt, naakt, bloot' betekent ook 'kaal' (van personen: "stripped of a natural covering; deprived of hair, wool, flesh, etc.; bald", van dingen, o.a. bomen: "without such covering as they have at other times", bijv. gebladerte, OED s.v.), Oe. *bær*, Os., Ohd., Mhd. *bar*, Mnl. *baer*, Ndl. *baar*, Ono. *berr*, De., Zw. *bar*, Germ. **baza-*, verwant met Lit. *bāsas*, Obulg. *bosŭ* 'blootsvoets'.

Voor al de strategie van het Italiaans, het Frans en *hun* beider voorouder het Latijn (van *spolium* 'slangenvel etc.' tot *spoglio* en *dépouillé*) is interessant.

Het woord *hame* (van *lichaam*) leeft namelijk ook voort in het (verouderde) Engelse woord *hame* met de betekenis 'bedekking', vooral een natuurlijke bedekking, omhulsel, huid, vlies, (slangen)vel, zoals bijv. in 1546 *The hame or skynne of an adder or a snake, that she casteth*; vgl. ook Ono. *hams*, (De. *ham*) 'afgeworpen slangenveld, huid', Mhd. *ham(e)* o.a. 'huid'.⁽²⁰⁾ Het lijkt dus niet vermetel te veronderstellen dat de Germaanse toestand vergelijkbaar is geweest met de Romaanse en dat m.a.w. *hame* ook wel voor 'boombedekking, gebladerte' in gebruik kan zijn geweest. Zodat *spoglio* en *dépouillé* een Germaans pendant kunnen hebben gehad in **hameloos*.

⁽¹⁹⁾ DAUZAT 229, MULLER & RENKEMA 249, 873.

⁽²⁰⁾ OED s. *hame*-1 en LEXER 1959:80.

4. Besluit

De hier als zuivere hypothese voorgestelde verklaring van de naam *Boom* (**den hameloosen boome* > *de Nameloosen Boome* > *den Boome* > *Boom*) heeft het voordeel dat men niet moet uitgaan van de (twijfelachtige) veronderstelling dat er in de buurt destijds maar één geïsoleerde boom stond, waaraan het dorp zijn naam te danken heeft, of van de (nog meer twijfelachtige) veronderstelling dat de naamgevers een bepaalde boom van bij de aanvang “de naamloze boom” zouden hebben genoemd. Er zullen in de buurt vast wel meerdere bomen gestaan hebben, maar die ene grote, vrijstaande, kale boom kan jarenlang een ondubbelzinnig oriënteringspunt geweest zijn. Veeleer dan zomaar een boom, die men overigens, al stond hij geïsoleerd, toch wel met naam zou hebben genoemd (supra).

Uiteraard zal dit alles een hypothese moeten blijven, tot misschien ooit het bewijs wordt gevonden dat **hameloos* heeft bestaan in het West-Germaans. Vermeldenswaard lijkt ondertussen wel dat DE BO (1892 :46) een substantief (*h*)*ammeloos*, (*h*)*ameloos* kende met de dubbele betekenis ‘mutsaard’ en ‘dikke stok, knuppel’. De etymologie van dit woord is onbekend, maar misschien ontstond het uit ‘bladerloze tak’?

Ward VAN OSTA

5. Literatuur

- AERTS, J.F. & VANGENECHTEN, K., *Nederlands-Latijns Lexicon*, Turnhout, 1957.
- CAMERON, K. (1961), *English Place-Names*, London, 1977³.
- CARNOY, A. (1948), *Origines des noms des communes de Belgique*, Louvain, 1948-49 (2 vols.).

- DAUZAT, A., Nouveau Dictionnaire Étymologique, Paris, 1979⁴.
- DE BO, L.L. (1892), Westvlaamsch Idioticon, Gent, 1892.
- EWB = DE VRIES J. & DE TOLLENAERE F., Etymologisch Woordenboek, Utrecht, 1997.
- GARZANTI = Il Nuovo Dizionario Hazon Garzanti inglese-italiano, italiano-inglese, Milano, 1994.
- LAMOT, B. (1957), Hoe Boom groeide, Antwerpen, 1957; Inleiding, pp.9-15 door K. ROELANDTS
- LEXER, M. (1959), Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, Stuttgart, 1959.
- LINDEMANS, J. (1925), Plaatsnamen. Een inleidende studie, Brussel, 1925.
- LUBBEN, A., Mittelniederdeutsches Handwörterbuch, Darmstadt, 1965.
- MULLER, F. & RENKEMA E.H., Beknopt Latijns-Nederlands Woordenboek, Groningen, 1970.
- MW = VERWIJS E. & VERDAM J., Middelnederlandsch Woordenboek, 's-Gravenhage, 1885-1929.
- NAGELS, D. (1926), Toponymische studie over de gemeenten Boom, Rumst en Terhagen, onuitg. dr. diss., Leuven, 1926.
- OED = The Oxford English Dictionary (CD-Rom edition 1996).
- OR = GOETSTOUWERS, De oorkonden der abdij Rozendaal der orde van Citeaux, Tongerlo, 1956.
- ROELANDTS, K. (1940), Inleiding tot de plaatsnaamstudie van het Land van Boom, onuitgegeven lic. verhandeling, Leuven, 1940.
- ROELANDTS, K. (1943), Bijdrage tot de toponymie van het Land van Boom, onuitgegeven doctorale dissertatie, Leuven, 1943.
- ROELANDTS, K. (1957) : zie B. LAMOT.
- SEL, H. (1873), Proeve van historische mengelingen over 't Land van Rumpst, en in het bijzonder over de Heerlijkheid van Boom, Leuven, 1873.
- STEENACKERS, E. (1907), Boom in het verleden. Aanteekeningen uit de Geschiedenis van Boom, Lier, 1907.
- STEENACKERS, E. (1921), Onze-Lieve-Vrouw van Boom, Brasschaat, 1921.

- STOCKMANS, J.B. (1904), Contich, Reeth & Aartselaar, in : *Bijdragen tot de Geschiedenis* 3(1904), pp.117-136.
- VAN OSTA, W. (1995), Toponymie van Brasschaat, Gent, 1995.
- VINCENT, A. (1927), Les noms de lieux de la Belgique, Bruxelles, 1927.
- WB = CLAES, F., Verschuere Groot encyclopedisch Woordenboek, Antwerpen-Den Haag, 1996.
- ZINGARELLI = Lo Zingarelli, Vocabolario della Lingua Italiana di Nicola Zingarelli, Bologna, 1998.

Over de etymologie van *teunisbloem*

De volksdevotie van onze voorouders heeft er onder meer toe geleid dat sommige geliefde heiligen "vereeuwigd" werden in de volksnamen van een aantal planten, bloemen of kruiden. Tot de heiligen die op die manier in de loop van de tijd (weliswaar soms slechts plaatselijk) met de plantenwereld verbonden zijn geweest, behoort ook Sint-Antonius.⁽¹⁾ Met deze laatste zal zelden (of nooit?) Sint-Antonius van Padua bedoeld zijn, maar (vrijwel?) steeds Sint-Antonius-abt, de Egyptische kluizenaar die in de volksmond bekend staat als "Sint-Antonius met zijn varken", de pestheilige die in de Middeleeuwen zijn naam gaf aan een vreselijke ziekte (sint-antoniusvuur of ergotisme) en die ook via de kunst erg bekend is geworden ("Verzoeking van Sint-Antonius").⁽²⁾

De reden waarom de naam van een heilige aan een bepaalde plant werd gegeven, is niet altijd duidelijk. Bij Antonius-abt zal het zelden gaan om planten die bloeien rond de feestdag van de heilige (17 januari), maar veeleer om planten die gebruikt werden bij de behandeling van sint-antoniusvuur of bij de verzorging van pestlijders.⁽³⁾ Soms lijkt geen van beide criteria van toepassing, zoals bij de zogenaamde *teunisbloem*. Toch brengen sommigen deze

⁽¹⁾ Andere heilignamen zitten vervat in: sint-jakobsbloem, -kruid, -lelie, sint-jansbloem, -kruid, sint-pieterskruid.

⁽²⁾ Over deze destijds zeer populaire volksheilige, zie VAN OSTA 1999.

⁽³⁾ Vergelijk het sint-janskruid, zo genoemd omdat het rond Sint-Jan (24 juni) in volle bloei staat, het moment om het als geneesmiddel te oogsten (Van Dale & Van Dale Et.Wb.).

bloem etymologisch in verband met Sint-Antonius. In deze bijdrage wil ik proberen uit te maken of dat al dan niet terecht is. Vooraf bespreek ik kort de overige plantnamen die met Antonius verband houden.

1. Sint-Antonius in de naamgeving van bloemen en planten

1.1. SINT-ANTONIUSBLADEREN EN -WORTEL

De ridderzuring (*Rumex optusifolius* L.) wordt (werd?) volgens het *Antwerpsch Idioticon* aangeduid met de term *sint-teunisblaren* of *weversblaren*. Het is een “plant met groote blaren die in de weiden groeit”⁽⁴⁾ en die elders (Neerpelt) *sint-antoniuswortel(en)* wordt (werd?) genoemd.⁽⁵⁾

Dat de naam *sint-antoniuswortel* in Neerpelt voorkomt, wijst erop dat hij betrekking heeft op Antonius-abt. Ter ere van die heilige viert men immers in Neerpelt-Herent de zogenaamde Theunis-kermis; er is misviering met offergavenverkoop en een Antoniuskapel.⁽⁶⁾ Of de plant haar naam kreeg omdat ze destijds gebruikt werd bij de behandeling van sint-antoniusvuur of pest, is niet bekend. Het lijkt echter niet onwaarschijnlijk, daar VANDENBUSSCHE (verwijzend naar PAQUE) vermeldt dat de *sint-antoniuswortel* gebruikt wordt tegen uitslag en puisten, omdat een thee van de bladeren en wortels bloedzuiverend, waterafzettend en versterkend is. Bovendien wordt de ridderzu-

⁽⁴⁾ Antwerpsch Idioticon p.1106. De naam is mij vanuit mijn (Antwerps) dialect niet bekend.

⁽⁵⁾ PAQUE 1896:341; WNT-Sup. s.v. en HEUKELS 1907:219, beide naar PAQUE. Volgens VANDENBUSSCHE (1955:494) is *sint-antoniuswortel* veeleer een plaatselijke naam (te Neerpelt) voor de krulzuring (*Rumex crispus* L.).

⁽⁶⁾ VAN OSTA 1999:62-65.

ring plaatselijk (Kerkom) ook *smeerwortel* genoemd, omdat uit de wortelstok een papje werd bereid dat op botbreuken en wonden werd gesmeerd (Van Dale).

1.2. DE SINT-ANTONIUSBLOEM

Het *sneeuwkllokje*, de witte, zeer vroeg ontluikende *Galanthus nivalis* L. is nagenoeg de allereerste bloem van het voorjaar. Ze heet volgens PAQUE (1896:340) in Zuid-Nederland gewestelijk *sint-antoniusbloem*, meer bepaald te Vollezele.⁽⁷⁾

Waarom dit plantje (blijkbaar alleen te Vollezele?) naar Sint-Antonius werd genoemd, is niet duidelijk. Misschien heeft het te maken met de feestdag van de heilige (17 januari), daar het sneeuwkllokje omtrent die tijd bovenkomt (bloeitijd februari/maart). In ieder geval was Vollezele een bekend bedevaartsoord van Sint-Antonius-abt, zelfs nog tot in de jaren veertig van de 20e eeuw.⁽⁸⁾

1.3. HET SINT-ANTONIUSKRUID

De helmkruidfamilie (*Scrophulariaceae*) omvat 200 geslachten.⁽⁹⁾ Daarvan bestaat het geslacht *Scrophularia*

⁽⁷⁾ HEUKELS (1907:106-107) geeft voor het sneeuwkllokje tal van volksnamen en vermeldt onder de Vlaamse namen de naam *Sint Antoniusbloem* (uit PAQUE). VANDENBUSSCHE (1955:280) biedt, naast Franse en Engelse benamingen, meer dan een dozijn Nederlandse volksnamen voor het sneeuwkllokje, van *naakt manneke* (Noord-Nederland) tot *vastenavondzoltje* (Lokeren); uiteraard vermeldt hij ook *sint-antoniusbloem* (Vollezele).

⁽⁸⁾ VAN OSTA 1999:61. De rauwe knol van het sneeuwkllokje wordt als braakmiddel gebruikt, in papvorm heeft hij rijpmakende eigenschappen (VANDENBUSSCHE 1955:280). In de 18e eeuw kwam *sint-antoniusbloem* ook wel eens voor als naam voor het *afrikaantje*, namelijk als hypercorrecte vorm van *teunisbloem* of *Tunisbloem* (cf. infra).

⁽⁹⁾ Het is bekend dat planten worden ingedeeld in *families*. Binnen een familie behoren nauw verwante soorten tot eenzelfde *geslacht* (genus), op grond van gemeenschappelijke kenmerken; de geslachten zelf zijn weer in *soorten* ingedeeld en

'helmkruid' uit ca. 200 soorten, waarvan in Nederland en België enkele soorten inheems zijn. De naam *sint-antoni-uskruid* wordt gegeven aan een aantal soorten van dit geslacht, vooral de soorten *Scrophularia nodosa* L. 'helmkruid of speenkruid' en *Scrophularia aquatica* L. 'waterspeenkruid, gevleugeld helmkruid'.⁽¹⁰⁾ Van Dale spelt *sint-antonieskruid* en definieert het als *helmkruid, scrofelkruid*.

Het waterspeenkruid stond in het verleden ook bekend als *beekschuim* en (ten onrechte) als *waterbetonie* (*Betonica aquatilis*): *Beeckscuym en Sinte Anthuenis cruyt ghe-naempt* (DODOENS 1554:51-52), *S. Anteunis-cruydt oft Beeck-schuym (...) Cleyen water Betonie oft S. Anthonis cruydt* (LOBELIUS 1581:632-633), *Beeckschuym oft Sint Antonis cruydt* (DODOENS 1644:64-65).

Het helmkruid heet in de volksmond ook *speenkruid*, omdat het gebruikt wordt als remedie tegen o.a. aambeien.⁽¹¹⁾ Daar het volgens DODOENS (1554:51) ook gebruikt werd op *veruuyde en voorts etende sweringhen ende tot den kanker* kan het best ook bij de behandeling van sint-antoniussuur of pest gebruikt zijn.

kunnen nog in *ondersoorten* worden onderverdeeld. Op te merken valt (PHILLIPS 1978:176) dat dit nomenclatuursysteem kunstmatig is, en dat het daarom mogelijk is dat bepaalde planten door verschillende plantkundigen in verschillende groepen worden geplaatst en zelfs meer dan een naam gekregen hebben, ofwel dat de soort- en/of geslachtsnaam soms veranderd moet worden, doordat de botanische inzichten gewijzigd zijn. Een duidelijke illustratie van dit alles biedt bijv. de *teunisbloem* (cf. infra).

⁽¹⁰⁾ "Gevleugeld helmkruid" heet bij HEUKELS (1907:231) o.a. *aambeienkruid*, *antoniëkruid*, *beekschuim*, *sint-anthonieskruid*, *speenkruid*, "helmkruid" (*Scrophularia nodosa*) o.a. *aambeienkruid*, *beekschuim*, *betonie*, *groot speenkruid*, *sint-anthonieskruid*; idem in WNT naar OUDEMANS 1873 en HEUKELS 1907. Voor diverse volksbenamingen van het helmkruid, zie ook VANDENBUSSCHE (1955:514).

⁽¹¹⁾ DODOENS (1554:51): *verdroocht ende gheneest die speenen*; DODOENS 1644: *Groot speencruydt wort seer ghepresen van vele in de herde geswollen van de clieren oft cropsweeren. Sy houden 't oock seer goet in het smertigh gheswil van de speenen oft anbeyen*; VANDENBUSSCHE 1955:515; VAN BORTEL 1981:38.

1.4. DE SINT-ANTONIUSLELIE

Volgens PAQUE (1896:341) is *sint-antoniusslelie* in Zuid-Nederland (te Molenbeek-Wersbeek) een gewestelijke benaming voor het wilgenroosje, *Epilobium angustifolium* (ook *Epilobium spicatum*; *Pseudolysimachia*). Het wilgenroosje is een soort basterdwederik (*Epilobium*), een geslacht dat behoort tot de teunisbloemfamilie. Zie verder bij teunisbloem (2.5.).

1.5. DE SINT-ANTONIUSNOOT

De algemene naam voor de vruchten van het plantengeslacht *Staphylea* is *pimpernoot* (van Duits *Pimpernuss*, noot met klapperende pit) en geldt inzonderheid voor de pistache, de vrucht van de pistacheboom (*Pistachia vera* L.), waarvan de pit gegeten wordt; de naam *pimpernoot* wordt, bij uitbreiding, ook voor de plant zelf gebezigd en ook toegepast op verschillende soorten van het geslacht *Staphylea* (WNT). Een volksnaam voor de vruchten is (was?) *sint-antoniussnoot* (ook wel *sint-teunissnoot*). DODOENS (1554:788) vermeldt als inlandse naam *pimpernoten*, naast *Sint Antuenis nootkens*; later (DODOENS 1608:1376, 1644:1282-83) verschijnt de spelling *Sint Antuenis Nootkens*, en ook *St. Teunis-noot* (CHOMEL 2715). De reden van die naamgeving is niet duidelijk. DODOENS (1554:788) stelt in ieder geval dat hij niets kan zeggen over de eventuele werking van de nootjes, daar ze nergens voor gebruikt worden.

1.6. DE SINT-ANTONIUSRAAP

De knolboterbloem (*Ranunculus bulbosus*) werd of wordt gewestelijk met diverse namen aangeduid: *sint-an-*

toniusraap, sint-anteunisraapje, sint-antonisraapje, drieswortel etc.⁽¹²⁾

DODOENS (1554:456) noemt de plant *Sint Anthuenis raepken*, LOBELIUS (1581:813) *S. Anteunis Raepken*, DODOENS (1644:706) *Cnobbelachtigen Hanenvoet oft Sint Anthueunis Raepken*. Voor DODOENS is het zonder twijfel een soort hanenvoet, met gele bloemen die gelijken op boterbloemen en een knobbelachtige wortel, zo groot als een okkernoot en gelijkend op een klein raapje; de plant heet *Sint Anthueunis Raepken*, en wordt daarnaar in het Lat. *Rapum Divi Antonii* genoemd, maar de juiste naam is eigenlijk *Ranunculus tuberosus*, d.i. *knobbelachtige hanenvoet* (DODOENS 1644:707).

Bij deze plant is het verband met de pestheilige Antonius-abt volkomen duidelijk. In zijn beschrijving van de geneeskrachtige eigenschappen ervan vermeldt DODOENS (1644:707-708) immers dat de wortel gebruikt wordt bij de behandeling van pestachtige gezwellen of *klapooren* (d.i. ernstige zweren) en hij beschrijft hoe men moet te werk gaan om met de geplette wortel de pest of de *Karbuncelen* (rode puisten) te genezen. Meer nog: “*Men meent dat het Sint Anthueunis Raepken ghenoeemt wordt overmidts dat het bequaem soude zijn om Sint Anthueunis seer te ghesesen.*” Dat de plant voor dit laatste gebruikt werd, staat vast. Zo kon BEHLING o.a. de bladeren van een soort hanenvoet identificeren als één van de 14 geneeskrachtige planten te-

⁽¹²⁾ HEUKELS 1907:207; WNT; VANDENBUSSCHE (1955:476) vermeldt de namen *knolboterbloem, sint-antoniusraapje* (N.Ned.), *pierenknol, drieswortel* (N.Ned.), *kraaiknie*; Frans: *renoncule bulbeuse, rave de saint Antoine, patte-de-loup, bassinot bulbeux, pied-de-poule, pied-de-coq*; Duits: *knolliger Hahnenfuss*; Engels: *rape crow-foot, St. Anthony's rape*. DODOENS (1644:707) en LOBELIUS (1581:814): Dt. *Cleinner Hanenfusz oft Glytzblume*, Eng. *Rape Crowfoote*.

gen sint-antoniussvuur die op het beroemde Isenheim-retabel van Grünewald staan afgebeeld.⁽¹³⁾

2. De teunisbloem

Minder voor de hand liggend met Sint-Antonius verbonden, is de zogenaamde *teunisbloem*, vertegenwoordiger van de gelijknamige plantenfamilie. *Teunisbloemfamilie* is de Nederlandse naam van de plantenfamilie der *Onagraceae*, een familie die zowat 650 soorten telt en over de hele wereld verspreid is, maar die haar meeste vertegenwoordigers heeft in Amerika. Ze omvat de geslachten *waterlepel-tje* (*Ludwigia* L.), *heksenkruid* (*Circaea* L.), *teunisbloem* (*Oenothera* L.) en *basterdwederik* (*Epilobium* L.).⁽¹⁴⁾ Binnen het geslacht *teunisbloem* dragen verschillende soorten ook een naam met “teunisbloem”, o.m. de *kleine teunisbloem*

⁽¹³⁾ BEHLING (1957:144-145) kon met zekerheid identificeren (met attestaties uit diverse oude werken die aantonen dat de kruiden tegen sint-antoniussvuur werden gebruikt): Spitzwegerich (*Plantago lanceolata* L., *smalle weegbree*), Eisenkraut (*Verbena officinalis* L., *ijzerkruid*), Grosser Wegerich (*Plantago major* L., *grote weegbree*), Weisklee (*Trifolium repens* L., *witte klaver*), Klatschmohn (*Papaver Rhoeas* L., *klaproos*), weisse Taubnessel (*Lamium album* L., *witte dovenetel*), Gamander-Ehrenpreis (*Veronica Chamaedrys* L., *ereprijs*), Spelz (*Triticum Spelta* L., *spelt*), Kreuz-Enzian (*Gentiana cruciata* L., *kruisgentiaan*) en de bladeren van een Hahnenfuss-Art (*hanenpoot*, *ranonkel*, *boterbloem*). Van de weegbree is bekend dat hij werd aangewend bij de behandeling van aambeien en sint-antoniussvuur: sap van weegbree + sap van andijvie en sap van donderbaert ende eeck is goed tegen eenderhande zeer dat heylich vier heet oft wilt vier seggende zommegen (Den Herbarius in Dyetsche, ca.1500:19). DE VILLA NOVA (1547 Cap.108) beschrijft grondig de diverse medische toepassingen van *Weechbrede oft wegerick*, maar vermeldt daarbij niet het sint-antoniussvuur. Voor Isenheim-retabel, zie bijv. VAN OSTA 1999.

⁽¹⁴⁾ HEIMANS 1965:661-665; DE LANGHE 1983:349-355. Zie voor beschrijving en afbeelding van leden van de teunisbloemfamilie bijv.: CHRISTIANSEN 1972:225-226, SCHAUER 1980:78-79, CHEERS 1999:611-612, PHILLIPS 1978:111,156. Dat het nomenclatuursysteem van planten verwarrend is (noot 9), blijkt ook hier. Zo bevat bijv. voor BONNIER (1954,IV,24-30) de familie van de *Onagraceae* de geslachten *Isardardia*, *Circaea*, *Oenothera* en *Epilobium*, voor PHILLIPS (1978) de *Chamaenerion angustifolium*, *Circaea*, *Epilobium*, *Fuchsia magellanica* en *Oenothera*.

(*O. muricata*), grote teunisbloem (*O. lamarckiana*), fraaie teunisbloem (*O. speciosa*).

2.1. DE TEUNISBLOEM : BLOEM VAN ANTONIUS OF VAN TUNIS ?

Sommigen brengen de naam in verband met Sint-Antonius. De eerste die dat bij mijn weten deed, was PAQUE, die onomwonden suggereerde : "*Teunis* = Antonius : dus de bloem van den H. Antonius".⁽¹⁵⁾ Hij werd daarin o.m. gevolgd door KLEIJN (1970:204), die schreef : "De op vele plaatsen voorkomende naam *Teunisbloem*, ook *Sint Teunisbloem* komt voor, zal wel ontstaan zijn uit het gewijd zijn aan de heilige Antonius, een naam die verbasterd werd tot Teunis." Ook het EWB (p.382) vermeldt dat de *teunisbloem* (*Oenothera*) de volksnaam *sint-teunisbloem* draagt en vraagt zich af of de plant misschien genoemd is naar de heilige Antonius. Voor het WNT is de naam *teunisbloem* (*Oenothera*) een samenstelling van *-bloem* en *Teunis*, verkorting van *Anteunis*, een vroege vernederlandsing van de Lat. mansnaam *Antonius*; daarnaast treft men, aldus het WNT, de naam *teunisbloem* (als een verbastering van *Tunisbloem*) ook aan als benaming voor de *afrikaan* (*Tagetes*).⁽¹⁶⁾

Volgens VAN DALE, daarin gevolgd door het Etymologisch Woordenboek van Van Dale, is de naam *teunisbloem* steeds een verbastering van *Tunisbloem*, niet alleen als naam voor het *afrikaantje*, ook als naam voor de *Oenothe-*

⁽¹⁵⁾ Bijvoegsel, 1913:139. Bovendien staat de bloem reeds in 1854 als *St. Teunisbloem* vermeld (cf. infra).

⁽¹⁶⁾ Met verwijzing naar de 18e-eeuwers BLANKAART (1717:657) : "Tunetanus Flos (...) Hinc *Theunis* & *S. Anthonis Bloem*" en CHOMEL. (1775:3650b) : "Theunisbloem; St.-Anthonie-Bloem; Studentenroos; eigenlijk Tunis Bloem".

ra. Beide woordenboeken vergelijken met Fr. *fleur de Tunis* en Dt. *Tuneserblume*.⁽¹⁷⁾

Voor CLAES (WB 1808) ontstond de naam *teunisbloem* (*Oenothera biennis*, synoniem *sint-teunisbloem*) waarschijnlijk uit *Tunisbloem*, waarmee het *afrikaantje* (*Tagetes*) bedoeld wordt.

Kortom, er heerst blijkbaar nogal wat verwarring en onzekerheid over de etymologie van *teunisbloem*. Er is niet alleen onzekerheid over de primauteit van *Tunis*- of *Teunis*- in de benamingen, er is ook de vraag hoe twee bloemen uit zo verschillende plantenfamilies (de *teunisbloem* behoort tot de familie van de *Onagraceae*, de *afrikaan* tot die van de *Compositae*) beide de naam *teunisbloem* konden krijgen. Het loont, dacht ik, de moeite om te proberen te achterhalen hoe de vork precies in de steel zit. Bekijken we daartoe eerst de zogenaamde *Tunisbloem*.

2.2. DE TUNISBLOEM (TAGETES)

Het staat vast dat *Tunisbloem* lange tijd (16e-19e eeuw) één van de benamingen van de *afrikaan* of het *afrikaantje* (*Tagetes* L.) is geweest, een uit Mexico afkomstige sierplant uit de familie der *Compositae*.⁽¹⁸⁾ Volgens sommigen was het blijkbaar zelfs de correcte benaming.⁽¹⁹⁾ *Tagetes* is een tropisch geslacht met 50 soorten, waarvan enkele als

⁽¹⁷⁾ Geen van deze laatste namen zal men terugvinden in hedendaagse Duitse of Franse woordenboeken omdat het verouderde benamingen betreft; in het Frans heet de teunisbloem *herbe aux ânes*, *onagre*, *onagraire*, *oenothère*, in het Duits *die Nachtkerze*, in het Engels *evening primrose*; het afrikaantje heet in het Frans *oeillet d'Inde*, in het Engels *marigold*.

⁽¹⁸⁾ Vgl. voor het Duits GRIMM (1952:1790): *Tunisblume*, in *älterer Sprache als pflanzenname bezeugt*: *thuenisbloemen* (GESNER, 1561), *flos tunetanus* *thunislum* (TABERNAEMONTANUS, 1588), *tunis-blume* (1728), *tunis-blume*, sonsten auch insgemein türkische negelein genant (1744).

⁽¹⁹⁾ *De Africanen zijn ghenochsaem bekend, doch haeren rechten naem is Tunisbloem* (VAN STERBEECK 1675:381).

eenjarige tuinplant worden geteeld. Veelvuldig geteelde planten zijn het *groot afrikaantje* (*Tagetes erecta*), het *klein afrikaantje* (*Tagetes patula*) en het *ster-afrikaantje* (*Tagetes tenuifolia* = *T. signata*).⁽²⁰⁾

In Botanica (1999 :873) lezen we dat de *afrikaantjes* in de 17e eeuw ontdekt werden, wat niet correct is, want volgens Kleine Fleur (deel 11,193) werden de eerste soorten, *Tagetes patula* en *Tagetes erecta* reeds in de 16e eeuw (rond 1560) naar Europa gebracht en bovendien is bij mijn onderzoek gebleken dat zelfs FUCHS (1542) en DODOENS (1554) de bloemen reeds kenden.

In oude plantenboeken van vóór ca.1550 (zoals *Den Herbarius in Dyetsche* uit ca.1500, *Den groten Herbarius* uit 1532, DE VILLA NOVA's *Den groten herbarium* uit 1547) treft men de naam *Tunisbloem* of *afrikaan* evenwel niet aan, overigens evenmin als de bloem *Tagetes* zelf.

De bloem was, zoals gezegd, wel bekend aan FUCHS (1542:47-48), die ze echter beschouwde als een van de drie soorten van *Artemisia*. Hij noemde ze *Tagetes Indica* en in het Duits *Indianische negelen*.⁽²¹⁾

⁽²⁰⁾ HEIMANS 1965:1057; WP2001; Kleine Fleur 11, p.193.

⁽²¹⁾ "Hinc est quod Tagetem Indicam appelleuerimus, Germanicè autem *Indianische negelen*." (vgl. Duits *Nägelchen*, (gew.) kruidnagel). De door FUCHS vermelde *Artemisia monoclona* is voor LOBELIUS (1581:913) echter de reinvaan: Reynvaer, Lat. *Tanacetum Mille folii foliis etc.*, Dt. Reinfarn, It. *Tanaceto*. Ook anderen hebben de bloem, wegens de gelijkenis van de bladeren met de "Reynvaer", ondergebracht bij de *Tanacetum*, ten onrechte zoals DODOENS (1644:406) reeds opmerkte, daarin gevolgd door BLANKAART (1714:28-29). BAUHIN (1623:132) bespreekt de bloem in kwestie onder de naam *Tanacetum Africanum* en noemt als variëteiten o.a. *Flos Africanus major*, *Flos Indiae vulgo*, *Flos Indicus major* (zijn in het Latijn gestelde werk bevat geen benamingen in de volkstaal). BAUHINUS (1651,III:98-100) noemt de bloem *Tagetes Indicus Minor Simpliciflore* of *Caryophyllus Indicus* of *Flos Africanus* en vermeldt als anderstalige namen Dt. *Indianisch Nägelin*, *Sammettblumen*, *Indianisch blumen*, *Portugalisch bloemen*; N. *Thunis bloemen*, Fr. *Oeillets d'Inde*, Genève *Fleur de Rome*, It. *Garofano Indiano*; sommigen noemen ze volgens hem *Flos Portugallensis*, *Fleurs ou Girofles de Portugal*. LINNAEUS (1764:1249) vermeldt de namen met *Tanacetum* bij het geslacht *Tagetes*, dat bij hem omvat: 1. *Tagetes caule subdiviso patulo* = *Tanacetum africanum*, *Flos afri-*

Pas bij DODOENS (1554:216-217) verschijnt de bloem die wij thans *afrikaan* (*Tagetes*) noemen met de naam *Tunisbloem*: “Dese bloeme mach wel in Latijn *Flos Aphricanus* gheheeten worden, want wt Aphrica is zy ierst hier in tlandt ghecome. Die Hoochduytschen heeten dese bloeme Indianisch Negelin ende daer naer wordt zy in Latijn *Flos Indianus* ende in Franchois Oeilletz d’Indie gheheeten. Hier te lande worden zy Thunis bloemen ghe-naempt.” LOBELIUS (1581:870-871) noemt ze eveneens *Thunis-Bloemen* en vermeldt als anderstalige namen Lat. *Flos Africanus*, Dt. *Indianisch bloemen*, Fr. *Oeilletz d’Inde*, It. *Garofano Indiano*. Ook NYLANDT (1670:270) kent de bloem als *Thunis-bloem*, in ’t Latijn *Flos Africanus*.

STEVENS (1566:128-129), die de bloem onderbrengt bij de “Ginoffels”, vermeldt (voor zover ik kan nagaan als eerste) in een opsomming van *cruyden ende bloemen om tuylkens, hoykens ende cransen* te maken, de *Tunes bloemen* (*Tagetes erecta*) en *Fluweel bloemen* (*Tagetes patula*) als twee afzonderlijke soorten.⁽²²⁾ Het onderscheid tussen de twee soorten wordt ook gemaakt in latere uitgaven van DODOENS, die stelt (1644:405-406) dat bij ons “dese bloemen ghemeynlijk *Thunis-bloemen*” heten (Duits *Indianische blumen* en *Indianische nägelin*, “dat is Bloemen oft Ginoffelen van Indien”, Frans *Oeilletz d’Inde*, Italiaans

canus minor, 1b) *Tagetes indicus minor*, 2. *Tagetes caule simplici erecto...* = *Tanacetum africanus majus* (etc.), 3. *Tagetes caule simplici recto...* = *Tagetes multiflora* (het Latijnse werk van LINNAEUS bevat evenmin als dat van BAUHIN namen in de volkstaal). CHOMEL (1778:3651) geeft, eigenaardig genoeg, sommige soorten weer met de Lat. naam *Tagetes*, andere met *Tanacetum*: de grote bloem heet bij hem *Tagetes maximus rectus*, de kleine *Tanacetum africanum majus*, de dubbele *Tagetes minor* etc.

⁽²²⁾ Hoewel hij geen Latijnse namen noemt, is het duidelijk dat het respectievelijk gaat om de *Tagetes erecta* en *Tagetes patula*. Dat blijkt ook verder (1566:130) bij het kweekadvies: “De Teunes bloeme (...) sal soo hooghe wassen datse bycans sal worden ghelijck een boomken ende wt haren stock sullen wtschieten veel tacckens ghelijck men aen eenen boom siet (...)”.

Garofani Indiani, Latijn *Flos Africanus* en *Flos Tunetensis*, dit is “Bloeme van Afrijcken oft Bloeme van Thunis”), maar dat de kleine Tunisbloem hier te lande ook *Fluweelbloem* genoemd wordt, omdat de bladeren ervan fluweelachtig zijn.⁽²³⁾

Dat de naam *Tunisbloem* eigenlijk bij de *Tagetes erecta* behoort, terwijl men ten onzent de *Tagetes patula* met de naam *Fluweelbloem* bedacht, blijkt ook uit latere bronnen. Zo schrijft VAN STERBEECK (1675:381): “De *Africanen* zijn ghenochsaem bekend, doch haeren rechten naem is *Tunis-bloem*, in 't Latijn, *Flos Tunica*, *flos Tunetensis*, oock *flos Africanus*, (...) Sy bestaen oock in een mede soorte, de welcke wy tot onderscheyt *Fluweele bloemen* noemen. De *Fluweele bloemen* bestaen in dobbele ende in enckle bloemen, (...) De *Africanen* bestaen in dry soorten, (...) de cleyne, dat is de *Fluweele bloeme* (...)”; ook BLANKAART (1714:28) vermeldt dat de kleine bloem blaadjes heeft “als een rood en duister Fluweel” en dat ze daarom “eigentlyk Fluweel Bloem genaamt” wordt.

In het algemeen is de kwestie van de naamgeving echter vrij verward. Waar volgens sommigen de volksnaam voor de *Tagetes* normaliter *Tunisbloem* is, met de naam *Fluweelbloem* voor de kleinere variëteit, zijn de zaken bij MUNTING (1672 :418, 1696:580) precies omgekeerd. Voor hem heet de bloem in eerste instantie *Fluweelbloem*, maar wordt ze ook wel *Tunis Bloem* genoemd; in het Latijn heet ze volgens hem *Flos Tunetanus* of *Flos Africanus*, in het Duits *Indianische Blume* of *Indianische Nagelein*, in het Frans *Oeilletz d'Inde*, in het Italiaans *Fiore Africano*, ook *Garofano Indiano*. Van de diverse soorten die hem bekend zijn, heet volgens hem de grootste *Flos Africanus* of *Afri-*

⁽²³⁾ DODORNS wijst er evenwel op dat GENNER ze in 't Lat. *Caltha Africana* noemt, d.i. 'Africaensche Goudt-bloeme', terwijl sommigen ze *Tagetes* noemen.

caansche Bloem en de kleinste *Flos Tunetanus* of *Tunis Bloem*.⁽²⁴⁾ Later zou HOUTTUYN (1779) een gelijkaardig onderscheid maken: de kleine (*Tagetes patula*) heet *fluweelbloem* en *Flos Tunetanus* of *Tunisbloem*, de grote (*Tagetes erecta*) heet *afrikaan*.⁽²⁵⁾

Ook bij de Latijnse benamingen vinden we weinig standvastigheid. Zo heet de bloem bij BAUHIN (1623) *Tunetanus flos*, bij DODOENS (1644) *Flos Tunetensis*, bij MUNTING (1672) weer *Flos Tunetanus*, bij VAN STERBEECK (1675) en BLANKAART (1714) opnieuw *Flos Tunetensis*.⁽²⁶⁾ Eigenaardig genoeg heet ze drie jaar later weer *Tunetanus Flos* bij deze laatste auteur (BLANKAART 1717:657), die dan echter, en dat is nog veel eigenaardiger, als enige Nederlandse naam *teunisbloem* of *sint-antoniusbloem* vermeldt ("Hinc *Theunis* & *S. Anthonis Bloem*").

Voor zover ik dat kan nagaan, is dus BLANKAART degenen die verantwoordelijk is voor het ontstaan van de naam *teunisbloem* als naam voor het *afrikaantje*. Een goede halve eeuw later is die naam blijkbaar in naslagwerken doorgedrongen, want hoewel de bloem bij HOUTTUYN (1779) nog

⁽²⁴⁾ Bovendien onderscheidt (1672:418) hij verschillende variëteiten, bijv. *Flos Africanus major flore aureo pleno* ("grote Fluweele ofte Africaansche dubbelde Bloem") en *Flos Tunetanus flore luteo pleno* ("dubbelde geele Fluweel ofte Tunis Bloem"), ook *Flos Africanus minor* of "kleine Africaansche Bloem" genoemd).

⁽²⁵⁾ HOUTTUYN (1779:725-732, naar LINNAEUS) onderscheidt 3 soorten van afrikaan (*Tagetes*): (1) afrikaan met een byna geheel verdeelde uitgebreide Steng (*Tagetes patula*; elders *Tanacetum Afr.*, *Flos Africanus minor*, *Tagetes Ind. minor*, etc. genoemd): "Deeze, die men Fluweelbloem noemt, is een kleine Soort van Afrikaanen, van de groote door 't Gewas genoegzaam verschillende (...) de Fluweelbloemen, die men in 't byzonder *Flos Tunetanus* of *Tunisbloem* noemt, (...), (2) afrikaan met een enkele opstaande Steng en naakte eenbloemige Bloemstecelen (*Tagetes erecta*, elders *Tagetes caule simpl. erecto*, *Caryophyllus Indicus*, *Tag. maximus rectus* etc. genoemd): "Deeze noemt men, in 't byzonder, *Afrikaan*", (3) afrikaan met een enkele regte Steng en geschubde veelbloemige Bloemsteeltjes (*Tagetes minuta*, elders genoemd *Tagetes caule simpliciter recto*, *T. multiflora* etc).

⁽²⁶⁾ BLANKAART (1714:28), naast *Africanus Flos* en *Tagetes Indica*, en, in de volkstaal, *Africaanse Bloem*, *Tunis Bloem*, *Fluweel Bloem*. Ook later (HOUTTUYN 1779) heet de bloem weer *Flos Tunetanus*. Vgl. Latijn *Tunēs*, -ētis 'Tunis'.

Tunisbloem heet, vermeldt CHOMEL (1778 :3650) de *Tunisbloem* onder het lemma *Theunisbloem*⁽²⁷⁾: “THEUNIS-BLOEM; St. Anthonie-Bloem; Studentenroos”, al is hij er zich van bewust dat het om een vervorming gaat (“eigentlijk Tunis Bloem”). Hij noemt *Tagetes* de Latijnse naam van dit “uitlandsch Kruidgewas” en vermeldt als voor-naamste soorten (3651): 1. *Grootste regtopgroeiende Theunis-Bloem* (*Tagetes maximus rectus*), 2. *Kleine of gemeene Theunis-Bloem* (*Tanacetum africanum majus*), 3. *Dubbele-Theunisbloem* (*Tagetes minor*) etc.

Een lang leven is de (klaarblijkelijk “papieren”) naam *teunisbloem* (als naam voor het *afrikaantje*) echter niet beschoren geweest, want later duikt hij niet meer op.⁽²⁸⁾ Reeds bij HOUTTUYN (1779:725-732, naar LINNAEUS), die 3 soorten van *afrikaan* (*Tagetes*) onderscheidde, waarvan de kleinste normaliter *fluweelbloem*, *Tunisbloem* (*Flos Tunetanus*) heet en de grootste meer bepaald *afrikaan*, is er geen spoor meer van *teunisbloem*.

Maar ook de naam *Tunisbloem* verdwijnt mettertijd, om plaats te maken voor *afrikaan(tje)*. Bij DELATHAUWER (1848:II,171) vinden we nog de *fluweelbloem*, *afrikane*, of *Tunisbloem*, Fr. *Oeillet des Indes*, Lat. *Tagetes*, met als soorten de *grote fluweelbloem* (*Tagetes erecta* L.) en de *uitgespreide fluweelbloem* of *Tunisbloem* (*Tagetes patula* L.).

PAQUE (1896:381) vermeldt nog dat de naam *Tunisbloem* “bij oude schrijvers” soms gevonden wordt als benaming voor de “Afrikaander” (*Tagetes*), Frans *OEillet d’Inde*, maar uit de volkstaal is de naam tegen het einde van de 19e eeuw al lang verdwenen. Reeds bij DE BO (1888:201) is er geen sprake

⁽²⁷⁾ Met kruisverwijzing p.3720 TUNIS-BLOEM, zie THEUNIS-BLOEM.

⁽²⁸⁾ Volgens het Antwerpsch Idioticon (1106) is *Sint-Teunisbloem*, *Sint-Teunisblom* de naam “van eene chrysanteem, die in de hoven gekweekt wordt”. Het is niet duidelijk welke plant hier bedoeld is, maar vermoedelijk gaat het om het *afrikaantje*, dat net zoals de chrysant of chrysanthemum tot de Compositae behoort.

meer van *Tunis-* of *teunis-*; hij kent de *Tagetes* als *Afrikaan*, *Fluweele*, *Roste stinker*, Frans *Tagète*, *Oeillet d'Inde*.⁽²⁹⁾ Wel leeft de naam bij sommige auteurs uiteraard nog lang voort in de opsommingen van namen die ooit (eventueel plaatselijk) voor de bloem in zwang zijn geweest.⁽³⁰⁾

2.3. DE ETYMOLOGIE VAN TUNISBLOEM

Uit de boven geschetste onomastische overlevering van Nederlandse aanduidingen zal duidelijk geworden zijn dat *teunisbloem*, als (vroegere) naam van de *afrikaan* (*Tagetes*), een tijdelijk (18e-19e eeuw) opgetreden verbastering is van de (thans eveneens verdwenen) naam *Tunisbloem*, en niet andersom.⁽³¹⁾ De primauteit van *Tunis-* blijkt ook uit de anderstalige benamingen: ten eerste kwam de stadsnaam

⁽²⁹⁾ Hoewel LIEVEVROUW-COOPMAN (1950:75,358,1434,1488) voor het Gents weliswaar nog melding maakt van *Teunisblomme*/*Teunisbloem*/*Tunisblomme* (voor de *afrikaan*) en *Teunisblomme* (voor de *oenothera*), maar het is niet duidelijk in hoever hij de 19e-eeuwse toestand weergeeft van "De Gentsche Hovenier" (1848), waaruit hij een aantal namen ontleende. Het WNT biedt attestaties uit 16e-18e eeuw, nl. uit o.a. STEVENS, VAN STERBEECK, MUNTING, HOUTTUYN.

⁽³⁰⁾ HEUKELS (1910:60) vermeldt als benamingen voor de *Tagetes*: *Afrikaantjes*, *D. Sammetblume*, *Studentenblume*, *Totenblume*, *Afrikanen*, *Tuneserblume*, Fr. *Fleur africaine*, *Fleur de Tunis*, *Fleur de Rome*, *Tagète rose d'Inde*, Eng. *French marigold*, *Velvet-flower*, *African marigold*, *Turkey gilliflower*. Bij VANDENBUSSCHE (1955:550) heet de *Tagetes patula*: *Afrikaantjes*; *Fluweeltjes* (Brecht); *Turken* (Vilvoorde); *Roste stinkers* (Westvl.); *Slinkpotten* (Antw.); *Tulitanen* (N.Ned.); *Tunisbloem*; Fr.: *Africaine*; *Tagète étalée*; *Petit oeillet d'Inde*; *Veloutine*; Dt.: *Sammetblume*; *Afrikanen*; *Totenblume*; *Tuneserblume*; Eng.: *African marigold*; *Velvet-flower*.

⁽³¹⁾ Tenzij natuurlijk *Tunisbloem* zelf in het prédocumentaire stadium uit *teunisbloem* zou ontstaan zijn, maar dat valt niet te achterhalen. Het lijkt weliswaar niet erg waarschijnlijk maar helemaal onmogelijk is het niet. De naam van een andere bloem die *teunisbloem* heette (cf. infra *Epilobium*), kan immers op de *Tagetes* zijn toegepast en achteraf (na de verovering van Tunis) volksetymologisch gereïnterpreteerd zijn. In de 16e-17e eeuw kan de wankel spelling van de eu-klank en lange ü-klank daarbij een rol hebben gespeeld. Zo vinden we bij DODOENS (1554) bijv. sleutelbloemen, Anthemis etc. gespeld als *shuettelbloemen*, *Anthuenis*; STEVENS (1566) schrijft *schuuten*, *hueuets* voor scheuten, heuetsaet, heuvels; maar ook *vleughelen*, *deughen* en eveneens *dueren* voor duren; echter *Tunes bloemen* en *Teunes bloemen*. Zie voor deze spellingkwestie GOOSSENS 1997.

ook voor in een Franse en Duitse benaming (*fleur de Tunis*, *Tuneserblume*), ten tweede treffen we in andere talen geen benamingen aan met *Antonius*/*Antoine* etc., wat toch te verwachten zou zijn indien de Nederlandse naam oorspronkelijk met *Teunis*- was gevormd, ten derde kadert *Tunisbloem* in de talrijke benamingen voor de *afrikaan* die een geografische aanduiding bevatten.⁽³²⁾ De veelheid van dergelijke benamingen toont aan dat de bloem in essentie genoemd werd naar de (vermeende) geografische herkomst.

Zo neemt men van oudsher aan dat de *Tagetes* de naam *afrikaan* heeft gekregen omdat de bloem naar Europa zou zijn gebracht vanuit Afrika, waar ze in het wild groeit. Ze zou meer bepaald *Tunisbloem* heten omdat ze door Karel V zou zijn meegebracht nadat hij (in 1535) de stad Tunis ingenomen had. In de 16e en 17e eeuw was dit de gebruikelijke opvatting, zo bijv. bij DODOENS, LOBELIUS, BAUHIN en VAN STERBEECK.⁽³³⁾ Sommigen in de 18e eeuw zijn voorzigtiger en stellen alleen dat de bloem zo heet omdat ze in Tunis of Afrika groeit⁽³⁴⁾, maar anderen blijven (zelfs

⁽³²⁾ Het argument van de Franse en Duitse benamingen weegt niet zwaar. Vermoedelijk bestonden ze alleen op papier, als vertaling van het bij Dodoens gevonden *Tunisbloem*.

⁽³³⁾ DODOENS (1554:217): *Dese bloemen wassen in Afrycken ende sijñ van daeren in dit landt ghecomen naer dat die aldermachtichste ende vroomste Carolus Keyser die vijfste llandt ende die stadt van Thunis ghewonnen heeft*; LOBELIUS (1581:870): *Dese bloeme (...) die wt Africken eerst ghecomen is, de welcke daerom Thunis-bloeme ghenoeit wordt*; DODOENS (1608:432a, 1644:405): *In Afrijcken wassen sy meest allesins van selfs in 't wilt : ende van daer zijn sy in dese landen gebroght geweest; te weten wanneer den Roomschen Keyser Carel den Vijfden van dien naam het landt ende de stadt Thunis veroverende : nae de welcke sy oock den naem Thunis-bloemen oft Africaensche bloemen voeren.*; BAUHIN (1623:132): *Africanus vel Tunetanus flos dicitur, eo quod primum hic flos in Germaniam fuerit illatus. quando Carolus V. Imperator apud Tunetum victoria potitus est.*; VAN STERBEECK (1675:381): (...) *om dat sy uyt Afriken eerstmael door den Keyser carolus den V. naer dat hy het landt ende stadt Tunis inghenomen hadde, hier te lande ghebrocht sijn.*

⁽³⁴⁾ BLANKAART (1714:28): de bloem heet "*Tagetes Indica, Flos Tunetensis*, om dat die by *Tunis* in 't wilde wast."; BLANKAART (1717:657): "*Tunetanus Flos ... sic dictus, quod in regione Africae Tunetensi crescat.*"

tot in de 20e eeuw)⁽³⁵⁾ in de naam een verwijzing zien naar de veldtocht van Karel V, een verklaring waaraan reeds HOUTTUYN (1779) twijfelde en die het WNT expliciet onjuist noemt.⁽³⁶⁾ Daar de bloem eigenlijk uit Amerika afkomstig is (vooral Mexico)⁽³⁷⁾, kan men echter niet alleen de naam *Tunisbloem* (d.i. bloem van Tunis), maar ook de naam *afrikaan* (d.i. Afrikaanse bloem) onterecht noemen. Mutatis mutandis geldt dat ook voor namen die naar Turkije verwijzen (Dt. *türkische negelein*, Eng. *Turkey Gilliflower*, *Turkie*, Ndl. *Turken*, *Turkse toep*), naar Portugal (*Portugalsch bloemen*, *Flos Portugallensis*, *Fleurs ou Girofles de Portugal*) of naar Italië (*Fleur de Rome*). Denkelijk verwijzen al deze namen (inclusief *afrikaan* en *Tunis-*

⁽³⁵⁾ CHOMEL (1775:3650) : *Tunis Bloem, om dat ... die Plant uit Africa tot ons is gebragt, doen Keizer Karel de Ve, bij Tunis de zege behaalt had*; DELATHAUWER (1848:II,171) : *Het zaad van deze bloemen is door Keizer Karel V, eerst in 't jaar 1534, uit Tunis naar België overgebragt, waerdoor zy meest den naam van Afrikanen en Tunisbloemen hebben behouden.*; PAQUE (1896:19) : *Vele schrijvers beweren dat deze planten, door Karel V, uit Afrika werden medegebracht; van daar ook een tweede fr. volksn. : Africaine*; KUIPERS (in VANDENBUSSCHE 1955:550) : *De plant Afrikaan, werd in 1535 uit Afrika ingevoerd toen Karel V zijn locht naar Tunis deed; ze wordt als sierplant in onze tuinen gekweekt. Eigenlijk is zij uit Mexico afkomstig.*

⁽³⁶⁾ HOUTTUYN (1779:727-730) vermoedt dat de kleine variëteit (*fluweelbloem*, *kleine afrikaan*, *Tagetes patula*) uit West-Indië, de grote (*Tagetes erecta*, *Tunisbloem*) uit Afrika afkomstig is. Hij verwijst daarvoor o.m. naar de "Natuurlijke Historie van Mexico" van Franciscus HERNANDEZ, de lijfarts van Filips II. Daarin vindt men de plant zeer natuurlijk afgebeeld, onder de naam *Mexicaansche Anjelieren*, waarvan Hernandez schrijft dat ze "reeds lang by de Spanjaarden geblonken" hebben "en ook andere Volken met haare Bloemen verheugd". Hieruit moet men volgens HOUTTUYN besluiten dat Hernandez de *Tagetes* reeds in Europa gekend had vooraleer hij naar de Nieuwe Wereld trok, en meer bepaald de *Tagetes erecta*, die Hernandez als eerste en grootste soort van de Mexicaanse Anjelieren voorstelt en de enige die hij volledig afbeeldt. Daarbij merkt HOUTTUYN op: "Zou men dan niet mogen denken, dat de Fluweelbloemen of kleine Afrikaanen uit West-indie; de grooten uit Afrika afkomstig zyn (...) De Franschen noemenze beiden *Oeillets d'Inde*, dat is Indische Anjelieren, en dus kon HERNANDEZ, schoon hy de Afrikaanen maar in Europa hadt gezien, de Fluweelbloemen, als tot dezelve behorende, aanmerken."

⁽³⁷⁾ LINNAEUS 1764:1249; CHOMEL 1778:3651; DELATHAUWER 1848,II,171-172; VANDENBUSSCHE 1955:550; WNT s. *Tunisbloem*; OED s. *marigold*; *Kleine Fleur* 11,193.

bloem) naar het land via het welke de bloem werd geïmporteerd.

De namen die wél naar het juiste land van herkomst verwijzen, hoewel dat voor de hedendaagse lezer wellicht niet voor de hand ligt, zijn de namen die (in respectievelijk Fr./Dt./Lat./It.) het adjectief *Inde*, *Indianisch*, *Indianus*, *Indicus*, *Indiano* bevatten, zoals Lat. *Tagetes Indica* (tevens onze oudste vermelding, 1542), Fr. *Oeillets d'Inde*, Dt. *Indianische Nägelein*, It. *Garofano Indiano*.⁽³⁸⁾ Het adjectief in deze benamingen slaat immers op West-Indië of (Midden-)Amerika. Wanneer men voor ogen houdt dat de oorspronkelijke bevolking van Amerika de naam *Indianen* kreeg door de misvatting van Columbus, die, toen hij Amerikaanse bodem betrad, veronderstelde Indië te hebben bereikt, dan valt best te begrijpen dat een Amerikaanse (vooral Mexicaanse) bloem in het begin van de 16e eeuw “Indiaanse bloem” werd genoemd.⁽³⁹⁾

Deze toestand doet onwillekeurig denken aan het geval *kalkoen*, een dier dat weliswaar uit Midden-Amerika stamt, maar dat zijn naam ontleende aan de havenstad Calicut in Z.W.-Indië. De vogel heet in het Engels *turkey* (oorspronkelijk de naam van de parelhoen, die via Turkije uit Afrika werd geïmporteerd) en in het Frans *dinde* (uit *poule d'Inde*, oorspronkelijk de parelhoen aanduidend).⁽⁴⁰⁾

⁽³⁸⁾ Andere reeds eerder vermelde varianten: Lat. *Flos Indianus*, *Flos Indiae vulgo*, *Flos Indicus major*, *Tagetes indicus minor*, Fr. *Oeilletz d'Indie*, *oillet d'Inde*, *Oillet des Indes*, *Tagète rose d'Inde*, Dt. *Indianische negelen*, *Indianisch Negelin*, *Indianische năgelin*, *Indianische Năgelein*, *Indianische Năgelin*, *Indianische Blum*, *Indianische Blumen*, *Indianisch bloemen*, *Indianische blumen*.

⁽³⁹⁾ Voor HOUTTUYN (1779:728) betekende “Indisch” in *Tagetes Indica* blijkbaar probleemloos “Amerikaans” (supra). Columbus ontdekte o.a. San Salvador en Cuba (1492), Jamaica en Portorico (1493-96); in 1519 viel H. Cortés Mexico binnen.

⁽⁴⁰⁾ Zie hierover GERRITSSEN 2002. Het EWB noemt 1567 en 1573 als jaar van oudste vermelding van respectievelijk *kalkoensche henne* en *Callecoetsche hinne*. Zelf trof ik varianten een jaar vroeger aan in STEVENS (1566:246): “ganssen, *calcoensche hoenderen* oft ander groot geuogelte”; (1566:40-41): “ganssen, pauwen, *Calcoetsche*

Het woord *Inde* moet in deze laatste naam weer beschouwd worden als West-Indië en betekent hier Mexico, waar de kalkoen door de Spanjaarden ontdekt werd.⁽⁴¹⁾

Veel benamingen voor de *Tagetes*, ook anderstalige, zijn reeds lang uitgestorven. De algemeen Nederlandse benaming is thans nog uitsluitend *afrikaan* of *afrikaantje*. De naam *Tunisbloem* is definitief verdwenen, net zoals de tijdelijke variant ervan, nl. *teunisbloem*. Als benaming voor de *Tagetes*, tenminste, want ondertussen heeft een andere bloem (*Oenothera*) de naam *teunisbloem* gekregen. Laten we even onderzoeken hoe dat in zijn werk is gegaan.

2.4. DE TEUNISBLOEM (*OENOTHERA*)

De familie van de *Onagraceae* (Teunisbloemfamilie) omvat, zoals reeds vermeld, de geslachten waterlepelkje (*Ludwigia* L.), heksenkruid (*Circaea* L.), teunisbloem (*Oenothera* L.) en basterdwederik (*Epilobium* L.). Het plantengeslacht *Oenothera* telt zowat 80 soorten, die in Amerika groeien. In Nederland en België zijn twee soorten, die al enkele eeuwen geleden werden ingevoerd, geheel

hinnen oft van entvoghels"; (1566:54-55) : Cap. XV Van de *Calcoensche hinnen*, "De ghene die ons desen voghel te lande ghebrocht heeft, heeft ons leckernye meer besorch dan ons profijt, want het is een rechte hauerkiste ende een onversadelicken put van spijs, waer in dat anders gheen gheneuchte te nemen is dan te hooren luyde roepen ende tieren als sy out zijn, oft een geduerich gepijp als sy geheel ionc zijn. (...) Ende een Laet mach wel seggen, dat hy also veel *Calcoensche hanen* oft *hinnen* als hy op sijn hoeue ende vrijthof heeft, so veel mylen heeft, aengaende de cost die sy eten. (...) sy doen groote schade in de houe, ende zijn vuyl gelijc de gansen (...) de *Calcoensche hinnen* noch legghende zijn." (mijn cursivering).

In 1499 vond Vasco da Gama in Calicut Arabische kooplieden stevig gevestigd bij de Hindoe heersers en hij slaagde er niet in een Portugese handelspost op te richten (STEFANSSON V., *Avonturen en Ontdekkingen van de vroegste tijden tot op heden* zoals zij verhaald werden door de ontdekkingsreizigers zelf, uitgegeven, ingeleid en gecommenterd door Vilhjalmur Stefansson, Amsterdam-Brussel, 1949, p.172).

⁽⁴¹⁾ DAUZAT 1979:237.

ingeburgerd. Het zijn de *gewone teunisbloem* (*O. biennis*), een 60-90 cm hoge plant, die vrij algemeen is op zandgrond, o.a. in de duinen, en de veel zeldzamere, 45-90 cm hoge *kleine teunisbloem* (*O. parviflora* = *O. muricata*).⁽⁴²⁾

Eén daarvan, de *O. biennis*, werd volgens LINNAEUS (1764:492) in 1614 uit Virginia ingevoerd en is sindsdien gewoon in Europa (*Habitat in Virginia, unde 1614, nunc vulgaris Europae*). Waar Linnaeus deze wijsheid haalde, is niet duidelijk, maar blijkbaar heerst er omtrent het precieze tijdstip toch enige onzekerheid.⁽⁴³⁾ In oudere werken zal men de bloem in ieder geval vergeefs zoeken: noch LOBELIUS (1581), noch NYLANDT (1670) of MUNTING (1672, 1696) vermelden ze.⁽⁴⁴⁾

De *Oenothera*, die vroeger ook wel *Onagra* werd genoemd⁽⁴⁵⁾, werd door JUSSIEU onder de familie van het

⁽⁴²⁾ OED: *oenothera* = The typical genus of *Onagraceae*, comprising plants (chiefly natives of America) with large handsome flowers, yellow, white, or purple, in some species opening in the evening; commonly called *evening primrose*; *onagra*: a former name for the genus *oenothera*. HEUKELS (1909:499) onderscheidt als soorten: *O. lacianata*, *Lamarckiana*, *biennis*, *muricata*. HEUKELS (1909:500-501): De *Oenothera biennis* (*teunisbloem*) is uit Virginië in 1614 naar Europa overgebracht om de eetbare wortels en heeft zich o.a. in ons land op zandgrond en vooral in de duinen zeer verspreid. De *Oenothera muricata* (*kleine teunisbloem*) is in 1789 uit Canada in Europa ingevoerd, is zeldzaam en groeit in duinen. De *Oenothera Lacianata* (*slipteunisbloem*) komt uit Amerika, en wordt in tuinen gekweekt, maar komt ook verwilderd voor. De *Oenothera Lamarckiana* (*grote teunisbloem*) komt uit N-Amerika, wordt bij ons als sierplant gekweekt, maar komt ook verwilderd voor. HEIMANS (1965:664-665) vermeldt de *Argentijnse teunisbloem* (*O. Argentina*), de *slipteunisbloem* (*O. laciniata*), de *grote teunisbloem* (*O. Lamarckiana*), de *teunisbloem* (*O. biennis*) en de *kleine teunisbloem* (*O. muricata*).

⁽⁴³⁾ Het jaartal 1614 ook in HEUKELS 1907 & 1909, WNT, EWB; bij BONNIER (1954, IV, 29): *Introduit de Virginie en Europe depuis le commencement du XVIIe siècle*. Volgens HEIMANS (1965:665) zou de *teunisbloem* (*Oenothera biennis*) sedert 1623 uit Noord-Amerika in Europa zijn ingevoerd; KLEIJN (1970:205) zegt dat ze in de 17e eeuw uit Virginia werd ingevoerd als groente en dat ze volgens Treviranus in 1612 voor het eerst gekweekt werd in de botanische tuin van Padua van uit Virginia afkomstige zaden.

⁽⁴⁴⁾ Evenmin overigens als *Onagra*, *teunisbloem*, *Tagetes*, *Epilobium* etc.

⁽⁴⁵⁾ TOURNEFORT; OED; KLEIJN (1970:204): *Onagra* is de Latijnse naam die G. A. Scopoli (1723-88) aan het geslacht gaf. De volledige naam van deze soort luidde bij hem: *Onágra biénis*. De geslachtsnaam werd door Linnaeus veranderd in *Oenothera* en de wetenschappelijke benaming werd toen *Oenothera biennis*.

ezelskruid gebracht en werd in de 19e eeuw ezelskruid of nachtbloem genoemd, Frans *Onagre*, *Énothère*.⁽⁴⁶⁾ Ze kreeg de naam *nachtbloem* omdat ze zich pas tegen de avond opent. Van de benaming *teunisbloem* was er vóór 1850 geen spoor.⁽⁴⁷⁾

De vroegste vermelding van *teunisbloem*, en wel als benaming voor de *Oenothera biennis*, dateert uit 1854: *Gele Onagra of Wederik, ook wel St. Teunis-bloem* geheeten - *Oenothera biennis* - (...) is op zandgronden (...) zeer algemeen (...) Zij schijnt niet oorspronkelijk inheemsch te zijn.⁽⁴⁸⁾

Bij DE Bo (1888:195) vinden we één soort van de *Oenothera* (*Oenothera Suaveolens* L.), die hij *Schoone-bij-nachte* noemt, Frans *Onagre odoriférante*, maar er is geen spoor van een *teunis*-, *Tunis*- of *St. -Antoniusbloem*.

Vanaf de 20e eeuw treedt echter de naam *teunisbloem* op als de gewone naam voor het geslacht *Oenothera* of voor bepaalde vertegenwoordigers ervan.

HEUKELS (1907:166) vermeldt de *Oenothera Saint Leger* (Vlaamse naam: *Schoone bij nachte*) en de *Oenothera biennis* beide als *Teunisbloem* en deelt mee dat deze laatste bloem plaatselijk o.m. bekend staat onder de andere namen *Gele Onagra/Wederik*, *Nachtkaars*, *Nachtschoone*, *Sint-Teunisbloem*. Later (1909:498-501) stelt hij dat de bloem op veel plaatsen *St.-Teunisbloem* en *Nachtkaars* heet, maar dat daarnaast ook voorkomen: *Nachtbloem*

⁽⁴⁶⁾ DELATHAUWER 1848:II,165. Deze auteur (165-166) vermeldt dat men "sedert 50 jaar" verschillende soorten van deze nachtbloemen uit Amerika verkregen heeft, o.a. de heesterachtige nachtbloem (*Oenothera fruticosa*), het rooskleurig ezelskruid (*O. rosea*) (uit Peru), de grote nachtbloem (*O. grandiflora*) (uit N.Amerika), de purperen nachtbloem (*O. purpurea*), de nachtbloem met 4 vleugelen (*O. tetraptera*) (uit N.Amerika) en dat "nog onlangs" nieuwe soorten uit Amerika zijn ingevoerd (*O. molissima sinuata*, *O. parviflora*, *O. fraseri*, *O. serotina* etc.).

⁽⁴⁷⁾ De naam komt bijv. nog niet voor in DELATHAUWER 1848.

⁽⁴⁸⁾ VAN HALL, Neerlants Plantenschat of Landhuishoudkundige Flora, 1854, p. 77. Dit jaartal wordt ook vermeld in EWB & Van Dale.

(Friesland, Noord-Overijssel, Walcheren), *Nachtpitjes* (Friesland), *24-uursbloemen* (Achterhoek, Gelderland), *Le-liën van een dag* (Walcheren), *nachtschoone* (Zeeuws-Vlaanderen), *tabaksbloem* (Zuid-Limburg).⁽⁴⁹⁾

Volgens PAQUE is *teunisbloem* in Nederland de algemene naam voor het geslacht *Oenothera*, Fr. *Onagre*, Vla. *Nachtkaars*; een andere plant van dezelfde familie, nauw verwant met de *teunisbloem* (nl. de *Epilobium spicatum*), draagt de Fr. volksnaam *Laurier-de-Saint-Antoine*.⁽⁵⁰⁾ (zie ook 1.4. sint-antoniusslelie)

Samenvattend stelt het WNT: *Teunisbloem* is de benaming voor de verschillende soorten van het uit Amerika afkomstige plantengeslacht *Oenothera* uit de familie der *Onagraceae*, en voor dit geslacht zelf. De naam komt oorspronkelijk toe aan *Oenothera biennis*, die kortweg *teunisbloem* wordt genoemd; de andere soorten worden door epitheta onderscheiden. Als volksnaam is ook *Sint-Teunisbloem* in gebruik (met verwijzing naar HEUKELS).

Eigenaardig genoeg vinden we de naam *teunisbloem* niet (evenmin als *Tagetes*) in de opsomming van BONNIER (1954)⁽⁵¹⁾, maar bij VANDENBUSSCHE (1955) is hij weer van de partij als naam van de *Oenothera biennis*.⁽⁵²⁾

⁽⁴⁹⁾Een overzicht van benamingen in verschillende talen biedt HEUKELS (1910:44): *Oenothera*, N. *Teunisbloem*, D. *Nachtkerze*, Weinblume, Fr. *Onagre*, *Raiponce rouge*, *Enothère*, E. *Evening-primrose*, *Sundrops*; *O. biennis*, N. *Teunisbloem*, D. *Gartenrapunzel*, Fr. *Jambon des jardiniers*, *Herbe aux ânes*, E. *Tree-primrose*, *Evening-primrose*, *Four o'clock*.

⁽⁵⁰⁾Bijvoegsel, 1913:139.

⁽⁵¹⁾BONNIER (1954:IV,29): *Oenothera* Fr. *Onagre* (Syn.: *Onagra*), D. *Nachtkerze*, N. *Nachtkaars*, It. *Enagra*, Eng. *Oenothera*; *Oenothera biennis* *Onagre bisannuelle*; Volksnamen: F. *Herbe aux ânes*, *Jambon des jardiniers*, *Onagre commune*, D. *Echte Nachtkerze*, *Rapunzika*, N. *Ezelskruid*, It. *Enagra*, *Rapunzi*, *Rapunzia*, E. *Evening primrose*, *Sundrop*.

⁽⁵²⁾VANDENBUSSCHE (1955:408): N. *Teunisbloem*, *Nachtkaars*, *Gele onagra*, *Nachtpitje*, *Schone-bij-nachte*, *Patrijkskruid* (N.Ned.), *Gele wederik* (N.Ned.), *Ezelskruid*; Fr. *Onagre bisannuelle*, *Onagraire*, *Herbe aux ânes*, *Jambon des jardi-*

2.5. DE TEUNISBLOEM ETYMOLOGISCH

De vraag is nu waarom een bloem die blijkbaar pas in 1614 uit Amerika werd ingevoerd bij ons in de 19e eeuw o.m. de naam *teunisbloem* toebedeeld kreeg en waarom (ogenschijnlijk sinds de 19e eeuw) deze uitheemse bloem in verband werd gebracht met Sint-Antonius. Het antwoord valt te zoeken in de terminologische verwarring die in de plantkunde reeds eeuwen schering en inslag is.

Voor VAN HALL (1854:77) was de *teunisbloem* of *Oenothera biennis* de "Gele Onagra of Wederik". Het geslacht *wederik* of *Onagra* (de vroegere benaming van de *Oenothera*⁽⁵³⁾) draagt vanouds de Lat. naam *Lysimachium*⁽⁵⁴⁾ en omvat verschillende soorten, o.m. de gele en bruine *wederik*: *Lysimachia lutea* en *purpurea*. Bij FUCHS (1542:490) heten die *braun Weiderich* (*Lysimachia lutea*) en *geel Weiderich* (*Lysimachia purpurea*), bij LOBELIUS (1581:416-417), eigenaardig genoeg, *Geel Wederijck* (*Lysimachia lutea*, Dt. Geil Weidrich), *Partijcke* (*Lysimachia purpurea*, *Roodt Wederijck*), met daarnaast *Lysimachia filiquosa* (Dt. *Braun ende root Weiderich*) etc.⁽⁵⁵⁾ BAUHIN (1623:245) vermeldt onder de *Lysimachia* o.a.: I. *Lysimachia filiquosa*, waartoe o.m. behoren *Antoniana major hirsuta*, *Epilobii*, *Onagra campestris hirsuta*; III. *Lysimachia filiquosa glabra major*, waartoe behoort *S. Antonii herba*; VI. *Lysimachia Chamaenerion dicta latifolia*, waartoe o.m. behoren *Antoniana*, sive *S. Antonii herba maxima*, *Chamaenerion* & *Epilobion*, *Onagra*, *Oenothera* Plinii;

niers, *Raiponce rouge*; Dt. *Gartenrapunzel*, *Nachtkerze*; Eng. *Tree-primrose*, *Evening-primrose*.

⁽⁵³⁾ KLEIJN 1970:204.

⁽⁵⁴⁾ Frans *Lysimachie*, Ndl. *Jodenkruid*, DELATHAUWER 1848:IV, 170.

⁽⁵⁵⁾ Het Lat. adjectief *luteus* werd door dichters zowel met de betekenis *goudgeel*, *saffraangeel* (dageraad) als *rozerood*, *purperkleurig* (papaver) gebruikt (Lat. Wb.).

VII. *Lysimachia Chamaenerion dicta angustifolia*, waartoe o.m. *Epilobium* behoort. Bij BAUHINUS (1651) vinden we eveneens de *Lysimachia Lutea* (gele wederik), naast diverse andere soorten o.a. *Lysimachia Filiquosa Hirsuta* en *angustifolia* (door BAUHIN 1623 *Chamaenerion dicta angustifolia* genoemd; door GESNER e.a. *Antoniana* of *S. Antonii herba*, Filius ante patrem, Schosskraut, *Epilobium*).⁽⁵⁶⁾

Hier duikt geregeld de naam Antonius op, waaruit blijkt dat diverse soorten *wederik* in de volkstaal *antoniusbloem*/-kruid of *teunisbloem*/-kruid moeten hebben geheten. Dat de wederik een bloedstelpend wondkruid is (DODOENS 1644:114), past in ieder geval goed bij een plant genoemd naar Antonius-abt. Er is echter meer. Van de *Onagraceae* bevat FUCHS (1542:490), in het hoofdstuk "De *Lysimachia*", alleen het *Epilobium hirsutum* ("Lysimachia latinè, uulgò Salicaria, germanicè *Weiderich* nominatur."). Dit is echter een soort *basterdwederik*, en van dit geslacht is bekend dat verschillende vertegenwoordigers ervan op vele plaatsen een naam met Antonius- dragen.⁽⁵⁷⁾

Binnen de familie van de *Onagraceae* (Teunisbloemfamilie of Wederikachtigen) omvat het geslacht *Epilobium* o.m. 1) *E. hirsutum* (*harig wilgenroosje*), 2) *E. parviflorum* (*kleinbloemige basterdwederik*), 3) *E. lanceolatum* (*smalbladige basterdwederik*), 8) *E. palustre* (*moeras-basterdwederik*), 12) *E. angustifolium* (*wilgenroosje*; Syn. : *Chamaene-*

⁽⁵⁶⁾ BAUHINUS (1651, II:901-906) vermeldt als volksnamen van de *Lysimachia lutea* : Dt. *Geel Weiderick*, Ndl. *Geel Wederick* Fr. *Corneille*, *Soucy d'Eau*, *perce bosse* ou *Chasse bosse*, It. & Sp. *Lysimachia*. Bij de *Lysimachia Siliquosa angustifolia* en *hirsuta* : "ab alijs (in Germania inferiori praesertim) *Antoniana* vel *S. Antonii herba*.", Dt. *Rott & Braun weiderich*, GESNER : *Schosskraut*, *Epilobium*, *Filius ante patrem*, *Antoniana* vel *S. Antonii herba*, Fr. *Lysimachie rouge*.

⁽⁵⁷⁾ DODOENS 1644:115-116) : *Bastaert-Wederick* is geen echte *Wederik* (*Lysimachium*); Gesnerus had het daarom liever *Epilobium* of *Chamaenerion* genoemd.

rium angustifolium L.; *Epilobium spicatum*).⁽⁵⁸⁾ Het meest algemeen in Nederland en België zijn het *harig wilgenroosje*, de *kleinbloemige basterdwederik* en de *moerasbasterdwederik*.

De verschillende soorten hebben in verschillende talen diverse volksnamen. Zo bespreekt DELATHAUWER (1848:IV,26-27) de plant onder SINT ANTONIUS LAURIER, en vermeldt als namen *Bastaerd-Wederik*, *Sint Antonius Teenrys*, Fr. *Épilobe*, gemeenlijk *Laurier saint Antoine*, *Osier de saint Antoine*, Lat. *Epilobium*; De *Sint Antonius Laurier* (*Epilobium spicatum* of *angustifolium* L.); De *Sint Antonius Laurier met Rosmarynbladen* (*E. rosmarinifolium*); Het *gewold Sint Antonius Teenrys* (*E. hirsutum* L.); De *haarachtige Sint Antonius Laurier* (*E. pubescens* L.); *E. tetragonum* etc.; *E. palustre* etc.; *E. montanum* etc. HEUKELS (1910:24) vermeldt als namen voor *Epilobium* o.m. Fr. *Herbe de Saint-Antoine* en voor *E. angustifolium* o.m. Fr. *Laurier de Saint-Antoine*. Bij BONNIER (1954,IV,25-26) draagt *Epilobium spicatum* (Syn.: *Epilobium angustifolium*, *Chamaenerium angustifolium*) o.m. als volksnamen: Fr. *Laurier de Saint-Antoine*, *Osier de Saint Antoine*, *Antoinette*, Dt. *Antoni-Kraut*, N. S. *Antoniuslelie*, It. *Erba di S. Antonio*, *Antoniana*.⁽⁵⁹⁾

⁽⁵⁸⁾ DE LANGHE 1983 :354-355; *Epilobium angustifolium*, *E. hirsutum*, etc. ook bij LINNAEUS 1764 :493-494; zie voor diverse soorten en volksnamen ook HEUKELS (1909 :492-498), BONNIER (1954,IV,25-28), HEIMANS (1965 :666-668).

⁽⁵⁹⁾ Heukels (1910:24) vermeldt voor *Epilobium*: N. *Basterdwederik*, Dt. *Eberich*, *Weidenröschen*, *Schotenweiderich*, Fr. *Épilobe*, *Herbe de Saint-Antoine*, Eng. *Willow-herb*; voor *E. angustifolium*: N. *Wilgenroosje*, Dt. *Schmalblättriges Weidenröschen*, Fr. *Osier fleurie*, *Laurier de Saint-Antoine*, Eng. *Bay-willow-herb*, *French willow*, *Rose-bay*, *Blooming sally*; voor *E. hirsutum*: N. *Grote basterdwederik*, Dt. *Rauhhaariger Eberich*, Eng. *Codlings and cream*, *Apple-pie* en voor *E. parviflorum* *sint-antoniuslelie* (uit Paque). Bij BONNIER (1954,IV,25-26) draagt *Epilobium spicatum* (*Épilobe* en *épi*, Syn.: *Epilobium angustifolium*, *Chamaenerium angusti-*

2.6. BESLUIT

Hoe de *oenothera* aan de naam *teunisbloem* kwam, zal ondertussen duidelijk zijn. Met de naam *oenothera* werd vroeger de *basterdwederik* (*Epilobium*) bedoeld ⁽⁶⁰⁾, een plantengeslacht (uit de Teunisbloemfamilie) waarvan diverse soorten van oudsher een naam met "Antonius" droegen. Daarenboven was de benaming *oenothera* in de plaats gekomen van de vroegere naam *onagra*, waarmee het hele geslacht *wederik* werd aangeduid. Ook daarvan werden sommige soorten destijds naar Antonius genoemd.

De in 1614 uit Amerika ingevoerde bloem kreeg de Latijnse naam *onagra biennis*, later *oenothera biennis*, en erfde zo ook de volksnaam *teunisbloem*, die van oudsher met planten uit het geslacht *onagra*/*oenothera* verbonden is geweest. Uit de gelijkschakelingen *onagra* = *wederik* = *teunisbloem*, *epilobium* = *basterdwederik* = *teunisbloem* en *onagra* = *oenothera* moest immers logischerwijs *oenothera* = *teunisbloem* voortvloeien.

Daar bovendien tussen de verschillende soorten *Onagraceae* (zoals *Oenothera* en *Epilobium*) nogal wat gelijkenissen bestaan ⁽⁶¹⁾, is het ook begrijpelijk dat de naam *teunisbloem* voor de hele familie ging gelden. De Teunisbloemfamilie is m.a.w. de familie van de teunisbloemachtigen (of wederikachtigen).

folium) als volksnamen : Fr. *Laurier de Saint-Antoine*, *Osier de Saint Antoine*, *Fausse Lysimachie*, *Antoinette*, Dt. *Waldweidenröschen*, *Antoni-Kraut*, N. *Wilgenroosje*, *Basterdwederik*, S.-*Antoniusletie*, It. *Erba di S. Antonio*, *Antoniana*, *Behen rosso*, *Camedrio*, Eng. *Rose-bay*, *Wild phlox*, *Blood vine*. Voor diverse volksnamen zie ook VANDENBUSSCHE 1955 :257.

⁽⁶⁰⁾ HEUKELS (1909:498); KLEIJN (1970:204) : "De naam *oinothéros* die de Ouden aan een plant gaven was niet de *Oenothera* (Teunisbloem) van deze tijd, maar daarmede bedoelden zij het *Harig Wilgeroosje* (*Epilobium hirsutum*)."; op Walcheren en op de Veluwezoom heet de *oenothera* *Wederik*, wat "kan wijzen op de verwantschap met het geslacht *Epilobium* of *Basterdwederik*."

⁽⁶¹⁾ BONNIER 1954, IV, 31.

De vraag naar de etymologie van de naam *teunisbloem* is hiermee beantwoord : hij bevat de naam van de heilige Antonius, zoals het EWB reeds giste. De bloem zelf, de *Oenothera biennis*, heeft echter met Sint-Antonius niets te maken.

WARD VAN OSTA

3. Literatuur

- Antw.Id. = CORNELISSEN, P.J. & VERVLiet, J.B., Idioticon van het Antwerpsch Dialect, Gent I(1899)-IV(1903); Aanhangsel, Gent, 1906; Bijvoegsel I-III, Turnhout, 1936-1939.
- BAUHIN, C. (1623), Theatri Botanici ..., Basileae, 1623.
- BAUHINUS, J. (1651), Historia plantarum universalis, Ebroduni, 1650-1651, 3 vol.
- BAUHINUS : zie ook BAUHIN.
- BEHLING, L. (1957), Die Pflanze in der mittelalterlichen Tafelmalerei, Weimar, 1957.
- BLANCARDUS : zie BLANKAART.
- BLANKAART, S. (1714), De Nederlandschen Herbarius of Kruidboek, Amsterdam, 1714.
- BLANKAART, S. (1717), Lexicon medicum renovatum, Lugduni Batavorum, 1717.
- BONNIER, G. (1954), Flore complète en couleurs de France Suisse et Belgique, Neuchatel-Paris-Bruxelles, 1954.
- Botanica = zie CHEERS.
- CHEERS, G. (samenst.), Botanica, Keulen, 1999.
- CHOMEL, M.N. (1778), Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundigen konst-Woordenboek, deel VI, Leyden, 1778. (7 vol.)
- CHRISTIANSEN 1972 = M. SKYTTE CHRISTIANSEN & H. ANTHON, Nieuwe Flora in kleur, Amsterdam - Antwerpen, 1972.
- CLAES, F. = Verschuieren Groot Encyclopedisch Woordenboek, Antwerpen-Den Haag, 1996.
- DAUZAT, A. (1979), Nouveau Dictionnaire Étymologique, Paris, 1979.
- DE BO (1888), Kruidwoordenboek (uitg. J. Samyn), Gent, 1888.

- DE LANGHE, J.E. e.a. (1983), Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden, Meise, 1983.
- DELATHAUWER, L.A. (1848), Het Belgische Kruidboek of de Gentsche Hovenier, Gent, 1848 (4 vol.).
- DE L'OBEL, M. (1581), Kruidtboek oft Beschrijvinghe van allerley Ghewassen, Kruiden, Hesteren, ende Gheboomten, Antwerpen, 1581.
- DE VILLA NOVA, A. (1547), Den groten herbarium, Antwerpen, 1547.
- DODOENS, R. (1554), Crujdeboek ..., Antwerpen, 1554.
- DODOENS, R. (1644), Cruydt-Boeck, Antwerpen, 1644.
- ESTIENNE, C. (1566) : zie STEVENS.
- EWB = DE VRIES, J. & DE TOLLENAERE, F., Etymologisch woordenboek, Utrecht, 1997.
- FUCHS (1542) : zie MEYER, F.G.
- GERRITSEN, J. (2002), De vogelnaam *kalkoen* en andere etymologieën, in : *Tijdschrift Nederlandse Taal en Letterkunde* 118, 1(2002), 38-46.
- GOOSSENS, J. (1997), Nederlands leren spellen met Latijnse letters, in : VAN SANTEN A. & VAN DER WAL M. (ed.), *Taal in tijd en ruimte*, Leiden, 1997.
- GRIMM, J. & W., Deutsches Wörterbuch, 1854 vlg., deel 22 (1952).
- HEIMANS (1965) = HEIMANS, E., HEINSIUS, H.W. & THIJSSSE, J.P., Geïllustreerde Flora van Nederland, Amsterdam-Antwerpen, 1965.
- HEUKELS, H. (1907), Woordenboek der Nederlandsche Volksnamen van planten, 1907.
- HEUKELS, H. (1909), De Flora van Nederland, (3 vol.), deel 2, Leiden-Groningen, 1909.
- HEUKELS, H. (1910), Lijst van Nederlandsche, Hoogduitsche, Fransche en Engelsche namen van Planten, Leiden-Groningen, 1910.
- HOULTUYN, M. (1779) = Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der Dieren, Planten en Mineraalen volgens het samenstel van LINNAEUS, Amsterdam, 1779, 37 vol., deel II, 10, Te Amsterdam by de Erven van F. Houttuyn.
- Kleine Fleur = VAN KEPPEL, J. e.a., Kleine Fleur, Utrecht-Antwerpen, 1981, 12 vol.

- KLEIJN, H. (1970), *Planten en hun naam. Een botanisch lexicon voor de Lage Landen*, Amsterdam, 1970.
- LIEVEVROUW-COOPMAN, L. (1950), *Gents Woordenboek*, 1950.
- LINNAEUS, C. (1764), *Species plantarum*, Vindobonae, 1764.
- LOBELIUS : zie DE L'OBEL.
- MEYER, F.G. e.a., *The Great Herbal of Leonhart Fuchs*, Stanford Calif., 1999 (2 vol.), = facs. uitg. van FUCHS, L., *De historia stirpium commentarii insignes*, 1542.
- MUNTING, A. (1672), *Waare Oeffening der Planten*, Amsterdam, 1672.
- MUNTING, A. (1696), *Naauwkeurige Beschryving der Aardgewassen ...*, Leyden - Utrecht, 1696.
- NN (1500), *Den Herbarius in Dyetsche*, Antwerpen, ca.1500 (facs. Gent, 1974).
- NN (1532), *Den groten Herbarius*, 1532.
- NN (1823), *Pharmacopoea Belgica*, Hagae-Comitis, 1823.
- NYLANDT, P. (1670), *De Nederlandsche Herbarius of Kruydt-Boeck*, Amsterdam, 1670.
- OED = *The Oxford English Dictionary* (CD-ROM edition)
- PAQUE, E. (1896), *De Vlaamsche Volksnamen der Planten van België Fransch-Vlaanderen en Zuid-Nederland*, Namen, 1896.
- PHILLIPS, R. e.a. (1978), *Wilde Bloemen*, Antwerpen-Utrecht, 1978.
- PLACATOMUS, J. (1560), *Pharmacopoea in compendium redacta per Iohannem Placatonum*, Antverpiae, 1560 (facs., Gent, 1973)
- SCHAUER 1980 = SCHAUER, TH. & CASPARI, C., *Elseviers nieuwe plantengids*, Amsterdam - Brussel, 1980.
- STEVENS, C. (1566), *De landtwinninge ende Hoeue van M. Kaerle Steuens, Doctoer in de Medecijne*, Antwerpen, 1566 (vert. uit het Frans origineel van C. Estienne).
- VAN BORTEL, G. (1981), *Geneeskrachtige kruiden voor gezonden en zieken*, Deurne, 1981.
- VANDENBUSSCHE, L. (1955), *Onze Volkstaal voor Kruiden en Artsenijen*, Menen, 1955.
- VAN OSTA, W. (1999), *Antonius-abt in kunst en devotie*, uitg. Kerkfabriek van Sint-Antonius Brasschaat, Kapellen, 1999.

VAN STERBEECK, F. (1675), *Theatrum fungorum oft Tooneel der Campernoelien*, Antwerpen, 1675.

WB = zie CLAES F.

WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 's-Gravenhage-Leiden, 1882-1998.

**TOPONYMIE VAN
ORSMAAL-GUSSENHOVEN
EN MELKWEZER**

Een geschiedkundige
en toponymische studie

DOOR

dr. Paul T.C. KEMPENEERS

INHOUD

0.	TER INLEIDING	77
1.	LINTERSE GEMEENTEN	80
1.1.	Fusies	80
1.2.	Uitgestrektheid	81
	<i>Fig. 1. — De deelgemeenten in 1960</i>	82
1.3.	Grenspalen	83
1.4.	Indeling in wijken en secties	84
1.5.	Het bodemgebruik in 1834	85
	<i>Fig. 2. — De kadastersecties in Orsmaal-Gussenhoven</i>	86
	<i>Fig. 3. — De kadastersecties in Melkwezer</i>	87
1.6.	Haardsteden	88
1.7.	De kaart van Everaert	90
	<i>Fig. 4. — Melkwezer in 1786</i>	91
	<i>Fig. 5. — De hoeve van Ceulers op de grens</i>	92
2.	NEDERZETTINGSNAMEN	94
2.1.	Namen van de deelgemeenten	94
	<i>Fig. 6. — Het gemeentehuis van Linter</i>	103
2.2.	Namen voor de bewoonde ruimte	106
	<i>Fig. 7. — Orsmaal van op de Molensteeg</i>	107
3.	VLOEIEND EN STILSTAAND WATER	109
3.1.	Rivieren, beken en greppels	109
	<i>Fig. 8. — De bekkens van Grote en Kleine Gete</i>	112
	<i>Fig. 9. — De Kleine Gete in Orsmaal</i>	113
	<i>Fig. 10. — De Orbe</i>	116
	<i>Fig. 11. — De Moesbeek aan het Waterhof</i>	118
	<i>Fig. 12. — 's-Hertogengracht in Melkwezer</i>	120
	<i>Fig. 13. — De Wouwerbeek, nu Waarbeek</i>	121
3.2.	Talrijke bronnen	122
	<i>Fig. 14. — Waterkerswinning aan de Orbe</i>	123
3.3.	Waterplassen	126
4.	OVER BERG EN DAL	129
4.1.	Een lichtgolvend landschap	129
4.2.	Kunstmatige verhogingen	131
4.3.	Inzinkingen in het landschap	132
	<i>Fig. 15. — Weiden aan de Mergelkuut</i>	134
5.	BOSSEN, BOMEN EN HAGEN	136
5.1.	Bosrooiingen	136

5.2.	De bossen van Wezer	136
5.3.	Hagen van spikdorens	138
5.4.	Uitgestrekte boomgaarden	139
5.5.	Weinig wijngaarden	140
5.6.	Opvallende bomen	140
6.	GRASLANDEN	143
6.1.	Alluviale gronden	143
6.2.	Vroente en Broek	143
6.3.	Malse beemden	144
6.4.	Schrale driesen	150
6.5.	Schaarse weiden	151
6.6.	De Aarden	153
6.7.	Kleurrijke naamgeving	153
7.	AKKERLAND	157
7.1.	Akkerbenamingen	157
7.2.	Kouter, oud cultuurland	157
7.3.	Verbindingen met land	159
7.4.	Het open Veld	160
7.5.	Specifieke terreinwoorden	163
	<i>Fig. 16. — Het Koningsbunder</i>	<i>166</i>
8.	KERKELIJKE GEBOUWEN	171
8.1.	Oude en nieuwe kerken	171
	<i>Fig. 17. — Plaats van de kerk van Gussenhoven</i>	<i>171</i>
	<i>Fig. 18. — De Sint-Pieterskerk van Orsmaal</i>	<i>174</i>
8.2.	De Broederschap van Sint-Huibrecht	178
	<i>Fig. 19. — De kerk van Melkwezer</i>	<i>179</i>
8.3.	Sprekende grafstenen	180
8.4.	Een huis voor de pastoor	181
	<i>Fig. 20. — Grafsteen van Valentin</i>	<i>182</i>
	<i>Fig. 21. — Het Stenen Huis</i>	<i>184</i>
8.5.	Zorg voor de armen	187
	<i>Fig. 22. — De Tafelhof</i>	<i>188</i>
8.6.	Kapellen voor O.L. Vrouw	190
	<i>Fig. 23. — De Witte Kapel</i>	<i>191</i>
	<i>Fig. 24. — De Kapel van De Hertoghe</i>	<i>193</i>
8.7.	Monumenten	194
9.	BURGERLIJKE GEBOUWEN	195
9.1.	Namen met hof	195
	<i>Fig. 25. — De hoeve van Marcoer</i>	<i>197</i>
	<i>Fig. 26. — Het pachthof van Brees</i>	<i>198</i>
	<i>Fig. 27. — 's-Hertogenhof</i>	<i>201</i>

	<i>Fig. 28. — Het voormalige Waterhof</i>	203
	<i>Fig. 29. — Het Hof van Wezer.</i>	206
	<i>Fig. 30. — Het Hof ten Steen in 1682</i>	212
	<i>Fig. 31. — Een zaagkuil</i>	213
	<i>Fig. 32. — Het Hof ten Steen in 2003</i>	217
9.2.	Leven in de brouwerij	218
9.3.	Drie molens	221
	<i>Fig. 33. — De Molen van Orsmaal</i>	222
9.4.	Schaarse huisnamen	223
	<i>Fig. 34. — Het Barrièrehuis</i>	224
9.5.	De gilden van Sint-Sebastiaan	225
9.6.	Andere constructies	225
	<i>Fig. 35. — De Leeuwsebrug</i>	227
	<i>Fig. 36. — De Grote Brug</i>	228
10.	WEGEN EN VOETPADEN	229
10.1.	Type I versus type II	229
10.2.	Algemene benamingen	230
10.3.	De hoofdwegen van Orsmaal-Gussenhoven	232
10.4.	Andere wegen in Orsmaal	237
	<i>Fig. 37. — De Geetweg</i>	240
	<i>Fig. 38. — De Molenweg</i>	242
	<i>Fig. 39. — De Paardskerkhofstraat.</i>	243
10.5.	Voetpaden in Orsmaal	247
10.6.	De hoofdwegen van Melkwezer	249
	<i>Fig. 40. — De Dorpsstraat in Wezer.</i>	250
10.7.	Andere wegen in Wezer	252
10.8.	De voetpaden van Wezer	254
11.	ATLAS	260
	Orsmaal-Gussenhoven	260
	Melkwezer	271
12.	AFKORTINGEN	277
13.	GERAADPLEEGDE BRONNEN	278
14.	KLAPPER	295

0. Ter inleiding

Terug naar de bron

Over de plaatsnamen in Orsmaal-Gussenhoven en Melkwezer bestaan weinig gedrukte bronnen. Enkele namen komen voor bij rijksarchivaris Alphonse Wauters, in zijn werk *Géographie et histoire des communes belges*. Deze schreef in het Frans en somde toponiemen op, zonder ze evenwel op een kaart aan te geven. Niettemin blijft het werk van Wauters uit 1887 nog altijd een wetenschappelijke bron voor de geschiedenis van Orsmaal-Gussenhoven en Melkwezer. Het verslag, door pastoor Lamal in 1901 voor het bisdom opgesteld, verwijst voortdurend naar het werk van de rijksarchivaris.

Interessant is het bijna onvindbare werkje van E.H. Frenay, getiteld *Bijdracht tot de geschiedenis der vereenigde kerken van Neer-Hespen, van Gussenhoven en van Melkwezer*, gedrukt door Charles Peeters in Zoutleeuw en Leuven in 1892. Deze pastoor uit Laar raadpleegde het archief van Neerhespen en schreef een behartenswaardig boekje dat vooral de kerkelijke geschiedenis belicht. In het tijdschrift *De Brabantsche Folklore* van 1928 (jg. 7, blz. 331-337) verscheen van Lod. Vincx *Korte aanteekeningen over Orsmael-Gussenhoven*. De schrijver vermeldt enkele wetenswaardigheden over kerk en molen, maar gebruikt een te bloemrijke taal. Over de Kleine Gete bijvoorbeeld: “wanneer de lachende zon met haar wonderspel van licht en schaduw dit machtige groene klavier in blij spetterende en zingende beroering komt zetten, kijkt onwillekeurig de toeschouwer met klimmende begeestering toe...”. Zulke taal toont aan, hoe sommige onderwijzers in die tijd dachten over de kwaliteiten van een “mooi” opstel.

Verdienstelijker is de korte bijdrage *Melkwezer, geschiedenis en folklore*, door leraar Fr. Hendrickx gepubli-

ceerd in de Brabantsche Folklore van 1932 (jg. 11, nr. 62-63). De tekst verscheen tegelijk in het Frans. Recentelijk, namelijk in 1998, verscheen een compilatie van aantekeningen, opgeschreven door onderwijzer E. Roumieux onder de titel *Geschiedenis van Orsmaal-Gussenhoven*. De onderwijzer haalde veel uit het werk van archivaris A. Wauters. Gegevens die hij zelf bijeen sprokkelde uit het archief zijn niet altijd betrouwbaar. Bovendien is de uitgave van zijn aantekeningen met weinig zorg gebeurd.

Omdat het materiaal in gedrukte uitgaven ontoereikend was, heb ik de originele bronnen systematisch onderzocht. Gelukkig is een groot deel vlot te raadplegen : in het Rijksarchief te Leuven, Anderlecht, Beveren-Waas en Brussel. Ook vond ik veel gegevens in het Hagelands Documentatiecentrum te Tienen en in het archief van het bisdom Mechelen.

In de plaats van het materiaal gewoon alfabetisch te rangschikken, heb ik het namenbestand ingedeeld in een aantal rubrieken. Op deze wijze komen veld- en waternamen bij elkaar, evenals de namen van bergen en dalen, bossen, hoeven, enz. Ik sluit hierbij aan bij de werkmethode die ik gebruikte bij de beschrijving van toponiemen in Tienen, Hoegaarden, Oplinter, Oorbeek, Kumtich, Hakendover, Goetsenhoven, Landen, Zoutleeuw en Waanrode. Verder vermeld ik geschiedkundige gegevens bij toponiemen, zoals kerken en pachthoven, zodat het werk ook voor de leek leesbaar is. Daarom luidt de ondertitel : een geschiedkundige en toponymische studie. Om een bepaald toponiem terug te vinden, volstaat het de klapper achteraan te raadplegen.

In dit werk bespreek ik niet alleen de toponymie van de verenigde dorpen Orsmaal en Gussenhoven, maar ook van het kleine Melkwezer dat aan Orsmaal grenst.

Een historische Atlas

Toponiemen kun je slechts exact lokaliseren aan de hand van een historische atlas. Deze bestaat uit 2 delen : een kaartenboek en een thesaurus van eigenaars en percelen. Als basis dienden de leggers bij de kaarten van P.C. Popp, aangevuld met gegevens uit de Atlas der Buurtwegen of uit andere archiefbescheiden, zoals het kaartenboek van de Tiense Armentafel. Zulke atlas met thesaurus maakte het mogelijk om de meeste plaatsnamen te lokaliseren. In dit werk komt het thesaurus niet voor. Wel vindt de lezer achteraan een overzicht van kadasterkaarten, die ik per veld tekende met duidelijke nummers. Ze geven de toestand van de beschreven gemeenten weer circa 1860.

Erkentelijkheid

Een aantal personen ben ik bijzonder erkentelijk voor de hulp die ze mij geboden hebben. Ik noem zonder voorkeur van volgorde : de hh. Luc Janssens en Bart Boon, resp. attaché en technicus in het Rijksarchief te Brussel; dr. Hans Jacobs voor het ter beschikking stellen van zijn privé-verzameling; Stefaan Doucet van het kadaster die mij de kans gaf om de collectie oude kaarten te raadplegen in de kelders te Tienen.

Paul KEMPENEERS

dr. germ. fil.

Tienen, februari 2004.

1. Linterse gemeenten

1.1. FUSIES

Linter, gelegen in het arrondissement Leuven, behoort sedert 1 januari 1995 tot de provincie Vlaams-Brabant en omvat volgende deelgemeenten: Wommersom, Neerlinter, Drieslinter, Melkwezer, Overhespen, Neerhespen en Orsmaal-Gussenhoven. Deze entiteit kwam niet in één keer tot stand.

In 1383 werd Wezer (nu Melkwezer), samen met Orsmaal, bij Zoutleeuw gevoegd. Sedertdien waren beide dorpen onderworpen aan de Leeuwse administratie. De Fransen maakten de dorpen in 1795 opnieuw zelfstandig. De kerk van Wezer was een dochterkerk van Gussenhoven en vormde in 1618 met Neerhespen de *Verenigde kerken*. Het K.B. van 21 augustus 1826 maakte van Orsmaal en Gussenhoven één gemeente⁽¹⁾. De 2 verenigde dorpen vormden in 1971 (wet van 17 juli 1970), samen met Melkwezer, Neerhespen en Overhespen, de nieuwe gemeente Orsmaal.

In hetzelfde jaar 1971 ontstond de (kleine) gemeente Linter, door samenvoeging van Drieslinter en Neerlinter. Voorheen bestond Neerlinter uit de gehuchten Dalem-dries, Middelste Dries, Overste Dries, het Kerkhof, de Heide, Goethuis en Ransberg⁽²⁾. Door de wet van 25 augustus 1911 werden de gehuchten Drieslinter en Ransberg zelfstandige gemeenten. Maar de eerste fusie bracht Neerlinter bij Drieslinter, maar niet bij Ransberg. Op 1 januari 1977 ontstond ten slotte de nieuwe, grotere gemeente Linter, met de reeds genoemde gemeenten en Wommersom.

⁽¹⁾ Wauters, 1887, p. 102.

⁽²⁾ Cuvelier, 1912, p. 368.

1.2. UITGESTREKTHEID

De oude gemeente Melkwezer grensde in het noorden aan Neerlinter en Drieslinter, in het oosten aan Helen-Bos, in het zuiden aan Orsmaal-Gussenhoven en aan de westzijde aan Wommersom. Orsmaal-Gussenhoven paalde aan Melkwezer en Helen-Bos, aan Dormaal aan de oostzijde, en verder aan beide Hespens en aan Wommersom.

Rond 1860 bedroeg de oppervlakte van Melkwezer 448 ha 18 a 70 ca. Orsmaal-Gussenhoven was iets groter : 539 ha 51 a 80 ca ⁽³⁾. De oppervlakten bleven ongewijzigd tot aan de eerste fusie. In 1971 bedroeg de uitgestrektheid van de nieuwe gemeente Orsmaal ongeveer 1.634 ha met 2.126 inwoners. De huidige gemeente Linter heeft op 1 januari 2002 een oppervlakte van 3.637 ha of 36,37 km² met 6.917 inwoners ⁽⁴⁾.

Ter vergelijking geef ik de uitgestrektheid en de bevolking van enkele naburige gemeenten op 1 januari 2002.

<i>Gemeente</i>	<i>Oppervlakte</i>	<i>Bevolking</i>
Tienen	71,77 km ²	31.423
Diest	58,20 km ²	22.312
Landen	54,05 km ²	14.317
Zoutleeuw	46,73 km ²	7.798
Linter	36,37 km ²	6.917
Geetbets	35,17 km ²	5.731
Hoegaarden	33,93 km ²	6.032
Glabbeek	26,78 km ²	5.101

⁽³⁾ Legger Popp.

⁽⁴⁾ Wegwijs Vlaams-Brabant, 2003, blz. 259-260.

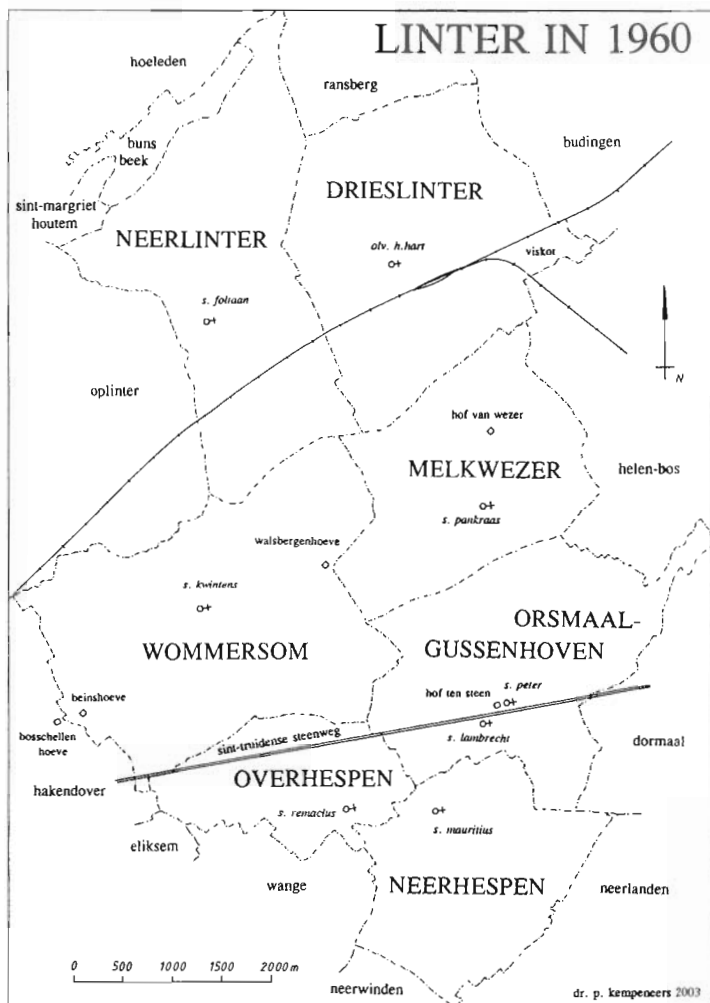

Fig. 1. – De deelgemeenten van Linter in 1960 met de oude grenzen.

1.3. GRENSPALEN

Paal. Oudtijds heette de grens tussen gemeenten “paal”. In 1650 liep aan perceel B 51 en omgeving in Orsmaal de *vliet daer die pael scheyt tegen dormael* (zie kaart 11) en in hetzelfde jaar lag een perceel in het Zwartveld op de weg van Orsmaal naar Landen *alwaer die pael is scheydende tusschen orsmaal ende dormael*⁽⁵⁾. In 1733 bezat het Klooster van Oplinter een half bunder land, dat grensde aan de Scholieren van Zoutleeuw, *alhier schydende den pael van orsmaal ende Heelen*⁽⁶⁾.

Linie. Zeldzamer is “linie”. In 1709 lagen vijf zillen beemd, dat te voren land was geweest, in de Molendijk, *de Linie daer door gaende*⁽⁷⁾.

Steen. Grenzen worden dikwijls aangeduid door een steen. De rentmeester van het Klooster van Rameien of La Ramée (Jauchelette) beschrijft in 1546 een veld onder Melkwezer. Hij vertrekt op de Heerweg en vandaar *tot op den reen steen* van de anderhalf zille van meester Jacob de Hertoghe. Hier werd de grens verder afgebakend door een gracht, de *reen vorre* of reenvoor genoemd. In de Franse vertaling is dit woord behouden als *fossee dict den reen vorre*⁽⁸⁾. Naast reenstein komt ook gewoon steen voor. In Melkwezer ging volgens de rentmeester van Rameien een veld in de Mergelkuit *van den steen die staet jn die strate tot op den steen die staet op myn heere van Chantrayn drye silen*. Soms was zulke steen opvallend groot. In 1546 begon het akkerland van het Klooster van Linter *aen eenen grooten paelsteen*, gelegen in het veld⁽⁹⁾.

⁽⁵⁾ SG 3904, f. 6 en 7 v°.

⁽⁶⁾ SG 3903, f. 4.

⁽⁷⁾ SG 3900, f. 27.

⁽⁸⁾ KAB 10.246, f. 16 v°, 17 en 37 v°.

⁽⁹⁾ o.c., f. 18 en 20 v°.

Rode Steen. Opvallend was eveneens de Rode Steen : 1733 *den voetwech naer den Roosteen*⁽¹⁰⁾, 1750 *den voetwegh van stevengadht naer den roeden steen*⁽¹¹⁾. Op de kaart van Meyers was het in 1828 de naam van een boom : *Boom genaemd Rooden Steen*. Deze boom stond tegenover de percelen A 317-318 (zie kaart 3).

1.4. INDELING IN WIJKEN EN SECTIES

Kouter/aard. In 1546 poogde de rentmeester van Ramenien (cf. 1.3) het grondgebied te verdelen in velden. Hij begint in Orsmaal-Gussenhoven en gaat dan verder naar Melkwezer en Helen-Bos. Een geheel van bouwlanden, gelegen tussen hoofdwegen, noemt hij kouter of naard : *die coutere oft naert gelegen achter Thooff Torsmale beginnende aende walgaert strate* (= weg 16). Naert is blijkens andere attestaties echter ontstaan door proclise uit “den + aert”. Zo spreekt hij van *dander deel vanden seluen aerde oft coutere*, namelijk de Wouwer op de zijde van Wezer, enz. In de Franse vertaling lezen we *champaingne ou saison*⁽¹²⁾.

Secties. De grenzen van Orsmaal werden in der minne geregeld : met Dormaal op 7 september 1660 en met Neerhespen op 24 januari van het volgende jaar. Een proces-verbaal over de grenzen dateert van 12 december 1827. Het kadaster verdeelt Orsmaal in 2 secties : A of het Orsmaalsveld en B of het Dorp⁽¹³⁾. Sectie A ligt ten noorden van de Grote Steenweg, maar volgt een grillige lijn langs de Grote Galgestraat, een deel van de Steenweg, en de Helenbosstraat tot aan het Broek voorbij de hoeve Hal-leux. Hier volgt sectie A de weiden langs de Gete. A om-

⁽¹⁰⁾SG 3885.

⁽¹¹⁾SG 3903, f. 47 v°.

⁽¹²⁾KAB 10.246, f. 2, 12 v° en 33.

⁽¹³⁾Wauters, 1887, p. 96.

vatte oorspronkelijk 570 nummers. In sectie B liggen de twee kerken van Orsmaal en Gussenhoven, langs weerszijden van de Steenweg. B omvatte 563 nummers. In 1860 waren al enkele nummers opgeheven, terwijl er andere werden gesplitst met zogenaamde exponenten (vb. B 114a, b en c)⁽¹⁴⁾. Zo was het grondgebied van Orsmaal-Gussenhoven op 1 januari 1865 verdeeld over 1.273 percelen, die toebehoorden aan 421 eigenaars⁽¹⁵⁾.

Het Tiense kadaster bewaart in zijn kelders 5 kadasterkaarten van Meyers uit 1828 : 2 bladen voor sectie A en 3 bladen voor sectie B.

Het proces-verbaal voor de begrenzing van Melkwezer werd opgesteld op 13 december 1827. Wauters vergist zich, waar hij schrijft dat het grondgebied bestaat uit slechts één sectie⁽¹⁶⁾. Melkwezer heeft al in 1831 twee secties : sectie A of het Dorp en sectie B of Sint-Petersbos. A bestond oorspronkelijk uit 340 nummers en B uit 304 nummers. Door splitsing en samenvoeging omvatte het grondgebied van Wezer op 1 januari 1865 770 percelen, die toebehoorden aan 224 eigenaars. De kadasterlijn loopt van noord naar zuid. 's-Hertogenhof, het Waterhof en een groot deel van het dorp ligt aan de oostzijde in sectie A.

1.5. HET BODEMGEBRUIK IN 1834

Als ik de gegevens van het bodemgebruik in 1834, aangehaald door Wauters in ha, a en ca, omzet in procenten, kom ik tot volgende tabel.

⁽¹⁴⁾ Kempeneers, Historische Atlas van Orsmaal-Gussenhoven en Melkwezer, 2003. Beperkte verspreiding.

⁽¹⁵⁾ Wauters, 1887, p. 96.

⁽¹⁶⁾ o.c., p. 120.

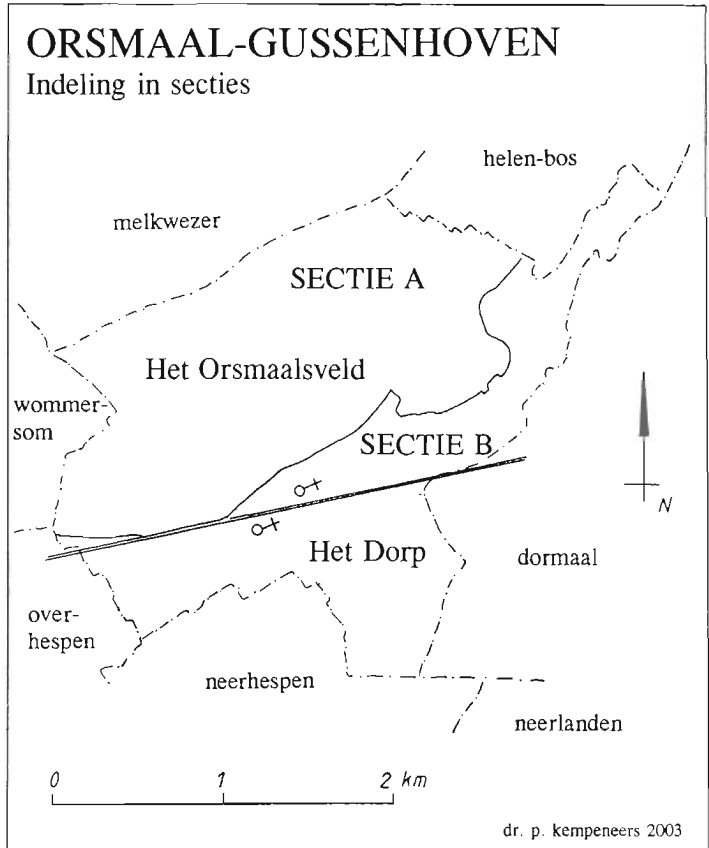

Fig. 2. – De grillige lijnen van de kadastersecties in Orsmaal-Gussenhoven.

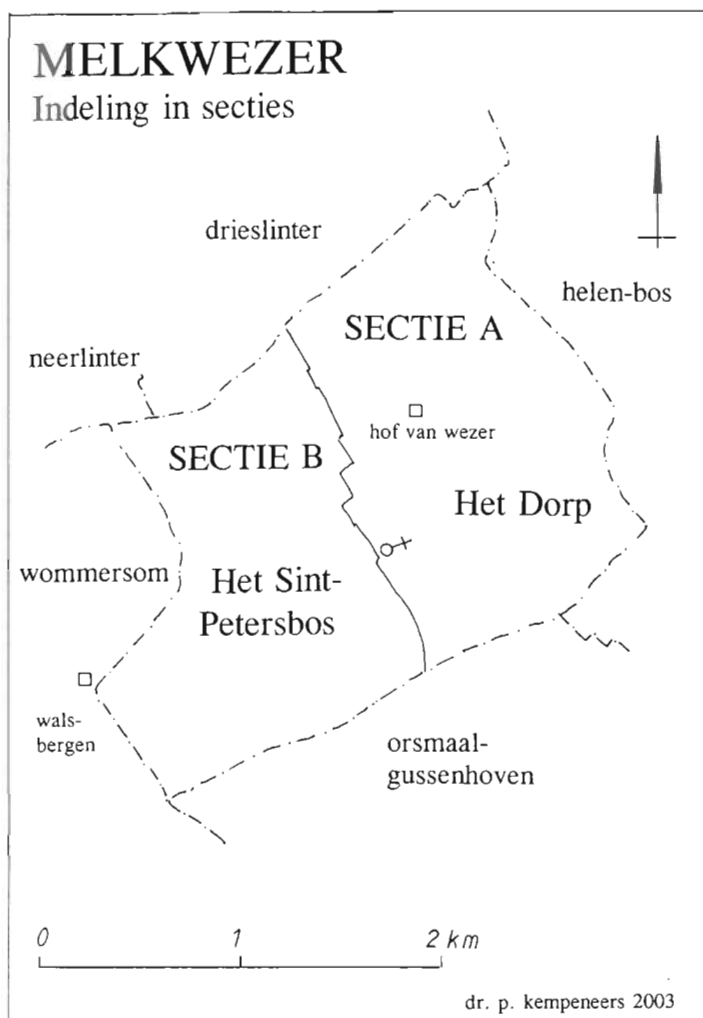

Fig. 3. – In Melkwezer zijn de twee secties gelijkmatig verdeeld.

<i>Aard van de bodem</i>	<i>Orsmaal-G.</i>	<i>Melkwezer</i>
Akkers	76,58	65,17
Moestuinen	1,63	1,07
Lusthoven	0,09	0,26
Weiden	14,56	25,86
Boomgaarden	2,51	1,80
Bossen	-	3,65
Vijvers en poelen	0,02	0,07
Gebouwen	0,80	0,49
Kerkhoven	0,09	0,03
Wegen	3,12	1,49
Beken	0,60	0,11
Totaal	100,00 %	100,00 %

Uit de tabel blijkt duidelijk het agrarische karakter van beide gemeenten. Akkers en weiden vormen samen 91,14 % van het grondgebied in Orsmaal-Gussenhoven, en 91,03 % in Melkwezer. Het verschil ligt in de verhouding akkers/weiden. In Melkwezer bedraagt het aandeel van de weiden 1/4 van de oppervlakte, wat de toevoeging “Melk” zeker kan verklaren.

1.6. HAARDSTEDEN

Over het aantal inwoners en haardsteden in Orsmaal-Gussenhoven en Melkwezer in de 14de tot de 16de eeuw worden we ingelicht door het overzicht van J. Cuvelier. Op 1 november 1374 telde men het aantal mensen, woonachtig binnen de palen van Brabant, die in staat waren om minstens 1 motoen gedurende drie jaar te betalen. Deze belasting was bedoeld om de schade te dekken die de slag bij Baeswilre of Baesweiler op 22 augustus 1371 had gekost. Hier hadden de Brabanders een zware nederlaag ge-

leden. Voor de besproken dorpen geeft Cuvelier volgende cijfers : Wezeren 53, Orsmaal 48 en Gussenhoven 19.

In 1526 telde Orsmaal 17 bewoonde huizen, 2 onbewoonde en 11 van de H. Geest. Gussenhoven was nog een apart dorp en telde 9 bewoonde huizen, naast 5 van de H. Geest en 2 voor “mendicanten” of bedelmonniken. Cuvelier vermeldt voor Gussenhoven dat *des capellaens huys* door de kapelaan bewoond was en ook dat het zijn eigendom was. Voor Wezer komen we uit op 19 bewoonde, 3 onbewoonde en 13 van de H. Geest ⁽¹⁷⁾.

Veel gedetailleerder is de bevolkingslijst uit 1802. Ze staat achteraan in de “Briefwisseling” van de gemeente Orsmaal, bewaard in het Rijksarchief te Beveren-Waas ⁽¹⁸⁾, getiteld *Tableau Des habitants de la Commune D'orsmael Pendant L'an dix*. Het jaar 10 van de republikeinse kalender komt grotendeels overeen met 1802. De lijst is vollediger dan de bevolkingstelling van het jaar IV (1796), door het Algemeen Rijksarchief fotografisch uitgegeven in de reeks “Toegangen genealogie en demografie”, Kanton Zoutleeuw, in 1988. In deze lijst worden de jongste kinderen onder de 12 jaar niet bij naam genoemd. Orsmaal staat op folio 17 v° tot 19 (door mij genummerd). De inwoners van Gussenhoven komen in 1796 voor op folio 19 v° tot 20, maar staan niet in de lijst van Beveren-Waas.

Tussen beide bevolkingslijsten ligt een tijdspanne van 6 jaar, wat niet altijd overeenkomt met de opgegeven leeftijd van de inwoners. Zo is Gertrude Gijsen, de echtgenote van Michel Beckers, in 1796 45 jaar oud, maar zes jaar later 54. Een verschil dus van 9 jaar in plaats van 6. Ook namen wijken soms sterk af in beide lijsten. De genoemde

⁽¹⁷⁾ Cuvelier, 1912, p. 12, 367 en 388.

⁽¹⁸⁾ Orsmaal, register 4, f. 170 tot 174.

Michel Beckers heet in 1796 Michel Beckx. Zijn vrouw Gertrude Gijsen komt voor als Gertrude Geijsberg. Vergelijking met ander materiaal leert ons dat de lijst uit Beveren juister is. De familie Beckers woonde in de nog bestaande hoeve B 5a in de Geetstraat. Een kopie van de transcriptie van de lijst, met verwijzingen naar enkele kadastrumnummers, heb ik neergelegd in het Rijksarchief te Leuven⁽¹⁹⁾. We leren eruit dat Orsmaal in 1789 60 woningen telde en in het jaar 9 van de republiek 62. Voor Melkwezer is dat tweemaal 45.

1.7. DE KAART VAN EVERAERT

Op 11 maart 1786 stelde C.J. Everaert een kaart voor, 78,5 bij 141 cm groot en getiteld *Caerte figuratief van den Dorpe ende Heerlyckheyd van Weser, beneffens den Dorpe van Gussenhoven ende een deel van den gene van Neerhespen*⁽²⁰⁾. Hij tekende deze kaart voor sieur Laurentius Ludovicus De Hertogh en Laurentius Rouchet.

Met de microfilmlezer zijn de persoonsnamen op de kaart moeilijk leesbaar. Toch heb ik met behulp van de plattegrond van Everaert een goed overzicht kunnen tekenen van de dorpskern van Melkwezer in 1786. Hierbij citeer ik de persoonsnamen per straatgedeelte. Waar mogelijk geef ik de overeenkomstige kadastrumnummers van circa 1850. De percelen, gelegen ten westen van 's-Hertogenhof en het Waterhof, behoren tot de sectie B onder Melkwezer.

⁽¹⁹⁾ Kempeneers, De bevolking van Orsmaal in 1802. Tienen, 23 juni 2003, 11 blz. Beperkte verspreiding.

⁽²⁰⁾ KPH 2345.

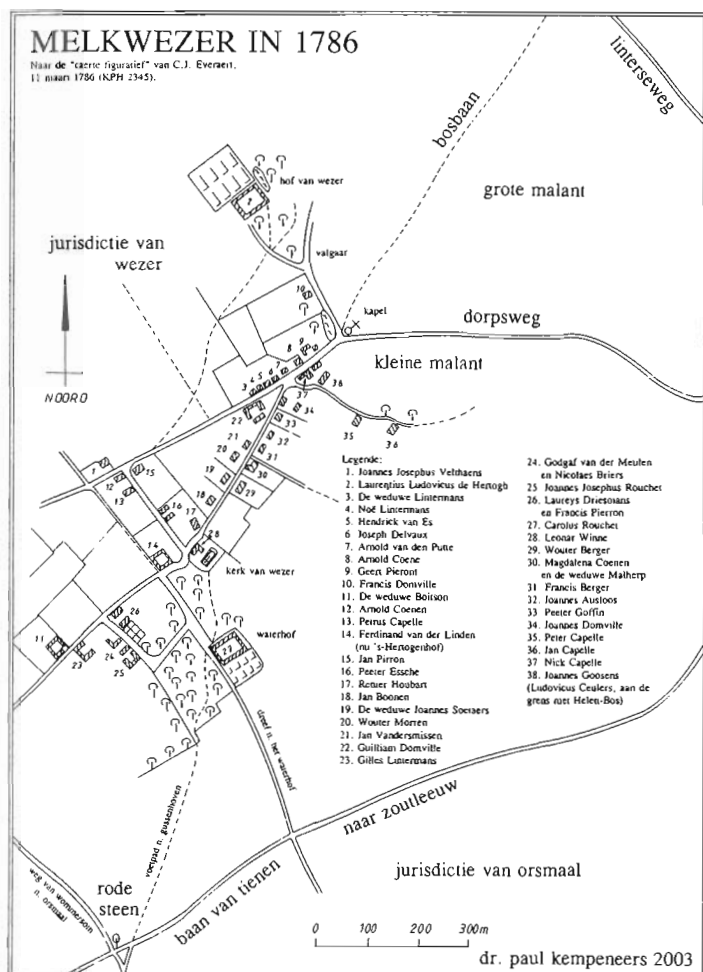

Fig. 4. – De dorpskern van Melkwezer in 1786, naar de plattegrond van C.J. Everaert (KPH 2345). Betrouwbaarheid 95 %. Voor de duidelijkheid heb ik enkele toponiemen toegevoegd

1° Aan de noordzijde bevonden zich : het huis van Joannes Josephus Velthalens of juistert Velthaens (A 85-86) en het huis van Laurentius Ludovicus de Hertogh (A 77), bekend als het Hof van Wezer, later als de Villa Michotte.

2° Aan de noordzijde van de huidige Hazenbergstraat vonden we de woningen van de weduwe Lintermans (A 91), Noë Lintermans, Hendrick van Es, Joseph Delvaux, Arnol(d) van den Putte (A 99), Arnold Coene (A 101) en Geert Pieront.

Fig. 5. – De hoeve van Ceulers op de grens van Melkwezer (Linter) en Helen-Bos (Zoutleeuw) op 6 juli 2003. De straat langs de hoeve heet aan de linkerzijde Galerijstraat, maar rechts Jan van Heeluststraat (grondgebied van Zoutleeuw). Rechts onder : de Kruisveldstraat.

Het huis van Francis Dongville, meestal geschreven Domville (A 113-114), bevond zich nabij de Valgaar langs de huidige Stationsstraat.

3° De woning van de weduwe Boitson, langs de Dorpstraat, komt overeen met B 116. Verder stonden er drie huizen tussen de huidige Begijnhofstraat en een thans verdwenen voetpad: Arnold Coenen (A 278), Petrus Capelle (A 282) en Ferdinand van der Linden (A 286), nu bekend als 's-Hertogenhof.

4° Woningen in de driehoek gevormd door Begijnhof-, Hazenberg- en Dorpstraat: Jan Pirron (A 277), Peeter Esche (A 247), Renier Houbart (A 251), Jan Boonen (A 257), de weduwe Joannes Soetaers (A 260), Wouter Morren, Jan Vandersmissen, en het grote pachthof van Guilliam Domville (A 267).

5° Huizen langs Dorpstraat en Zilverstraat: Gilles Lintermans (B 157a en b bis), Godgaf van der Meulen (B 161) en Nicolaes Briers (B 166), en Joannes Josephus Rouchet (B 168). Aan de binnenzijde van de Zilverstraat stond het huis van Laureys Driesmans en Francis Pierron (B 172).

6° Volgens de kaart van Everaert was het Waterhof in 1786 bewoond door Carolus Rouchet (A 290).

7° Voor de *kercke van weser* (A 243) lag de boerderij van Leonar Winne (A 244). Verder vonden we aan de zuidkant van de Dorpstraat: Wouter Berger (A 230), Magdalena Coenen en de weduwe Malherp (A 225), en voorbij het straatje Francis Berger (A 223), Joannes Ausseloos (A 222), Peeter Goffin (A 218d), Joannes Domville (A 216), en verder langs een verdwenen voetpad in de Kleine Malant de huizen van Peter Capelle (A 211) en Jan Capelle (A 203).

8° Ten slotte tekende Everaert tussen het voetpad en de Dorpsweg de pachthoven van Nick Capelle (A 215) en Joannes Goosens (A 197).

9° De boerderij van Ludovicus Ceulers (A 166) lag aan de grens met Helen-Bos, maar staat niet op mijn reconstructie. Zie foto!

2. Nederzettingenamen

2.1. NAMEN VAN DE DEELGEMEENTEN

2.1.1. *De hovingen van Godtso*

Goetsenhoven bij Tienen, met de Romaanse tegenhanger Gossoncourt, behoort tot een wat jongere laag nederzettingenamen, ontstaan tussen 600 en 700 na Christus. Het type bestaat uit een persoonsnaam in de (Romaanse) genitief enkelvoud + accusatief curtem, met de betekenis “hof, boerderij” van de genoemde persoon⁽¹⁾. In navolging hiervan ontstond het type : persoonsnaam in de Germaanse genitief enkelvoud + hofum, datief meervoud van hofa, “hovingen” of “boerderij” van de genoemde. Goetsenhoven is te reconstrueren als Germaans *Goditsan hofum* (datief meervoud) “boerderij van Gōditso”. Gysseling verklaart Gussenhoven met een miniem verschil uit *Godtson hofum* “boerderij van Gōdtso”⁽²⁾.

De naam Gussenhoven verschilt van Goetsenhoven op twee punten : 1° de klinker u tegenover oe in het grondwoord. 2° Assimilatie van ts in Gussenhoven, tegenover behoud van de cluster in Goetsenhoven. De oudst overgeleverde vorm van Goetsenhoven luidt in 1129 *Gochenhoue*⁽³⁾. Verder bezitten we twee vormen die zijn overgeleverd in een cartularium van Sint-Trudo uit 1139, kopie 13de eeuw⁽⁴⁾. Op folio 43 en 137 worden de kerken uit de

⁽¹⁾ Gysseling, 1960, p. 1126-1127; Kempeneers, Goetsenhoven, 2002, p. 9.

⁽²⁾ Gysseling, 1960, p. 411 en 431.

⁽³⁾ KAB 9384, 1 (abdij van Park), ook bij Gysseling, 1960, p. 411.

⁽⁴⁾ Bewaard in het Rijksarchief te Hasselt.

dekenij van Zoutleeuw opgesomd. De vormen van Gussenhoven en Goetsenhoven zijn nagenoeg dezelfde.

<i>Cart. St. Trudo</i>	<i>Gussenhoven?</i>	<i>Goetsenhoven?</i>
folio 43 folio 137	Gochenhouden Gochonhouden	Goche[n]houden Gochenhouden

De opsomming van de kerken gebeurt in tamelijk willekeurige volgorde, zodat we niet met zekerheid weten of de eerste vorm slaat op Gussenhoven, dan wel op Goetsenhoven. Ook is één keer het nasaliseringsteken vergeten. Deze staat in de rij hierboven tussen vierkante haken.

Voor Gussenhoven geeft Gysseling slechts de 2 vormen uit Sint-Trudo. De scribenten hadden blijkbaar moeite met de weergave van de cluster ts, die ze in de oudst overgeleverde teksten aanduiden met ch. Een eerste keer vond ik ts in 1262 als *Goetschenhouden* (u = v)⁽⁵⁾. De grafie ts (of ds) wordt talrijker vanaf de 14de eeuw. Het onderscheid met Gussenhoven is dan duidelijk. Zo lezen we in het boek van de Tiense Armentafel in 1340 *Apud ghuessnouen*, tegenover *apud ghoetssenhouden*⁽⁶⁾.

Met Gussenhoven worden eveneens bedoeld: 1340 *prope curtes de goesnouen*⁽⁷⁾, feb. 1347 *Guesenhouden*⁽⁸⁾, 1383 *achter Goesennouen*, tegenover *Goetsnouen* = Goetsenhoven⁽⁹⁾, 1459 die straete daermen gheet van walsberghe te *goesen-*

⁽⁵⁾ KAB 9336, p. 21.

⁽⁶⁾ LM f. 59a en 61a v°.

⁽⁷⁾ LM f. 59a v°.

⁽⁸⁾ KAB 967, nr. 83.

⁽⁹⁾ KAB 10.934bis, f. 17 v° en 96 v°.

houen wert⁽¹⁰⁾, 1546 *goessenhouen*⁽¹¹⁾, 1550 ecclesie de *ghosenhouen*⁽¹²⁾.

De palatalisering waardoor Gussenhoven met u wordt uitgesproken, komt in het spellingbeeld tot uiting vanaf de 2de helft van de 16de eeuw, met de grafieën ue/oi/eu/u. Enkele voorbeelden : 1569 *Guesenouen*, *guessenouen*⁽¹³⁾, 1590 *naer Guessenhouen*⁽¹⁴⁾, 1598 *Guesenhoue*⁽¹⁵⁾, 1600 *Geusenhoue*⁽¹⁶⁾, 1631 die straete naer *goissenhoeuen*⁽¹⁷⁾, 1640 vronix pastor van *Guesenhoeuen*⁽¹⁸⁾, 1705 onder *gussenhouen*⁽¹⁹⁾, 1708 *Guessenhoven*⁽²⁰⁾, en zelfs in 1715 infra *gudsenhouen*⁽²¹⁾.

Langzamerhand evolueert de spelling naar de huidige schrijfwijze Gussenhoven : 1729 *Gussenhouen*⁽²²⁾, 1729 *Gussenhoven*⁽²³⁾, 1754 *Gussenhouen*⁽²⁴⁾, 8 nov. 1776 tot *Gussenhove*⁽²⁵⁾, 1777 *Gutsenhoven*⁽²⁶⁾, 1787 *Gussenhoven*⁽²⁷⁾.

2.1.2. Orsmaal op de helling

Oude vormen van Orsmaal : 1139 kopie midden 13e E. *Orsmale/Rosmale*⁽²⁸⁾, 1143 kopie 18de eeuw *Rosmale*⁽²⁹⁾, 14

⁽¹⁰⁾ KAB 14.650, f. 45 v°.

⁽¹¹⁾ KAB 10.246, f. 15 v°.

⁽¹²⁾ KAB 3049.

⁽¹³⁾ SG 3903, f. 39 v° en 47 v°.

⁽¹⁴⁾ R 18.691, f. 35.

⁽¹⁵⁾ Vis. Z2.

⁽¹⁶⁾ Vis. Z1.

⁽¹⁷⁾ SG 1521, f. 69.

⁽¹⁸⁾ SG 1524/3, f. 16.

⁽¹⁹⁾ SG 1528/2, p. 24.

⁽²⁰⁾ SG 3905, f. 28.

⁽²¹⁾ KAB 8507.

⁽²²⁾ Dal 12/5, p. 35.

⁽²³⁾ SG 3902, f. 7 v°.

⁽²⁴⁾ Dal 12/4.

⁽²⁵⁾ SG 1524, f. 86.

⁽²⁶⁾ K. Ferraris.

⁽²⁷⁾ KAB 3050.

⁽²⁸⁾ Cart. St. Trudo, f. 43 en 137.

⁽²⁹⁾ KAB 7791, nr. 14.

juni 1259 Gerardus de *ursemale*⁽³⁰⁾, 13 maart 1271 ecclesi-
am de *orsemale*⁽³¹⁾, 1321 in *orsmale*⁽³²⁾, 1340 retro *orsmaele*
op dorbe⁽³³⁾, ca. 1370 apud *orsmale*⁽³⁴⁾, ca. 1400 apud
orsmale⁽³⁵⁾, 1514-15 *Osmalle* (= in het Frans)⁽³⁶⁾, 1543 tot
Orsmale⁽³⁷⁾, 1546 op dyende (= op het einde) van *Osmal-*
le⁽³⁸⁾, 20 maart 1554 innegesetenen van *orsmale*⁽³⁹⁾, 28
nov. 1555 den dorpe van *osmale*/*orsmale*⁽⁴⁰⁾.

En met verlies van de eind-e : 1569 tussen *orsmael* ende
wese⁽⁴¹⁾, 1586 voer *oorsmael* op die gracht, achter den dor-
pe van *Oirsmael*⁽⁴²⁾, 1598 *Osmael*⁽⁴³⁾, 1610 *orsmael*⁽⁴⁴⁾, 1665
le Moulin d'eau ... scitue a *Orsmal*⁽⁴⁵⁾, 1669 *Osmael*⁽⁴⁶⁾,
1715 infra *osmal*⁽⁴⁷⁾, 1718 tot *orsmael*⁽⁴⁸⁾, enz. De huidige
schrijfwijze is Orsmaal.

Gysseling verklaart Orsmaal uit Germaans *hrussa*
“paard” + *malhō* “zak”, en vandaar “depressie”, en voegt
hieraan toe : “Ligt op de helling van een depressie waar de
Kleine Gete door loopt”⁽⁴⁹⁾. Op dezelfde wijze verklaart
hij het element -maal in Dormaal : 1015 vals eerste kwart
12de eeuw *Tormales*, 1139 *Durmale*, met als eerste lid Ger-

⁽³⁰⁾ KAB 10.119, nr. 72.

⁽³¹⁾ KAB 10.119, nr. 92.

⁽³²⁾ RA 1321, p. 42.

⁽³³⁾ LM f. 59a v°.

⁽³⁴⁾ R 44.699, f. 27 v°.

⁽³⁵⁾ R 44.700, f. 35.

⁽³⁶⁾ KAB 10.160, f. 14 v°.

⁽³⁷⁾ SG 3904, f. 49.

⁽³⁸⁾ KAB 10.246, f. 9 v°.

⁽³⁹⁾ KAB 3767.

⁽⁴⁰⁾ KAB 10.133, nr. 838.

⁽⁴¹⁾ SG 3903, f. 25 v°.

⁽⁴²⁾ R 18.687, f. 51 v° en 52.

⁽⁴³⁾ Vis. Z2.

⁽⁴⁴⁾ SG 3784, f. 54 v°.

⁽⁴⁵⁾ SG 1523, f. 129.

⁽⁴⁶⁾ K. AT f. 45 v°.

⁽⁴⁷⁾ KAB 8507.

⁽⁴⁸⁾ Dal 12/1, f. 41 v°.

⁽⁴⁹⁾ Gysseling, 1960, p. 772.

maans *þurnu* “doorn”⁽⁵⁰⁾. Ook in Dormaal slijt de eind-e af. Vergelijk 1291 apud *dormale*⁽⁵¹⁾, enz. maar in 1569 den wech van hespen na *dormael*⁽⁵²⁾.

Men kan zich afvragen of de verklaring van een toponiem overeenkomt met de geografische werkelijkheid. De verklaring “depressie” gaat voor Dormaal niet op. Dit dorp ligt duidelijk op een helling tussen de Molenbeek en de Kleine Gete. Orsmaal ligt eveneens op een helling, meer bepaald tussen de waterscheidingslijn nabij Melkwezer en de Kleine Gete. Daarom ben ik eerder geneigd om *maal* te verklaren als een aflopende heuvelrug of dalwand langs een waterloop. Gysseling verklaart maal als “zak > depressie”, wat overeenkomt met Iers *mála* (met lange a). De a van maal in Dormaal en Orsmaal was oorspronkelijk kort : maal komt derhalve eerder overeen met Iers *mala*, met de betekenis “brow, slope, incline”, dus een helling⁽⁵³⁾.

Het eerste lid ros, later door metathesis ors, is het oude woord voor paard, bekend in het Ros Beiaard. De klankevolutie wordt geschetst door J. Van Loon. Germaans *hrusa* wordt Oudnederlands **hros* en later *ros*, waaruit door metathesis *ors*. Van Loon geeft voor Orsmaal als oudste vorm 1080 *Orsmale*, die Gysseling in zijn Toponymisch Woordenboek niet kent⁽⁵⁴⁾. Besluit : Orsmaal betekent “hellend terrein geschikt voor paarden”, en Dormaal “hellend terrein begroeid met doornen”.

⁽⁵⁰⁾ o.c., p. 280.

⁽⁵¹⁾ KAB 14.719, f. 22.

⁽⁵²⁾ SG 3903, f. 35 v°.

⁽⁵³⁾ Niall ó Dónaill, *Foclóir Gaeilge - Béarla*, 1998.

⁽⁵⁴⁾ Van Loon, *Historische fonologie van het Nederlands*, 1997, p. 135-136.

2.1.3. *Het dorp aan de Wezer*

Wezer, nu Melkwezer, is een voorhistorische water-naam. Als oude vormen vond ik : 1229 apud *Wesere*⁽⁵⁵⁾, ca. 1370 apud *wesere*⁽⁵⁶⁾, 1456 apud *wesere*⁽⁵⁷⁾, enz. Vanaf de 16de eeuw slijt de uitgang af. Zo vond ik in 1569 voor de eerste keer : 1569 tussen orsmael ende *weser*⁽⁵⁸⁾, 1669 *Wezer*, verkeerd geklasseerd onder Landen⁽⁵⁹⁾.

Archivarissen verwarren soms documenten over Wezeren, deelgemeente van Landen, met die over Melkwezer. Wezeren bij Landen werd vroeger ook Wals-Wezeren genoemd. Als oude vormen vond ik in 1262 uille (lees : ville) de *walschweseren*⁽⁶⁰⁾ en in 1308 *Wesere gallicorum*⁽⁶¹⁾ of letterlijk “Wezeren van de Walen”. Ook heette Melkwezer in 1645 *Wezeren brabant* tegenover *Walswezeren Luyxs*⁽⁶²⁾. Frenay had in 1892 gelijk, toen hij schreef dat “Waaals” geen betrekking heeft op het Waalse dialect, maar gelijk staat met Luiks⁽⁶³⁾.

De oudste vorm van Wezeren bij Landen luidt bij Gys-seling echter in 1108 *Wesere*⁽⁶⁴⁾. Hierbij verwijst hij naar Vesdre, bijrivier van de Ourthe, die hij verklaart uit Keltisch *Wesara* of Oudgermaans *Wisarō*. Het eerste lid betekent in beide gevallen “goed”. In 1982 herziet hij zijn mening en verklaart dan zowel de Vesder-als Wezeren uit de wortel *awes-* (waaruit later *wes-*) met de betekenis “schitterend, uitbuigend”. Volgens Gysseling werden de oudste

⁽⁵⁵⁾ Bets, 1876, p. 220.

⁽⁵⁶⁾ R 44.699, f. 11.

⁽⁵⁷⁾ SG 1520, passim.

⁽⁵⁸⁾ SG 3903, f. 25 v°.

⁽⁵⁹⁾ K. AT Tienen, f. 42.

⁽⁶⁰⁾ KAB nr. 9336, p. 2.

⁽⁶¹⁾ Herbillon, in : Hand. 1977, p. 45.

⁽⁶²⁾ KAB 14.650, f. 139.

⁽⁶³⁾ Frenay, 1892, p. 7.

⁽⁶⁴⁾ Gysseling, 1960, p. 1070.

waternamen genoemd naar een opvallend kenmerk, zoals de kleur of een meander⁽⁶⁵⁾. Wezeren ligt wel aan de kronkelende Zevenbronnenbeek⁽⁶⁶⁾, maar voor Melkwezer gaat de verklaring niet op.

Riviernamen als Demer, Dender, IJzer, Itter, Roer/Roel, en misschien ook Stiemer, zijn met een r-suffix afgeleid van een wortel, zoals bv. *tem- “donker”, waaruit Tamara, nu Demer, “de donkere”⁽⁶⁷⁾. Voor Wezer kunnen we wel uitgaan van de wortel *wes-, maar met de betekenis “feuchten, nass”⁽⁶⁸⁾. Tot dit betekenisveld horen woorden als *wase* “slik, modder, drassig land”⁽⁶⁹⁾ en *whisky*, letterlijk “levenswater” bij Iers *uisce* “water”⁽⁷⁰⁾. Wezer betekent dan zoveel als de modderige (beek) of het drassige (land), of gewoon het water.

Van de beeknaam werd bij uitbreiding de nederzettingsnaam Wezer gevormd, die met de beeknaam samenviel, wat trouwens in de hydronymie veelvuldig voorkomt. Zie ook Linter.

Melk uit Wezer

Volgens gepubliceerde werken over Melkwezer komt de toevoeging melk- pas voor vanaf de 18de eeuw. Fr. Hendrickx geeft *Melckwesel* in 1728, naast *Melckweser* in 1786-1807, maar verwijst niet naar zijn bronnen⁽⁷¹⁾. Bij mijn onderzoekswerk vond ik zeker 4 oudere attestaties: 1675

⁽⁶⁵⁾ Gysseling, in: Hand. 1982, p. 54.

⁽⁶⁶⁾ Kempeneers, Landen, 2000, p. 17.

⁽⁶⁷⁾ Kempeneers, Hydronymie van het Dijle- en Netebekken, 4 delen. Leuven, 1982, p. 66. Samenvatting in: Naamkunde 15 (1983), 5-95.

⁽⁶⁸⁾ Pokorny, 1959, p. 1171-1172.

⁽⁶⁹⁾ Van Dale, Etym. woordenboek, p. 109.

⁽⁷⁰⁾ Niall ó Dónaill, 1998, p. 1299.

⁽⁷¹⁾ Hendrickx, in: De Brab. Folklore, 11e jaar, nr. 62-63 (1931-1932), p. 100-101.

tot *Melcqweser* onder Leeuwe⁽⁷²⁾, 3 februari 1703 block ... tot *melckwesere* tegens ouer die kercke⁽⁷³⁾, 1711 *Melckwezer*⁽⁷⁴⁾, en 1724 binnen *melckweser*⁽⁷⁵⁾. Een tijd lang komt Wezer voor naast Melkwezer, zoals in 1787 *Weser*, *vulgo Melckweser*⁽⁷⁶⁾. Daarna wordt Melkwezer algemeen: 1795 binnen *melckwesere*⁽⁷⁷⁾, 1820 la Commune de *Melckweser*⁽⁷⁸⁾.

De betekenis van melk is duidelijk. Melk verwijst naar de talrijke weiden die Wezer rijk is en waarheen ook een Melkweg leidt (in de Atlas van de Buurtwegen nummer 21). Een prettige uitleg geeft Hendrickx in zijn artikel over Melkwezer, opgetekend uit de volksmond⁽⁷⁹⁾: Keizer Karel, die er eens op jacht was (...) vroeg er water om zijn honden te drenken. De inwoners brachten hem melk. Getroffen door zulk een blijk van genegenheid besloot de Keizer dat, als herinnering aan dit feit, het dorp voortaan *Melk-Wezer* zou genoemd worden.

2.1.4. Dorpen aan de Lintara

In mijn toponymische studie over Oplinter heb ik getracht om de naam Oplinter te verklaren⁽⁸⁰⁾. De oudste vormen staan bij de opsomming van de kerken van de dekenij Zoutleeuw, in het Cartularium van Sint-Trudo. Oplinter staat hier in 1139 tweemaal als *Lintere* tegenover *Niderlintere* en *Nederlintre*⁽⁸¹⁾.

⁽⁷²⁾ SG 6535, f. 1.

⁽⁷³⁾ SG 3890.

⁽⁷⁴⁾ SG 3886.

⁽⁷⁵⁾ SG 3892, p. 3.

⁽⁷⁶⁾ PV1, 36.

⁽⁷⁷⁾ KAB 3506.

⁽⁷⁸⁾ AW 1820.

⁽⁷⁹⁾ Hendrickx, o.c., p. 101.

⁽⁸⁰⁾ Kempeneers, Oplinter, in: *Toponymica*, IX, 7, p. 9-12.

⁽⁸¹⁾ Cart. Sint-Trudo, f. 43 en 127.

De verklaring van Linter als een samenstelling uit *lind* + *ter*, met de betekenis “lindeboom”, is thans verlaten. Linter is eerder te verbinden met namen als *Lintaruurde* in Friesland “voorde in de beek genoemd Lintara”. De reconstructie **lintara* sluit aan bij de talrijke waternamen, gevormd met het r-suffix, zoals in de besproken waternaam Wezer.

Het eerste element blijft echter onduidelijk. Indo-Europees **lento-s*, Latijn *lentus* “buigzaam”, ligt aan de grondslag van lint(worm), maar ook van linde, zo genoemd naar het kenmerk buigzaamheid. In dit geval kan Lintara betekenen “de buigzame, de kronkelende (beek)”, de oude benaming van de Genovevabeek. Het is echter verleidelijk om in Lintara de Indo-Europese stam **lendh-* te zoeken, met de betekenis “Nass, Quelle”⁽⁸²⁾. Met deze wortel is onder meer Dublin afgeleid, letterlijk “zwarte poel”, met Iers dubh “zwart” + linn “poel”⁽⁸³⁾. Lintara is dan een afleiding van een wortel met de betekenis “water, nattigheid, drassige grond”, vergelijkbaar met Wezer. De (onvertaaltbare) afleiding betekent dan “de waterige, de natte”. Van de beeknaam Lintara werd bij uitbreiding de nederzettingnaam Lintara afgeleid, die met de beeknaam samenviel zoals in de naam Wezer. Vervolgens werd de nederzetting Linter gedifferentieerd als Oplinter, Neerlinter en Drieslinter.

Vissekot. Een gehucht van Drieslinter is Vissekot. In 1770 stelde Machiel Devos 3 dagmalen *onder neerlinter int vissecot in de bempdekens* als onderpand van een lening gedaan bij het Kabbeekklooster⁽⁸⁴⁾.

⁽⁸²⁾ Pokorny, 1959, p. 675.

⁽⁸³⁾ Níall ó Dónaill, 1998, s.v.

⁽⁸⁴⁾ Jacobs, MS 57.

Fig. 6. – Het gemeentehuis van de nieuwe gemeente Linter in Orsmaal-Gussenhoven.

2.1.5. *Hespense weiden*

Voor een duidelijk overzicht zet ik eerst de vormen van Hespen, resp. Neer- en Overhespen op een rij.

Hespen : 980 *Hasbina*⁽⁸⁵⁾, 1115-28 kopie 12e *Hesbines*⁽⁸⁶⁾, 1139 *Hespinne/Hespine*⁽⁸⁷⁾, 1321 in *hespinne*⁽⁸⁸⁾, ca. 1350 tussen wange ende *hespene*⁽⁸⁹⁾, ca. 1370 martini de *hespene*⁽⁹⁰⁾. En met verlies van de eind-e : 23 april 1472 apud *hespen/by hespen*⁽⁹¹⁾, 1569 den wech van *hespen* na dormael⁽⁹²⁾, 1723 den wegh naer *hespen*⁽⁹³⁾.

⁽⁸⁵⁾ Gysseling en Koch, Dipl. Belg., p. 239.

⁽⁸⁶⁾ Gysseling, 1960, p. 731.

⁽⁸⁷⁾ Cart. S. Trudo, f. 143/137.

⁽⁸⁸⁾ RA 1321, p. 44.

⁽⁸⁹⁾ LM f. 59a v°.

⁽⁹⁰⁾ R 44 699, f. 28.

⁽⁹¹⁾ KAB 1055, Neerhespen.

⁽⁹²⁾ SG 3903, f. 35 v°.

⁽⁹³⁾ SG 3903, f. 15.

Neerhespen : 1321 in *hespinne inferiori*⁽⁹⁴⁾, 1324 *nederhespen*⁽⁹⁵⁾, 1340 *Apud hespene inferiori*⁽⁹⁶⁾, 1340 apud *hespine inferiorem* et goesnouen, de *nederhespine*⁽⁹⁷⁾, ca. 1370 apud *nederhespene*⁽⁹⁸⁾, 1379 *nederhespene*⁽⁹⁹⁾, 1383 *nederhespene*⁽¹⁰⁰⁾, 1623 de dingbanck van *neerhespen/ontrint nederhespen*⁽¹⁰¹⁾, enz.

Overhespen : 1321 in *hespinne superiori*, in *ouerhespinne*⁽¹⁰²⁾, 1330 kopie 1459 *Hespen superior*⁽¹⁰³⁾, 1340 Apud *hespine superiorem*, ca. 1350 retro *ouerhespene*⁽¹⁰⁴⁾, 1379 *ouerhespene*⁽¹⁰⁵⁾, 1383 *Ouerhespene*⁽¹⁰⁶⁾, 1459 daermen gheet *touerhespen*⁽¹⁰⁷⁾, 1623 *Ouerhespen*⁽¹⁰⁸⁾, 1723 den wegh naer *Overhespen*⁽¹⁰⁹⁾, enz.

De naam Hespen is niet met zekerheid te verklaren. Volgens de meest gangbare uitleg gaat het eerste lid terug op Germaans **hasp*, dat weide betekent. Hespen is van deze wortel afgeleid met een Romaans n-suffix, zoals Kempen is afgeleid van Romaans *campānia* “(hoog)vlakte”⁽¹¹⁰⁾.

Omdat het n-suffix doorgaans dient om waternamen te vormen, ziet Herbillon in Hespen eerder een waternaam **ab-sa*, bij de wortel **ab-* “water”⁽¹¹¹⁾. De anlauts-H is vol-

⁽⁹⁴⁾ RA 1321, p. 11.

⁽⁹⁵⁾ KAB 14.650, f. 67 v°.

⁽⁹⁶⁾ LM f. 58a v°.

⁽⁹⁷⁾ LM f. 21c.

⁽⁹⁸⁾ R 44.699, f. 22 v°.

⁽⁹⁹⁾ RA 1379, p. 42.

⁽¹⁰⁰⁾ KAB 10.934bis, f. 18.

⁽¹⁰¹⁾ SG 3, f. 40 en 45.

⁽¹⁰²⁾ RA 1321, p. 3 en 42.

⁽¹⁰³⁾ KAB 14.650, f. 47.

⁽¹⁰⁴⁾ LM f. 59a v°.

⁽¹⁰⁵⁾ RA 1379, p. 43.

⁽¹⁰⁶⁾ KAB 10.934bis, f. 21.

⁽¹⁰⁷⁾ KAB 14.650, f. 45 v°.

⁽¹⁰⁸⁾ SG 3, f. 38 v°.

⁽¹⁰⁹⁾ SG 3903, f. 10.

⁽¹¹⁰⁾ Gysseling, 1960, p. 557.

⁽¹¹¹⁾ Herbillon : in : Hand. 1964, p. 93-96.

gens Herbillon een Germaanse adaptatie. Hierbij komt nog een consonantische metathesis, waardoor het hypothetische **Hab-sō* evolueerde naar de waternaam **Hasbō*, die de oude naam voor de Kleine Gete zou zijn. Hespen is aldus volgens genoemde toponymist verwant met de streeknaam Haspengouw, Frans Hesbaye. Deze etymologie roept echter veel vraagtekens op. Gysseling verklaart de naam Haspengouw of Hesbaye uit Germaans *Hasibanja-*, met *Hasia*, genitief meervoud van *Hasiz*, dat evolueert tot de Germaanse volkerennaam Hessen, + *banna* "rechtsgebied" (wel met een vraagteken)⁽¹¹²⁾.

Franstalige vormen van Over-/Neerhespen komen zelden voor. Zo vond ik voor Overhespen in 1546 *sur la piechette qui viengt del hespen le souurayne*⁽¹¹³⁾, ca. 1690 *entre haute espen et gussenhove*⁽¹¹⁴⁾, en in 1705 *Haulte Espinne*⁽¹¹⁵⁾. Frenay vermeldt *Espine* naast *Haute-Espine* en *Basse-Espine*, maar geeft hiervan vindplaats noch datum⁽¹¹⁶⁾. Volgens Frenay is *Espine*, uit Latijn *spina* "doorn", geen vertaling van Hespen. De gelijkenis is eerder toevallig. *Espine* zou theoretisch uit *spina* kunnen ontstaan, door sonorisering van de *s*, zoals in *escola* < *scola*, nu *école*. In het geval Hespen is de vorm *Espine* eerder ontstaan uit de geattesteerde vormen *Hespinne*, met verlies van de anlauts-*H*.

2.1.6. De woonstede van Wolamær

Wommersom. In de opsomming van de kerken van de dekenij Zoutleeuw in 1139 (kopie midden 13de eeuw) komt

⁽¹¹²⁾ Gysseling, 1960, p. 489.

⁽¹¹³⁾ KAB 10.246, f. 37 v°.

⁽¹¹⁴⁾ KAB 8619, nr. 1.

⁽¹¹⁵⁾ Wauters, Wommersom, 1887, p. 48.

⁽¹¹⁶⁾ Frenay, 1892, p. 20.

Wommersom voor de eerste keer voor als *Wolmers-heyem*⁽¹¹⁷⁾. Gysseling reconstrueert deze naam als *Wolamæris haim* “de woning van Wolamær”.

Rameien. In het archief betreffende Orsmaal en Melkwezer komt dikwijls de naam Rameien voor. Dit klooster in Jauchelette, in het Frans bekend als La Ramée, bezat zeer veel gronden in Orsmaal, Melkwezer en Helen-Bos. De oude vormen luiden : in 1216 *Rameia*, in 1218 *de la Ramee*, door Gysseling verklaard uit Romaans *rāmāta* “ramée” (loofhut)⁽¹¹⁸⁾. In het Nederlands heet dit klooster Rameie(n) : 1546 *convinte vander Rameye, den cloester van Rameye, die vander Rameyen*⁽¹¹⁹⁾, 20 maart 1554 *des goids-huys van rammeyen*⁽¹²⁰⁾, 1609 *Conuentum de Rameye*, naast de Franse vorm in 1686 *Abdisse van Ramée*⁽¹²¹⁾.

2.2. NAMEN VOOR DE BEWOONDE RUIMTE

Dorp. Een algemene benaming is Dorp. Het betekent zowel de bebouwde kom als de hele uitgestrektheid van de lokaliteit. In de meeste gevallen wordt Dorp nader bepaald door toevoeging van de dorpsnaam zelf. Enkele voorbeelden : 1483 geert Jacobs als kercmeestere ... *sdorps van orsmale*⁽¹²²⁾, 1543 *jnden dorpe van orsmale*⁽¹²³⁾, 1546 *int dorpe van wesere*⁽¹²⁴⁾, 1733 *het dorp van Melckwezer*⁽¹²⁵⁾, 1828 *Het Dorp van Gussenhoven*⁽¹²⁶⁾, enz.

⁽¹¹⁷⁾ Cart. Sint-Trudo, Hasselt, f. 137.

⁽¹¹⁸⁾ Gysseling, 1960, p. 822.

⁽¹¹⁹⁾ KAB 10.246, f. 32 v°.

⁽¹²⁰⁾ KAB 3767.

⁽¹²¹⁾ KAB 3769.

⁽¹²²⁾ SG 1520, f. 32.

⁽¹²³⁾ SG 3904, f. 49.

⁽¹²⁴⁾ KAB 10.246, f. 32 v°.

⁽¹²⁵⁾ SG 3885.

⁽¹²⁶⁾ K. Meyers.

Villa. In het Latijn gebruiken de rentmeesters als vertaling *Villa*: ca. 1400 *villa de orsmale*⁽¹²⁷⁾, 1480 juxta *villam de weseren*⁽¹²⁸⁾, 1550 *ville* (= genitief) *de ghosenhouen*⁽¹²⁹⁾. In het Frans is *Ville* derhalve “dorp”, niet “stad”: 1546 *Registre de la diesme de la ville de osmael*⁽¹³⁰⁾.

Fig. 7. – Het Dorp Orsmaal, gezien van op de Molensteeg,
op 23 maart 2003.

Gemeente. Wordt vertaald als *Comitas*: ca. 1370 *comitas* *ibidem*⁽¹³¹⁾, 26 april 1414 *prope comitatem ville de orsmale*⁽¹³²⁾, 1507 *De gemeynte van orsmale* rgt. de ghee-

⁽¹²⁷⁾ R 44.700, f. 36 v°.

⁽¹²⁸⁾ KAB 10.932, nr. 507.

⁽¹²⁹⁾ KAB 3049.

⁽¹³⁰⁾ KAB 10.246, f. 34

⁽¹³¹⁾ R 44.699, f. 28 v°.

⁽¹³²⁾ KAB 10.928, 305.

te⁽¹³³⁾. Gemeente is dikwijls een weide die aan de gemeente toebehoorde. Het is dan synoniem van vroente.

Eigen. Zeldzaam is Eigen, zoals in 1569 onder *die ijgen* van orsmael ontrent dorbe⁽¹³⁴⁾. Volgens Stallaert⁽¹³⁵⁾ was een Eigen de eigendom bij uitnemendheid, een vrij erf dat van niemand afhankelijk was.

Hoeven. Zeldzaam is ook de aanduiding Hoeven voor de bewoonde dorpskern, zoals in 1546 tot aen die *hoefuen* oft bogaerden van wesere⁽¹³⁶⁾.

⁽¹³³⁾ R. 44.707, f. 129 v°.

⁽¹³⁴⁾ SG 3903, f. 47 v°.

⁽¹³⁵⁾ Stallaert, I, p. 392.

⁽¹³⁶⁾ KAB 10.246, f. 13.

3. Vloeiend en stilstaand water

3.1. RIVIEREN, BEKEN EN GREPPELS

3.1.0. *Algemeen*

De waterlopen van Melkwezer behoren tot het bekken van de Grote Gete. Zo vormt 's-Hertogengracht nummer 4.023, een bijrivier van de Grote Gete, de noordgrens van Melkwezer, terwijl Orsmaal-Gussenhoven wordt besproeid door de Kleine Gete. Hydrografisch wordt Melkwezer aldus gescheiden van Orsmaal-Gussenhoven door de waterscheidingslijn tussen de bekkens van Grote en Kleine Gete. Deze lijn loopt van Wommersom naar Helen-Bos, net ten zuiden van de oude gemeentegrens van Melkwezer, van zuidwest naar noordoost.

Voor de Provincie Vlaams-Brabant hebben de waterlopen een nummer dat begint met 4, omdat ze behoren tot het stroomgebied van beide Geten. Hoe hoger het getal, hoe kleiner de beek. Zo heeft de Moesbeek het nummer 4.024, maar het bijriviertje hiervan, de Gorse der Hazenberg, het hogere nummer 4.025. De belangrijker Kleine Gete daarentegen heeft het lagere nummer 4.003.

De meeste waterlopen hebben een eigen benaming. Soms echter komt gewoon een appellatief voor, zoals beek of vliet. Enkel door de ligging van het beschreven perceel kan men uitmaken over welk water het gaat. Dit is niet altijd eenvoudig. In 1459 lag een perceel in *Wezer bey theexken dat loopt van weser te morsborne wert*⁽¹⁾. Maar in 1508 bezat het Gasthuis van Leeuw een bunder beemds *by een cleyne Riulierken daer t voetpat van wesere te leewe werts gaen-*

⁽¹⁾ KAB 14.650, f. 103.

de doerloept⁽²⁾. De bedoelde beemd heeft het kadastrummer A 155-156, het voetpad is nummer 15. Het klein rivierken is derhalve de Moesbeek (zie kaart 14).

Een veel gebruikt woord is vliet, uit *fleuta-, bij het werkwoord vlieten⁽³⁾. Vliet is niet altijd een “natuurlijke waterloop in de polders”, zoals Gysseling aangeeft, vermits het woord in onze regio talrijk voorkomt⁽⁴⁾. In 1498 lag de beemd van Henric van Lintere aan *den vliet van orben*⁽⁵⁾, een appellatieve benaming voor de Dorpsbronbeek. Met de Oude Gete wordt circa 1650 bedoeld : *die vliet daer die pael scheyt tegen dormael*, of *die vliete* aan de Getestraat⁽⁶⁾. Vliet is eveneens de Vrouwborn in 1723 : *inden vrouborne regt. ... die vliete*⁽⁷⁾, maar Moesbeek in 1651 : *in den malant regt. die vliet*⁽⁸⁾, of nog duidelijker in 1733 *de vliete oft de moesbeke*⁽⁹⁾.

3.1.1. De Kleine Gete [4.003]

Gete. De Kleine Gete vindt haar oorsprong nabij Ramillies op de plaats genoemd Bonne-Cens, op ongeveer 9 km van de oorsprong van de Grote Gete. Tot Orp-le-Grand heet ze met de Waalse naam *Jauche*, dit is Nederlands *Gete*. Ze besproeit achtereenvolgens de gemeenten Adorp (Orp-le-Grand), Pellen (Pellaines), Op- en Neerheilissem (Hélécine), Ezemaal, Eliksem, Wange, Overhespen, Orsmaal, Helen-Bos en Zoutleeuw. Na een loop van 36 km verenigt ze zich met de Grote Gete in Budingen⁽¹⁰⁾. In

⁽²⁾ R 44.706, f. 37.

⁽³⁾ Gysseling, in : Naamk. 1978, p. 16.

⁽⁴⁾ Kempeneers, in : Naamk. 1983, p. 53.

⁽⁵⁾ R 44.705, f. 12 v°.

⁽⁶⁾ SG 3904, f. 6 en 8.

⁽⁷⁾ SG 3903, f. 11.

⁽⁸⁾ KAB 14.652, p. 365.

⁽⁹⁾ SG 3885.

⁽¹⁰⁾ Kempeneers, 1982, p. 22.

Orsmaal komt de Kleine Gete binnen langs perceel B 495, vloeit van ZW naar NO, dwarst de Sint-Truidensesteenweg langs de tuin van de pastorie B 194 en activeert de Molen. Vervolgens buigt ze naar het noorden af en verlaat het grondgebied van Orsmaal langs perceel B 17a.

In Orsmaal en elders heet de Kleine Gete meestal gewoon Gete. Enkele voorbeelden : 1256 *supra jaceam infra muros oppidi Liewensis* (= Kleine Gete onder Zoutleeuw)⁽¹¹⁾, 1340 *pratum theoderici de iacea* (= Diederik vander Gheten)⁽¹²⁾, 13 april 1410 *apud orsmale supra iaceam*⁽¹³⁾, en in het Nederlands circa 1380 *jnde gete te lintere*⁽¹⁴⁾, 1470 *die ghete*⁽¹⁵⁾, circa 1470 *die gete*⁽¹⁶⁾, 1557 *die gheete*⁽¹⁷⁾, 1754 *de geete*⁽¹⁸⁾, 1828 *Geet Rivier*⁽¹⁹⁾, enz. In het Waals : 1514 *ale Rue du molin ale Jauche*⁽²⁰⁾.

Kleine Gete. De toevoeging Kleine (Gete), in oppositie tot Grote (Gete), schijnt betrekkelijk jong te zijn. In 1631 verkregen de nonnen van Maagdendaal in Oplinter, door mangeling, een beemd gelegen aan *die groote gete*⁽²¹⁾. De naam Kleine Gete dateert wellicht uit dezelfde periode. Toch vond ik pas rond 1865 *La Petite Gette* bij Popp onder Zoutleeuw en *La Petite Ghête* in de Atlas der Waterlopen van Orsmaal.

De oudste vorm van de Gete dateert van 956 (kopie 13de eeuw) : *villam Grimides* [= Grimde bij Tienen] *super fluvium Gatia*, in het cartularium van de abdij van Stave-

⁽¹¹⁾ Sint-Denijs 4, f. 228 (Kempeneers, Zoutleeuw, 2003, p. 50).

⁽¹²⁾ LM f. 59a v°.

⁽¹³⁾ KAB 10.928, 285-286.

⁽¹⁴⁾ R 44.700, f. 70.

⁽¹⁵⁾ SG 1520, f. 17.

⁽¹⁶⁾ R 44.703, f. 45 v°.

⁽¹⁷⁾ SG 3904, f. 54.

⁽¹⁸⁾ Dal 4, f. 98.

⁽¹⁹⁾ K. Meyers.

⁽²⁰⁾ KAB 10.160, f. 45 v°.

⁽²¹⁾ Jacobs, MS 1.

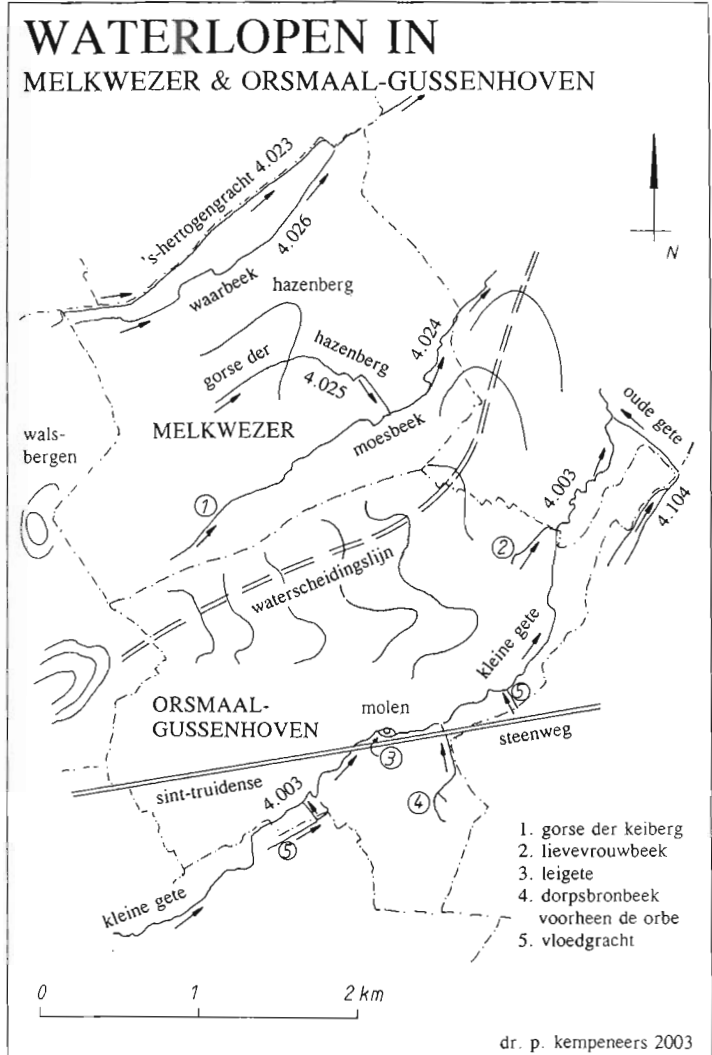

Fig. 8. — De bekkens van Grote en Kleine Gete met waterscheidingslijn.

lot-Malmédy⁽²²⁾. Gete is een voorhistorische waternaam. De uitgang is duidelijk. Verreweg de meeste waternamen in Noordwest-Europa eindigen op *-ā*⁽²³⁾. De tussenklank *i*, die we ontmoeten in de oudste vorm *Gatia* en die ook de umlaut in de eerste lettergreep veroorzaakte, is mogelijk een verkorting van de volle vorm *aj*, *ej*. De verkorte vorm met *i* is trouwens zeer frequent. Volgens Gysseling is de oorspronkelijke vorm *Jatia*, die teruggaat op de stam *ajat* (verkort tot *jat*), uit de wortel *ej*, *aj* “schitterend, inzonderheid roodbruin”⁽²⁴⁾. Gete zou dan betekenen “de roodbruine [rivier]”.

Fig. 9. – De Kleine Gete in Orsmaal vanaf de Grote Brug, aan de Sint-Truidensesteenweg.

⁽²²⁾ Gysseling, 1960, p. 402.

⁽²³⁾ Gysseling, in : Hand. 1983, p. 178.

⁽²⁴⁾ Gysseling, in : Hand. 1982, p. 52-53.

Volgens Devleeschouwer is Gete echter Oergermaans, met de betekenis “schreeuwster”⁽²⁵⁾, zo genoemd wegens het geluid dat de rivier maakt. Ik vind deze uitleg wel vergezocht voor een rivier die enkel bij overstromingen lawaai maakt. Zo trad de Gete buiten haar oevers in februari 1839. Het water steeg tot 1,56 m boven de fundamenteën van de gemeentebrug. De gemeentelijke overheid liet deze hoogte markeren met een zwarte streep en de datum 1839⁽²⁶⁾.

3.1.2. *De Oude Gete [4.104]*

De naam Oude Gete verwijst naar de vroegere bedding van de rivier. Tot vorige eeuw vormde zij de zuidgrens van Oplinter, met als oude vormen in 1340 *iuxta antiquam iaceam* of *prope veterem iaceam*, en in het Nederlands in 1403 *by doude ghete*⁽²⁷⁾. In Orsmaal vormt de Oude Gete de grens met Dormaal en Helen-Bos, in de noordoostelijke hoek van gemeente. Oude vormen zijn : circa 1690 *la vielle geete*⁽²⁸⁾, 1723 *die oude gete*⁽²⁹⁾, 1733 *die geetstraete ende die aude gete*⁽³⁰⁾ en *Oude Gheet* in de Atlas der Waterlopen van 1884.

3.1.3. *De Leugengete*

De aftakking van de Gete aan de Molen werd verduidelijkt met Leugen. Op 9 april 1665 werd een rente bepaald op zekere molens gelegen nabij *de leugebeek*⁽³¹⁾. In 1709 lag

⁽²⁵⁾ Devleeschouwer, in : Naamk. 1991, p. 142.

⁽²⁶⁾ Gem.register 1, nr. 25.

⁽²⁷⁾ Kempeneers, Oplinter, 1995, p. 22.

⁽²⁸⁾ KAB 8619, nr. 15.

⁽²⁹⁾ SG 3903, f. 1.

⁽³⁰⁾ SG 3903, f. 5 v°.

⁽³¹⁾ SG 1523, f. 128.

het huis van de molder, met hof en kemphof, bij *die leuge gete*⁽³²⁾. De Atlas der Waterlopen noemt deze aftakking in 1884 verkeerdelijk *Leygheet*, doordat Leugengeet niet meer begrepen werd. De Leugengeet begint tussen de boomgaarden B 231a en B 231b enerzijds en de boomgaard B 228 anderzijds, volgt de Sint-Truidensesteenweg en vloeit weer in de Kleine Gete tussen B 230 en B 96-97 (zie kaart 9). Leugen, met de betekenis "onecht, vals", is niet ongewoon. Ook in Hoegaarden komt Leugengete voor. Het is de aftakking waarop de molen *niet* staat⁽³³⁾. De molen staat, zoals in Orsmaal en Budingen, op de echte Gete. Ik vond de bepaling leugen of logen eveneens in Attenhoven, Landen, Borlo, Brustem, enz.⁽³⁴⁾.

3.1.4. *De Orbe*

De Orbe, in 1884 *Dorpsbronbeek* (AW), ontspringt aan de Dorpsbron, vloeit in een boog naar weg 25 (de Hespensesteeg) die ze dwarst, loopt verder noordwaarts aan de westzijde van weg 3 (de Boomgaardstraat), kruist de Sint-Truidensesteenweg en mondt in de Kleine Gete uit, tussen de Leugengete en de Vloedgracht (zie kaart 10). De etymologie van dit beekje is zeer interessant. Dorpsbron is namelijk een vervorming van oorspronkelijk Orbe, dat ik bespreek bij de bronnamen.

Als beeknaam vond ik : in 1498 *den vliet van orben*⁽³⁵⁾ of duidelijker in 1507 *omtrent der orben vliet*⁽³⁶⁾, en met beek in 1733 *d oirbeeck*⁽³⁷⁾, een uitbreiding van Orbe, die niets te

⁽³²⁾ SG 3900, f. 23 en 35.

⁽³³⁾ Kempeneers, Hoegaarden, 1985, p. 44.

⁽³⁴⁾ Kempeneers, 1982, p. 479 e.v., en Landen, 2000, p. 37-38.

⁽³⁵⁾ R 44.705, f. 12 v°.

⁽³⁶⁾ R 44.707, f. 131.

⁽³⁷⁾ SG 3903, f. 1 v°.

maken heeft met de gemeentenaam Oorbeek bij Tienen⁽³⁸⁾. De omgeving van de bron is zeer waterrijk.

Fig. 10. – De Orbe in Orsmaal vanaf de Hespensesteeg op 23 maart 2003.

3.1.5. *De Lievevrouwbeek*

Deze beek, in 1884 genoemd *Lievevrouwbeek* (AW), ontspringt aan het verenigingspunt van A 258, B 20 en B 18. Ze vormt over een korte afstand de grens tussen sectie A en B en vloeit omheen B 17a, alvorens uit te monden in de Kleine Gete (zie kaart 1 en 12). Zie verder bij de Bronnamen.

3.1.6. *Vloedgrachten*

Kunstmatig aangelegde grachten om akkers en weiden te ontwateren, heten meestal Vloedgracht. Met uitzonde-

⁽³⁸⁾ Zie Kempeneers, Oorbeek, 2003.

ring van de Vloedgracht in Zoutleeuw zijn vloedgrachten weinig opvallend. In 1468 lagen weiden *inter riuos die ghetē et vloetgracht*⁽³⁹⁾, dus “tussen de rivieren Gete en Vloedgracht”. Deze vloedgracht werd gegraven tussen de percelen B 52 en B 51. Ze mondt in de Kleine Gete uit (zie kaart 11). In de Atlas der Waterlopen heet ze in vertaling *Coulant d'eau*. Zeldzaam is Leigracht. Circa 1630 bezat Jan Betten een perceel op de Tiensestraat, grenzend aan *de leyden gracht*⁽⁴⁰⁾.

3.1.7. *De Moesbeek [4.024]* *en de Gorse der Keiberg*

De Moesbeek begon eertijds aan perceel A 288 bij het Waterhof en vloeiده aan A 131-132 naar de gemeente Helen-Bos (zie kaart 14). In Helen-Bos mondt de Moesbeek in 's-Hertogengracht uit. In 1623 grensde een beemd van het Gasthuis van Leeuw (A 155-156) aan *eenen gemeinen vloetgracht*⁽⁴¹⁾. Later vond ik voor deze waterloop de benaming Moesbeek: onder Helen-Bos in 1729 *het Moes-Beexken*⁽⁴²⁾, en in Melkwezer in 1733 *de vliete oft de moesbeke*⁽⁴³⁾, 1883 *Moesbeek* (AW). De beek dankt haar naam aan de Morsborn, die ik bespreek bij de bronnamen.

Thans is de gracht van het Waterhof verdwenen. De Moesbeek is nu een deel van de gracht en tevens de voortzetting van de Gorse van de Keiberg. Deze gracht, in 1883 *Gorse der Keiberg* (AW), begint volgens de provincie Vlaams-Brabant aan B 242 en eindigt aan de gracht van het Waterhof A 289, nu Moesbeek (niet aangeduid in mijn

⁽³⁹⁾ SG 1520, f. 53.

⁽⁴⁰⁾ R 44.710, nr. 10.

⁽⁴¹⁾ SG 3, f. 51 v°.

⁽⁴²⁾ Dal 12/5.

⁽⁴³⁾ SG 3885.

Fig. 11. – De Moesbeek in 2003 als restant van de slotgracht van het Waterhof.

Atlas). De oudere benaming was gewoon Gorse of met assimilatie Gosse, naast Zouw. Vergelijk circa 1650 *op die gosse*⁽⁴⁴⁾, 1651 (aan de Steenberg) *op de sauwe oft gos*⁽⁴⁵⁾, 1675 *ontrent de gorsse*⁽⁴⁶⁾, 1777 *op den steenbergh rgt. die gosse*⁽⁴⁷⁾. Blijkens de attestatie van 1651 was de Gorse gewoon een afwateringsgoot met onduidelijke etymologie. Waarschijnlijk behoort gors tot de groep woorden als goor “slik, drek, moddersloot”⁽⁴⁸⁾.

De Gorse der Keiberg heette voortijds ook gewoon Zouw, uit ouder Zoude. Enkele oude vormen : 1546 een sille *opt souken*, op de steenstrate *op die soude*, en in het Frans : la rue pyrreuse dict en flameng die steenstrate *sur*

⁽⁴⁴⁾ SG 3904, f. 16.

⁽⁴⁵⁾ KAB 14.652, p. 118.

⁽⁴⁶⁾ SG 6535, f. 23.

⁽⁴⁷⁾ PV2, 44.

⁽⁴⁸⁾ Van Dale, Etym. Wdb., p. 308.

la rigolle del souwe⁽⁴⁹⁾, enz. Zouwe ontstond uit Zoude, door hiaatdelging na syncope van de intervocalische d. De evolutie ging als volgt: zoude > zoue > zouwe. Zoude, uit ouder zoode, heeft als Indo-Europese wortel **seu-* “sap, vocht”, uitgebreid tot **seu-d* “bevuilen, drek”⁽⁵⁰⁾, ablautend **sou-d*, wat ons brengt tot Gorse “moddersloot”. Zouwe, uit zoude, viel dan samen met het bekende woord Zouw “afwateringsgracht, sloot”, dat teruggaat tot Indo-Europees **seu-* + vocaal, met de betekenis “vloeien”, met ablautvarianten **sou-* en **sou*⁽⁵¹⁾.

3.1.8. *De Gorse der Hazenberg* [4.025]

In 1733 bezat Leonaerdt van Mere 6 roeden lands, *de gors daer door gaende*⁽⁵²⁾. In 1820 heet ze *Gorse au Haesenberg*, met de opmerking *ce fossé est la plus part du tems à sec*⁽⁵³⁾ en in de Atlas van 1883 *Gorse der Hazenberg*. Deze Gorse begint aan B 137a op de Hazenberg en vloeit naar A 185, waar ze in de Moesbeek uitmondt⁽⁵⁴⁾.

3.1.9. *'s-Hertogengracht* [4.023]

Volgens Bets werd 's-Hertogengracht gegraven tussen 1221 en 1235 op bevel van de hertog van Brabant, vandaar de naam⁽⁵⁵⁾. De gracht wordt voor de eerste keer op 1 mei 1235 als (*juxta*) *foveam ducis* vermeld, bij de beschrijving van de goederen van de Sint-Sulpitiuskerk in Zoutleeuw⁽⁵⁶⁾. Ze begint tussen Neerlinter en Wommersom,

⁽⁴⁹⁾ KAB 10.246, f. 14 v°, 17 en 56 v°.

⁽⁵⁰⁾ Pokorny, p. 912.

⁽⁵¹⁾ Uitgebreid bij Kempeneers, in: Naamk. 1983, p. 56.

⁽⁵²⁾ SG 3855.

⁽⁵³⁾ AW Melkwezer, 1820.

⁽⁵⁴⁾ AW 1883.

⁽⁵⁵⁾ Bets, Zoutleeuw, I, p. 66-67.

⁽⁵⁶⁾ KAB 966, oorkonde 1.

treedt Melkwezer binnen aan perceel B 20b, verlaat het grondgebied aan A 38, vloeit verder door Helen-Bos en Budingen, waar ze in de aftakking van de Gete aan de molen uitmondt.

Fig. 12. — 's-Hertogengracht in Melkwezer, gegraven voor 1235.

Meestal staat in het Latijn fossa of fossata : circa 1370 *supra fossata domini ducis*⁽⁵⁷⁾, 1397 *prope fossam ducis*⁽⁵⁸⁾. De Nederlandse benaming is 's-Hertogengracht, zoals in 1383 *op shertoghen gracht*⁽⁵⁹⁾, 1478 *supra fossatum dictum tshertogengracht*⁽⁶⁰⁾, enz. tot heden. De volksmond heeft de waterloop verbasterd tot *Sattekesgracht*⁽⁶¹⁾. Deze dialecti-

⁽⁵⁷⁾ R 44.699, f. 30.

⁽⁵⁸⁾ KAB 3344, f. 16 v°.

⁽⁵⁹⁾ KAB 10.934bis, f. 16 v°.

⁽⁶⁰⁾ SG 1520, f. 67.

⁽⁶¹⁾ Hendrickx, 1932, p. 101.

sche uitspraak vinden we al terug als *Satigrat* in de Atlas der Buurtwegen van Budingen in 1847 (detailplan 9).

3.1.10. *De Waarbeek* [4.026]

De *Waarbeek* (AW 1960) begint in Melkwezer tussen B 20 en B 21a en loopt evenwijdig met 's-Hertogengracht waarin ze uitmondt (zie kaart 17 en 13). Waar- is een vervorming van wouwer, bijvorm van Nederlands vijver, een oude ontlening aan Latijn *vivarium* "vijver, visvijver". Alleen Popp geeft circa 1850 de afwijkende vorm *Water gracht ruisseau*. Elders zien we Wouwer/Waar : 1630 *die wauwer beke*⁽⁶²⁾, 1733 *aen de wauwer beke*, naast : *die waerbeke*, en in 1757 *die waurbeke*⁽⁶³⁾

Fig. 13. – De Wouwerbeek, nu Waarbeek,
op 1 juni 2003 in Melkwezer.

⁽⁶²⁾ SG 3889, f. 71 v°.

⁽⁶³⁾ SG 3885.

3.2. TALRIJKE BRONNEN

3.2.1. *De Orbeborn*

De concentratie van bronnamen is uitzonderlijk groot ten zuiden van Dijle-Demer. Melkwezer en Orsmaal-Gussenhoven maken hierop geen uitzondering. Het gewone woord is *borne*. In 1695 bezat Jan Jooris De Wolffs een zille lands *opden borne* ⁽⁶⁴⁾, dit is de bron van de Dorpsbronbeek. De bron, in de Atlas van 1884 *Dorpsbron* genoemd, ontspringt tussen de percelen B 342 en B 341, nabij weg 24 van Neerhespen naar Dormaal (zie kaart 10). In de Atlas der Buurtwegen van 1846 heet ze in het Frans *Source du Village*, naast *Dorp Borne*. Thans wordt het water van deze klaterende bron gebruikt voor het kweken van waterkers.

Oorspronkelijk begon het woord Dorpsbron niet met een d. De consonant werd door proclise een vast bestanddeel van de Orbe, zodat de niet meer begrepen bronnaam werd opgevat als Dorp. Orbe als simplex : 1340 *supra orbe* ⁽⁶⁵⁾, 1 augustus 1441 *op die oirbe* ⁽⁶⁶⁾, 1459 *nederweert ter orben* ⁽⁶⁷⁾, 1467-1469 *op de orbe*, *opde orpbe* ⁽⁶⁸⁾, circa 1470 *aqua dicta orbe* ⁽⁶⁹⁾, 1475 *op de hoge orbe* ⁽⁷⁰⁾, 1569 *ontrent dorbe* ⁽⁷¹⁾, 1649 (onder Dormael) *ontrent d'orbe* ⁽⁷²⁾, 1705 *op die orbe* ⁽⁷³⁾, 8 maart 1786 *aen de orp* ⁽⁷⁴⁾.

⁽⁶⁴⁾ Jac. 4, f. 1.

⁽⁶⁵⁾ KAB 14.649, f. 70 v°.

⁽⁶⁶⁾ KAB 10.930, 428.

⁽⁶⁷⁾ KAB 14.650, f. 5.

⁽⁶⁸⁾ SG 1520, f. 13-14.

⁽⁶⁹⁾ R 44.703, f. 47.

⁽⁷⁰⁾ SG 1520, f. 24 v°.

⁽⁷¹⁾ SG 3903, f. 47 v°.

⁽⁷²⁾ KAB 14.726, f. 109.

⁽⁷³⁾ SG 1528/2, p. 7.

⁽⁷⁴⁾ SG 1524, f. 97 v°.

Uitgebreid met borne : 12 december 1695 *inden dorpborne*⁽⁷⁵⁾, 1709 *op den d'orborne*⁽⁷⁶⁾, 1723 *d'orpborne*⁽⁷⁷⁾, 1733 *op den dorneborne*⁽⁷⁸⁾, 1735 *den dorpborne*⁽⁷⁹⁾, 1828 *Dorps Born, Dorp Bron*⁽⁸⁰⁾, 16 juli 1843 *Den Waterloop genaemd den Dorpsborne*⁽⁸¹⁾.

Fig. 14. — Waterkerswinning aan de Orbe in Gussenhoven,
23 maart 2003.

Orbe is een bekende waternaam die ook elders in Europa voorkomt. De Orb is bekend in het zuiden van Frankrijk. Orb is ook een stad in Pruisen, gelegen aan de Orb. Verder vond ik Orbe in het kanton Waadt in Zwitserland, en dichterbij huis in Orp-le-Grand. Volgens Dittmaier

⁽⁷⁵⁾ SG 3907, f. 179.

⁽⁷⁶⁾ SG 3900, f. 16 v°.

⁽⁷⁷⁾ SG 3903, f. 1.

⁽⁷⁸⁾ SG 3885.

⁽⁷⁹⁾ SG 3903, f. 45.

⁽⁸⁰⁾ K. Meyers.

⁽⁸¹⁾ Gem. reg. 1.

(1955, p. 19) gaan namen als Orbe/Orpe terug op de stam *or-*, *ur-*, *ūr-*, waarvoor hij verscheidene verklaringen geeft. Mogelijk betekent de voor-Germaanse, "Belgische" of Keltische waternaam Orbe gewoon "opwellend water" of "bron".

3.2.2. *Heilige bronnen*

O.L.Vrouw. Een aantal bronnamen kregen als voorbepaling een heiligennaam. De Vrouwborn of Onze-Lieve-Vrouwborn ligt aan de oorsprong van de Lievevrouwbeek (z.a.). De bron werd genoemd naar een eigendom van het Onze-Lieve-Vrouwaltaar, zoals in 1546 *onsen vrouwen aultaer van Orsmale*⁽⁸²⁾. Namen voor de bron : 20 juni 1426 *by onser vrouwen borne*⁽⁸³⁾, 1546 *op onse lieuer vrouwen borne*, in het Frans *sur la fontaine de nostre damme*⁽⁸⁴⁾, circa 1730 *ontrent O.L.V. borne*⁽⁸⁵⁾. Meestal heet de bron gewoon Vrouwenborne : circa 1650 *aenden vrauwen borne*, 1697 *in den vrouborne*⁽⁸⁶⁾, 1733 *den vrauwborne*⁽⁸⁷⁾, enz.

Sint-Peter. De Sint-Petersborn is een opgedroogde bron, tussen de pastorietaan B 194 en het goed van Marten Lenaerts B 199d in Orsmaal (zie kaart 8). Oude vormen, met en zonder toevoeging Sint- : 1557 *den vloetgracht vanden peterborne*⁽⁸⁸⁾, 1599 *byden peeters borne*⁽⁸⁹⁾, 1709 *Sinte peeters borne*⁽⁹⁰⁾, 25 februari 1777 *Sinte Peeters Borne*⁽⁹¹⁾.

⁽⁸²⁾ KAB 10.246, f. 10.

⁽⁸³⁾ SG 6055.

⁽⁸⁴⁾ KAB 10.246, f. 6 v° en 42.

⁽⁸⁵⁾ SG 3909, f. 25.

⁽⁸⁶⁾ SG 3904, f. 16 v° en 45 v°.

⁽⁸⁷⁾ SG 3903, f. 4.

⁽⁸⁸⁾ SG 3904, f. 54.

⁽⁸⁹⁾ SG 1520/2, f. 19.

⁽⁹⁰⁾ SG 3900, f. 19.

⁽⁹¹⁾ SG 1524, f. 14.

Sint-Geertrui. In Melkwezer ten slotte vonden we in 1330 *juxta fontem sancte gertrudis*⁽⁹²⁾, en in 1459-1472 *open geertruyden borne, supra penswech ... prope fontem beate gertrudis*⁽⁹³⁾. Deze bron bevond zich bij de Pensweg en de Sint-Geertruibonstraat (weg nr. 13).

3.2.3. Andere bronnamen

Morsborn. De Morsborn was dikwijls de naam van de huidige Moesbeek. Oude vormen: 1293 *inter wesere et morsborne*⁽⁹⁴⁾, 1321 *prope moersborne*⁽⁹⁵⁾, 1330 *versus morsborne*⁽⁹⁶⁾, 4 maart 1370 *pratum situm supra morsborne*⁽⁹⁷⁾, 17 oktober 1412 *by den moesborn*⁽⁹⁸⁾, 25 mei 1500 *boven den moersbornne*⁽⁹⁹⁾, 1743 *de moesborne*⁽¹⁰⁰⁾, enz. Het eerste lid is verwant met moor/moer "slijk, slik, veengrond".

Vogelborn. De Vogel- of Vogelarenborn in Orsmaal was eertijds een vijver in kruisvorm, op B 79 bij het pacht-hof B 76 (zie kaart 11). Van deze vijver blijft nog een kleine plas over. Oude vormen: 1709 *den vogeleire bon*⁽¹⁰¹⁾, 1718 *den borne genaempt den vogelborne*⁽¹⁰²⁾, 1735 *den vogel-eren borne*⁽¹⁰³⁾, enz.

⁽⁹²⁾ SG 1520, f. 5 en 18 v°.

⁽⁹³⁾ KAB 14.652, p. 119.

⁽⁹⁴⁾ KAB 14.649, f. 80.

⁽⁹⁵⁾ KAB 1023, f. 1 v°.

⁽⁹⁶⁾ KAB 14.649, f. 71.

⁽⁹⁷⁾ KAB 968, 132.

⁽⁹⁸⁾ KAB 970, 262.

⁽⁹⁹⁾ KAB 10.933, 527.

⁽¹⁰⁰⁾ SG 3885.

⁽¹⁰¹⁾ SG 3900, f. 14.

⁽¹⁰²⁾ Dal 12/1, f. 41 v°.

⁽¹⁰³⁾ SG 3903, f. 55.

3.3. WATERPLASSEN

3.3.1. *Poelen*

Kraanpoel. Bekend maar zeldzaam is *poel*, naam voor een kleine vijver, soms rond van vorm. Volgens Gysseling is poel een Belgisch substraatwoord verwant met Latijn palus⁽¹⁰⁴⁾. In Orsmaal bezat Joannes Kamps in 1705 een bunder lands gelegen *inden kreenpoel onder orsmael*. Dit bunder lag op 9 november 1728 *inden kraanpoel*, toen het werd gekocht door Guillam Sutaers⁽¹⁰⁵⁾. Het eerste lid is de bekende kraanvogel.

Kraaienpoel. De vogelnaam kraai vinden we echter in de Kraaienpoel onder Melkwezer, 1733 *in den crayen poel*⁽¹⁰⁶⁾, door Hendrickx in 1932 geciteerd als veldnaam⁽¹⁰⁷⁾. Zie kaart 16.

Brouwpoel. Hendrickx citeert ook een *Brouwpoel* aan de oorsprong van de Moesbeek. Deze poel verwijst naar de brouwerij van Lodewijk Rouchet in 1831 op B 177 (zie kaart 15).

3.3.2. *Vijvers en plassen*

Wouwer. Bijvorm van vijver, is de benaming voor het grote veld in Orsmaal, tussen de Waterhofstraat en de verdwenen Minnenweg. Deze benaming is eigenaardig, vermits hier geen vijver meer te zien is. Blijkens de attestaties heeft wouwer, in het Frans vivier, hier de betekenis van kouter gekregen. Enkele voorbeelden : 25 mei 1500 *jnden wouwere comende aenden aert*⁽¹⁰⁸⁾, 1546 *die couter geheyten*

⁽¹⁰⁴⁾ Gysseling, in : Naamk. 1978, p. 24.

⁽¹⁰⁵⁾ SG 1528/2, p. 10.

⁽¹⁰⁶⁾ SG 3885.

⁽¹⁰⁷⁾ Hendrickx, 1932, p. 102-103 + kaart.

⁽¹⁰⁸⁾ KAB 10.933, 527.

die wouwer, in het Frans : *au vivier*⁽¹⁰⁹⁾, 1569 *inden wauwer tussen orsmael ende weser*⁽¹¹⁰⁾, enz. Enkel op de kaart van Meyers vond ik in 1828 de corrupte vorm *Het Wauter*.

Vijver. Recent is vijver, in 1828 geschreven *Vyver*, voor de Vogelborn op B 79. Volgens het kadaster was het in 1831 een *etang poissonneux* (art. 483). Verder geeft de Atlas der Buurtwegen, op de detailkaarten, in 1846 voor Orsmaal volgende vijvers : een vijver tussen B 240a en B 244b (kaart 8), een vijver op B 287a waar de Orbe weg 3 raakt (kaart 10), een restant van de slotgracht naast het Hof ten Steen op B 182 (kaart 8), een gracht rond de pastorie op B 194 (kaart 8) en een vijvertje tussen voetpad 32 en weg 16 op A 385a (kaart 3). Ten slotte lag een kleine vijver op B 4a, achter de Hoeve van Beckers (kaart 12).

In Melkwezer bevonden zich begin 19de eeuw nog volgende vijvers. Lodewijk Laurentius De Hertoghe was in 1831 de eigenaar van een gracht en vijver, met nummer A 76, bij het voormalige Hof van Wezer (kaart 13). In 1850 was de waterplas 19 a 30 ca groot. Een *vijver*, 5 a 20 ca groot, lag in 1831 op A 108 langs de Valgaarstraat (kaart 15). Hij hoorde toe aan genoemde Lodewijk Dehertoghe, maar was in 1850 eigendom van de gemeente Melkwezer. Hiervoor vond ik in 1651 de benaming Malantplas. In dit jaar bezat de Sint-Leonardkerk van Zoutleeuw 2,5 sillen gelegen *achter den malant plas tot weser*, grenzend aan de weg van Wezer naar Leeuw en van Wezer naar Helen⁽¹¹¹⁾.

Langs de Dorpstraat lag een vijver op A 226, in 1831 genoemd : *Fossé faisant partie du chemin* (kad. 447). In 1845 is de plas toegevoegd aan de bijliggende grond als *Terre et Eau*, genummerd A 228d en toebehorend aan

⁽¹⁰⁹⁾ KAB 10.246, f. 5, 9, 9 v° en 48 v°.

⁽¹¹⁰⁾ SG 3903, f. 52.

⁽¹¹¹⁾ KAB 14.652, p. 115.

François Bergé (zie kaart 15)⁽¹¹²⁾. De gracht van het Waterhof heette in 1831 *Eau d'agrément* (kad. 447), in 1845 *Etang* (ABu) en in 1850 *Lustwater* (legger Popp). Deze sloot, nu een deel van de Moesbeek, had het nummer A 289 met een oppervlakte van 22 a 60ca en was eigendom van de rentenierster Maria Dehertoghe (zie kaart 15). De *vijver* op B 170 achter de Zilverstraat, 4 a 50 ca groot, was in 1831-1850 eigendom van Josephus Maximiliaen Rouchet (kaart 15-16). Tot slot vermeld ik de *Waterpoel*, later *Etang*, op B 304 (kad. 447). In de legger van Popp circa 1850 staat verkeerd “weide”. De vijver was 5 a 20 ca groot en hoorde in 1850 toe aan Ludovicus Vandenbosch, rentenier uit Opheylissem. Deze waterplas lag aan de Groeneweg nummer 13 (zie kaart 16).

⁽¹¹²⁾ Atlas der Buurtwegen, detailplan 3.

4. Over berg en dal

4.1. EEN LICHTGOLVEND LANDSCHAP

4.1.1. *De Hazenberg*

Hazenberg. De hoogteverschillen in Melkwezer zijn weinig uitgesproken. Evenwijdig met de Wouwer- of Waarbeek, van zuidwest naar noordoost tot in Helen-Bos, strekt zich een zachte heuvelrug uit, bekend als de Hazenberg. Het eerste lid verwijst naar de haas die hier eertijds talrijk voorkwam. Oude vormen : 1440 *den hasen berch*⁽¹⁾, 1569 *inden hasenberch*⁽²⁾, enz. tot heden. Soms wordt een onderscheid gemaakt tussen de Grote en de Kleine Hazenberg : 1733 *op den cleynen hasenbergh*, 1744 *onder den grooten haessen berght*⁽³⁾.

Walsberg. Eigenlijk is de Hazenberg een lange uitloper van de meer uitgesproken Walsberg, waarvan het hoogste deel (60 meter) onder Wommersom ligt nabij de bekende Walsberghoeve⁽⁴⁾. De oudste vorm luidt in 1218 *Walsberga*, door Gysseling verklaard als Walhas berga "berg van Walho"⁽⁵⁾. In de oudste attestaties staat Walsberg in het enkelvoud : 1321 *walsberghe*⁽⁶⁾, 1340 *terras domini de walsberge*⁽⁷⁾, maar vanaf 1569 meestal in het meervoud *walsbergen*⁽⁸⁾. Vgl. Nederwalsberg : circa 1370 *apud walsberghe inferiori*⁽⁹⁾, 1383 *bi nederwalsberghe*⁽¹⁰⁾.

⁽¹⁾ Leenhof van Brabant, nr. 6, f. 175 v°.

⁽²⁾ SG 3903, f. 27 v° en 138 v°.

⁽³⁾ SG 3885.

⁽⁴⁾ Zie kaart NGI, 33/5.

⁽⁵⁾ Gysseling, 1960, p. 1040.

⁽⁶⁾ RA 1321, p. 45.

⁽⁷⁾ LM f. 21c.

⁽⁸⁾ SG 3903, f. 47.

⁽⁹⁾ R 44.699, f. 29 v°.

⁽¹⁰⁾ KAB 10.934bis, f. 97.

4.1.2. *De Steenberg*

Steenberg. De heuvelrug tussen Melkwezer en Orsmaal heeft twee namen : Keiberg en Steenberg. Op de Steenberg kruisen de Waterhofstraat en de Lindestraat elkaar. Oude vormen : 1 juli 1337 *in loco dicto steenbergh*⁽¹¹⁾, 1569 *op den styenberch*⁽¹²⁾, 1651 *aenden steenberch tusschen Orsmael ende walsbergh*⁽¹³⁾, enz.

Keiberg. Meer naar het westen, richting Wommersom, heet de hoogte Keiberg : 1440 *op den Keyenberch*⁽¹⁴⁾, 1705 (de voetweg) *naer den kabersch*⁽¹⁵⁾, 1733 *op den keybergh, op den kaybergh ... de heirbane daer door loopende*⁽¹⁶⁾. Het is geen toeval dat de Heerweg precies de hoogte volgt tussen Melkwezer en Orsmaal.

4.1.3. *Vrouw Venusberg*

Vrouw Venus. De helling van de Steenberg strekt zich uit tot voorbij de Helen-Bosstraat. De hoogte van circa 42 meter ten noorden van de straat, in de omgeving van de verdwenen Melkwezerwegel, heette volgens Wauters in 1543 *de Venusberge*⁽¹⁷⁾, een attestatie die in 1901 door pastoor Lamal werd aangehaald. In 1569 lag een perceel *bouen vrau venus berch*, aan het voetpad van Orsmaal naar Wezer⁽¹⁸⁾ en in 1586 huurde Dehertogh 6 dagmalen gelegen *opt venus berch*⁽¹⁹⁾. De naam komt nog voor tot in het begin van de 17de eeuw : 1607 *op venus*

⁽¹¹⁾ Jacobs, ms. 182.

⁽¹²⁾ SG 3903, f. 139.

⁽¹³⁾ KAB 14.652, p. 55.

⁽¹⁴⁾ Leenhof van Brabant 6, f. 176.

⁽¹⁵⁾ SG 1528/2, p. 38.

⁽¹⁶⁾ SG 3885.

⁽¹⁷⁾ Wauters, 1887, p. 100.

⁽¹⁸⁾ SG 3903, f. 41 v°.

⁽¹⁹⁾ R 18.687, f. 51 v°.

berch⁽²⁰⁾. De volksmond noemde deze hoogte in 1901 de *Glazenberg*⁽²¹⁾. Volgens Roumieux spraken Franstalige Belgische soldaten in 1870 van “montagne de glace of in het Marollens Glaceberg”, wegens de glibberige toestand van het pad in de winter dat naar de herbergen leidde⁽²²⁾. Deze volkse uitleg voldoet niet.

Volgens Wauters herinnert de naam Venusberg aan de cultus ter ere van de godin Venus. Deze mooie uitleg is onjuist. Van Durme waarschuwt voor het vermeende verband tussen een naam en de archeologische realiteit, zoals bij de Venusberg in Kasterlee⁽²³⁾. Wellicht was Vrouw Venus in 1543 de boerin van het latere pachthof van Pierre Borgers op A 209 (zie kaart 2). Venus was in 1652 een vondelingnaam in Antwerpen⁽²⁴⁾.

Heuvel. De Venusberg heette ook meer algemeen de Heuvel: 1546 *op die strate byden houel aldaer men nae Leeuwe gaet*, en in Franse vertaling: *le hauteur ou montaigne par ou que on vat a la ville de le leeuwe*⁽²⁵⁾

4.2. KUNSTMATIGE VERHOGINGEN

Molendijk. Circa 1560 betaalde Jacob Coel een denier om bomen te planten tegenover zijn erf aan de Getestraat *lancx der gheten dyck*⁽²⁶⁾. Meestal komt Molendijk voor, zo genoemd naar de Wedemolen: 26 april 1414 *apud orsmale ... molendiic*⁽²⁷⁾, 1479 *in den molendyck torsmale*⁽²⁸⁾.

⁽²⁰⁾ R 18.692, f. 17.

⁽²¹⁾ Lamal, 1901, p. 52.

⁽²²⁾ Roumieux, 1998, p. 131.

⁽²³⁾ Van Durme, in: Naamk. 1986, p. 128-129.

⁽²⁴⁾ Debrabandere, 2003, p. 1249.

⁽²⁵⁾ KAB 10.246, f. 5 v° en 39.

⁽²⁶⁾ R 44.709, f. 75 v°.

⁽²⁷⁾ KAB 10.928, 305.

⁽²⁸⁾ SG 1520, f. 28.

Tombe. Wauters citeert in de 16de eeuw een *Plattombe*⁽²⁹⁾. Deze verdwenen tombe stond langs de Oude steenweg van Neerhespen naar Velm (zie kaart 10). Een vergelijkbare tomme staat heden nog in Waasmont-Landen. Zie mijn boek *Leven in Landen met foto* (2000, p. 55-56). De Romeinse weg loopt verder naar Hespen waar tomme in 1623 voorkomt als *de tommen van ouerhespen*⁽³⁰⁾.

4.3. INZINKINGEN IN HET LANDSCHAP

4.3.1. *Kuiten in de grond*

Wolfskuit. Een inzinking in de bodem, bijvoorbeeld veroorzaakt door ontginning, heet *kuit*. Het Middelnederlands Woordenboek kent het woord in deze betekenis niet. In onze regio komt kuit onder meer voor in Hakendover, Hoegaarden, Kumtich, Oplinter, Goetsenhoven en Landen. Bekend is in Wezer de Wolf(s)kuit, waarin de Gorse der Keiberg loopt. De naam werd gebruikt voor de hele omgeving rond de inzinking. Zo lag een perceel in 1627 *aen de wolfcuyte*, grenzend aan de Tafel van Orsmaal, *den heerwech van Leewe naer thienen daer duer loepende*⁽³¹⁾. Het bedoelde stuk van de Tafel, in Orsmaal nummer A 321 en in Wezer B 206, wordt in twee gesneden door de Heerweg (zie kaart 3 en 16). Oude vormen : 1546 *Den coutere geheyten jn die wolfcoute*, in het Frans *la fosse du loup dict die wolfeute sur la souwe*⁽³²⁾, 1569 *ontrent die wolffcute*⁽³³⁾, 1598 *bouen die wolfcuyte*⁽³⁴⁾, enz. Afwijkende vormen zijn in 1734-1735 *inde wolffkuyt*, *de wolvencuyt* en *ontrent die wolfver-*

⁽²⁹⁾ Wauters, 1887, p. 100.

⁽³⁰⁾ SG 3, f. 38 v°.

⁽³¹⁾ SG 1521, f. 35.

⁽³²⁾ KAB 10.246, f. 16 en 57.

⁽³³⁾ SG 3903, f. 37 en 48 v°.

⁽³⁴⁾ SG 1520/2, f. 15 v°.

cuyte⁽³⁵⁾. Slechts één keer vond ik in 1587 *byden wolffputte*⁽³⁶⁾

Wolfskuilen dienden om wolven te vangen. Zie talrijke voorbeelden en afbeeldingen bij Schrijnemakers⁽³⁷⁾. In Melkwezer is Wolf(s)kuit echter een lange inzinking in het landschap, van de Heerweg naar het Waterhof.

Mergelkuit. Mergel diende om het land te bemesten. Dikwijls hoorde mergelen tot de condities van verhuur, zoals in Goetsenhoven⁽³⁸⁾. In Melkwezer lag de Mergelkuit tussen de huidige Stationsstraat en de Wouwerbeek. Op 21 april 1384 sloten de abdij van Oplinter en Peter Zabel uit Helen een akkoord om samen de groeve te ontginnen⁽³⁹⁾. Oude vormen: 1315 *in merghelcute*⁽⁴⁰⁾, in het Latijn in 1330 *juxta fossam marlosam*⁽⁴¹⁾, 1479 *opde mergelcuyte*⁽⁴²⁾, 1546 *den merger coute*, en in het Frans *sur la fosse de marle dict die mergerceute* [marle = marne]⁽⁴³⁾, enz. tot heden. Van de Mergelkuit is in het landschap niets meer te merken.

Een kleine *mergelcuyt* lag in 1675 tussen Walsberg en Wezer⁽⁴⁴⁾. Volgens Hendrickx was de Kleine Mergelkuil in 1932 bekend als de *Plage*, omdat ze meestal onder water stond en de “kleuters er wel eens gingen zwemmen”⁽⁴⁵⁾.

⁽³⁵⁾ SG 3903, f. 22 v°, 23 en 45 v°.

⁽³⁶⁾ Vis. Z2.

⁽³⁷⁾ Schrijnemakers, in: Naamk. 1986, p. 77-102.

⁽³⁸⁾ Kempeneers, Goetsenhoven, 2002, p. 34-35.

⁽³⁹⁾ KAB 10.926, 186.

⁽⁴⁰⁾ SG 7610, 23 en KAB 989, f. 66.

⁽⁴¹⁾ KAB 14.649, f. 80 v°.

⁽⁴²⁾ SG 1520, f. 27 v°.

⁽⁴³⁾ KAB 10.246, f. 27 en 57 v°.

⁽⁴⁴⁾ SG 6535, f. 4.

⁽⁴⁵⁾ Hendrickx, 1932, p. 103 + kaart.

Torfkuit. Op ontginningen wijzen eveneens namen met turf en zavel. De Torfkuit, circa 1370 *te wesere in de torfcuyte*⁽⁴⁶⁾, verdween na 1400.

Zavelkuit. De Zavelkuit komt voor in de beschrijving van de eigendommen van Rameien. Het Klooster bezat in 1546 in Orsmaal een zille *aenden zauelkute*, in het Frans *empres la fosse du sabulon*⁽⁴⁷⁾. Waarschijnlijk komt de Zavelkuit overeen met perceel A 74 bis (zie kaart 1)..

Fig. 15. – Weiden in Melkwezer aan de verdwenen Mergelkuit.

4.3.2. Groene grachten

Door erosie ontstonden een paar holle, begroeide wegen. Zo ontstonden groene grachten. De bekendste bevond zich aan de Helen-Bosstraat, in de omgeving van de Marcourhoeve. Voor de rentmeester van Rameien begon een kou-

⁽⁴⁶⁾ R 44.699, f. 29 v°.

⁽⁴⁷⁾ KAB 10.246, f. 7 v° en 44.

ter in 1546 op het einde van Orsmaal, *op de groenen gracht oft strate aldaer men gaet nae leeuwe*. Een tweede groene gracht lag in de nabijheid van de Groenstraat⁽⁴⁸⁾. Soms werd enkel gracht gebruikt, zoals in 1569: *aen die gracht tot orsmael*⁽⁴⁹⁾, een gewoon appellatief voor de Groene gracht aan de Marcourhoeve.

⁽⁴⁸⁾ KAB 10.246, f. 9 v° en 29 v°.

⁽⁴⁹⁾ SG 3903, f. 32.

5. Bossen, bomen en hagen

5.1. BOSROOIINGEN

Rot. Het meest voorkomende woord voor een bosrooiing is Rot : onder Orsmaal 1465 *jnt rot*⁽¹⁾, onder Melkwezer 1598 *jnt rot*⁽²⁾ en onder Helen-Bos in 1651 *byt Rot*⁽³⁾. Het is een groot gebied dat zich uitstrekt over drie gemeenten. Vanuit Orsmaal gezien liep de verdwenen Minnenweg naar het Rot : 1569 *op den minnenwech, wt orsmael nae trot ende nae lewe gaende*⁽⁴⁾. Deze Minnenweg liep verder naar Helen. In Melkwezer loopt de Moesbeek volgens de Atlas in 1820 doorheen het Rot. Let ook op toponiemen in Wezer als het Veld achter het Rot en de Rotweiden. Zo krijgen we een idee van het grote bos dat eertijds werd gerooid.

5.2. DE BOSSEN VAN WEZER

Hondslo. In Orsmaal kwamen in 1850 geen bossen voor, maar in Melkwezer bedekten ze toen nog een oppervlakte van circa 16 hectare. Op 1 april 1467 verhuurde het Godshuis van Maagdendaal aan Reyner Weer twee bossen gelegen bij de Maaibeemd. Eén bos lag *ter hondsloe*, het tweede achter de muur van het Hof ten Broeke⁽⁵⁾. Het bosje, Hondslo genoemd, komt overeen met A 31 naast de Wouwerbeek en had in 1850 een oppervlakte van 22 a 90 ca. Zoals bekend, is lo een oude bosnaam, uit Germaans *lauha*. Mnl. *hont* is een “landmaat, 100 roeden”⁽⁶⁾. Het

⁽¹⁾ SG 1520, f. 10 v°.

⁽²⁾ SG 3891, f. 1.

⁽³⁾ KAB 14.652, p. 53.

⁽⁴⁾ SG 3903, f. 47.

⁽⁵⁾ KAB 10.931, nr. 486.

⁽⁶⁾ Van Osta, 2001, p. 92.

tweede bos stond op perceel A 33, eveneens gelegen aan de Wouwerbeek, met een oppervlakte van 1 ha 30 a.

Oudenbos. In 1932 vermeldt Hendrickx de *Ouden Bosch*, dat in zijn tijd al was omgevormd tot boomgaard⁽⁷⁾. Dit bos op A 72 was in 1850 1 ha 47 a groot. Het heette in 1459 *dbosch van weser*⁽⁸⁾.

Brandenbosken. In 1546 beschreef de rentmeester van Rameien een kouter die begon aan de Steenberg. Het liep *dat cleyn branden boschken omme* tot bijna aan het einde van Sint-Petersbos⁽⁹⁾. In 1666 grensde een perceel van de *Custerij van Orsmael* aan het *brandebosken*⁽¹⁰⁾. Dit perceel komt overeen met B 187. Mogelijk is het Brandenbosken gelijk aan de percelen B 190 en B 191 (zie kaart 16).

Sint-Petersbos. Bekend is nog het Peters- of Sint-Petersbos op B 300. In 1850 had het een oppervlakte van 8 ha 45 a 30 ca (zie kaart 16). Oude vormen : 1465 *juxta buschum dictum sinte peeter bosch*⁽¹¹⁾, 1546 *Sinte Peeters bosche, bois saint Pierre*⁽¹²⁾, 1598 *aenden petersbos*⁽¹³⁾, zo genoemd naar de eigenaars, in 1651 *die Heeren van St. Peeters tot Luyck*⁽¹⁴⁾. In 1850 stond er een *Dennebosch* op B 295 (3 ha 1 a 50 ca) en B 296 (99 a 80 ca)⁽¹⁵⁾.

Walsbergbos. Vlak bij het Sint-Petersbos, maar op grondgebied van Wommersom, lag het grote Bos van Walsberg of Walsbergbos. Oude vormen : 1546 *den bosch*

⁽⁷⁾ Hendrickx, 1932, p. 103 + kaart.

⁽⁸⁾ KAB 14.650, f. 102.

⁽⁹⁾ KAB 10.246, f. 16-16 v°.

⁽¹⁰⁾ PV2, 15.

⁽¹¹⁾ SG 1520, f. 11 v°.

⁽¹²⁾ KAB 10.246, f. 16 v° en 57.

⁽¹³⁾ SG 3891, f. 4.

⁽¹⁴⁾ KAB 14.652, p. 121.

⁽¹⁵⁾ Legger Popp.

van walsberghe⁽¹⁶⁾, 1569 *den walsberch bos*⁽¹⁷⁾, 1675 *den voetwech vuyt walsberghen bosch*⁽¹⁸⁾.

5.3. HAGEN VAN SPIKDORENS

Scheidhaag. In 1623 liep een nu verdwenen voetpad van Neerhespen *naer de schythaegen*⁽¹⁹⁾. Een andere weg heet in 1734 de weg van Orsmaal *naer de scheythaghe ofte neerlanden*⁽²⁰⁾. De ligging van de Scheidhaag is duidelijk: het is een begroeide berm, waar de Walenstraat (weg 4) in de Boomgaardstraat (weg 3) overgaat. Het eerste lid kan opgevat worden als een uiting van volkse humor, zoals in de Schijtgoot in Zoutleeuw⁽²¹⁾. In Orsmaal duidt het evenwel op een grens of scheiding. De Scheidhaag vormt immers de grens tussen Orsmaal en Dormaal.

Hachelken. Hachelken of Hechelken is een dubbel verkleinwoord van hegge, uit Germaans **haggjō*. In Orsmaal liet de rentmeester van Rameien in 1546 een kouter beginnen *byt hachgelken op die strate daer men van goessenhouen nae ouerhespen gaet*, dus aan weg 7 (de huidige Geldenakenstraat). In het Frans is “bij het hachelken” vertaald als *empres la spinette*⁽²²⁾. Spinette is een verkleinwoord, afgeleid van Latijn *spina*. Vergelijk Oud-Frans *espine* (= *épine*)⁽²³⁾ “hagedoorn”. Het Hachelken, met umlautsvorm Hechelken, kwam ook in Melkwezer voor: 1459 *achter dbosch van weser opt' mergelcuyten bey thechelken ofte spick-*

⁽¹⁶⁾ KAB 14.246, f. 4 v°.

⁽¹⁷⁾ SG 3903, f. 69.

⁽¹⁸⁾ SG 6535, f. 15.

⁽¹⁹⁾ SG 3, f. 50 v°.

⁽²⁰⁾ SG 3903, f. 22.

⁽²¹⁾ Kempeneers, Zoutleeuw, 2003, p. 57.

⁽²²⁾ KAB 10.246, f. 3 v° en 36.

⁽²³⁾ Greimas, Dictionnaire de l'ancien français, 1992, p. 241.

doren⁽²⁴⁾, dit is de berm aan de huidige Stationsstaat aan de Mergelkuit. De aanvulling spikdoren bevestigt dat de Hechelkens in Gussenhoven en Melkwezer bestonden uit een bosje haagdorens op een berm. In onze streek is het voorkomen van een spikdoren niet ongewoon. In Hakendover speelt de spikdoren een hoofdrol in de stichtingslegende van de kerk⁽²⁵⁾. Spik, de vrucht van de haagdoren, is heden nog algemeen bekend.

5.4. UITGESTREKTE BOOMGAARDEN

Een boomgaard, in het Latijn *pomerium* (letterlijk appelgaard), is een omheinde weide beplant met fruitbomen en vlakbij de woning gelegen. In 1340 bezat de Tiense Armentafel *quendam ortum seu pomerium* (= een zekere hof of boomgaard) nabij Gussenhoven, één dagmaal groot⁽²⁶⁾. In 1586 bestond *den boomgaert* naast het Hof ten Steen uit twee delen: één deel naast de woning was 3 zillen groot, het andere deel, *den drooghen boomgaert*, had een oppervlakte van *ontrint een bunder*⁽²⁷⁾. De talrijke geciteerde boomgaarden hebben geen aparte namen, tenzij de vermelding van de eigenaar. Zo huurde het Kasteel in 1586 negen dagmalen achter het Dorp van Orsmaal, grenzend aan *den swertten Peeters boomgaert*⁽²⁸⁾. Op 26 januari 1595 ontving Elizabet Jacops, na de dood van haar oom, heer Willem Jacops, een derde deel van *een boomgaert ... tot orsmael, regt. die broeck straete*⁽²⁹⁾. In de legger van Popp vond ik een 30-tal boomgaarden, zonder specifieke benaming.

⁽²⁴⁾ KAB 14.650, f. 102.

⁽²⁵⁾ Kempeneers, Hakendover, 1991, p. 34.

⁽²⁶⁾ LM f. 59a v^o.

⁽²⁷⁾ R 18.687, f. 51.

⁽²⁸⁾ o.c., f. 52.

⁽²⁹⁾ SG 1520/2, f. 3 en 9.

In Melkwezer liggen de boomgaarden eveneens in de dorpskern. De rentmeester van Rameien beschrijft in 1546 een kouter die reikt *tot aen die hoefuen oft bogaerden van wesere* ⁽³⁰⁾, en in 1574 was Dirick Walschaerts de bezitter van *eenen bogaerde ghelegghen te wesere* ⁽³¹⁾, enz. In 1845 bezat François Maximiliaen Rouchet een grote *boomgaert*, 1 ha 99 a 10 ca groot, op perceel B 169 achter de Zilverstraat (kaart 16).

5.5. WEINIG WIJNGAARDEN

Wegens de weinig uitgesproken hellingen kwamen in Orsmaal en Melkwezer weinig wijngaarden voor ⁽³²⁾. Ik vond slechts een Wijngaardhof bij het Hof ten Steen. Op 19 februari 1554 sloten het Klooster van Rameien en Jan de Hertoge een overeenkomst betreffende *den hoogen hoff oft wyngaerthoff* (in vertaling *jardin ou vignoble*), grenzend aan de gracht of wouwer van het slot en het kerkhof. Dit hofje had een oppervlakte van *omtrint negen oft thien lansroyen* ⁽³³⁾.

5.6. OPVALLENDE BOMEN

Linde. Alleenstaande bomen zijn vaak een merkpunt of staan op een punt waar grenzen samenkomen. De linde was zulke grensboom. Hij stond op de grens van Orsmaal en Melkwezer op de Heerbaan (nu Lindestraat genoemd), op de kruising van deze weg met de Maria Roosestraat. Deze straat loopt in Melkwezer verder als Keibergstraat.

⁽³⁰⁾ KAB 10.246, f. 13.

⁽³¹⁾ SG 6124, f. 54.

⁽³²⁾ Over wijngaarden in de streek van Tienen, zie Claes, in : Oost-Brabant, 1993, p. 130-143. Zie verder mijn monografieën over Goetsenhoven Oorbeek, enz.

⁽³³⁾ KAB 10.133, nr. 823.

Op de kaart van Linter hebben de genoemde straten echter geen naam. Attestaties met linde onder Orsmaal: 19 december 1594 tot *orsmael tegen ouer die Linde*⁽³⁴⁾, 1733 *achter die linghe van orsmael* en 1741 *by de Linde tot orsmael*⁽³⁵⁾, en onder Melkwezer: 1820 *au petit tilleul, la campagne vers le Tilleul*⁽³⁶⁾, circa 1850 *Aen het Lindeken*, benaming voor het veld bij de Linde op de kaart van Popp.

Eertijds waren er in Melkwezer nog meer lindebomen. Hendrickx tekende op zijn kaart een (verdwenen) kleine linde op de Dorpstraat, boven de Keiberg. Dit is zeker onjuist. Uit de attestaties blijkt dat de linden stonden in de bebouwde kom. Vergelijk in 1546 *de strate van wesere byde lynden bomen*⁽³⁷⁾, en duidelijker na 1699, toen Merten Somers "huis en hof" bezat tot *weezeren tegen die linden ouer*⁽³⁸⁾.

Mijlboom. Een grensboom was ook de Mijlboom, in 1546 *ouer die groen strate te meylboem weert*⁽³⁹⁾. Deze stond op de kruising van de Groenstraat (weg 17 in Orsmaal) en de Heerweg (nummer 1), bij de Blaasbalg. Zie kaart 4. Mijlboom komt ook voor in Bekkevoort, door Claes verklaard als "mijlpaal om de afstand te kunnen berekenen"⁽⁴⁰⁾.

Luizenboom. De luizenboom is de volkse benaming voor de trosvogelkers of de kardinaalsmuts, die soms geheel bedekt is met bladluizen (Van Dale). Zulke luisbomen vond ik in Hakendover, maar ook op de grens Orsmaal-

⁽³⁴⁾ SG 1520/2, f. 2 v°.

⁽³⁵⁾ SG 3903, f. 6 v° en 33 v°.

⁽³⁶⁾ ABu 1820.

⁽³⁷⁾ KAB 10.246, f. 26 v°.

⁽³⁸⁾ SG 3890.

⁽³⁹⁾ KAB 10.246, f. 4 v°.

⁽⁴⁰⁾ Claes, in: Hand. 1998, p. 350.

Melkwezer : 1569 *aen die lyse boemkins*⁽⁴¹⁾, 1651 *die straet gaende naer die luysen boomkens naer Thienen*⁽⁴²⁾, omschrijving voor weg 3 aan de Keiberg.

Wilgen. Ook Wilgen vormden een merkpunt, dat ik niet precies heb kunnen lokaliseren : 1546 *die strate van die wyeliken die gaet vuyt wesere naer thienen*. Hetzelfde handschrift situeert de Wilgen onder Helen-Bos als *aende wielegens* en in vertaling *empres les sauls*⁽⁴³⁾.

Onzevrouwenboom. In 1546 situeert de rentmeester van Rameien een halve bunder *byden cleynen schilt by de boelart tegen onser vrouwen boem*, toebehorend aan het Kapittel van Leeuw, maar verder anderhalve zille *aen die grooten malant by onse vrouwen boem*, toebehorend aan Jan Huybrechts. De laatste attestatie luidt in vertaling : *a la rue quon dict le grand malant empre larbre de nostre damme appartenant a Jehan Hubeert*⁽⁴⁴⁾. Deze plaatsen liggen ver uit elkaar. Mogelijk is de Vrouwenboom de naam van een instelling en niet van een boom.

⁽⁴¹⁾ SG 3903, f. 67 v°.

⁽⁴²⁾ KAB 14.652, p. 118.

⁽⁴³⁾ KAB 10.246, f. 8 v°, 13 en 45 v°.

⁽⁴⁴⁾ o. c., f. 24, 25 en 66.

6. Graslanden

6.1. ALLUVIALE GRONDEN

Weiden vormen zich op natuurlijke wijze op de aanslibbingsgronden langs een waterloop. In Orsmaal komen uitgestrekte graslanden voor langsheen de Kleine en de Oude Gete, en in mindere mate langs de Orbe. In Melkwezer, waar het grasland één vierde van het grondgebied uitmaakt, vinden we de weiden langs de Wouwerbeek en 's-Hertogengracht in het Noorden, en langs de Moesbeek ten zuiden van de dorpskern.

6.2. VROENTE EN BROEK

Vroente. Volgens een document van 14 augustus 1304, geciteerd door Wauters, schonk Jan van Meldert aan de inwoners van Orsmaal de *vruchte* langs de Gete tegen een jaarlijkse cijns van 3 schellingen⁽¹⁾. In 1463 lag een geleeg bij *de vroente van orsmale*⁽²⁾. In zijn verslag van 1901 noteert pastoor Lamal dat deze vroente, 5 bunders groot, in 1679 werd gekocht door Mathias Meeus voor 2.200 gulden⁽³⁾. De Vroente komt grotendeels overeen met de percelen B 81-80 (zie kaart 11). Vroente is een afleiding van vroom "van de heer" en vandaar "openbaar". In het Latijn is de gemeenschappelijke weide aangeduid met "communis". Zo bezat circa 1400 Johannes Stocman van Linter, en voor hem Gilbijn van Ezemaal, een goed nabij de brug van Orsmaal *inter communem pascuam seu stratam et zegerstrate*⁽⁴⁾.

⁽¹⁾ Wauters, 1887, p. 100.

⁽²⁾ SG 1520, f. 48 v°.

⁽³⁾ Lamal, 1901, p. 55.

⁽⁴⁾ R 44.700, f. 36.

Broek. Dezelfde weide wordt bedoeld met het Broek, uit Germaans *brōka*, dikwijls uitgebreid met de gemeente-naam Orsmaal : 1488 *tbroeck van orsmale*⁽⁵⁾, 1723 *die steghe naer het Broeck*⁽⁶⁾. Broek wordt meestal verklaard als “moeras”. Dit is onjuist. Een broek is altijd een goede, vette weide langs een beek. In 1740 was het Broek in het bezit van Peeter Lowet de Oude. Op de weide graasden toen *ses melck koiën, twee ossen, drij Rinders, drij vette, twee hondert schapen*⁽⁷⁾. Ook in Wezer was Broek bekend. In 1383 lag een perceel tussen Bos en Wezer *neuen tbroeck*⁽⁸⁾.

Leeuwerbroek. Een paar keer werd broek uitgebreid met een voorbepaling. In 1598 bezat Peter Winckelseels een beemd in Orsmaal *jnt leeuwer broeck*⁽⁹⁾. Leeuw verwijst naar Zoutleeuw.

Bauzelbroek. Circa 1370 *apud bauselbroec*⁽¹⁰⁾, 1470 *apud bauselbroec ... inden bruel*⁽¹¹⁾, enz. tot in de 17de eeuw, komt dikwijls in de cijnsboeken van Zoutleeuw voor. Wauters situeert dit broek nabij Walsbergen.

6.3. MALSE BEEMDEN

6.3.1. Banale weiden

Banmade. Beemd komt waarschijnlijk uit *ban-made*, een banale, dit is gemeenschappelijke hooiweide, met *ban* “rechtsgebied” en *made* “weide”⁽¹²⁾. Het is in Orsmaal-

⁽⁵⁾ SG 1520, f. 34.

⁽⁶⁾ SG 3903, f. 12.

⁽⁷⁾ SG 3904, f. 78 v°.

⁽⁸⁾ KAB 10.934bis, f. 12.

⁽⁹⁾ SG 3891, f. 9.

⁽¹⁰⁾ R 44.699, f. 56.

⁽¹¹⁾ R 44.703, f. 86 v°.

⁽¹²⁾ Etymologisch woordenboek van het Nederlands, 2003, p. 244.

Melkwezer, zoals elders in Oost-Brabant, het meest gebruikte woord voor grasland. Een beemd is meestal grasland van goede kwaliteit, maar heeft minder waarde dan een broek. Dit blijkt uit het feit dat broeken oudtijds in het bezit waren van de heer, zoals het Tiens Broek dat door hertog Jan II aan Tienen werd geschonken.

Beemd. Als simplex komt Beemd weinig voor. De ligging moet blijken uit de context. In 1723 bezat het Tiense Begijnhof een stuk land (nl. B 320), grenzend aan Wolfs en *die bempden*⁽¹³⁾. Hiermee worden de weiden aan de Orbe bedoeld. In Melkwezer liep in 1546 een voetpad *nae die beempden ronsomme die merger coute*⁽¹⁴⁾, dit zijn de uitgestrekte beemden aan de Wouwerbeek.

6.3.2. Beemden in Orsmaal

Meestal komt beemd in samenstellingen voor. Het eerste lid verwijst naar de ligging, vb. langs een waterloop, een straat, een gebouw, enz. :

Getebeemden : circa 1400 *in de gheetbeempde iuxta pontem*⁽¹⁵⁾, naam voor de beemden langs de Gete aan de Leeuwse brug.

Orbebeemden, in 1459 *dorbbeemden*⁽¹⁶⁾, beemden aan de Orbe of huidige Dorpsbronbeek.

Steenwegbeemd. De *steenwegh bempt*, in 1709 drie zillen groot⁽¹⁷⁾, komt overeen met perceel B 98. Steenweg verwijst naar de Dorpstraat, niet naar de Sint-Truidensesteenweg die later werd aangelegd. Deze beemd heet trou-

⁽¹³⁾SG 3903, f. 12 v°.

⁽¹⁴⁾KAB 10.246, f. 27.

⁽¹⁵⁾R 44.700, f. 35 v°.

⁽¹⁶⁾KAB 14.650, f. 43 v°.

⁽¹⁷⁾SG 3900, f. 28.

wens meestal gewoon **Steenweg** : 1598 *eenen bempt gelegen tot orsmaal genaempt den steenwech* ⁽¹⁸⁾.

Molenbeemd, circa 1370 *den molenbeempt*, was een weide van anderhalve bunder, die toebehoorde aan ridder Jan van Meldert en na hem aan Henrick van Coleem ⁽¹⁹⁾. Molen verwijst naar de eerste molen van Orsmaal. De Molenbeemd komt namelijk overeen met B 300 (zie kaart 8).

Sluisbeemd, in 1651 *den sluysbempt* ⁽²⁰⁾, lag naast de Molenbeemd.

Sommige namen vermelden de oorspronkelijke eigenaar :

Nonnenbeemd, 1624 *op de orbe beyden nonnenbempt* ⁽²¹⁾, een weide van een bunder op B 324-325 tussen de Orbe en de Hespensesteeg, herinnert aan de nonnen van Maagdendaal.

Bogaardenbeemd, in 1601 *de bogaerden beempden* ⁽²²⁾, naam voor de beemden langs de Boomgaardstraat op grondgebied Dormaal, die eigendom waren van de Bogaarden uit Zoutleeuw.

Jezusbeemd, in 1746 *vyff sillen bempts genaempt Jesusbempt*, eigendom van de pastorie van het Leeuwse Begijnhof, grenzend aan de Vloedgracht en de Gete ⁽²³⁾.

Koningsbeemd, in 1709 met een omschrijving *dry zillen bempts vanden coninck* ⁽²⁴⁾, heet in 1741 *den Conincxbempt*, gelegen aan de Oude Gete. Deze beemd verwijst naar de bezitter Coninx van Budingen ⁽²⁵⁾.

⁽¹⁸⁾ SG 1520/2, f. 15 v°.

⁽¹⁹⁾ R 44.699, f. 29.

⁽²⁰⁾ KAB 14.652, p. 100.

⁽²¹⁾ SG 1528/2, p. 36.

⁽²²⁾ SG 1520/2, f. 24.

⁽²³⁾ SG 3903, f. 26 v°.

⁽²⁴⁾ SG 3900, f. 31 v°.

⁽²⁵⁾ SG 3903, f. 32-33.

Beemden aan bochten en hoeken :

Halbeemd, in 1586 *den halbeempt*, was eigendom van Jan van Hoebroeck en lag tussen Helen en Orsmaal op de Gete⁽²⁶⁾. Hal uit Germaans **halha* betekent dikwijls bocht⁽²⁷⁾.

Horenbeemd, in 1696 *eenen bempt geheeten den hoeren bempt*⁽²⁸⁾, grensde aan de Molenstraat en de Gete. Horen kan verklaard worden uit Germaans **hurna* "uitstekende hoek lands"⁽²⁹⁾.

Met andere voorbepalingen :

Donkere Beemd, in 1723 *den donckelen bempt*, en in 1755 *den donckeren bempt*, lag aan de Oude Gete⁽³⁰⁾.

Kromme Beemd, in 1469-1478 *den crommen beempt*⁽³¹⁾, tussen Orsmaal en Helen nabij de Molendijk.

Scherpbeemden, in 1620 *den scherpen bempt*⁽³²⁾ en in 1669 *de Scherpbeemden*⁽³³⁾, beemden op B 324-327 tussen de Hespensesteeg en de Orbe.

Tweebeemd, 1695 *den tweebempt*⁽³⁴⁾, met onduidelijke ligging.

Waaibeemd, gelegen aan de Orbe, heeft volgende spellingen : in 1457 *den waybeempt*⁽³⁵⁾, in 1589 *den weybeempt*⁽³⁶⁾ en 1730 *den waebempt*⁽³⁷⁾.

⁽²⁶⁾ R 18.687, f. 60.

⁽²⁷⁾ Gysseling, 1960, p. 438.

⁽²⁸⁾ SG 3890.

⁽²⁹⁾ Gysseling, 1960, p. 512.

⁽³⁰⁾ SG 3903, f. 15 en 31 v°.

⁽³¹⁾ SG 1520, f. 14 v° en 67 v°.

⁽³²⁾ PVI, 12.

⁽³³⁾ K. AT Tienen.

⁽³⁴⁾ SG 3907, f. 180.

⁽³⁵⁾ SG 1520, f. 3.

⁽³⁶⁾ R 18.690, f. 51.

⁽³⁷⁾ SG 3909, f. 54.

Vosselbeemd, met afwijkende spellingen. Vossel uit voshol, gelegen langs de Zegerstraat : circa 1400 *inden vosselbeempt*⁽³⁸⁾, 1498 *jnden vossenbempt*⁽³⁹⁾, circa 1560 *den vissenbeempt*⁽⁴⁰⁾, circa 1630 *den visselbeempt*⁽⁴¹⁾, en in 1646 *de wisselbempt*⁽⁴²⁾. De attestaties komen alle uit de hertogelijke cijnsboeken en duiden dezelfde beemd aan.

6.3.3. Beemden in Melkwezer

Sommige beemdnamen verwijzen naar een vroegere eigenaar :

Grote Walschaersbeemd, in 1750 *den grooten walschaers bempt*, gelegen bij de baan van Leeuw naar Tienen⁽⁴³⁾. In 1675 waren de erfgenamen van jonker Philip Walschaert en Cattarina van Ieteren in het bezit van een leenboek, dat overging naar Cecilia Walschaers die trouwde met Laureys Vreven⁽⁴⁴⁾.

Kerkenbeemden, 1546 *de kercken beempden van weze-re*⁽⁴⁵⁾, eigendom van de kerk, maar met thans onbekende ligging.

Bollenbeemd, 1675 *drye sillen bemps geleghen int rot genaempt den bollenbempt*⁽⁴⁶⁾, te vergelijken met de Bollandries (z.a.). In het cijnsboek zijn een aantal opvolgers aangegeven. Jacob van den Roye deed zijn *relieff* op 27 september 1635. Jacob van Meer, de zoon van Geert, kwam in het bezit van de Bollenbeemd op 3 december

⁽³⁸⁾ R 44.700, f. 35.

⁽³⁹⁾ R 44.705, f. 10.

⁽⁴⁰⁾ R 44.709, f. 74 v°.

⁽⁴¹⁾ R 44.710, nr. 4.

⁽⁴²⁾ R 44.711, nr. 4.

⁽⁴³⁾ PV2, 3.

⁽⁴⁴⁾ SG 6535, f. 1 en 3.

⁽⁴⁵⁾ KAB 10.246, f. 26 v°.

⁽⁴⁶⁾ SG 6535, f. 10-10 v°.

1676, bij de dood van Jacob van den Roye *syn vrouwe vaeder*. Anders gezegd : Jacob van Meer trouwde met de dochter van Jacob van den Roye. Van Meer had een zoon die Geert heette, zoals zijn grootvader. Geert van Meer volgde zijn vader op in het bezit van de 3 zillen *weywas* op 8 juni 1695. Na de dood van Geert kwam sieur Daniel de Marneff, *als getrouwt hebbende jouff. Maria Sannen*.

Andere voorbepalingen :

Hazenbeemd, met de diernaam haas, in 1733 in *den hasenbempt*, grenzend aan de Wouwerbeek⁽⁴⁷⁾, en vroeger in 1623 in *tcleyn haesebempdecken*⁽⁴⁸⁾, te vergelijken met de Hazenberg.

Paardenbeemd, in 1546 *den peertsbeempt*, een beemd geschikt voor paarden, lag achter de landen van het Klooster van Linter, in de omgeving van de Wouwerbeek⁽⁴⁹⁾.

Steenkenbeemd, in 1480 *steenkenbeemde*, was eigendom van het genoemde klooster⁽⁵⁰⁾. Steenken kan verwijzen naar een grenspaal of de aard van de bodem zoals in Oorbeek⁽⁵¹⁾.

Maaibeemd. In 1467 verhuurde het Klooster Maagdendaal *den beemd geheten den maeybeemd*⁽⁵²⁾. Deze beemd komt overeen met A 29 a en b, achter het Hof van Wezer, grenzend aan de Wouwerbeek. Een maaibeemd diende om gemaaid te worden, in tegenstelling tot de graasgronden voor het loslopende vee. Mennen wijst er echter op, dat

⁽⁴⁷⁾ SG 3885.

⁽⁴⁸⁾ SG 3, f. 61 v°.

⁽⁴⁹⁾ KAB 10.246, f. 20 v°.

⁽⁵⁰⁾ KAB 10.932, nr. 507.

⁽⁵¹⁾ Kempeneers, Oorbeek, 2003, p. 48.

⁽⁵²⁾ KAB 10.931, nr. 486.

maai in Eksel ook betrekking kan hebben op veengronden waar turf gestoken werd ⁽⁵³⁾.

Pijperaardbeemden, 1546 *aen pyperart bempden* ⁽⁵⁴⁾. Deze beemden liggen net buiten Melkwezer in Helen-Bos, aan 's-Hertogengracht.

6.4. SCHRALE DRIESEN

Dries is in Oost-Brabant het gewone woord voor een schrale weide. Het verschil in kwaliteit van het gras in een beemd of een dries is niet altijd scherp afgeijnd. Zo lag in 1723 een *zille bempts in de drieschen* ⁽⁵⁵⁾. Dit was een beemd aan de benedenloop van de Orbe. Ook andere combinaties kwamen voor : in 1675 bezat Rynier Willems een halve zille *drieswyde* in Wezer ⁽⁵⁶⁾. Toch wijst de voorbepaling in samenstellingen dikwijls op een mindere kwaliteit.

Droge Dries. Aan de straat van Overhespen naar Orsmaal (nu de Geldenakenstraat) lag in 1777 *den droogen dries* ⁽⁵⁷⁾.

Schaliëndries. Van het Klooster van Linter huurde Jan Velaerts circa 1650 *een bunder driesch genoemd den schaillendriesch*, grenzend aan het Huis ten Steen ⁽⁵⁸⁾. Waarschijnlijk waren de schalies afkomstig van dit huis.

Speltendries. Langs de (verdwenen) weg van Neerhespen naar Dormaal (nummer 24) vond men in 1709 *den speltendries* ⁽⁵⁹⁾. Spelt is een soort grove tarwe die ook op arme gronden groeit (Van Dale).

⁽⁵³⁾ Mennen, Toponymie van Eksel, 2002, p. 237.

⁽⁵⁴⁾ KAB 10.246, f. 20 v°.

⁽⁵⁵⁾ SG 3903, f. 30 v°.

⁽⁵⁶⁾ SG 6535, f. 8.

⁽⁵⁷⁾ SG 3908, f. 369.

⁽⁵⁸⁾ SG 3904, f. 7.

⁽⁵⁹⁾ SG 3900, f. 8.

Bollendries. Als simplex wordt dries gewoonlijk verduidelijkt met de naam van de eigenaar: 1546 *Merten merten driesch*, in de omgeving van eenen vliet geheeten *dorbe daer die selue orbe is springende*⁽⁶⁰⁾, of 1569 *gielis claes dryes*, nabij de weg van Neerhespen naar Dormaal⁽⁶¹⁾. Zulke combinatie kan evolueren tot een echt toponiem. In 1733 bezat de weduwe van Jan Jacobs een beemd van een halve bunder, genaamd *bollendries gelegen in den bruel*⁽⁶²⁾. Rameien noemt deze dries in 1546 nog voluit *Baudewyn bollen driesch*⁽⁶³⁾.

Follaers Dries. Een bunder groot, verwijst naar een vroegere eigenaar. Deze dries werd op 16 mei 1775 verkocht en lag op B 293 naast de Hespensesteeg⁽⁶⁴⁾.

Witte Dries. In 1546 *den witten driesch*⁽⁶⁵⁾, gelegen in Melkwezer.

Paanhuisdries. In 1733 bezat Nicolaes Everaerts 12 roeden *huys ende hoff erve genaempt paenhuys driesch*, grenzend aan 's-Herenstraat en de Pedagogie van de Valk van Leuven⁽⁶⁶⁾. Deze dries lag bij een verdwenen paanhuis.

6.5. SCHAARSE WEIDEN

Weide is zeldzamer. In Melkwezer is het een algemene benaming voor de beemden langs Wouwergracht en 's-Hertogengracht. Vgl. 1760 *den voet wegh naer de weijde*, beneden de Hazenberg⁽⁶⁷⁾, 1820 *Les weijden du coté de*

⁽⁶⁰⁾ KAB 10.246, f. 28 v°.

⁽⁶¹⁾ SG 3903, f. 47 v°.

⁽⁶²⁾ SG 3885.

⁽⁶³⁾ KAB 10.246, f. 24.

⁽⁶⁴⁾ SG 1524, f. 35.

⁽⁶⁵⁾ KAB 10.246, f. 26.

⁽⁶⁶⁾ SG 3885.

⁽⁶⁷⁾ SG 3908, f. 355.

s'hertoghen gragt⁽⁶⁸⁾ en bij Popp circa 1860 *Weiden onder den Hazenberg*.

Gussenhoven Weiden, in 1828 *idem*, voor de weiden langs de Gete omgeving B 392 (zie kaart 10).

Molendijkse Weiden, in 1828 *Molendijckse Weyden*, in de omgeving van B 26 (zie kaart 11-12)⁽⁶⁹⁾.

Koppelweide, al geciteerd in 1397 als *coppelweyde*⁽⁷⁰⁾. Volgens jongere bronnen lag deze weide tussen de O.L.Vrouwenborn en de Gete. In 1709 lagen *12 royen bempts geheeten de Coppelweyde* die had toebehoord aan Daniel Sijpers, *in den vrouborne*⁽⁷¹⁾. Middelnederlands *coppel* betekent dikwijls "gemeenschappelijk", zie talrijke voorbeelden bij Schönfeld⁽⁷²⁾.

Koningsweide, met de naam van een eigenaar, 1733 *de koninckx weyde*⁽⁷³⁾, identiek met de Koningsbeemd tussen Geetstraat en Oude Gete.

Veeweide, algemeen bekend toponiem, 1397 *supra vee-weyde*⁽⁷⁴⁾, 1598 *beempt genaempt die veweyj*⁽⁷⁵⁾, en in 1733 twee bunders en 8 roeden *lants te vorens bempts genaempt de veeweyde*⁽⁷⁶⁾, grenzend aan de Moesbeek, omgeving A 132 in Melkwezer (zie kaart 14).

Rotweide, 1845 *Rotweyde*⁽⁷⁷⁾, zeer uitgestrekte weide aan beide oevers van de Moesbeek in het Rot.

⁽⁶⁸⁾ ABu 1820.

⁽⁶⁹⁾ Kaart Meyers.

⁽⁷⁰⁾ KAB 3344, f. 60 v°.

⁽⁷¹⁾ SG 3900, f. 29.

⁽⁷²⁾ Schönfeld, Veldnamen in Nederland, 1980, p. 165.

⁽⁷³⁾ SG 3903, f. 6 v°.

⁽⁷⁴⁾ KAB 3344, f. 18.

⁽⁷⁵⁾ SG 3891, f. 9.

⁽⁷⁶⁾ SG 3885.

⁽⁷⁷⁾ ABu 1845.

6.6. DE AARDEN

Aard. In 1.4 heb ik aard al aangehaald als synoniem van kouter of veld. Aard is ook een vochtige weide van slechte kwaliteit. In Orsmaal lag op 25 mei 1500 *den aert* in de omgeving van de Wouwer⁽⁷⁸⁾.

Andere Aard. In het oudste goederenregister van Oudenbiezen wordt een onderscheid gemaakt tussen de “eerste aart van den roegghe”, de “ander aart van den somer-korne” en de “derde aart der broken”. Het was dus een slag in het drieslagstelsel, ook bekend in Gussenhoven: 1586 *jn het goidsnouensche velt by den anderen aerdt*⁽⁷⁹⁾.

Biezemaard. Een zille bemds van het Hof van Maagdendaal was in 1630 gelegen *jnden biesssem ardt*, grenzend aan Bernaert Braze met de Wouwerbeek⁽⁸⁰⁾. Deze aard paalde aan de Wouwerbeek en de Dreft⁽⁸¹⁾. Het eerste lid is de plantnaam bies.

6.7. KLEURRIJKE NAAMGEVING

Driebek. Een aantal beemden in Orsmaal werden benoemd naar de vorm. Een Driebek is een driehoekig perceel. In 1623 bezat Willem Mieus een halve zille bemds, gelegen in de Geetstraat, aan twee zijden begrensd door de Gete en aan de derde zijde door de straat, *wesende eenen dryebeck*⁽⁸²⁾. Dit perceel kreeg het kadasternummer B 50, tussen Gete en Getestraat (zie kaart 11). Een tweede *drijbeck* in 1733 heb ik gelokaliseerd op B 34, tussen de Getestraat en de Donkersteeg (kaart 11).

⁽⁷⁸⁾ KAB 10.933, 527.

⁽⁷⁹⁾ R 18.687, f. 55 v°.

⁽⁸⁰⁾ SG 3889, f. 71 v°.

⁽⁸¹⁾ SG 3885.

⁽⁸²⁾ SG 3, f. 98.

Hemelrijk. In 1690 bezat de abdij van Heilisseem een dagmaal weide in het *hemelsrijck*⁽⁸³⁾ en in 1715 in *themel-reyck*⁽⁸⁴⁾. Hemelrijk, een bocht in de Gete voorbij de Vogelborn (richting Zoutleeuw), is niet noodzakelijk een volksetymologische vervorming van hammerik⁽⁸⁵⁾.

Ronde Zille. Circa 1560 was *eenen beempde geheeten de rondon zille* eigendom van Daniel de Langhe, gelegen op de Heerstraat⁽⁸⁶⁾. In 1569 was het een zille bemds *tot Orsmael geheeten die ronde sille*, grenzend aan de straat in twee zijden⁽⁸⁷⁾. Blijkens een attestatie van 1646 grensde de *ronde sille* aan de Zegerstraat in twee zijden en aan de vliet aan de derde zijde⁽⁸⁸⁾. Een zille is gelijk aan een dagmaal, dit is 1/4 van een oude bunder.

Schoenlapper. In 1733 heette een halve bunder beemd *de schoonlapper*, gelegen onder Orsmaal. Hiernaast lag een zille genaamd *den clijnen schoonlapper*⁽⁸⁹⁾. Beide percelen zijn waarschijnlijk te situeren in de omgeving van de Molendijk. Schoenlapper verwijst naar de eigenaar, zoals de Schoenmakersbeemden in Eksel⁽⁹⁰⁾.

Kangieter. In 1693-1719 was Adam Materne in het bezit van een bunder weide, genoemd *den kangieter*⁽⁹¹⁾. Middelnederlands *cannegieter* is een beroepsbijnaam voor een pot- of tingieter⁽⁹²⁾.

Spek en Eieren. Peeter Materne bezat in 1800 drie zillen beemds, genaamd *Speck en Eyeren*, gelegen in de Kwe-

⁽⁸³⁾ KAB 8619, nr. 11.

⁽⁸⁴⁾ KAB 8507.

⁽⁸⁵⁾ Lindemans, in: Hand. 1928, p. 150.

⁽⁸⁶⁾ R 44.709, f. 77.

⁽⁸⁷⁾ KAB 14.652, p. 130.

⁽⁸⁸⁾ R 44.711, nr. 22 (f. 997).

⁽⁸⁹⁾ SG 3903, f. 1 v°.

⁽⁹⁰⁾ Mennen, 2002, p. 271.

⁽⁹¹⁾ SG 6830, f. 21; ook in SG 3904. f. 41 v° en 42.

⁽⁹²⁾ Debrabandere, 2003, p. 669.

keling en grenzend aan de vliet⁽⁹³⁾. Deze beemd is te situeren in de omgeving van B 504.

Vierpand. Op 13 januari 1576 kocht Lambrecht Bauwens van Balen, priester, van Daniel de Langhe een beemd geheten *den vierpant*, 10 of 11 zillen groot, gelegen tussen Gussenhoven en Orsmaal aan de Gete⁽⁹⁴⁾.

Bocht. In Melkwezer noemt Rameien in 1546 *eenen driesch geheyten den boecht*, gelegen *achter thoff*⁽⁹⁵⁾, wellicht in een bocht of kromming van de Wouwerbeek.

Boelaard. Langs de Moesbeek waren de driesen zeer groot. Een deel heette de Boelaard. De rentmeester van Rameien laat een aard of kouter beginnen aan een steen *die staet op den reen recht doer gaende tot op den gaer vanden boelart*⁽⁹⁶⁾. Zonder kaart zijn niet alle “aarden” precies te lokaliseren. Maar in 1733 bezat Geert Brugghe ten zillen erf, geheten *de boelaerden*, die grensden aan de Moesbeek⁽⁹⁷⁾. Ook verneem ik dat weg 15 in 1820 *traverse la campagne dite Boeland*⁽⁹⁸⁾. Derhalve kunnen we de Boelaard situeren aan de Moesbeek, omgeving A 295b (zie kaart 14). Boelaard is een variant van Bol(l)aard, met Mnl. bol dat wijst op onvaste grond, zoals in de talrijke voorbeelden bij Lindemans⁽⁹⁹⁾.

Bruul. Naast de Boelaard lag de Bruul, 1569 *in die bruel*⁽¹⁰⁰⁾. In 1820 vernemen we dat weg 15 *traverse la prairie dite Bruel vers l'Eglise*⁽¹⁰¹⁾. De Bruul komt overeen met A

⁽⁹³⁾ KAB 3770, f. 11 v°.

⁽⁹⁴⁾ KAB 13.926.

⁽⁹⁵⁾ KAB 10.246, f. 20 v° en 27 v°.

⁽⁹⁶⁾ KAB 10.246, f. 24.

⁽⁹⁷⁾ SG 3885.

⁽⁹⁸⁾ ABu 1820.

⁽⁹⁹⁾ Lindemans, in: Hand. 1928, p. 142.

⁽¹⁰⁰⁾ SG 3903, f. 32.

⁽¹⁰¹⁾ ABu 1820.

295a. Bruul, uit Keltisch *brogilos*, was een omheind park voor herten en paarden.

Zittaard. Een afleiding op -aard vinden we eveneens in de Zittaard. In 1675 bezat Everaet van Ingelen (of Engelen) een zille lands *tot weser jnden sittart ontrent de gorsse*, volgens verhef gedaan op 18 januari 1635⁽¹⁰²⁾. In 1733 grensde het huis met hof van mevrouw De Nenten aan *den sittaert*. Dit goed, met de grote hoeve op B 168 (zie kaart 15 en 16), ging later over naar Lowies Rochet of Rouchet⁽¹⁰³⁾. De Zittaard is aldus te situeren aan de Gorse der Keiberg in het huidige Lindekensveld. Zittaard is, net als Zittert-Lummen (Waals *Zétrud-Lumay*), een collectief bij *sigidra*, afgeleid van *sigi* “zegge”, soort biesplant⁽¹⁰⁴⁾, wat met de ligging aan de Gorse overeenkomt.

Klein/Groot Schild. In 1546 begon een kouter aan de Steenberg en *alzo die steenberch strate dael tot aenden Cley-nen schilt*⁽¹⁰⁵⁾. Hierbij lag in 1666 *den grooten schilt*⁽¹⁰⁶⁾. Als mijn lokalisering juist is, komt de Kleine Schild overeen met B 178 en de Grote Schild met B 176 (zie kaart 16). Beide percelen liggen aan de Gorse der Keiberg die de gracht van het Waterhof voedt. In Waarloos is Schild volgens Van Passen mogelijk een verdwenen woord voor riet⁽¹⁰⁷⁾. Deze verklaring is ook in Melkwezer aannemelijk.

⁽¹⁰²⁾ SG 6535, f. 23.

⁽¹⁰³⁾ SG 3885.

⁽¹⁰⁴⁾ Gysseling, 1960, p. 920; uitgebreid bij Herbillon, in: Hand. 1978, p. 212-214.

⁽¹⁰⁵⁾ KAB 10.246, f. 16 en 16 v°.

⁽¹⁰⁶⁾ PV2, 15.

⁽¹⁰⁷⁾ Van Passen, 1997, p. 182.

7. Akkerland

7.1. AKKERBENAMINGEN

Akker is in Oost-Brabant zeldzaam, maar niet onbekend. Het woord verdween als productief element en werd vervangen door kouter⁽¹⁾. Ik vond het enkel in Melkwezer.

Panakker, 1475 *opden panackere*⁽²⁾, 1569 *bouen weser indie panacker*⁽³⁾, enz. tot heden, is het grote veld tussen het Sint-Petersbos en de Keibergstraat. In Webbekom verbindt Claes het Panland met een verdwenen *panhuus*, nl. een huis waar een *pan* of brouwketel is⁽⁴⁾. Deze verklaring gaat voor Melkwezer niet op, vermits op de plaats van de Panakker geen panhuis heeft gestaan. Het veld ligt echter op een lange uitloper van de Walsberg. Daarom denk ik eerder aan Mnl. panne/pan, dat ook dakpan en beddepan betekent. De Panakker kan dus genoemd zijn naar het bolvormige landschap.

Brandakker, 1750 *op den brantacker*⁽⁵⁾, heb ik gelokaliseerd op B 272 (zie kaart 16). Het eerste lid kan wijzen op een brand van het nabij gelegen Sint-Petersbos. De Brandakker is bovendien een deel van de Panakker, de enige plaats waar het woord akker voorkomt.

7.2. KOUTER, OUD CULTUURLAND

Kouter, uit Latijn *cultura*, duidt gronden aan die al bebouwd waren tijdens de Frankische landname⁽⁶⁾. Het

⁽¹⁾ Devos, 1991, p. 162.

⁽²⁾ SG 1520, f. 22 v°.

⁽³⁾ SG 3903, f. 34.

⁽⁴⁾ Claes, Webbekom, 1994, p. 480.

⁽⁵⁾ PV2, 3.

⁽⁶⁾ Lindemans, in : Nomina geographica flandrica. Studies V, 1. Brussel, 1940, p. 31. Ook uitgebreid bij Devos, 1991.

werd de naam van het gezamenlijke landbouwland van een nederzetting⁽⁷⁾.

Kouter + gemeente. Kouter komt als simplex voor. De ligging wordt duidelijk door de aanduiding van een aangrenzende gemeente, zoals in 1383 *in de coutere tuschen orsmale ende wesere*⁽⁸⁾ of in 1546 *jnden coutere voer heelen*⁽⁹⁾. Soms wordt de gemeentenaam als adjectief vooropgeplaatst: 1546 *tot aent Osmaelsche Couterken*⁽¹⁰⁾, dit is de kouter in het uiterste zuiden van Orsmaal, en 1574 *inde weesersche couther byden valgaer*⁽¹¹⁾, dit is het veld tussen het Hof van Wezer en Helen-Bos.

Dorpkouter. Meer algemeen wordt kouter uitgebreid met dorp. De ligging is duidelijk door toegevoegde elementen: 1569 *achter orsmael int dorpcauter*, grenzend aan *den wech van hespen na dormael*⁽¹²⁾, identiek met het Zwartveld en de Daalkouter.

Daalkouter, 1623 *inden daelcautere*, grenzend aan het voetpad van Neerhespen naar de Scheidhaag⁽¹³⁾. Deze kouter liep verder naar Neerhespen. Daal = nederwaarts. De Daalkouter ligt op de zuidelijke helling van de Kleine Gete.

Kwelingkouter, 1656 *Den quilinck Couter*⁽¹⁴⁾, is een uitbreiding van Kweling, aan de grens Overhespen-Gusenhoven.

Wolfkuitkouter, 1546 *den wolfcoute coutere*⁽¹⁵⁾, of korter Wolfkouter, 1666 *int wolffcauter*⁽¹⁶⁾, is de kouter in de

⁽⁷⁾ Gysseling, in: Naamk. 1981, p. 77; Claes, in: Naamk. 1987, p. 66.

⁽⁸⁾ KAB 10.934bis, f. 17 v°.

⁽⁹⁾ KAB 10.246, f. 7 v°.

⁽¹⁰⁾ o.c., f. 2.

⁽¹¹⁾ SG 6124, f. 23.

⁽¹²⁾ SG 3903, f. 44 v°.

⁽¹³⁾ SG 3, f. 50 v°.

⁽¹⁴⁾ Kaart Parkabdij 38.

⁽¹⁵⁾ KAB 10.246, f. 18 v°.

⁽¹⁶⁾ PV2, 15.

omgeving van de Wolfkuit of de Gorse der Keiberg. Deze kouter in Melkwezer strekt zich verder uit naar Orsmaal toe en wordt daar Vonderman.

Wouwerkouter, 1546 *die wouwer coutere*⁽¹⁷⁾, gelegen tussen de Wouwer in Orsmaal en de Rotweiden in Melkwezer.

Hazenbergekouter, in 1440 vermeld als *hasenberch coutere*, was gelegen tussen Wezer en het Hof van Walsberg⁽¹⁸⁾.

7.3. VERBINDINGEN MET LAND

Met land als tweede lid komen weinig toponiemen voor.

Keiland, 1569 *1/2 bonder gehyeten het keijlant*, grensde aan de weg naar Wezer in Orsmaal⁽¹⁹⁾.

Strijkland, 1661-1728 *vyff sillen lants geheeten den strijck lant*, was verdeeld in 3 delen⁽²⁰⁾. Bovendien liepen er twee wegen doorheen : weg 19 of Vondermansweg en 16 de Weg van Gussenhoven naar Wezer, zodat het land uiteindelijk verdeeld was in 9 perceeltjes (zie kaart 3) : 1) A 370d + A 369d + A 368d; 2) eigendom van de Armentafel van Zoutleeuw A 371 + A 372 + A 373; 3) A 376 + A 375 + A 374. Woorden als strijk en streek verwijzen naar lange, dunne percelen, in ons geval naar de verdeling in drie stroken.

Spinland, 1723 *het spinlant*, 1735 *het spinnelant*, 1750 *spinlant*⁽²¹⁾, eigendom van de Armentafel van Helen, heb ik gelokaliseerd op A 241 in de Molendijk (zie kaart 1).

⁽¹⁷⁾ KAB 10.246, f. 15.

⁽¹⁸⁾ Leenhof van Brabant 6, f. 154.

⁽¹⁹⁾ SG 3903, f. 67 v°.

⁽²⁰⁾ SG 6830, f. 10.

⁽²¹⁾ SG 3903, f. 22, 45 v° en 47.

Spinland komt in Tienen voor⁽²²⁾. Spin is volgens Helsen soms de hoeveelheid graan, vb. vijf spin zaad, nodig om een stuk land te bezaaien⁽²³⁾.

7.4. HET OPEN VELD

Veld als simplex. Veld wordt gebruikt voor een aanschakeling van percelen akker- en weiland, begrensd door hoofdwegen. Als simplex komt veld weinig voor. Op 25 mei 1500 lag een perceel *jnt velt tusschen wesere ende bosche*⁽²⁴⁾, dit is tussen Melkwezer en de gemeente Bos, en bij Popp circa 1860 heet A 295a tussen de Dorpstraat en de Moesbeek het *Veld achter het Rot*.

Gussenhovensveld. In composita verwijst het eerste lid dikwijls naar een aangrenzende gemeente, die dan voorop staat, al of niet als adjectief. Vergelijk met Gussenhoven : 1569 *int goesenouen velt*⁽²⁵⁾, maar in 1586 *jn het goidsnouensche velt*⁽²⁶⁾ en in 1673-1728 *int guesenhoven velt*⁽²⁷⁾, enz. De attestaties met onverbogen gemeentenaam overheersen. Dit veld ligt naast Gussenhoven, tussen de Geldenakenstraat en de Bosstraat. Het veld werd verdeeld door de aanleg van de Sint-Truidensesteenweg.

Orsmaalsveld, 1569 *int orsmael velt*⁽²⁸⁾, en in 1709 *int orsmaelsche velt, int orsmaels veldt*⁽²⁹⁾, is het grote veld ten noorden van het dorp Orsmaal.

⁽²²⁾ Kempeneers, 1987, p. 131.

⁽²³⁾ Helsen, in : Med. 1937, p. 33.

⁽²⁴⁾ KAB 10.933, 527.

⁽²⁵⁾ SG 3903, f. 143.

⁽²⁶⁾ R 18.687, f. 55 v°.

⁽²⁷⁾ SG 6830, f. 10.

⁽²⁸⁾ SG 3903, f. 44 v°.

⁽²⁹⁾ SG 3900, f. 31.

Wezersveld, 1459 *int werschevelt* (verschrijving voor “weverschevelt”)⁽³⁰⁾, 1569 *int weservelt*⁽³¹⁾, 1574 *int wesersche velt*⁽³²⁾, veld bij het dorp Wezer.

Helensveld, eind februari 1569 *int heelensche velt*⁽³³⁾, 1569 *int heelensvelt*⁽³⁴⁾, veld aan de grens met Helen, en recenter met Helen-Bos : 1831 *het heelenbosch Veld*⁽³⁵⁾.

Bosveld. De benamingen Bosveld en Groot Bosveld komen dikwijls voor in documenten betreffende Melkwezer. Deze toponiemen liggen echter nabij de gemeente Bos : 1321 *boschuelt*⁽³⁶⁾ en 22 maart 1685 *jnt groodt Boschvelt*⁽³⁷⁾.

Recent zijn uitbreidingen van bestaande toponiemen met veld.

Malantsveld, 1733 *int' malants veldt*⁽³⁸⁾, identiek met de Malant.

Molendijksveld, 1831 *het Molendykx veld*, uitbreiding van Molendijk voor percelen in de omgeving van A 240⁽³⁹⁾.

Keibergveld, 1845 *Cayberg veld*, en **Panakkersveld**, 1845 *Panackers veld*⁽⁴⁰⁾, zijn gewone uitbreidingen van Keiberg en Panakker.

Pensenwegveld, 1845 *Pensenweg veld*⁽⁴¹⁾, veld bij de Pensenweg, ongebruikelijke, administratieve aanduiding zoals ook voorgaande namen.

⁽³⁰⁾ KAB 14.650, f. 103.

⁽³¹⁾ SG 3903, f. 25 en 144.

⁽³²⁾ SG 6124, f. 2.

⁽³³⁾ SG 1520, f. 89 (los blad).

⁽³⁴⁾ SG 3903, f. 144.

⁽³⁵⁾ Kad. 483.

⁽³⁶⁾ KAB 966, 30.

⁽³⁷⁾ KAB 986, 1027.

⁽³⁸⁾ SG 3885.

⁽³⁹⁾ Kad. 483.

⁽⁴⁰⁾ ABu f. 11.

⁽⁴¹⁾ ABu, detailplan 4.

Wouwerveld, 1733 *int' wauwer velt*⁽⁴²⁾, veld in Melkwezer gelegen bij de Wouwer uit Orsmaal.

Lindekensveld, in Melkwezer, bij Popp geschreven *Aen het Lindeken*, maar in de Atlas der Buurtwegen van 1845 verkeerd geschreven *Liedekerken veld* en *Liederken veld*⁽⁴³⁾.

Ouder zijn wel volgende toponiemen op -veld :

Dansveld. In 1479 bezat Jan van Orsmale een gedeelte van *eender plecken beempts, gelegen op dansvelt*, onder Orsmaal⁽⁴⁴⁾. Dans is mogelijk een persoonsnaam, uit Oudfrans *dan(t)* "heer", of eerder als afkorting van Daniël⁽⁴⁵⁾.

Klein Veldeken. In 1587 stond de Lazerij van Wezer nog *int clyn veldeken*⁽⁴⁶⁾, dit is het (thans verdwenen) driehoekig veldje tussen de Heerweg 1 en de Tienseweg 3, bij de grens met Orsmaal.

Zwartveld(eken), ten zuiden van de Hespensesteeg nummer 25. Oude vormen : 1569 *int swert veldeken*⁽⁴⁷⁾, 1588 *tot orsmael by tswert velt*⁽⁴⁸⁾, of in het Latijn in 1620 *per nigrum campum*⁽⁴⁹⁾, circa 1650 *int swartvelt*⁽⁵⁰⁾. In 1669 bezat de Tiense Armentafel drie stukken land *op 't swert veldt op de Doube*⁽⁵¹⁾. Doube is een verschrijving voor d'Orbe. De genoemde stukken zijn gemakkelijk te lokaliseren : B 328 en B 330, grenzend aan de Orbe, en B 379 en B 380, eertijds verdeeld door het voetpad van Neerhespen naar Dormaal (zie kaart 10). In hetzelfde Zwartveld lag in 1756

⁽⁴²⁾ SG 3885.

⁽⁴³⁾ ABu, detailplan 3 en 4.

⁽⁴⁴⁾ KAB 1055, Orsmaal.

⁽⁴⁵⁾ Debrabandere, 2003, p. 301.

⁽⁴⁶⁾ Vis. Z2.

⁽⁴⁷⁾ SG 3903, f. 39 v°.

⁽⁴⁸⁾ R 18.689, f. 39.

⁽⁴⁹⁾ PVI, 12.

⁽⁵⁰⁾ SG 3904, f. 7.

⁽⁵¹⁾ K. AT, f. 46-47.

een perceel van het Tiense Begijnhof, nl. B 320, door Naveau gesitueerd *dans la noire campagne*⁽⁵²⁾. Bij Meyers heet het veld in 1828 *Zwaert veld*. Benoeming naar de kleur is in de toponymie zeer frequent, zoals het Zwartbroek in Zoutleeuw⁽⁵³⁾ of het Zwart Ven in Eksel⁽⁵⁴⁾. Uitgebreid over de toponymische elementen zwart, wit en grijs, schreef L.H. Maas in Naamkunde 1990.

7.5. SPECIFIEKE TERREINWOORDEN

7.5.1. Benoeming naar de vorm

Blaasbalg. Een halve bunder, gelegen op de hoek van de straat van Leeuw naar Tienen, heette in 1546 *den blaesbalck*, toebehorend aan Lambrecht en Peeter Ghens. In de Franse vertaling lees ik : *le souffle dict en flameng den blasebalck*⁽⁵⁵⁾. “Souffle” is te lezen als soufflet. Dit half bunder, A 478, was een driehoek, gelegen tussen drie straten : de Heerweg (nr. 1), de Groenstraat nu Bosstraat (nr. 17) en een verdwenen voetpad van Overhespen naar Wommer-som (nr. 20). Zie kaart 4. De kruising van wegen heette trouwens in 1586 de Kruisstraat, want tot aan zijn dood was Jan de Langhe de bezitter van *den blaesbalck geleghen tot walsberghen by de cruystraete*. Over de nalatenschap viel echter geen beslissing, zodat niemand de Blaasbalg in pacht wou nemen. Het gevolg was dat de Blaasbalg *ledich ende ongebruyck* bleef liggen⁽⁵⁶⁾. Blaasbalg is niet onge-woon als terreinwoord. Ik vond het 2 keer in Zout-leeuw⁽⁵⁷⁾.

⁽⁵²⁾ K. Naveau i.

⁽⁵³⁾ Kempeneers, Zoutleeuw, 2003, p. 83.

⁽⁵⁴⁾ Mennen, Eksel, 2002, p. 77.

⁽⁵⁵⁾ KAB 10 246, f. 4 v° en 38.

⁽⁵⁶⁾ R 18 687, f. 57 v°.

⁽⁵⁷⁾ Kempeneers, Zoutleeuw, 2003, p. 92.

Winkelken. Een perceel in een opvallende hoek heette winkel(ken). Op 28 februari 1344 lagen 5,5 zillen *int vinkelken byden malans*⁽⁵⁸⁾ en op 7 maart 1344 heette dezelfde plaats *winckel*⁽⁵⁹⁾. De Winkel komt overeen met A 155-156, gelegen in de winkelhaak gevormd door weg 3, de huidige Groenstraat (zie kaart 14). Later heet Winkel het veld ten zuiden van de oorspronkelijke Winkel. Zo lag in 1705 een perceel in het Rot, grenzend aan de Heerbaan uit Leeuw naar Tienen (weg 1) en *het winckelken*⁽⁶⁰⁾.

7.5.2. Benoeming naar de grootte

Bunder. In Oost-Brabant was een oude bunder gelijk aan 1 ha 30 a 46 ca. Vanaf 1820 gelijk aan 1 ha, met tijdelijk behoud van de oude benaming. In toponiemen komt bunder frequent voor.

Vijf Bunders. In Melkwezer, in 1546 eigendom van het Klooster van Maagdendaal: *t cloesters van lynter vyf boender*⁽⁶¹⁾. In 1733 waren de *vyff boenders* eigendom van De Hertogh⁽⁶²⁾. Ze grensden toen aan de Mergelkuit en de Linterseweg, overeenkomend met A 55. Dit pand, in 1860 verdeeld in a, d en e, had echter een oppervlakte van meer dan elf hectare (zie kaart 13).

Lang Bunder. Ook in Melkwezer, in de Malant, lag in 1546 het *lanck boender*, in het Frans vertaald als *le long bonnier*⁽⁶³⁾. In 1733 grensde dit bunder aan de 13 bunders van Hermannus Josephus De Boeck⁽⁶⁴⁾. Het Lang Bunder is mogelijk gelijk aan A 119 b-c-d (zie kaart 14).

⁽⁵⁸⁾ KAB 967, 70.

⁽⁵⁹⁾ KAB 967, 71bis.

⁽⁶⁰⁾ SG 1528/2, p. 4.

⁽⁶¹⁾ KAB 10.246, f. 27.

⁽⁶²⁾ SG 3885.

⁽⁶³⁾ KAB 10.246, f. 25 en 66.

⁽⁶⁴⁾ SG 3885.

Lang Halfbunder. In 1546 was een half bunder, *geheyten dat lanck half boender*, of in het Frans *le longue demy bonnier*, eigendom van het O.L.Vrouwaltaar van Orsmaal⁽⁶⁵⁾. Het is te vereenzelvigen met perceel B 493bis aan de Geldenakenstraat. Hetzelfde toponiem komt in 1671-1728 voor als *het lanck halff boender*, gelegen tussen Orsmaal en Wezer *ontrent het rot*⁽⁶⁶⁾.

Sinte Maria Halfbunder. In 1546 stond een steen op de hoek van *Sinte Marie half boender* in Melkwezer⁽⁶⁷⁾.

Goukensbunder. Soms is het eerste lid een eigennaam. In 1546 grensden vier roeden in het Rot aan *goukens boender*⁽⁶⁸⁾. In 1666 hoorde het toe aan het klooster van Bethanien en was het gelegen in de kouter voor Helen⁽⁶⁹⁾. Goukens is afgeleid van een god-naam zoals Godevaart⁽⁷⁰⁾.

Koningsbunder. In 1630 hield Daniel Zijpers uit Orsmaal *in pachtinghe* anderhalf zille lands in het Gussenhovens veld, dat grensde aan *het coninx bonder* en de abt van Perk (= A 524a). Dit Koningsbunder komt overeen met een perceel dat door de Sint-Truidensesteenweg werd verdeeld. Tot dit bunder hoorden aan de zuidkant B 562 en aan de noordkant A 514 tot A 517 (zie kaart 5). Op de hoek van de Steenweg en de Overhespenstraat (B 563bis), tegen het Koningsbunder, stond het huis van de kinderen Hallet, 2 tantes en 2 ooms van mijn moeder Joanna Matens. Door afbraak verdween de scherpe hoek van de weg naar Landen.

Lange Driezillen. Toponiemen met zille zijn zeldzaam. Zie bij de beemdnaam Ronde Zille. In 1569 grensde

⁽⁶⁵⁾ KAB 10.246, f. 3 v° en 36 v°.

⁽⁶⁶⁾ SG 6830, f. 10.

⁽⁶⁷⁾ KAB 10.246, f. 23 v°.

⁽⁶⁸⁾ O.c., f. 12 v°.

⁽⁶⁹⁾ PV2, 15.

⁽⁷⁰⁾ Debrabandere, 2003, p. 531.

Fig. 16. – Hoek Sint-Truidensesteenweg en Overhespenstraat.
De woningen achter het opschrift “garage Debot”
behoorden tot het Koningsbunder.

een stuk land, geheten *die lange iij [= 3] sillen*, aan de Heerweg naar Tienen (= weg 1) en de Scholieren van Leeuw (= A 460-461)⁽⁷¹⁾.

7.5.3. *Andere terreinwoorden*

Tussen Helen en Orsmaal :

Grond, 12 september 1364 *in loco vulgariter dicto inden gront*⁽⁷²⁾, 1605 *jnden gront*⁽⁷³⁾, was in 1364 een veld gelegen tussen Helen en Orsmaal en in 1605 tussen Orsmaal en

⁽⁷¹⁾ SG 3903, f. 68.

⁽⁷²⁾ KAB 967, 120.

⁽⁷³⁾ SG 1520/2, f. 31.

Wezer. Voor grond : vergelijk met de Grondbeek in Rummen⁽⁷⁴⁾.

Hola, 1697 *den hola*⁽⁷⁵⁾, 1723 *boven Heelen rgt. den hoela*, 1736 *den houlla onder orsmael*⁽⁷⁶⁾. Veld op de grens tussen Helen en Orsmaal (zie kaart 1). Men zou kunnen denken aan een verkorting uit “hol-land”, maar deze gesteldheid komt niet overeen met de werkelijkheid.

Vonderman, 1546 *bouen wondelman*⁽⁷⁷⁾, 1569 *byden vondelman/naer den wandelman*⁽⁷⁸⁾, 1601 *by vondermans*⁽⁷⁹⁾, 1610 *bouen naer vonderman*⁽⁸⁰⁾, 1620 *den Vondelman*⁽⁸¹⁾, enz. tot heden. Vonderman is het grote veld in het noordwesten van Orsmaal, nabij Walsbergen (zie kaart 3 en 4). Vonderman is een nog bestaande persoonsnaam⁽⁸²⁾, afgeleid van vondel of vonder, “kleine brug”, zoals in de Vondermanshoeve in Waanrode⁽⁸³⁾.

Tussen Overhespen en Gussenhoven :

Kweling. In de Franstalige tekst van de Abdij van Heilisssem circa 1690 heette deze plaats *inden Culinghen*, en met differentiatie *in den groot Culinghen*⁽⁸⁴⁾. Andere attestaties : 1656 *Den quilinck Couter*⁽⁸⁵⁾, 1773 *in den tweelinck* en 7 september 1787 *inden quilinck*⁽⁸⁶⁾, 1800 een bunder land onder Gussenhoven *in den Quekelinck*⁽⁸⁷⁾.

⁽⁷⁴⁾ Kempeneers, in : Naamk. 1983, p. 62.

⁽⁷⁵⁾ SG 3904, f. 46 v°.

⁽⁷⁶⁾ SG 3903, f. 8 en 68 v°.

⁽⁷⁷⁾ KAB 10.246, f. 4 v°.

⁽⁷⁸⁾ SG 3903, f. 150.

⁽⁷⁹⁾ SG 1520/2, f. 23.

⁽⁸⁰⁾ SG 3784, f. 54 v°.

⁽⁸¹⁾ PV1, 12.

⁽⁸²⁾ Debrabandere, 2003, p. 1281.

⁽⁸³⁾ Kempeneers, Waanrode, 1998, p. 92.

⁽⁸⁴⁾ KAB 8619, nr. 1 en 2.

⁽⁸⁵⁾ K. Parkabdij, nr. 38.

⁽⁸⁶⁾ SG 819, f. 24 en 93 v°.

⁽⁸⁷⁾ KAB 3770, f. 2.

Op de kaart van Meyers in 1828 vinden we *De Kweiling*. Dit veld ligt tussen de Geldenakenstraat en de Gete, op grondgebied Gussenhoven en Overhespen (zie kaart 6). Misschien duidt Kweling op land, gelegen naast eertijds slechte weiden aan de Gete, met -ing/-ink afgeleid van Mnl. *quilen* "kwijlen, zeveren" (Mnl. Wdb.). Op deze plaats moeten nog heden talrijke vloedgrachten het gebied ontwateren.

In Melkwezer :

Dullen Wauter. In 1733 bezat Jan Brugghen zes roeden op de Hazenberg, genoemd *den dullen wauter*, waar de Melkweg doorheen liep⁽⁸⁸⁾. Waarschijnlijk genoemd naar een persoon : dul = dol "dwaas".

Eggerling. In 1702 was Everaet van Engel de bezitter van een huis en hof, een zille groot, met hiernaast een halve bunder *erfue gelegen inden eggelinck*⁽⁸⁹⁾. In 1733 lag *den Engerlinck* of *eggerlinck* aan de straat van Wezer naar Tienen⁽⁹⁰⁾. Dit toponiem is een afleiding op -ink van *egger* "stuk land met een uitspringende hoek"⁽⁹¹⁾, dat ik nog niet precies heb kunnen lokaliseren. Volgens Hendrickx is Engerling een stuk land, maar ook de naam voor het Kasteel of Hof van Wezer⁽⁹²⁾.

Malant : 1330 *malant*⁽⁹³⁾, 26 juli 1349 *versus locum dictum malent*⁽⁹⁴⁾, 20 mei 1387 *in loco dicto malant*⁽⁹⁵⁾, 1417 *apud wesere ... dmailand*⁽⁹⁶⁾, 1631 *straete gaende wten maelant naer nederlintere*⁽⁹⁷⁾, enz. tot heden. De Malant is

⁽⁸⁸⁾ SG 3885.

⁽⁸⁹⁾ SG 3882.

⁽⁹⁰⁾ SG 3885.

⁽⁹¹⁾ Lindemans, in : Hand. 1928, p. 149 en 154.

⁽⁹²⁾ Hendrickx, 1932, p. 103-104 met foto.

⁽⁹³⁾ KAB 14.649, f. 71.

⁽⁹⁴⁾ KAB 967, 91.

⁽⁹⁵⁾ KAB 968, 176.

⁽⁹⁶⁾ KAB 970, 280.

⁽⁹⁷⁾ SG 3889, f. 72 v°.

het groot veld tussen Wezer en Helen-Bos. Meer bepaald is de Grote Malant het veld ten noorden van de Dorpsweg (nu Galerijstraat), en de Kleine Malant het veld ten zuiden hiervan (zie kaart 14). Oude vormen: 1546 *aen die grooten malant*, en in het Frans *le grand malant*⁽⁹⁸⁾, 1820 *Grooten Maijland*⁽⁹⁹⁾, 1845 *de Grooten Meyland*⁽¹⁰⁰⁾, tegenover 25 mei 1500 *den wech ... te cleynen marlande toe*⁽¹⁰¹⁾, 1546 *den cleynen malant*⁽¹⁰²⁾, 1845 *Kleyn Meyland*⁽¹⁰³⁾. Het is verleidelijk om in Malant een afleiding te zien van het bekende *maal* uit **mapla* “volksvergadering”. Een niet geattesteerd **malelant* is dan al in 1330 verkort tot *malant*, door het samenvallen van de dubbele l, wat fonetisch mogelijk is. De plaats van de volksvergadering kunnen we situeren aan het begin van de driesprong, op de plaats van de Kapel van De Hertoghe (kaart 13 en 14).

Koning. In 1666 hoorden drie zillen, *geheeten den Coninck*, toe aan de erfgenamen van Jan Bries⁽¹⁰⁴⁾. In 1733 waren de *dry zillen erve geheeten den Coninck* eigendom van Geert Brugghen⁽¹⁰⁵⁾. De ligging is onbekend. Ik verneem enkel dat door *den Coninck* in 1777 een Melkweg liep⁽¹⁰⁶⁾.

Stautenborg. In 1690 bezaten de Scholieren een halve zille lands in Bos bij Leeuw, *ontrent St Rochus bij Stautenborgh*⁽¹⁰⁷⁾ en in 1735 lagen drie zillen lands *tot stautenborch in de melgercuyte*⁽¹⁰⁸⁾. Het toponiem is te situeren

⁽⁹⁸⁾ KAB 10.246, f. 25 en 66.

⁽⁹⁹⁾ ABu 1820.

⁽¹⁰⁰⁾ ABu 1845, detailplan 2.

⁽¹⁰¹⁾ KAB 10.933, 527.

⁽¹⁰²⁾ KAB 10.246, f. 25.

⁽¹⁰³⁾ ABu 1845, detailplan 2.

⁽¹⁰⁴⁾ PV2, 15.

⁽¹⁰⁵⁾ SG 3885.

⁽¹⁰⁶⁾ PV2, 44.

⁽¹⁰⁷⁾ KAB 14.654, f. 6.

⁽¹⁰⁸⁾ KAB 3505, nr. 8.

aan de grens tussen Bos en Melkwezer, op het uiteinde van de Linterseweg. Stautenborg is een persoonsnaam met stout “moedig, dapper” + borg “burg, versterking”⁽¹⁰⁹⁾.

⁽¹⁰⁹⁾ Debrabandere, 2003, s.v.

8. Kerkelijke gebouwen

8.1. OUDE EN NIEUWE KERKEN

8.1.1. *Een kerk voor Sint-Lambrecht*

Gussenhoven bezat al een kerk in 1139. In dit jaar staat het dorp vermeld tussen de kerken van de dekenij Leeuw, opgesomd in het cartularium van Sint-Trudo⁽¹⁾. Sint-Lambrecht is de patroon van de kerk, met feestdag op 17 september. Wegens zijn naam is hij de schutspatroon van de lammen. Soms wordt Sint-Lambrecht afgebeeld met een lamp, ook een verwijzing naar zijn naam, omdat op zijn feestdag de lampen opnieuw worden aangestoken⁽²⁾.

Fig. 17. – De plaats waar de kerk van Gussenhoven heeft gestaan.
Juni 2003.

⁽¹⁾ Cartularium Sint-Trudo, f. 43 en 137.

⁽²⁾ Sanctus, p. 295-296.

Het begevingsrecht voor de kerk van Gussenhoven hoorde toe aan de abdij van Sint-Laurens in Luik, net als voor de kerken van Melkwezer en Neerhespen (de “drie verenigde kerken”). Na de godsdiensttroebelen was er slechts één pastoor voor de drie kerken. In 1768 liet de abdij een nieuwe kerk bouwen, wat de abt als volkomen nutteloos beschouwde. In 1825 brandde een deel van de kerk af tijdens een brand die enkele particuliere woningen in de as legde.

De oude kerk bezat in 1559 een stenen tabernakel met een vergulde monstrans en in 1654 was het hoofdaltaar nog getooid met een retabel die het Lijden van Christus voorstelde⁽³⁾. De nieuwe kerk stelde niet veel voor. Naast een koor met één travee bestond de Sint-Lambertuskerk uit een beuk met drie traveeën. In de voorgevel stond een vierkante toren boven een portaal met als opschrift: SIT NOMEN / DOMINI / BENEDICTUM, “de naam van de Heer zij gezegend”. Deze spreuk, nu gedeeltelijk overwasen door zelfklimmende wilde wingerd, bleef bewaard na de afbraak van de kerk in 1992. Te midden van de fundamenteën van de kerkmuren staat een treurwilg.

De kerk, met nummer B 426bis, had een oppervlakte van 2 a en was omgeven door het kerkhof B 426ter met een oppervlakte van 24 a 30 ca (zie kaart 7). Het was eertijds een parochiekerk, waarvan de oudste gegevens opklimmen tot 1550. Rector van de parochiekerk, in het Latijn *rector ecclesie parochialis de ghosenhoven*, was toen Herman Stenberghe. Tijdens zijn afwezigheid werd hij vervangen door priester Peter de Langhe⁽⁴⁾. In het Nederlands heet het gebouw gewoon de kerk van Gussenhoven, zoals in 1656 *Kercke van Guessenhove*⁽⁵⁾ of 1828 *Kerk van Gussenhoven*⁽⁶⁾.

⁽³⁾ Wauters, 1887, p. 109.

⁽⁴⁾ KAB 3049.

⁽⁵⁾ K. Park, 38.

⁽⁶⁾ K. Meyers.

Pastoor Joannes Dionantus of Jan van Dionant werd in de nacht van 25 op 26 februari 1619, samen met zijn zuster, in zijn huis vermoord. De moordenaars staken daarop het huis, met de lijken erin, in brand ⁽⁷⁾. In 1759 werd Gushenhoven geplaagd door muizen. Daarom organiseerde pastoor Martinus Warin een plechtige bedevaart naar Sint-Geertruid in het naburige Landen. Deze heilige werd aangeroepen tegen mollen, muizen en ratten ⁽⁸⁾.

8.1.2. Een kerk voor Sint-Peter

De Sint-Peterskerk bestond al in 1139, vermits ze voorkomt in de opsomming van de kerken van de dekenij van Leeuw. Deze parochiekerk heet dikwijls gewoon de kerk van Orsmaal. Meermaals wordt de kerk verduidelijkt met de naam van patroonheilige Sint-Peter, met feestdag op 29 juni. Deze heette aanvankelijk Simeon of Simon, maar werd door Jezus *Petrus* of “rots” genoemd ⁽⁹⁾. Enkele voorbeelden : 13 maart 1271 *ecclesiam de orsemale* ⁽¹⁰⁾, 1340 *sinte peter van orsmale* ⁽¹¹⁾, 1457-1460 *ecclesie beati petri jn orsmale* en *die kercke van orsmale* ⁽¹²⁾, 1550 *ecclesie parochialis diui petri ville de orssmael* ⁽¹³⁾, 27 april 1565 ... *der parochien kercken van Sincte peeters kercke torsmaele* ⁽¹⁴⁾, 1705 *die kercke van st peeters tot orsmael* ⁽¹⁵⁾, enz.

De tiendheffers waren verplicht om de kerk te onderhouden, maar deden dit met weinig zorg en overtuiging. Na een klacht van de inwoners kwam er op 15 augustus

⁽⁷⁾ Past. f. 9; Frenay, 1892, p. 31.

⁽⁸⁾ Kempeneers, Landen, 2000, p. 66.

⁽⁹⁾ Sanctus, p. 247.

⁽¹⁰⁾ KAB 10.110, nr. 92.

⁽¹¹⁾ LM f. 21c.

⁽¹²⁾ SG 1520, f. 2 v° en 43 v°.

⁽¹³⁾ KAB 3766.

⁽¹⁴⁾ KAB 38.487/15.

⁽¹⁵⁾ SG 1528/2, p. 5.

1499 een overeenkomst tot stand. Het klooster van Rameien zou instaan voor de drie vierden en de commanderij van Chantrijn voor het overige kwart⁽¹⁶⁾. Een halve eeuw later laaide de twist opnieuw op. Rameien kwam zijn verplichtingen na en herstelde de beuk, maar Chantrijn liet op zich wachten voor de betaling van zijn deel. Henrick Andries en Jan Vriesen, als fabriekmeesters, en Daniel de Lange en Joos Fastrarts, als *goede mannen vanden dorpe van osmale*, bekwamen op 28 november 1555 dat Chantrijn ten voordele van het klooster van Rameien een jaarlijkse rente van 6 rijns gulden zou betalen, als aflossing op de voorschotten die het klooster had betaald⁽¹⁷⁾

Fig. 18. – De Sint-Peterskerk van Orsmaal op 23 maart 2003.

In 1606 vloog het dak door een storm weg en in 1635 werd de kerk door de Frans-Hollandse troepen in brand

⁽¹⁶⁾Wauters, 1887, p. 107.

⁽¹⁷⁾KAB 10.133, nr. 838.

gestoken. Honderd jaar later, in 1735, brandde de toren nogmaals af. In 1759 was het hoofdaltaar nog niet gewijd. Toen begon men zich af te vragen of het niet beter was om een nieuwe kerk te bouwen. Dit gebeurde ten slotte in 1765. Het kostte Rameien 8000 gulden.

De kerk is met bakstenen opgebouwd, behalve enkele details zoals hoekkettingen en vensteromlijstingen die bestaan uit witte steen. Het geheel omvat een 37 meter hoge toren in de voorgevel, een beuk met drie traveeën, een smaller koor met twee traveeën en een sacristie. De kerk op B 186 heeft een oppervlakte van 3 a 60 ca, met eromheen een kerkhof op B 185, met een oppervlakte van 24 a 40 ca (zie kaart 8).

8.1.3. *De kerk van Melkwezer*

Volgens een overlevering had Wezer zijn oude kerk te danken aan een heer of rijke burger, Peylenpeerdt genaamd, die “tot boetpleging eener euveldaad de bedevaart naar Rome ondernam”. Daar legde de paus hem op in Wezer een kapel te bouwen en te begiftigen. Hij volbracht die last en stichtte daarbij in de kapel het beneficie van de H. Pancratius⁽¹⁸⁾. De naam Peylenpeerdt is bij Frenay verkeerd geschreven. De familienaam Pylicpeert was bekend in Wezer, Helen en Zoutleeuw. Ik ontmoet circa 1470 een Vrancke Pilecpert⁽¹⁹⁾, in 1498 genoemd Vranck Pilicpeert Arnts sone⁽²⁰⁾. In het eijnsboek van het Klooster van Rameien heet een nazaat in 1546 Vrancke Pylicpeert en in Franse vertaling Francque Pilicpeert⁽²¹⁾, die wel dezelfde is als Meester Vranck Pylicpeert vermeld

⁽¹⁸⁾ Frenay, 1892, p. 7-8.

⁽¹⁹⁾ R 44.687.

⁽²⁰⁾ R 44.705, f. 42.

⁽²¹⁾ KAB 10.246, f. 6 v° en 41 v°.

in 1569⁽²²⁾. Meester Aert Pylicpeert trouwde met Elisabeth, dochter van Peter van den Kerckhove, en kwam aldus, op 6 november 1537, in het bezit van het Goed van Nuwenhuyse⁽²³⁾.

Het gebouw was gewoon bekend als de kerk van Wezer : 1546 *die kerke van wesere*⁽²⁴⁾, 1574 *onser lieuer vrouwen altaer ... inder kercken van wesere*⁽²⁵⁾. In 1600 was het een dochterkerk van Gussenhoven, of in het Latijn : *Wesere filia de Geusenhoue*⁽²⁶⁾. Patroonheilige was de H. Pancraas of Pancratius, één van de ijsheiligen, met feestdag op 12 mei. In Melkwezer wordt Pancraas voorgesteld als een tijdgenoot van keizer Karel, met een vogel op de linkerhand en een degen in de rechter. Volgens Hendrickx werd Pancraas in Melkwezer vooral aanbeden voor haarziekten en het gehuil van kinderen. Daarom was de heilige in de volkstaal bekend als *Huilmuil*, een typische benaming voor een huilend kind⁽²⁷⁾.

Het schijnt dat het pastoraat in Wezer erfelijk was. Dit gebeurde door begiftiging van het persoonschap. De erfelijkheid van het parochiaal beneficie kan men opmaken uit het testament van 7 december 1562. In tegenwoordigheid *myns openbaers erffpersoens* (erfelijke pastoor) en *twee eerlycke ende discrete personen*, namelijk Johannes Gheerberghen en Wouter Speelmans, dicteerde Katherynen der Haen haar uiterste wil. Zo liet ze voor haar jaargetijde aan de persoonschap van Wezer vijf stuivers, en voor haar licht aan de fabriek van Wezer 2,5 stuivers, en aan de koster 1 stuiver. Parochiepastoor Frans van Landen schreef

⁽²²⁾ KAB 14.652, p. 129.

⁽²³⁾ Wauters, 1887, p. 123.

⁽²⁴⁾ KAB 10.246, f. 5 v°.

⁽²⁵⁾ SG 6124, f. 38.

⁽²⁶⁾ Vis. Z1.

⁽²⁷⁾ Hendrickx, 1932, p. 122 met foto op p. 119.

er als bevoorrechte getuige zijn naam in het Latijn onder als volgt : *Et ego dominus franciscus de Landen curatus parochialis ville de wesere hec fieri vidi et audiui et proprio meo signo consueto signavi.* (En ik, heer Frans van Landen, parochiepastoor van het dorp van Wezer, heb dit zien en horen gebeuren, en heb met mijn eigen gewone handtekening getekend.) Van dit testament schreef notaris Adriaen Stroycoerff een gelijkluidende kopie op 22 mei 1570, thans in het bezit van dr. Hans Jacobs te Tienen ⁽²⁸⁾.

In 1600 was Mathias de Mera of Van der Meren pastoor in Wezer ⁽²⁹⁾. Niet lang daarna was de kerk verlaten. Zo trok in 1606 Adriaen Vreven met zijn gezin de kerk in om er te wonen ⁽³⁰⁾. Wezer had herhaalde malen te lijden onder de oorlogsomstandigheden, onder meer in 1705.

De oude kerk had het uitzicht van een tamelijk grote kapel, bestaande uit een koorgedeelte met één travee en een halfronde apsis, verder een enkele beuk, een grote huiskapel in de linker kruisbeuk en een sacristie in een kleinere rechter kruisbeuk. Het grondplan van de kerk is getekend in de rechter benedenhoek van de plattegrond van C.J. Everaert ⁽³¹⁾.

De oude kerk werd op 31 mei 1867 afgebroken en vervangen door een nieuwe, volgens de plannen van Louis Van Arenbergh. De eerste steen werd gelegd op 1 juni, de dag na de afbraak. De pastoor nam de nieuwe kerk in gebruik op 1 maart 1869. Twee jaar lang had hij de mis opgedragen in de schuur van de pastorie die tijdelijk als kapel was ingericht. Volgens Hendrickx vond men bij het afbreken van de oude kerk in de grond een witte stenen vloer en mu-

⁽²⁸⁾ Frenay, 1892, p. 9-10; Jacobs 3.

⁽²⁹⁾ Vis. Z1; Frenay, 1892, p. 10.

⁽³⁰⁾ Wauters, 1887, p. 122; Frenay, 1892, p. 11.

⁽³¹⁾ KPH 2345.

ren, overblijfselen van de eerste kapel. Men liet deze stenen in de grond ⁽³²⁾.

De nieuwe kerk, hoofdzakelijk uit baksteen opgetrokken, oogt zeer fraai. Ze bestaat uit een koorgedeelte, een beuk met 4 traveeën, en een toren. De zijaltaren zijn toegewijd aan de H. Maagd en Sint-Elooi. De kerk op A 243 heeft een oppervlakte van 1 a 80 ca, met errond een kerkhof op A 242, groot 14 a 20 ca. In 1735 stond *opt kerckhoff alhier* het huis van Francis Driesmans, grenzend aan de straat en het kerkhof, overeenkomend met A 244 ⁽³³⁾. Zie kaart 15.

8.2. DE BROEDERSCHAP VAN SINT-HUIBRECHT

Orsmaal kende verscheidene broederschappen, door pastoor Lamal in 1900 opgesomd, zoals de Broederschap van het Allerheiligste Sacrament des Altaars, door Thomas aartsbisschop van Mechelen ingesteld op 11 mei 1731 ⁽³⁴⁾, of de Broederschap van de H. Rozenkrans, door pastoor Ludovicus Lenaerts ingesteld op 26 mei 1895, die in 1900 500 leden telde ⁽³⁵⁾. De voornaamste was echter de Broederschap van Sint-Huibrecht, ingesteld in de kerk van Orsmaal in 1641 door pastoor Jan Villeers ⁽³⁶⁾. Deze kwam in Orsmaal op 19 juli 1632 en overleed in 1665 ⁽³⁷⁾.

Sint-Huibrecht, of met zijn Latijnse vorm Sint-Hubertus, werd omstreeks 655 geboren als zoon van Bertrand van Aquitanië en overleed in Tervuren op 30 mei 727. Hij

⁽³²⁾ Hendrickx, 1932, p. 118.

⁽³³⁾ KAB 3505, nr. 27.

⁽³⁴⁾ KAB 30.948; Frenay, 1892, p. 43.

⁽³⁵⁾ Lamal, 1900, p. 2.

⁽³⁶⁾ KAB 30.948.

⁽³⁷⁾ Past. f. 35.

Fig. 19. — De fraaie kerk van Molkwezer op 23 maart 2003.

is de patroon van de jagers en werd aanbeden tegen honds-dolheid. Zijn feestdag valt op 3 november⁽³⁸⁾. Op deze dag worden de zogenaamde Sint-Huibrechtsbroodjes gebakken en op een nuchtere maag gegeten. Ook huisdieren krijgen een stukje van het brood. Andere rituelen zijn verdwenen, zoals het inbranden met de Huibrechtssleutel en het inleggen van een stukje draad van de stola in een sneetje op het voorhoofd. Uitgebreider over de verering van Sint-Huibrecht in Orsmaal schreef notaris Luc Van Eeckhoudt⁽³⁹⁾.

8.3. SPREKENDE GRAFSTENEN

Tegen de kerkhofmuur van Orsmaal staan 8 grafstenen, die al in 1900 door pastoor Lamal werden aangehaald⁽⁴⁰⁾.

Lenaerts. Een grafsteen vermeldt het afsterven van Ludovicus Lenaerts in 1897. Deze pastoor werd geboren in Neerlinter op 26 september 1823.

Dewolffs. Maria Anna Dewolffs was de dochter van Josephus Dewolffs, heer van Ten Steen, en van mevrouw Joanna Petronilla Paridaens. Ze overleed op 23 mei 1769, 48 jaar oud. De vlakke grafsteen is beschadigd.

Bosmans. Pastoor Franciscus Bosmans was 37 jaar pastoor in Orsmaal. Hij overleed op 14 april 1774.

Meys. Aert Meys woonde in het Stenen Huis dat enige tijd dienst heeft gedaan als pastorie (zie aldaar). Op een kruisvormige grafsteen zien we een gestileerde afbeelding van de gekruisigde Christus. Hier omheen staat de tekst in een soms afwijkende spelling. De tekst luidt als volgt : *Hier leedt beghraeven aert meis die stoerf int iaer 1631 den*

⁽³⁸⁾ Sanctus, p. 103; Ter Laan, 1949, p. 154 en 353.

⁽³⁹⁾ Van Eeckhoudt, in : Oost-Brabant, 2002, p. 83-103.

⁽⁴⁰⁾ Lamal, 1901, p. 42-44.

27 october ende mabelia mves seyn huysvrou[uw] die sto[erf]
int iaer 1632 den 31 desember. Bidt voor die siellen.

Valentin. Op de grootste grafsteen staat het overlijdensbericht van pastoor Valentin en zijn moeder. De steen is gebarsten en op enkele plaatsen onleesbaar. Wauters vermeldt de tekst onvolledig en met enkele fouten⁽⁴¹⁾. Roumieux maakte er een tekening van, met onjuiste weergave van de tekst⁽⁴²⁾. Met veel moeite heb ik de ontbrekende gegevens kunnen aanvullen. In een banderol onder het wapenschild lezen we: *Virtus ad sidera ducit* of De deugd leidt naar de sterren, een verwijzing naar de twee sterren in het schild. In een tweede, maar half zichtbare banderol staat de datum 1693. Hieronder vinden we in een groot vierkant de eigenlijke tekst in hoofdletters (V is soms te lezen als U). In kleine letters zijn later wat gegevens bijgeschreven. Ik noteer: *Hic iacet virtvosa matrona Margareta de Dion vidva [42 annos obiit 25 7bris 1680] cum filio svo R(everen)do D(omi)no Stephano Valentin, pastore hvivs ecclesiae vigilant qui hoc sac[e]llvm decoravit templum reparari ivssit qui [64 obiit]. Requiescant in pace.* Valentin stierf in 1712⁽⁴³⁾.

8.4. EEN HUIS VOOR DE PASTOOR

8.4.1. *Het Stenen Huis*

Gussenhoven heeft nooit een pastorie gehad. Pastoor Henricus Vroninx woonde van 1634 tot 1637 in het oud pastoreel huis in Neerhespen. In 1637 kocht de pastoor het Stenen Huis van de erfgenamen van Aerdt Meys in Gus-

⁽⁴¹⁾ Wauters, 1887, p. 108.

⁽⁴²⁾ Roumieux, Ripova, 1998, p. 114.

⁽⁴³⁾ Past. f. 35.

Fig. 20. – Grafsteen van pastoor Stefaan Valentin en zijn moeder.

senhoven en ging zich daar vestigen ⁽⁴⁴⁾. Aerdt was in 1631 overleden en zijn vrouw in 1632 (zie Graftschriften onder 8.3). Het Stenen huis stond op B 445d, maar tot het erf hoorden ook de panden B 444 en B 446, op de hoek van de Helenbosstraat en de Ezelsbaan (zie kaart 7).

In 1607 bezat Frans Jacobs een halve bunder lands (namelijk A 397), gelegen *teghen ouer het steenen huys* ⁽⁴⁵⁾. In 1620 stichtte Arnold van Batsheer een jaargetijde en belastte hiervoor zijn Stenen Huis met een rente van twee halsters koren, in het Latijn *supra domo lapidea in Guesenhouden* ⁽⁴⁶⁾. De erfgenamen van Aerdt Meys lieten na om een rente van 6 guldens 11 stuivers 's jaars te betalen. Daarom liet Leonaert Meys in 1636 het huis *becommeren*. Het heette toen *huys ende hoff geleghen onder Guessenhouen geheten het steenen huijs* ⁽⁴⁷⁾. Wegens deze *faute van betaelinghe* verkochten de erfgenamen in 1637 het Stenen Huis aan pastoor Vroninx. Ook deze had het moeilijk met de betaling van renten die op het huis stonden. Zo liet Hendrick Naeghels, op 20 november 1640, *beclaeghen een huys ende hoff ... geheeten het steynen huys toebehoerende heer hendrick vronix pastor tot guesenhoeuen* ⁽⁴⁸⁾. Toch bleef Vroninx het huis bewonen tot in 1669.

De pastoor was allesbehalve gelukkig met zijn *roofnest*, dat naast een gevaarlijke weg lag, in een tijd dat de Sint-Truidensesteenweg nog niet was aangelegd. In 1666 lezen we in een visitatie over zijn klachten als volgt: *Dese Pastorye en heeft geen huys haer toebehoorende noch bequame plaetse om een op te stellen, soo dat den tegenwoordigen pastoor gedwongen is geweest sigh een huys te besorgen, het welck van te*

⁽⁴⁴⁾ Frenay, 1892, p. 33-34.

⁽⁴⁵⁾ SG 1520/2, f. 38.

⁽⁴⁶⁾ pVI, 12.

⁽⁴⁷⁾ SG 1524/3, f. 3-4.

⁽⁴⁸⁾ SG 1524/3, f. 16.

voren genoemp wirde een roofnest ter oorsaecken dattet gelegen is op de heerbane komende van brussel op st truyden naer maestricht, onder de parochie van goessenhoven. Door deze ligging moest de pastoor *grooten aenstoedt lyden soo van soldaten als andere passanten*, wat hem heel wat schade berokkende⁽⁴⁹⁾. Intussen had Vronincx zijn neef Henricus Henotte voor priester laten studeren. Deze werd rector van de kapel en de kosterij van Booienhoven. Vronincx kon zijn neef in 1669 overtuigen om dit rectoraat te vermangelen met het pastoorschap van de drie verenigde kerken, op voorwaarde dat Henotte hem een derde van de inkomsten afstond⁽⁵⁰⁾. Aldus kwam pastoor Henotte in het Stenen Huis terecht. Hij overleed op 27 september 1693⁽⁵¹⁾.

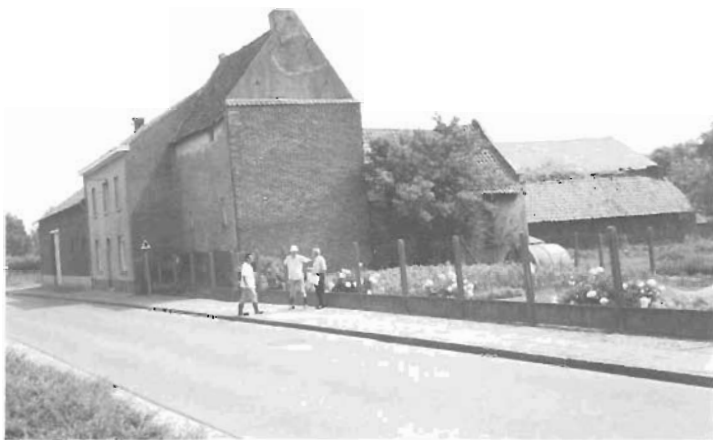

Fig. 21. – Het Stenen Huis in juni 2003. Op de foto : P. Kempeneers (met kaart) naast apotheker A. Respen.

⁽⁴⁹⁾ PV1, 14.

⁽⁵⁰⁾ Frenay, 1892, p. 37.

⁽⁵¹⁾ Past. f. 9.

Intussen betaalden Arnold Henotte, een broer van de pastoor, en zijn huisvrouw Clementia vander Borch, de renten die op het Stenen Huis stonden. Zo betaalde hij op 16 februari 1681 een rente van 9 guldens 10 stuivers, *bepandt op sekere steen huis*, gelegen in Gussenhoven⁽⁵²⁾. In 1692 verloor Arnold Henotte zijn vrouw. Ze liet hem 4 minderjarige kinderen achter. Hij hertrouwde met Gertrudis Balin. In 1704 verkocht Arnold het Stenen Huis aan Hans Joris De Wolffs.

Vermits er in Gussenhoven geen pastorie was, maakte pastoor Cornelius Ignatius Dinghmans zijn beklag bij de Raad van Brabant. Op 11 december 1736 besliste de Raad dat de commanderij van Chantrijn aan de pastoor een nieuwe woonst moest bezorgen. In afwachting zou de abdijs van Sint-Laurens hem een rente van 63 gulden betalen. Maar vermits Gussenhoven nog met Neeshespen verbonden bleef, kwam er toch geen pastoreel huis in Gussenhoven⁽⁵³⁾.

8.4.2. *De pastorie in Orsmaal*

Rond 1600 zat Orsmaal zonder pastoor. De abdijs van Heilisseme was bereid om een monnik als priester te sturen. Het werd Erardus Moffrant of Montferrant die al in 1603 als pastoor in Orsmaal fungeerde⁽⁵⁴⁾. Moffrant had geen pastorie, maar bouwde er zelf één, met toestemming van zijn prelaat. Het visitatieverslag van 1624 noteert hierover in het Latijn: *non est domus pastoralis, edificavit quidem presens pastor domum cum licentia sui prelati*⁽⁵⁵⁾. Deze

⁽⁵²⁾ SG 3907, f. 31-32.

⁽⁵³⁾ Wauters, 1887, p. 108-109.

⁽⁵⁴⁾ Past. f. 35; PV2, 25; Wauters, 1887, p. 107.

⁽⁵⁵⁾ Vis. Z1.

pastorie brandde in 1635 af, maar werd door de nieuwe pastoor Jan Villeers weer opgebouwd.

In 1683 kwam het tot een proces tussen enerzijds pastoor Stephanus Valentin en de kasteelheer Ferdinand Beeckman, en anderzijds de gemeentenaren. Valentin eiste een nieuw pastoreel huis, ofwel de terugbetaling van de *cooppenninghen van het huijs ... mette reparatien daer aen sedert gedaen*, tot profijt van de Tafel van het dorp. De pastoor kreeg gelijk. Bij vonnis van 10 juli 1683 zou het huis, door Jan Villeers opgebouwd, *ten eeuwighen daeghe* blijven dienen als woonplaats van de heer pastoor en zijn opvolgers⁽⁵⁶⁾.

Op 15 november 1732 bleven enige arme passanten slapen in de schuur. Door onvoorzichtigheid ontstond een brand die de pastorie in de as legde. Pastoor Petrus de Bruyn diende een klacht in bij de aartsbisschop en de Raad van Brabant. De Raad besliste dat de tiendheffers de pastorie dienden te herstellen, wat in 1734 met zorg gebeurde⁽⁵⁷⁾. In 1783 betaalde Rameien 2/3 en Chantrijn 1/3 voor de reparatie van de pastorie, een nieuwe keuken en een stal. In de 19de eeuw liet pastoor Ludovicus Lenaerts nog herstellingen uitvoeren. De pastorie van Orsmaal stond op B 195 en was 8 a 20 ca groot. De pastorietuin op B 194 had een oppervlakte van 34 a 30 ca (zie kaart 8).

In 1897 werd pastoor Emiel Franciscus Marie Lamal tot pastoor benoemd. In zijn verslag van 1900 noteerde hij dat de pastorie in ellendige staat verkeerde. Op 12 mei 1905 gaf de bestendige deputatie de toelating voor een tussenkomst van de provincie, voor het bouwen van een nieuwe pastorie⁽⁵⁸⁾.

⁽⁵⁶⁾ SG 3907, f. 74-75.

⁽⁵⁷⁾ Lamal, 1901, p. 46.

⁽⁵⁸⁾ Gemeentearchief Orsmaal, reg. 3.

8.4.3. Een pastorie in Melkwezer

Melkwezer had een eigen pastorie, gelegen achter de kerk. In 1598 waren echter noodzakelijke en grote herstellingen nodig. Zo lezen we in het Latijn: *domus pastoralis necessaria et magna eget reparatione*⁽⁵⁹⁾. De toestand was zo erg dat het pastoreel huis in 1600 helemaal was ingestort: *domus pastoralis multum collabitur*⁽⁶⁰⁾. Melkwezer hoorde tot de 3 verenigde kerken. De enige pastoor verbleef in Neerhespen. Deze toestand duurde tot op het einde van de 18de eeuw. De gemeentenaren dienden een klacht in tegen de abdijen van Sint-Laurens en Rameien, en de commanderij van Chantrijn. Op 21 november 1788 besliste de Raad van Brabant, op advies van de aartsbisschop van Mechelen, dat de gemeente recht had op een pastorie. Bovendien kreeg de bedienaar een vergoeding van 500 gulden. De tiendheffers poogden de bouw uit te stellen, maar de Raad stelde dat de pastorie er moest staan voor 1 september 1791⁽⁶¹⁾. De nieuwe Pastorie op A 241 was 3 a 90 ca groot (zie kaart 15). Ook deze pastorie werd bouwvallig. De pastoor verhuisde in 1895 naar het huidige 's-Hertogenhof.

8.5. ZORG VOOR DE ARMEN

Armentafel. Volgens pastoor Lamal werd de Tafel van de Heilige Geest in Orsmaal gesticht door Jan van Hokssem (1278-1348)⁽⁶²⁾

⁽⁵⁹⁾ Vis. Z2.

⁽⁶⁰⁾ Vis. Z1.

⁽⁶¹⁾ Wauters, 1887, p. 125.

⁽⁶²⁾ Lamal, 1901, p. 46.

Fig. 22. – De Tafelhof van Henricus Henot langs de Geteweg
in juni 2003.

In het Latijn heet de instelling in 1340 *mensa* ⁽⁶³⁾, in het Nederlands in 1569 *die tafel van orsmael* ⁽⁶⁴⁾. Dikwijls vinden we ook de Armen : 1467 *inter bona pauperum jn orsmale*, of in 1474 in het Nederlands *byde goede der armen van orsmale* ⁽⁶⁵⁾. Ook Wezer had zijn Armentafel. In 1546 bezat *die tafel van wezere* een stuk land (A 162) onder Orsmaal ⁽⁶⁶⁾.

In 1598 bezat *die Tafel van Guessenhouen ... een huys ende hoff*, gelegen bij de kerk aldaar ⁽⁶⁷⁾. Dit erf bestond uit een pachthof, een tuin, een boomgaard en een stuk land (B 427-430), samen 53 a 50 ca groot, grenzend aan de Gete en

⁽⁶³⁾ LM f. 59a v°.

⁽⁶⁴⁾ SG 3903, f. 121 v°.

⁽⁶⁵⁾ SG 1520, f. 12 en 61.

⁽⁶⁶⁾ KAB 10.246, f. 12 en 12 v°.

⁽⁶⁷⁾ SG 3891, f. 9.

de Geteweg nummer 27 (zie kaart 7). In 1787 woonde Henricus Henot in de *Tafelhof*⁽⁶⁸⁾. In 1850 hoorde het pand toe aan de weduwe en kinderen van Henricus Henot⁽⁶⁹⁾.

Gasthuis van Orsmaal : 1469 *juxta hospitalem de orsmale*⁽⁷⁰⁾, circa 1470 *Hospitale ville de orsmale*⁽⁷¹⁾, 1498 *Tgasthuys van orsmale* met 2 bunders beemds, gelegen bij de Molenbeemd aan de Gete⁽⁷²⁾, enz. tot 1723 *het Gasthuys van Orsmael*⁽⁷³⁾. De goederen van het Gasthuis werden toegevoegd aan die van de Armentafel.

Leprozerij. In 1324 bezaten de Scholieren van Zoutleeuw een stuk land, tussen Orsmaal en Dormaal, nabij de plaats waar vroeger een leprozerij was geweest, *juxta locum ubi quondam fuit leprosia*⁽⁷⁴⁾. Het land van de Scholieren komt overeen met B 33 + B 30. De Leprozerij stond derhalve op B 35, dat eigendom was van de Armentafel van Dormaal, naast de Donkersteeg (zie kaart 11). Melaatsen verbleven altijd op een afgelegen plaats, die eigendom was van de Armentafel.

Lazerij : 1569 *by die laserije bij weser*⁽⁷⁵⁾, 1587 *int clyn veldeken aen die lazerye van weser*⁽⁷⁶⁾. De Lazerij in het Klein Veldeken stond op perceel B 254, eigendom van de Armentafel van Melkwezer (zie kaart 16).

⁽⁶⁸⁾ KAB 3050, p. 20.

⁽⁶⁹⁾ Legger Popp.

⁽⁷⁰⁾ SG 1520, f. 18 v°.

⁽⁷¹⁾ R 44.703, f. 47.

⁽⁷²⁾ R 44.705, f. 12 v°.

⁽⁷³⁾ SG 3903, f. 5 v°.

⁽⁷⁴⁾ KAB 14.649, f. 26.

⁽⁷⁵⁾ SG 3903, f. 155.

⁽⁷⁶⁾ Vis. Z2.

8.6. KAPELLEN VOOR O.L. VROUW

Volgens het visitatieverslag van 1725 waren er in Orsmaal 3 kapellen of *tria sacella* ⁽⁷⁷⁾. Lamal noemt er in 1901 vier : 1) een kapel van O.L. Vrouw gebouwd door de familie Lowet, 2) een kapel van O.L. Vrouw van Lourdes op de weg naar Helen, 3) een kapel van O.L. Vrouw van Lourdes in de Dorpstraat, en 4) een kapelleken op de kassei van Tienen naar Sint-Truiden ⁽⁷⁸⁾. De meeste kapellen hebben geen aparte benaming.

O.L. Vrouwakapel 1 : Een eenvoudig kapelletje op een paal met een beeld van O.L. Vrouw staat op de hoek van de Kapelstraat en de Helenbosstraat, aan perceel B 131 (zie kaart 9).

O.L. Vrouwakapel 2 : Deze effen grijs geschilderde kapel staat vlak voor het huis B 145, op de hoek van 3de Regiment-Lansiers- en Paardskerkhofstraat (zie kaart 9).

O.L. Vrouwakapel 3 : Vast aan het huis op B 468, op de hoek van de Sint-Truidensesteenweg en de Overhespenstraat, staat een kapel met als opschrift in de blauwe steen : *Onze Lieve Vrouw van Lourdes* (zie kaart 7).

O.L. Vrouwakapel 4 of Witte Kapel : Deze fraaie kapel staat schuin tegenover het Gemeentehuis, vlak bij het huis op B 174. De kapel zou gebouwd zijn door Jan Lowet.

Tot onderhoud van deze kapel dienden de inkomsten van 97 roeden bos gelegen onder Neerlinter. Met een eventueel overschot moesten missen gelezen worden voor de testateur en zijn broer Franciscus Lowet ⁽⁷⁹⁾. De benaming Witte Kapel verwijst naar de eertijds witte kleur van de muren. Heden zijn de bakstenen blootgemaakt. In de

⁽⁷⁷⁾ Vis. Z8.

⁽⁷⁸⁾ Lamal, 1901, p. 6.

⁽⁷⁹⁾ Lamal, 1901, p. 6.

Fig. 23. – De Witte Kapel met rechts het Gemeentehuis van Linter.
(Foto S. Vandervesse).

volksmond heet ze ook *Smetskapel*. In B 174 woonden in 1796 Henry, François en Jean Lenaerts met hun moeder Marie Catherine Smets⁽⁸⁰⁾. In 1802 komt de moeder voor als de weduwe van Arnold Lenaerts, die echter tekent als M. Cath. Smets⁽⁸¹⁾. Arnold was overleden op 15 april 1783. In dit huis woonde ook de blinde Jean de Rogné, die in 1802 77 jaar oud was.

Kapel het Eikske : 1777 *Chapelle T'eyckxke*⁽⁸²⁾, 1831 *Teyckxke*⁽⁸³⁾, genoemd naar een Eik. Vgl. 1666 *op den galgenberch by d'eycken*⁽⁸⁴⁾. Deze kapel ligt net buiten Orsmaal, namelijk op de grens van Dormaal en Neerlanden, op de Romeinseweg. Reeds in 1567 zou op deze plaats een eik hebben gestaan, waarin een Mariabeeldje hing. In 1713 liet pastoor Von Brachell een kapel bouwen en een eik planten. Het huidige kapelletje dateert van 1878. Volgens Jos Lenaerts nam de moeder van een ziek kind een draad uit het hemdje en ging ermee naar het Eikske om te bidden. Ze hing het draadje vlug aan de tralies van het deurtje en liep dan zo snel mogelijk naar het dorp terug, in de hoop dat de koorts haar niet zou inhalen⁽⁸⁵⁾.

Naast de kapel staat nu een linde. Aanplantingen rond het gebouwtje maken de plaats uniek. Het vormt als het ware een bosje te midden van de akkers⁽⁸⁶⁾.

Kapel van Dehertoghe. Deze kapel, op de hoek van A 119e naast de Bosbaan in Melkwezer (zie kaart 14), staat aangeduid op de plattegrond van Everaert in 1786⁽⁸⁷⁾. Ze werd gebouwd door Laurentius de Hertoghe die overleed

⁽⁸⁰⁾ Bevolking kanton Zoutleeuw, 1796.

⁽⁸¹⁾ Gemeentearchief, reg. 4, f. 171 v°.

⁽⁸²⁾ K. Ferraris.

⁽⁸³⁾ K. Vandermaelen 16.

⁽⁸⁴⁾ pV1, 14.

⁽⁸⁵⁾ Jos Lenaerts, in : Brab. Folklore, 1928, p. 113-114.

⁽⁸⁶⁾ Vandeput, 1996, p. 86-87; Van Eeckhoudt, in : Oost-Brabant, 2003, p. 38-41.

⁽⁸⁷⁾ KPH nr. 2345.

op 9 januari 1759. In 1820 heet ze *la petite chapelle de Mr. Dehertoghe* ⁽⁸⁸⁾. Op de kaart van het NGI 33/1 zuid staat de kapel aan de noordzijde van de Bosbaan.

Fig. 24. – De Kapel van De Hertoghe in Melkwezer
naast de Bosbaan.

Volledigheidshalve vermeld ik de verdwenen **Kapel van Sint-Jan**: 1580 *cappelle St. Jan* ⁽⁸⁹⁾. Deze kapel stond op B 303 naast de Molenweg in Gussenhoven (zie kaart 8). Ze hoorde toe aan Chantrijn en verdween in de 18de eeuw. De grond werd eigendom van de kerkfabriek van Overhespen. Op het plannetje van Roumieux (p. 16) staat de kapel op de verkeerde plaats. In 1668 was perceel B 303 een hof geheten *den omloop oft careelhouden*, gelegen bij het Kasteel van Orsmaal. Op 26 september was er een twist gerezen tussen Silvester van Crest, in naam van de

⁽⁸⁸⁾ ABu 1820.

⁽⁸⁹⁾ Roumieux, 1998, p. 52 en 237.

commandeur van Chantrijn, en de representanten van Maria de Linden⁽⁹⁰⁾.

8.7. MONUMENTEN

H. Michael. Vooraan links van het Parochiecentrum in de Oude Kerkstraat te Gussenhoven, op B 441, staat het beeld van de heilige met volgend opschrift: *Heilige Michael / bescherm ons / 1943*. Onderaan, bijna onleesbaar in de blauwe steen, lezen we: *Gift uit dank van de familie Vanwelkenhuyzen Vanhoebroeck*.

Koning Jezus. In Melkwezer staat op B 173 een beeld van Jezus op een sokkel, op de hoek van de Waterhofstraat en de Dorpstraat. Dit beeld draagt volgende tekst in oude spelling: *Koning-Jezus Heersch in Melckweser. U zij altijd lof en glorie*.

⁽⁹⁰⁾ SG 1525, f. 14.

9. Burgerlijke gebouwen

9.1. NAMEN MET HOF

9.1.1. *Hof en Hoeve*

Hof. In de betekenis van boerderij wordt hof dikwijls verduidelijkt met de naam van de eigenaar in de genitief: 1569 *achter pieter jacops hof*, aan het voetpad van Orsmaal naar Wezer, of *achter meggelincx hof* in Melkwezer⁽¹⁾, 1588 *achter wouter hamers hoff*, onder Orsmaal op het voetpad gaande van het Schuttershuis naar Wezer⁽²⁾, idem als in 1590 *achter wauter hannaerts hoff*⁽³⁾. De naam herinnert aan Wouter Hannaerts die op 23 april 1472 optrad als *richtere* van wege jonker Joes van Coleem in zijn hof bij Orsmaal⁽⁴⁾. Soms wordt de oorspronkelijke naam verminkt, zoals in Coms Hof: 1586 *het Coms hoff*, een blok van 12 roeden, gelegen *vast aen thuys van Orsmael*⁽⁵⁾, maar in 1588 geschreven *het Roms hoff*⁽⁶⁾, en in 1589 *het roems hoff*⁽⁷⁾.

Hofstad: 1492 *een hofstad tot orsmale*⁽⁸⁾, heeft dezelfde betekenis als winning en hoeve "boerderij".

Winning: 1712 *de winninghe cum annexis, waerinne tegenwoordich is woonende peeter lowet*⁽⁹⁾, 1800 *die weduwe Jan de Catte van haer winninge tot orsmaal* (= B 201-205)⁽¹⁰⁾.

⁽¹⁾ SG 3903, f. 47 v° en 67.

⁽²⁾ R 18.689, f. 41.

⁽³⁾ R 18.691, f. 34 v°.

⁽⁴⁾ KAB 1055.

⁽⁵⁾ R 18.687, f. 52 v°.

⁽⁶⁾ R 18.689.

⁽⁷⁾ R 18.690, f. 46 v°.

⁽⁸⁾ SG 1520, f. 37 v°.

⁽⁹⁾ SG 1528, f. 87.

⁽¹⁰⁾ KAB 3770, p. 25.

Pachthof was zeker in gebruik in de 18de eeuw als boerderijnaam : 1733 (de malant) *den wegh gaende naer t'pagthoff*⁽¹¹⁾, in 1786 op de kaart van Everaert : *plaetse alwaer voortyds gestaen heeft een pachthof*⁽¹²⁾. Dit pachthof komt overeen met het **Hof ten Broeke** in Melkwezer. Op 1 april 1467 verhuurde Maagdendaal een bos gelegen *achter den muur vanden houe ten broecke*⁽¹³⁾. Dit hof in de omgeving van Stautenburg verdween in de 18de eeuw.

9.1.2. Grote pachthoven

De meeste boerderijen hebben geen specifieke benaming. Ze zijn enkel bekend met de naam van de eigenaar : in 1887 in het Frans *Ferme Brees*, *Ferme De Becker*⁽¹⁴⁾ en recent in vertaling *Hoeve Beckers (hoeve Luitenant Hal-leux)*⁽¹⁵⁾. Ik noem in Orsmaal-Gussenhoven enkele grote boerderijen.

H. Lowet. De hoeve van Henricus Lowet (1850) langs de Helen-Bosstraat op B 74 (zie kaart 11)⁽¹⁶⁾, gebouwd in 1729, werd daarna bekend als het pachthof van Marcoer. In 1867 woonden op de hoeve : Henricus Marcoer uit Helen-Bos, zoon van Ludovicus Marcoer en van Anna Barbara Lowet, en zijn drie zusters Maria, Joanna en Josephina Marcoer⁽¹⁷⁾. Henricus Marcoer stierf op 4 december 1891, 84 jaar oud. Een maand later, op 5 januari 1892, overleed Joanna Marcoer (79 jaar) en een week later, op 12 januari, haar zuster Anna Maria (82 jaar). Josephina Marcoer overleefde ze allen en stierf op 18 september 1911 op 95-jarige

⁽¹¹⁾ SG 3885.

⁽¹²⁾ KPH nr. 2345.

⁽¹³⁾ KAB 10.931, nr. 486.

⁽¹⁴⁾ Wauters, 1887, p. 97.

⁽¹⁵⁾ K. Linter 1992.

⁽¹⁶⁾ Legger Popp.

⁽¹⁷⁾ Gem. archief 17 en 18.

leeftijd. Volgens pastoor Lamal bevond zich een afzonderlijke bidplaats in het *pachthof der kinderen Marcoer*, waar de E.H. Marcoer, oud pastoor van Pietrebais de H. Mis las. Deze priester, Jan Hendrik Marcoer, werd geboren in Helen-Bos op 29 januari 1820 en overleed bij de Alexianen te Tienen op 28 september 1909⁽¹⁸⁾.

Fig. 25. – De hoeve van Marcoer, nu genoemd Luitenant Halleux.

Recenter was de hoeve bekend als de hoeve Beckers. Op 10 augustus 1914 werd rond deze plaats hevig gevochten. Door Duitsers omsingeld probeerde het 3de Regiment Lansiers, onder leiding van commandant Knapen en luitenant Halleux, stand te houden. De luitenant werd neergeschoten onder het poorthuis. Als eerbewijs voor zijn heldenmoed wordt deze hoeve sindsdien naar hem genoemd.

J.F. Lowet. De hoeve van Joannes Franciscus Lowet (1850) langs de Helen-Bosstraat op B 76, met een vijver in

⁽¹⁸⁾ Gem. archief, Orsmaal, overlijdens.

kruisvorm, was eertijds bekend als de **Vogelaar**. In 1586 was Jan Nagels (en na hem Reynier van Ausseloo) de bezitter van een *huys ende hoeue ... op den vogeler*⁽¹⁹⁾. In 1710 liet Henricus Nijs, pastoor en *intendant momboir* van de Armentafel van Gussenhoven, *sekere erue genoempt den vogelaer* beklagen, omdat de eigenaar, Sieur Franciscus van der Hucht of Heucht, een rente van 15 stuivers 's jaars niet had betaald⁽²⁰⁾. Deze hoeve is verdwenen.

Fig. 26. – Het fraaie pachthof van Brees, Kleine Getestraat 1, op 6 juli 2003.

Beckers : 1796 hoeve van Michel Beckers en Gertrude Gijzen⁽²¹⁾, langs de Kleine Getestraat nr. 10, kadaster-nummer B 5a (zie kaart 12). In 1802 was Michel 70 jaar oud en Gertrude 54. Nu een moderne hoeve.

⁽¹⁹⁾ KAB 14.667, f. 32 v°.

⁽²⁰⁾ SG 1528, f. 49 en 51.

⁽²¹⁾ Bevolking, kanton Zoutleeuw.

Brees : 1796 hoeve van Gerard Brees, 46 jaar in 1802, echtgenoot van Claire de Catte⁽²²⁾. De originele hoeve in de Kleine Getestraat 1, kadasternummer B 13, is thans mooi gerestaureerd (zie kaart 12).

9.1.3. *Hof met voorbepalingen*

Achterste Hof : 1777 *een stuck landt genaemt den achtersten hoff*, gelegen achter het huis van Jacobus Stiers⁽²³⁾. Naam voor een weide tussen de Gete en het pachthof van Stiers in Orsmaal, kadasternummer B 240a (zie kaart 8).

Begijnhof : 1820 (*Rue*) *vers l'endroit dit Beguinage*⁽²⁴⁾, bewaard in de Begijnhofstraat in Melkwezer. Hier was nooit een Begijnhof. De naam is te vergelijken met het Begijnhof in Landen of het Klein Begijnhof te Tienen, benamingen voor een omgeving met een smalle straat die doet denken aan een echt Begijnhof⁽²⁵⁾.

Gulden Hof : 10 maart 1600 ... *hoffs genaempt den gulden hoff gelegen torsmael*, eigendom van Cathelyn Winkelseels en Symon Schotmaekers *haeren wettigen man*⁽²⁶⁾.

Kemphof : 1586 *eenen kemphoff groot omtrint drye viendeels sayens*, in Orsmaal⁽²⁷⁾; ook in Melkwezer : 16 januari 1631 *huys hoff metten boghaert ende kemphoff ... te weser*, eigendom van de weduwe van Davidt Bertens⁽²⁸⁾. Kemp of hennep werd gebruikt voor het maken van netten en het slaan van zware touwsoorten. Van het fijnere lint maakte men pakgaren en hennepinnen⁽²⁹⁾.

⁽²²⁾ Gem. archief 4, f. 17 v°.

⁽²³⁾ SG 3908, f. 369 v°.

⁽²⁴⁾ ABu 1820.

⁽²⁵⁾ Kempeneers, Landen, 2000, p. 146.

⁽²⁶⁾ SG 1520/2, f. 19 v°.

⁽²⁷⁾ R 18.687, f. 52 v°.

⁽²⁸⁾ SG 3889, f. 71 v°.

⁽²⁹⁾ Molemans, Zonhoven, 1982, p. 447-448.

Molenhof: 1587 *den molene hof*⁽³⁰⁾, 1589 *een kemphoff* *geheten den molenhoff*⁽³¹⁾, genoemd naar de Molen van Orsmaal.

Paanhuishof: 7 november 1680 *huijs ende hof gheheeten den panishoff*, gelegen binnen Orsmaal, eigendom van Niclaes Mertens⁽³²⁾. Panis = paanhuis. En 1748 *eenen paenhuys hove*, gehuurd door Laurentius De Hertogh⁽³³⁾. Hof bij het Paanhuis op A 77bis bij het Hof van Wezer.

9.1.4. *Het nieuwe huis van De Hertoghe*

's-Hertogenhof: door Hendrickx in 1932 genoemd *Hof de Hertoghe*⁽³⁴⁾, recent *'s-Hertogenhof* als opschrift van een deel van de woning op A 286b in Melkwezer. Hiertoe hoorde eveneens A 108 (zie kaart 15). Tussen A 108 en het gebouw liep eertijds weg 20, in het verlengde van de Waterhofstraat. De naam 's-Hertogenhof verwijst niet naar de Hertog van Brabant, maar herinnert aan de familie De Hertoghe. Zo woonde er in 1847 landbouwer Theophilus De Hertoghe uit Aarschot. Hij was toen 27 jaar en getrouwd met Paulina De Hertoghe, 26 jaar, uit Grazen. Ze hadden 11 kinderen⁽³⁵⁾. Ankers in de gevel lijken op de datum 1747 (Wauters leest 1791), maar in 1820 begon weg 20 *derrière la ferme neuve de Mr. de hertoghe*⁽³⁶⁾. We moeten derhalve 1797 lezen, wat overeenkomt met de “nieuwe hoeve” van De Hertoghe in 1820. Het hof komt voor op de plattegrond van Everaert in 1786 en was toen eigendom van Ferdinand van der Linden. Bij de volkstelling van

⁽³⁰⁾ R 18.688, f. 45 v°.

⁽³¹⁾ R 18.690, f. 46.

⁽³²⁾ SG 3907, f. 13.

⁽³³⁾ SG 3893.

⁽³⁴⁾ Hendrickx, 1932, p. 111.

⁽³⁵⁾ Gem. Melkwezer, bevolking 1847.

⁽³⁶⁾ ABu 1820

1796 worden echter geen inwoners voor dit huis vermeld, wat de bouwdatum 1797 bevestigt. Het diende in 1895 als pastorie (zie aldaar). Het *wynmagazyn* op A 286c hoorde in 1845 toe aan de stoker Arnold Vandenhove.

Fig. 27. –'s-Hertogenhof in Melkwezer op 1 juni 2003.

9.1.5. *Een Waterhof met valbrug*

Waterhof : 1569 *achter het waterhof*⁽³⁷⁾, 1651 *achter Jan minten waterhof*⁽³⁸⁾, 1820 *étangs de la ferme dite Waterhof*⁽³⁹⁾, enz. tot heden. Tot het Waterhof hoorden nog in 1850 de percelen A 287 tot A 292, en de weide A 295a, met een totale oppervlakte van 9 ha 25 a 60 ca. Het pachthof op A 290 was 5 a 80 ca groot. Hierbij lag de tuin op A 291, groot 58 a, dit alles omgeven door een gracht A 289, in

⁽³⁷⁾ SG 3903, f. 37 v° en 119.

⁽³⁸⁾ KAB 14.652, p. 120.

⁽³⁹⁾ AW 1820.

1850 *Lustwater* genoemd, met een oppervlakte van 22 a 60 ca.

Over de oudste bewoners van dit complex bestaan slechts gissingen, geopperd door Wauters en Bets, die echter overeenkomen met de gegevens die ik zelf vond in andere bronnen. Wauters citeert als oudste bezitter de familie Van Wezer, waaronder Librecht van Wezer en na deze Michiel van Wezer, geciteerd in 1271 en zijn zoon Jan van Wezer in 1304⁽⁴⁰⁾. Hierna vermeldt Wauters een reeks nazaten van de familie Van Wezer, die dan voorkomen onder de naam Van den Kerckhove, gelatiniseerd als *De Atrio*, maar ook als Van den Nuwenhuyze. Wauters veronderstelt dat de familie verdween door de godsdiensttroebelen van de 16de eeuw. Volgens de hertogelijke cijnsboeken blijkt deze veronderstelling onjuist. Het pachthof verdween niet.

Het Waterhof was slechts bereikbaar langs een valbrug. Hiervoor betaalde Peeter vanden Kerchoeue (= Kerckhove) een cijns van 1 obel voor *zynder valbruggen van zyn woeninge tot wezere*⁽⁴¹⁾. Dank zij deze obel kunnen we de opvolgers nog meer dan een eeuw volgen. Circa 1560 werd de obel voor de valbrug betaald door Jan Minten⁽⁴²⁾, daarna door de weduwe van Jan Minten en in 1623 door Bernaert Braes⁽⁴³⁾.

In een document van 20 september 1723 wordt volgens Wauters een grote hoeve vermeld, gebouwd door Maria Catharina Van der Smisse de Bierset, *douairière de Menten*⁽⁴⁴⁾. Menten is dezelfde naam als Minten, die in de hertogelijke cijnsboeken voorkomt als eigenaar van het Wa-

⁽⁴⁰⁾ Wauters, 1887, p. 123.

⁽⁴¹⁾ R 44.706, f. 37 v°.

⁽⁴²⁾ R 44.709, f. 37.

⁽⁴³⁾ SG 3, f. 52.

⁽⁴⁴⁾ Wauters, 1887, p. 124.

Fig. 28. – De schuur als enig restant
van het voormalige Waterhof in 2003.

terhof. Op de kaart van Everaert lezen we dat het Waterhof in 1786 bewoond werd door Carolus Rouchet. De Hertoghe kocht het complex in 1827 of 1828 en verkocht het daarna aan zijn zuster Maria Dehertoghe, echtgenote van Ernest Lowet⁽⁴⁵⁾.

Na haar dood in 1885 kocht Remy Geens van Zoutleeuw het Waterhof voor 40.000 fr. Hij herstelde het volgens Bets *in zijnen vorigen bloeienden staat*⁽⁴⁶⁾. In 1932 werd het Waterhof uitgebaat door Th. Pieraerts-Geens uit Tienen. Toch raakte het sedertdien in verval. In 2004 rest enkel een schuur. De vijver werd toegeworpen in 1951-1952 en een deel van het gebouw ging in 1953 tegen de vlakte⁽⁴⁷⁾.

⁽⁴⁵⁾ Hendrickx, 1932, p. 112.

⁽⁴⁶⁾ Bets, 1887, I, p. 147.

⁽⁴⁷⁾ Toevoegingen in de Atlas der Waterlopen van 1883.

9.1.6. *Het Hof van Wezer*

In mei 1229 schonk Wouter van Zottegem, in het Latijn *Walterus dictus de Sottingheem*, samen met zijn vrouw Mabilia, een allodiaal goed in Wezer en Helen aan de abdij van Oplinter⁽⁴⁸⁾. De abdis van Maagdendaal was de zuster van genoemde Wouter. Een tweede zuster, Alaisa, was non in hetzelfde klooster. Op 2 oktober 1231 bevestigde paus Gregorius IX de nonnen in het bezit van alle goederen, die ze hadden bekomen. In de akte heet het goed in Wezer : *grangiam de wesere, cum censibus et redditibus bladi et capponum et omnibus aliis pertinentiis suis*⁽⁴⁹⁾.

In 1336 verhuurden de nonnen hun goed in Wezer aan Wouter van Hannuit⁽⁵⁰⁾. Intussen was hun goed bekend als het Hof van Wezer, zoals in 1383 *bi de lande ons hoefts van wesere*⁽⁵¹⁾, of in 1456 in het Latijn *retro curiam de wesere*⁽⁵²⁾. Op 1 april 1467 verhuurde de abdij *Thof te Wezere desselfs goidshuys* (namelijk van het Godshuis van Maagdendaal) aan Reyner Weer. Dit Hof lag tussen Walsberg en Leeuw en bestond uit *huysen houen stallen schueren boegarden ende anderen zynen toebehoirten ende met den wynnende lande daer toe behoerende*, samen 28 + 27 bunders⁽⁵³⁾.

Omstreeks 1370 betaalden de monniken van Wezer aan de hertog een jaarlijkse cijns van 12 deniers voor een zekere weg die eertijds liep bij hun muur, of in het Latijn : *monachi de wesere de quadam via eunte quondam prope murum ipsorum*⁽⁵⁴⁾. Honderd jaar later wordt deze cijns betaald

⁽⁴⁸⁾ Tekst bij Bets, 1876, p. 220.

⁽⁴⁹⁾ KAB 10.923, nr. 8; Tekst ook bij Bets, p. 224.

⁽⁵⁰⁾ KAB 10.925, nr. 117.

⁽⁵¹⁾ KAB 10.934bis, f. 12.

⁽⁵²⁾ KAB 14.649, f. 3 v°.

⁽⁵³⁾ KAB 10.931, nr. 486.

⁽⁵⁴⁾ R 44.699, f. 11.

door *T cloester van lintere*⁽⁵⁵⁾. Wauters en Bets opperden de veronderstelling dat de monniken voor de abdij werkten. De cijnsboeken spreken de veronderstelling tegen. De abdij had de goederen met de bewuste muur verkregen van de monniken, want circa 1470 luidde het : *Clastrum de lintris ex parte monachi de wesere*⁽⁵⁶⁾. “Ex parte” is de Latijnse variant van Nederlands “vanwege” of “te voren”. Het is wel eigenaardig dat *monachi* niet voorkomt in de genitief meervoud *monachorum*.

Het goed van de monniken is zeker niet hetzelfde als het Hof van Wezer, maar is eerder te vereenzelvigen met het Hof ten Broeke. In 1467 immers verhuurden de nonnen van Maagdendaal een bos, gelegen achter de muur van het Hof ten Broeke (zie 9.1.1).

In 1630 heet het goed ook het Hof van Maagdendaal. In dit jaar was Jan Bollen de oudste schepen *der houe van maechdendael te weser*⁽⁵⁷⁾. In 1792-1793 werd het pachthof van Wezer verhuurd aan de Hertoghe. In het document staan ook afschriften van verhuringen in 1635, 1639 en 1732. In 1732 bestond het domein uit 50 bunders land 3 zillen en 2 groot royen, en 21,5 bunders weiden, zonder de *Bijvanck van het Pachthoff*⁽⁵⁸⁾. Laurentius Dehertoghe stierf op 9 januari 1759 en werd als pachter opgevolgd door zijn weduwe Anna Catherina Close. Zijn zoon Ludovicus Laurentius Dehertoghe werd geboren op 4 juli 1748 en was bij de dood van zijn vader 11 jaar oud. Hij trouwde met Maria Ernestina Van de Vin en komt aldus als bewoner van het Hof van Wezer voor, in de volkstelling van 1796. Zijn vrouw draagt in dit document echter de voorna-

⁽⁵⁵⁾ R 44.702, f. 14.

⁽⁵⁶⁾ R 44.703, f. 18 v°.

⁽⁵⁷⁾ SG 3889, f. 71 v°.

⁽⁵⁸⁾ KAB 10.938, nr. 12.

Fig. 29. – De Villa Michotte, voorheen het Hof van Wezer,
op 23 maart 2003.

men Anne Susanne. In 1796 heeft het echtpaar 3 zonen en 1 dochter, ouder dan 12 jaar, en 2 kinderen jonger dan 12 die niet bij naam worden genoemd. In 1807 kon Dehertoghe het Hof zelf kopen. Hij liet het in 1837 bij zijn dood na aan zijn kinderen. Zo vinden we circa 1850 als eigenaar Arnoldus Vandenhove, die met Ernestine Dehertoghe was getrouwd.

Het was toondichter Edmond Michotte die het Hof van Wezer liet afbreken. Hij bouwde een nieuwe villa, bekend als de *Villa Michotte* of ook als het *Kasteel* ⁽⁵⁹⁾. De kern van het Hof van Wezer bestond uit het huis op A 77a (19 a 20 ca groot), de tuin op A 78 (35 a 20 ca) en de vijver op A 76a (19 a 30 ca).

⁽⁵⁹⁾ AW 1883.

9.1.7. *Het Hof ten Steen in Orsmaal*

a. *Benamingen.*

Het Hof ten Steen heeft het nummer B 183 met een oppervlakte van 19 a 30 ca. Samen met de omliggende weiden en boomgaarden is dit het imposantste domein van Orsmaal, ook al is het merkkelijk verkleind na de aanleg van de Sint-Truidensesteenweg (zie kaart 8). In de 16de eeuw strekte het domein zich uit tussen de openbare weg, de Gete en een wegje dat naar de kerk leidde⁽⁶⁰⁾.

Dit Hof is onder verscheidene benamingen bekend.

Hof van Orsmaal : 1330 *ad curiam de orsmale*⁽⁶¹⁾, 20 juni 1426 (Jonker Henric van Coleem) *in sinen houe te Dosmaele*⁽⁶²⁾, 1474 *achter thoff torsmale*⁽⁶³⁾.

Huis ten/van Steen : 19 februari 1554 (Meester Jan de Hertoge) *heere ten steene ende van orsmale*⁽⁶⁴⁾, 1586 *thuys van steenen*⁽⁶⁵⁾, 1599 *den chynshoff vanden huyse vanden steene onder orsmael* en 1603 *den huyse ten steene in orsmael*⁽⁶⁶⁾.

Hof ten Steen : 1635 (Van der Horst) *meyer inden houe ten steen*⁽⁶⁷⁾, 1656 *t'hoff te steen*⁽⁶⁸⁾.

Kasteel van Orsmaal : 1586 *het Casteel geheeten die wynhoff*⁽⁶⁹⁾, 11 december 1637 *het Castel t'orsmael*⁽⁷⁰⁾,

⁽⁶⁰⁾ Wauters, 1887, p. 101.

⁽⁶¹⁾ KAB 14.649, f. 70 v°.

⁽⁶²⁾ SG 6055.

⁽⁶³⁾ SG 1520, f. 61.

⁽⁶⁴⁾ KAB 10.133, nr. 823.

⁽⁶⁵⁾ R 18.687, f. 49.

⁽⁶⁶⁾ SG 1520/2, f. 18 v° en 28.

⁽⁶⁷⁾ SG 3904.

⁽⁶⁸⁾ K. Park 38.

⁽⁶⁹⁾ R 18.687, f. 49.

⁽⁷⁰⁾ Jac. 7, p. 1.

1668 *bij het casteel van Orsmael*⁽⁷¹⁾, 1777 *Chateau d'Orsmael*⁽⁷²⁾.

De benaming Hof van Orsmaal verdwijnt na 1550.

b. *De oudste geschiedenis*

In 1290 schonk hertog Jan I de heerlijkheid Orsmaal aan jonker Jan van Meldert. De edelen van Meldert, tevens de heren van Sint-Lambrechts-Woluwe, kunnen als de stichters van het Hof van Orsmaal beschouwd worden. Interessante gegevens vinden we bij rijksarchivaris A. Wauters. Het is wel jammer dat hij de namen uit het archief systematisch verfranst. Elke Jan wordt Jean, Willem wordt Guillaume, enz. Ook de namen in het Latijn krijgen een Frans uitzicht⁽⁷³⁾. Aan dit euvel leden ook al de Franstaligen in 1546. De rentmeester van Rameien of La Ramée noemt De Hertoghe in vertaling *Jacques le ducq dict de hertoghe*, en Vandenputte uit Melkwezer *Alys del fosse dict vanden putte*⁽⁷⁴⁾.

Een zekere Jan van Meldert, zoon van jonker Jan van Meldert, deed het verhef van het Hof van Orsmaal in 1386. Na deze kwamen Willem, Henric en Joanna. Deze laatste trouwde met jonker Henric van Coleem. Zijn zoon, met de gelijknamige naam *Joncker henric van Coleem* komt op 20 juni 1426 voor als grondheer *in sinen houe te Dosmaele*⁽⁷⁵⁾. Hierop volgde in 1441 de zoon van Henric, namelijk *jonckhere Joes van coleem in sijnen tsgijshoue te orsmale*⁽⁷⁶⁾, en in

⁽⁷¹⁾ SG 1525, f. 14.

⁽⁷²⁾ K. Ferraris.

⁽⁷³⁾ Wauters, 1887, p. 103 e.v.

⁽⁷⁴⁾ KAB 10.246, f. 58 v° en 62.

⁽⁷⁵⁾ SG 6055.

⁽⁷⁶⁾ KAB 10.930, 428.

1470 *Jonckhere Johannes van Oyenbrugge anders van Co-leem, gronthere ... jn synen hof torsmale*⁽⁷⁷⁾.

In de tweede helft van de 15de eeuw was Jan de Hertoghe *grontheer ... in synen houe van orsmale*⁽⁷⁸⁾. Hij maakte zijn testament in 1483 en werd dan opgevolgd door zijn erfgenamen. Eén van zijn opvolgers was meester Jan de Hertoghe. Deze sloot op 19 februari 1554 een overeenkomst met het klooster van Rameien betreffende de wijngaardhof. In dit document heet hij *jnde rechten licentiaet, heere ten steene ende van orsmale*⁽⁷⁹⁾. Het is trouwens de eerste keer dat de benaming "Ten Steen" opduikt. De godsdiensttroebelen maakten het de eigenaars van het Huis ten Steen niet gemakkelijk. Symon de Hertoghe sloot zich aan bij het leger van Willem de Zwijger, zodat de hertog van Alva het domein in beslag liet nemen. Willem de Hertoghe bleef echter trouw aan Spanje.

In 1586 waren de genoemde Willem en Symon de bezitters van *zeker steenen huys rontsomme bewatert geheeten thuys van steenen ... wesende met een valbrugge, welck voirschreuen huys met zyn byvanghen, te weten thuys daer de pachter placht te woonen met andere huyssen, schueren ende stallen, geleghen voer ende rontsomme het Casteel geheeten die wynhoff*. Dit grote complex werd verhuurd aan Jacop de Hertoghe voor een termijn van 6 jaren voor 36 ponden artois⁽⁸⁰⁾. Op dat ogenblik was het huis in slechte staat, want *midts de desolatie vande voirschreuen heerlycheyt* moesten sommige renten niet betaald worden. Wel bezat de kasteelheer als vanouds bepaalde voorrechten: het recht om meier en schepenen te mogen aanstellen in Orsmaal, als-

⁽⁷⁷⁾ SG 1520, f. 17.

⁽⁷⁸⁾ SG 1520, f. 32.

⁽⁷⁹⁾ KAB 10.133, nr. 823.

⁽⁸⁰⁾ R 18.687, f. 49.

mede de pastoor, kerkmeesters en dorpsmeesters⁽⁸¹⁾. Aldus was Jacques de Hertoge in 1599 nog *grontheer ... jnden chynshoff vanden huysse vanden steene* te Orsmaal⁽⁸²⁾.

In 1616 kwam de heerlijkheid door verkoop in handen van jonker Dierick vanden Linden, gouverneur van Kuringen. Zijn zoon, jonker Charles vanden Linden, volgde hem in 1639 op als *heere vanden Steene*. Hij maakte zijn testament op 7 juni 1650 als *Charle de Linden Sieur temporel de Steen et Orsmaal et Gouverneur de Curinge*⁽⁸³⁾. Van Charles ging het Hof gedeeltelijk naar zijn zusters: 1) Madalena de Linden, echtgenote van heer Jan Heytmers, en 2) Maria de Linden, echtgenote van Antoine Baron de Warlusel, heer van Sombrin, enz.⁽⁸⁴⁾. Vervolgens kwam het domein in handen van de kinderen van Maria en Madalena de Linden. Op 6 september 1662 deed Jan Heytmers, zoon van Jan Heytmers en Madalena de Linden, afstand van goederen en renten aan Andries Coenen, zoon van Aert Coenen en Ernestina de Linden, die haar deel had geërfd van haar tante Maria de Linden⁽⁸⁵⁾.

c. *Herrie om een zaagkuil*

In 1674 was Ferdinand van Beeckman, heer van Vieuxart, eveneens *heere vanden houe ten steen in orsmaal*⁽⁸⁶⁾. In 1681-1683 kwam het tot een maandenlang proces tussen de heer van Orsmaal als *impetrant* en sieur Jan Gilis en Laureijs Marcellis als *gedaegde*, respectievelijk *borghemeester ende deken van het timmerluydens ambacht* van de stad

⁽⁸¹⁾ R 18.692, f. 16.

⁽⁸²⁾ SG 1520/2, f. 18 v°.

⁽⁸³⁾ Jacobs 6.

⁽⁸⁴⁾ Wauters, 1887, p. 105; SG 6055.

⁽⁸⁵⁾ Jacobs 8.

⁽⁸⁶⁾ Jacobs 7.

Zoutleeuw⁽⁸⁷⁾. De kasteelheer beweerde dat de timmerlieden op zijn domein geen bomen mochten zagen zonder zijn toestemming. De timmerlieden meenden dat ze niet op zijn grond werkten. Op 14 maart 1682 legden de burgemeester en de deken van de timmerlieden een plattegrond van de heerlijkheid ten Steen voor, in hun proces tegen de aanlegger Ferdinand de Beeckman. Er waren twee zaagkuilen : een oude zaagkuil op het domein van de kasteelheer en een tweede buiten zijn domein. Zoutleeuw kreeg gelijk.

Het woord zaagkuil komt in de woordenboeken niet voor. In Zuid-Afrika is het heden de benaming van 4 grote boerderijen en Bokrijk heeft een zaagkuil gereconstrueerd. Ferdinand Beeckman was in 1683 nog *heere ten Steen*⁽⁸⁸⁾, maar circa 1690 is hij opgevolgd door zijn erfgenamen⁽⁸⁹⁾.

d. *Het tijdperk van De Wolffs*

Op het einde van de 17de eeuw vestigde Hans Joris De Wolffs zich in een *pachtwinninge*, in de huidige Verlatstraat te Tienen⁽⁹⁰⁾. Op het huis stonden verscheidene renten ten voordele van de Sint-Germeinskerk, die in 1697 en later voldaan werden door Sieur Hans Joris Wolffs⁽⁹¹⁾. Hij was getrouwd met Anna Maria Saels en kreeg van haar als eerste zoon Joannes Georgius, die op 12 januari 1681 in Tienen werd gedoopt. Hans en Jan zijn beide afkortingen van Johannes. In documenten zien we dat Hans Joris zijn

⁽⁸⁷⁾ Leenhof nr. 2547.

⁽⁸⁸⁾ SG 3907, f. 74.

⁽⁸⁹⁾ KAB 8619.

⁽⁹⁰⁾ Kempeneers, 1999, p. 952 met foto.

⁽⁹¹⁾ KAB 22.359, f. 26 v°-27 v°.

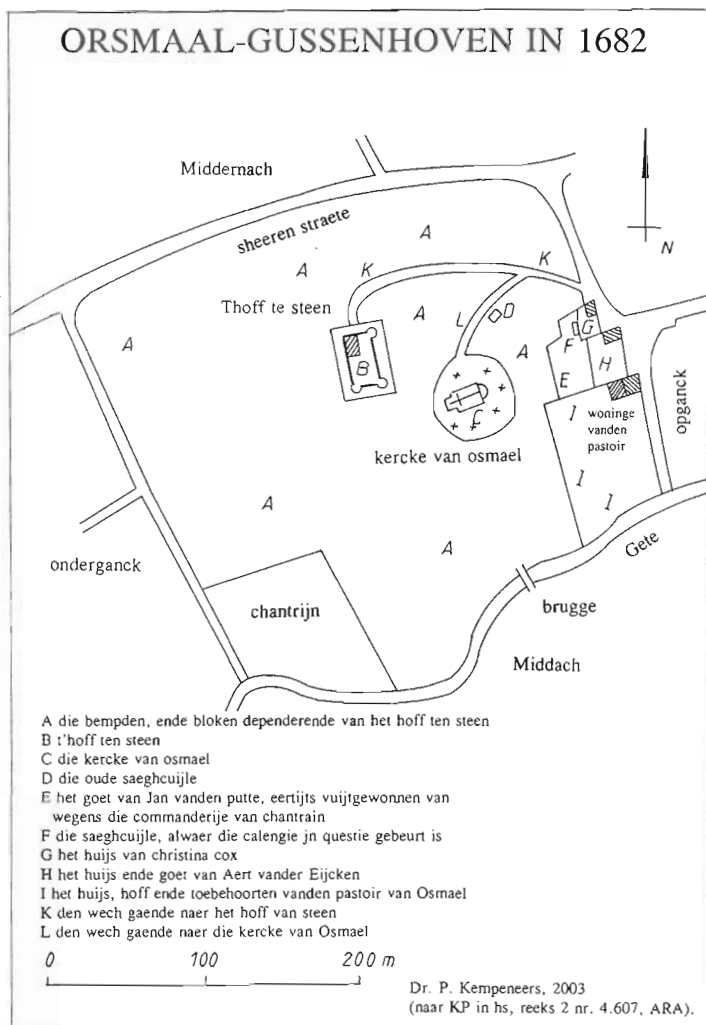

Fig. 30. Het Hof ten Steen in 1682 met twee zaagkuilen.

Fig. 31. — Een zaagkuil, in het Engels saw-pit,
was eertijds algemeen bekend.

handtekening plaatst als Jan Jorge de Wolffs, terwijl hij
in de tekst zelf Hans wordt genoemd.

In december 1699 kocht Hans Joris de Wolffs, in aanwezigheid van notaris L. Sannen te Tienen, het Hof ten Steen in Orsmaal⁽⁹²⁾. De verkoop werd bevestigd voor notaris Jan Loyaerts te Tienen op 5 februari 1700⁽⁹³⁾. De verkopers waren Sieur Gillis Coenen en Margareta Hoebancx *gehuijsschen*. Het domein in Orsmaal werd toen omschreven als *de heerelijckheijt van steen binnen Orsmael met het Casteel, Cheijnsboeck, wijden, bempden, jacht, visserije ende alle andere alsulcke rechten, gerechtigeden, actien ende pretensien*, met inbegrip van de molens, *soo graenmolen als smoutmolen tot Orsmael*. Hans of Jan Joris was een vermogend man. In een document, getiteld *Staet ende specificatie der goederen*, worden op drie bladzijden de bezittingen opgesomd die De Wolffs bezat in Orsmaal⁽⁹⁴⁾: een blok in het Broek, een weide in de Molendijk, een zille *op den borne*, zes roeden kemphof, acht roeden land regenoten *het huijs ten steen*, enz.

Hans Joris de Wolffs maakte zijn testament voor notaris G. Wouters op 10 juni 1717. Twee jaar later liet hij op 8 maart 1719, voor notaris Jan Loyaerts, veranderingen aan zijn testament aanbrengen⁽⁹⁵⁾. Zijn oudste zoon Joannes was toen 38 jaar, maar misdroeg zich tegenover zijn gelijknamige vader. Het was zo erg, dat Hans Joris I besloot om zijn testament te wijzigen, wegens de *quaede ende infaeme wenschen, ende drijgementen*. Hij vreesde dat de oudste zoon, na de dood van vader of moeder, niet zou ophouden met *vexeren, turberen, injurieren, ende andere ongeoorloffde molestatiën aen te doen*. Daarom kreeg, wie het langst leefde, de *volle macht, pouvoir ende authorisatie* om het testa-

⁽⁹²⁾ Notaris L. Sannen, 1699. Let wel: de kopieën op microfilm zitten niet chronologisch.

⁽⁹³⁾ Notaris Jan Loyaerts, microfilm in doos 11b, in HHD te Tienen.

⁽⁹⁴⁾ Privé-archief Jacobs, nr. 4.

⁽⁹⁵⁾ Notaris Jan Loyaerts, 8 maart 1719, microfilm in HHD.

ment te wijzigen, ja zelfs om Joannes de Wolffs te ontvenen. Hans Joris tekende de notarisakte met een kruisje, omdat hij verklaarde *om sijnen hooghen auderdom, ende bevende handt niet te connen schryuen*. Zijn vrouw, Maria Saels, tekende wel.

Volgens pastoor Frenay stierf Hans Joris in 1707 te Tienen, 105 jaar oud ⁽⁹⁶⁾. De sterftedatum is zeker onjuist. Hij werd op 21 juni 1721 begraven *in templo*, dus in de Sint-Germeinskerk. De notarisakte vermeldt enkel dat hij hoogbejaard was in 1719. Tot heden heb ik noch zijn geboorteplaats noch zijn geboortedatum teruggevonden. Wel komt de heer van Orsmaal nog verscheidene keren voor, na 1707, zo bv. op 9 maart 1718 in verband met zekere betwistingen *raeckende het vercrijgh van het casteel* in 1699 en 1700 voor de hierboven genoemde notarissen ⁽⁹⁷⁾.

De volgende eigenaar van het Kasteel, vanaf 1 april 1722, was Josephus de Wolffs, een zoon van Hans Joris I de Wolffs (Hans Joris II was onterfd). Josephus trouwde met Joanna Petronilla Paridaens, ook geschreven Paradans. Hun namen komen voor op een beschadigde grafsteen die ik besproken heb onder 8.3. Joanna stierf op 1 oktober 1737, amper 45 jaar oud. Josephus de Wolffs overleed als weduwnaar op 1 december 1744, in de leeftijd van 55 jaar. Hij werd in de Tiense Sint-Germeinskerk begraven.

Dokter Hans Jacobs in Tienen bezit een *Inventaris der pampieren competerende d'Erffgenaemen wijlen d'heer josephus De Wolffs ende vrouwe joanna De Paradans* ⁽⁹⁸⁾. De tekst geeft een beschrijving van 47 stukken, waaronder talrijke koopakten en hun testament. Het is jammer dat

⁽⁹⁶⁾ Frenay, 1892, p. 38.

⁽⁹⁷⁾ SG 1528, f. 126 en 126 v°.

⁽⁹⁸⁾ Jacobs 10.

de originele stukken onvindbaar zijn. Op 2 januari 1745 wordt Josephus opgevolgd door zijn zoon Henricus de Wolffs, *dominus ten steen et orsmael*. Deze trouwde met Christina Materne en kreeg van haar 6 kinderen. Op 25 april 1754 maakte Henricus, *sieck te bedde liggende*, samen met zijn vrouw, zijn testament. Hierbij liet de heer van Orsmaal *het Casteel ende hoff, hunne heerelijckhydt, chijns ende Leenboecken, Jacht ende visscherije*, aan zijn zoon Laurentius Henricus Dewolfs, die nog geen jaar oud was⁽⁹⁹⁾. Uiteindelijk stierf Henricus pas op 30 oktober 1783. Zijn vrouw volgde op 18 december 1788.

Henricus werd opgevolgd door Henricus Josephus de Wolffs op 12 oktober 1784. Hij was geboren op 26 mei 1752 en trouwde met de 10 jaar jongere Anna Barbara Lowet. In 1791 is hij nog *heere ten Steen*⁽¹⁰⁰⁾, maar in de bevolkingsregisters van 1801 *cultivateur ex seigneur*, 50 jaar oud⁽¹⁰¹⁾. Een merkwaardig feit deed zich voor in de vroege ochtend van 2 december 1789. Vander Mersch, commandant-generaal der patriotten van de Brabantse Omwenteling, tekende in de zaal van het Kasteel de historische wapenstilstand met kolonel Philippe Joseph baron De Brou, in naam van de Oostenrijkse keizer⁽¹⁰²⁾.

Op 11 augustus 1868 trof de bliksem het Kasteel, waardoor er een verwoestende brand ontstond. Rijksarchivaris Alph. Wauters was net van plan om naar de zaal te gaan kijken, waar de Wapenstilstand van Orsmaal werd getekend. Hij trof er slechts een ruïne aan met dikke, stevige muren. Een tiental jaren later keerde de archivaris terug. Het *Hof ten Steen* was wederopgebouwd, maar grondig ge-

⁽⁹⁹⁾ SG 1528/3, f. 27.

⁽¹⁰⁰⁾ SG 819, f. 104.

⁽¹⁰¹⁾ Ger. 4, p. 50.

⁽¹⁰²⁾ Voor uitgebreider informatie over de ondertekening, zie A. L'Homme, in: *Ons Landens Erfdeel*, jg. 17, nummer 46 (1994).

wijzigd. De noordvleugel met de grote ingang was hersteld en steunde op twee ronde torens. De noordoostelijke toren was gemoderniseerd, maar de noordwestelijke lag in puin en was slechts 3 à 4 meter hoog⁽¹⁰³⁾. Volgens pastoor Lamal werd deze toren in 1901 afgebroken⁽¹⁰⁴⁾. De oostelijke vleugel was in Wauters' tijd verdeeld in verscheidene woningen, terwijl de gebouwen aan de zuid- en westzijde bestonden uit aanhankelijkheden van de boerderij. De grachten waren toen al opgedroogd en omgevormd tot moestuin en akkergrond. De huidige eigenaars willen deze grachten weer uitgraven.

Fig. 32. – Het Hof ten Steen op 23 maart 2003. Rechts :
de enig overblijvende ronde toren.
Vooraan : een restant van de voormalige slotgracht.

⁽¹⁰³⁾ Wauters, 1887, p. 105-106.

⁽¹⁰⁴⁾ Lamal, 1901, p. 37

9.2. LEVEN IN DE BROUWERIJ

Een paanhuis is in Oost-Brabant het gewone woord voor brouwerij. Het lag altijd naast een waterloop om het water af te voeren.

Banpaanhuis : 1619 *het banpaenhuyts*⁽¹⁰⁵⁾. Verdwenen paanhuis bij het Hof ten Steen aan de Gete, waar de inwoners verplicht waren om hun bier te brouwen.

Paanhuis 1. Rond 1370 betaalde juffrouw Yda van Wezer aan de hertog jaarlijks 3 deniers en 1 kapuin *de braxinia sua*⁽¹⁰⁶⁾. De latere eigenaars zijn in de hertogelijke cijnsboeken opgetekend. Circa 1400 werd de cijns betaald door de kinderen van Arnold vanden Steen uit Zoutleeuw, of in het Latijn : *liberi arnoldi de lapide de lewis*⁽¹⁰⁷⁾. Hierna volgden : Arnold vanden Steen de jonge (junior), Geert van Halle rond 1470 ook genoemd Gheert Staes⁽¹⁰⁸⁾, en in 1482 Jan Beckere⁽¹⁰⁹⁾. In 1508 is braxinia of braxatorium vertaald. Toen betaalde Lyebrecht van Winge de hertogelijke cijns voor *eenen paenhuyse gelegen bynnen wezere*⁽¹¹⁰⁾. Circa 1560 is hij opgevolgd door Henrick de Langhe⁽¹¹¹⁾. In 1587 was het paanhuis zeker niet meer in werking. In dit jaar heet het een *paenhuyts nu een ledige plaetse met noch eenen kemphoff daer by*⁽¹¹²⁾. Toch wordt de brouwerij nog in 1623 vermeld als eigendom van Francois vander Eycken. Willem Willems volgde hem op *by succesie nomine uxoris*, dus in naam van zijn vrouw⁽¹¹³⁾. In 1546

⁽¹⁰⁵⁾ SG 3899.

⁽¹⁰⁶⁾ R 44.699, f. 14 v°.

⁽¹⁰⁷⁾ R 44.700, f. 14 v°.

⁽¹⁰⁸⁾ SG 1520, f. 12; R 44.703, f. 18 v°.

⁽¹⁰⁹⁾ R 44.702, f. 14.

⁽¹¹⁰⁾ R 44.706, f. 37 v°.

⁽¹¹¹⁾ R 44.709, f. 37.

⁽¹¹²⁾ SG 1520/2, f. 8.

⁽¹¹³⁾ SG 3, f. 52.

lag het paanhuis *op die soude* ⁽¹¹⁴⁾, dit is de Gorse der Keiberg nabij het Waterhof. De brouwerij lag derhalve op B 177 nabij de Waterhofstraat in Melkwezer (zie kaart 15). Op de kaart van Everaert in 1786 is de plaats nog altijd “ledig”, maar in 1831 staat er de *brouwerij* van Lodewijk Rouchet op ⁽¹¹⁵⁾.

Paanhuis 2. Op 20 september 1737 bezaten Jacobus de Bent en zijn vrouw Elisabeth Noe een *huys ende hof gelegen op den steenwegh binnen orsmael met het paenhuys* ⁽¹¹⁶⁾. Dit erf komt overeen met B 232 langs de Sint-Truidensesteenweg (zie kaart 9).

In de Jongheid : 1887 *l'estaminet In de Jongheid*, volgens Wauters een oude hoeve nabij de kilometerpaal n° 54, met de datum 1734 ⁽¹¹⁷⁾. Deze herberg is dezelfde als Paanhuis 2 hierboven. In 1800 woonden hier Jacques Matterede (42 jaar) en zijn vrouw Marie de Keijser (38 jaar) ⁽¹¹⁸⁾.

Brouwerij. In 1800 was Jacobus Stiers de bezitter van *huys hof en brauwerie*, 12 roeden groot en gelegen in Orsmaal, *den steenwegh daer door loopende* ⁽¹¹⁹⁾. Het bedoelde goed komt overeen met B 234-236 (aan de noordzijde van de Steenweg) en B 240-242 en B 244-245 (aan de zuidzijde). De Steenweg liep dwars door dit domein (zie kaart 8). Oorspronkelijk stond de brouwerij op B 235, met een oppervlakte van 80 ca, als deel van het grote pachthof op B 241. Stiers werd opgevolgd door Joannes Petrus en Henricus Stiers. Catharina Barbara Stiers trouwde met Francis Josephus Roumieux, *brouwer en landbouwer*. Door dit

⁽¹¹⁴⁾ KAB 10.246, f. 24 v°-25.

⁽¹¹⁵⁾ Kad. 447.

⁽¹¹⁶⁾ SG 1528/3, f. 14.

⁽¹¹⁷⁾ Wauters, 1887, p. 97.

⁽¹¹⁸⁾ Gem. 4.

⁽¹¹⁹⁾ KAB 3770, f. 20.

huwelijk werd het pachthof Stiers met de brouwerij gesplitst in B 241 a en b ⁽¹²⁰⁾.

In 1831 kende Orsmaal nog de brouwerij van Antoon Matterne op B 84 en de brouwerij van de weduwe Peter Everaerts op B 100 ⁽¹²¹⁾. Melkwezer had 2 brouwerijen: één op B 177 (zie boven) en één op A 77bis bij het voormalige Hof van Wezer ⁽¹²²⁾.

Stokerij: 1831 *stokerij*, 40 ca groot, eigendom van Stephanus Lamotte, op B 176bis, langs de 3de Reg. Langersstraat (zie kaart 8 met het kruisje).

Herberg. Op 8 maart 1786 had een verkoop plaats *ten huuse ende herberge van Huybrecht Lintermans* ⁽¹²³⁾, overeenkomend met B 197 in de Dorpstraat van Orsmaal. In Melkwezer had op 24 augustus 1795 een verkoop plaats *ten huuse ende herberghe van Leonardus Winnen* ⁽¹²⁴⁾. Dit is het huis op A 244, eertijds gelegen voor de kerk van Melkwezer.

Hotel van Marasko, 1831 idem ⁽¹²⁵⁾. Dit hotel komt overeen met B 56 langs de Grote Steenweg. Hier woonde in 1796 Michel Lamotte en in 1831 Willem Lamotte.

Casino: z.j. ⁽¹²⁶⁾. Benaming van de hoeve van Robertus de Wolffs, op B 302a in de hoek van de Molenweg en de Sint-Truidensesteenweg. Dit perceel hoorde eertijds tot het goed van Ten Steen. Robert was de zoon van Henricus de Wolffs en Barbara Lowet. Op de kadasterkaart van 1937 staat het Casino niet meer aangeduid.

⁽¹²⁰⁾ Gem. 16.

⁽¹²¹⁾ Kad. 483.

⁽¹²²⁾ Kad. 447.

⁽¹²³⁾ SG 1524, f. 97 v°.

⁽¹²⁴⁾ KAB 3506.

⁽¹²⁵⁾ Kad. 483 bij nummer B 56.

⁽¹²⁶⁾ Roumieux, p. 52.

9.3. DRIE MOLENS

Molen 1 : 7 januari 1397 *versus molendinum*⁽¹²⁷⁾, 1498 *achter die moelen te orsmale*⁽¹²⁸⁾. Deze molen stond in Gussenhoven op de Kleine Gete. Al in 1559 was hij buiten gebruik. In 1623 was de *moelen van guessenhoeuen*, maar *nu ledich*, eigendom van heer Jacob de Hertoghe⁽¹²⁹⁾. Enkel het toponiem Molenbeemd op B 300 herinnert aan de eerste molen.

Molen 2 : 1656 *den molen*⁽¹³⁰⁾, 9 april 1665 *seckere molens tot Orsmael, le Moulin d'eau*. Molen door de familie De Hertoghe gebouwd op de Kleine Gete, met de molen op B 225bis en de woning op B 225 (zie kaart 9). In 1665 hoorde de molen toe aan Jan Belen, aan wie Baron de Warlusel en Maria de Linden achterstallige interesten moesten betalen⁽¹³¹⁾. De molen in Orsmaal was dubbel. Toen Hans Joris de Wolffs in 1699 het Hof ten Steen kocht, kwam hij tevens in het bezit van *de molens soo graenmolen als smautmolen tot orsmael*⁽¹³²⁾. Soms bleef het beroep van molenaar zeer lang in dezelfde familie. Zo was Joannes Basteyns in 1729 *molder*⁽¹³³⁾, Arnoldus Basteyns in 1748⁽¹³⁴⁾ en Pierre Basteyns in 1801⁽¹³⁵⁾, maar in 1843 is Henricus Geens *eygenaer van den waeter molen alhier*⁽¹³⁶⁾.

Wedemolen : 1340 *de strate ... ter weetmolen wert*⁽¹³⁷⁾, 20 november 1375 *in oppositum quasi mole dicte wedemo-*

⁽¹²⁷⁾ KAB 10.926, 213.

⁽¹²⁸⁾ R 44.705, f. 10.

⁽¹²⁹⁾ SG 3, f. 49.

⁽¹³⁰⁾ K. Park 38.

⁽¹³¹⁾ SG 1523, f. 128-129.

⁽¹³²⁾ Notaris L. Sannen.

⁽¹³³⁾ SG 3902, f. 4.

⁽¹³⁴⁾ SG 3904, f. 83 v°.

⁽¹³⁵⁾ Gem. 4, p. 170 v°.

⁽¹³⁶⁾ Gem. 1.

⁽¹³⁷⁾ LM f. 21c los blad.

len⁽¹³⁸⁾, 1470 *in oppositum molendini sandicis*⁽¹³⁹⁾. In 1498 betaalde Jan Gommans aan de hertog 2 deniers per jaar *om zynen weet te wasschen jnde geete vander wedemoelen torsmale*⁽¹⁴⁰⁾. De Wedemolen stond op de Kleine Gete aan het Broek. Hij werd waarschijnlijk gebouwd door Godfried van Meldert⁽¹⁴¹⁾. Hij verdween definitief in de 17de eeuw. Wede is een plant, waaruit een blauwe verfstof werd getrokken.

Fig. 33. – De Molen van Orsmaal in 2003. (Foto S. Vandervesse).

(138) KAB 10.926, 170.

(139) R 44.703, f. 46.

(140) R 44.705, f. 12 v°.

(141) Wauters, 1887, p. 100.

9.4. SCHAARSE HUISNAMEN

Gebrand Goed : 1723 *het gebrant goet*⁽¹⁴²⁾, een erf in Orsmaal met een oppervlakte van anderhalve zille.

Hooghuis : 1787 De weduwe Hendrick Ausloos *van een block daer het hooghuys plagt op te staen*, gelegen in Gussenhoven. De rente, ten voordele van de kerk van Gussenhoven, werd in 1802 voldaan door de weduwe Van Roij uit Budinghen⁽¹⁴³⁾.

Barrièrehuis : 1733 *aen de Barriere*⁽¹⁴⁴⁾, 1735 (een zille uit vijf bunders) *daer het barrier huys op staet*⁽¹⁴⁵⁾, 1748 Otto vanden Putte woonende *in 't huys van den Bareel*⁽¹⁴⁶⁾, 1821 *les jardins de la barriere*⁽¹⁴⁷⁾, enz. De Barrière of het Barrièrehuis was een tolhuis, net voor de kruising van de Sint-Truidensesteenweg en de Kleine Gete. Het is verkeerd te denken dat de brug de grens vormde tussen het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik, zoals toeristische folders ons doen geloven. Er werd wel tol geheven voor de afbetaling van de nieuwe brug. De toestemming hiervoor werd verkregen op 19 augustus 1733⁽¹⁴⁸⁾. Zo mocht ook Tienen een tol heffen aan het Bareelhuis op de nieuwe Leuvensesteenweg⁽¹⁴⁹⁾.

In het begin van de 19de eeuw werd het Barrièrehuis gehuurd door de onderwijzer die er les gaf en woonde. In 1866 verbouwde de gemeente de woning tot school en gemeentehuis. De plans voor deze verbouwing zijn thans in het bezit van dr. Hans Jacobs te Tienen. In 1904 nam de ge-

⁽¹⁴²⁾ SG 3903, f. 12.

⁽¹⁴³⁾ KAB 3050, p. 5.

⁽¹⁴⁴⁾ SG 3885.

⁽¹⁴⁵⁾ SG 3903, f. 13 v°.

⁽¹⁴⁶⁾ SG 3904, f. 80 v°.

⁽¹⁴⁷⁾ Tab. B, 1821.

⁽¹⁴⁸⁾ Wauters, 1887, p. 102.

⁽¹⁴⁹⁾ Kempeneers, 1999, p. 966.

Fig. 34. – Het Barrièrehuis in Orsmaal in maart 2003.

meente een nieuw gebouw in de Helen-Bosstraat in gebruik als school en gemeentehuis. Het is opvallend dat alle hoofdonderwijzers met de overheid last hebben gehad. Alphonse Vincx, onderwijzer en koster-organist, wasverkoper en verzekeringsagent, werd in 1871 voor drie maanden geschorst⁽¹⁵⁰⁾. In 1913 moest Joseph Vincx ontslag nemen en in 1920 was er een klacht tegen Joseph Bruyninckx⁽¹⁵¹⁾.

Het vroegere schoolgebouw was onbewoond en reeds bouwvallig. Daarom besliste de gemeente om de woning te verkopen. Molenaar Alfons Ponsaerts kreeg het in 1909 voor 7.150 fr⁽¹⁵²⁾. Vanaf 1919 deed de Barrière dienst als molen met opslagruimte voor granen. Aanvankelijk werd er gemalen met stoommachines, maar vanaf 1936 met

⁽¹⁵⁰⁾ Gem. 2.

⁽¹⁵¹⁾ Gem. 3.

⁽¹⁵²⁾ Gem. 3.

elektrische motoren. Sedert 1989 is de molen niet meer in gebruik. Heden is het een privéwoning.

9.5. DE GILDEN VAN SINT-SEBASTIAAN

Schutterhuis : 1569 *t voetpat gaende ... na het Schutterhuijs*⁽¹⁵³⁾, 1586 *op den voetwech gaende van den schutterhuys ... naer weser*⁽¹⁵⁴⁾, 1723 (land van de Tafel van Orsmaal) *boven het schutterhuys*⁽¹⁵⁵⁾. Het Schutterhuis van Orsmaal bevond zich al in 1540 op het Hof ten Steen⁽¹⁵⁶⁾. Het bovengenoemde voetpad komt overeen met nummer 30. Het Schutterhuis lag dus op perceel B 181 (zie kaart 8).

Er waren 2 *Sint-Sebastiaansgilden*, één in Gussenhoven en één in Orsmaal, die beide aangesloten waren bij de Edele Handboog van Leuven. Volgens Lamal dateerde de oudste “schalie” van 1662. Ze werd gegeven door pastoor Jan Villeers aan de gilde van Orsmaal. Een nieuwe schalie werd geschonken door de eerste hoofdman en koning Jacobus Leemans in 1754. De schietingen voor koning hadden alle 3 jaren plaats, woensdag voor Sacramentsdag. Ook Melkwezer had een Sint-Sebastiaansgilde⁽¹⁵⁷⁾.

9.6. ANDERE CONSTRUCTIES

Brug 1. Circa 1370 lag de Molenbeemd *iuxta pontem in orsmale*⁽¹⁵⁸⁾. Deze brug over de Kleine Gete, tussen B 300 en B 301 nabij de oude Molen, is aangeduid als *brugge* op de plattegrond van 1682 (zie figuur 30).

⁽¹⁵³⁾ SG 3903, f. 47 v°.

⁽¹⁵⁴⁾ R. 18.687, f. 59.

⁽¹⁵⁵⁾ SG 3903, f. 34 v°.

⁽¹⁵⁶⁾ Lamal, 1901, p. 22-25.

⁽¹⁵⁷⁾ Wauters, 1887, p. 103; Hendrickx, 1932, p. 125; Sacré, in : ESB 1933-1934, p. 240-241, en 377.

⁽¹⁵⁸⁾ R. 44.699, f. 29.

Brug 2. In 1330 lag een perceel aan de Orbe *prope pontem de Orsmale* ⁽¹⁵⁹⁾, of in 1470 *naest der bruggen* ⁽¹⁶⁰⁾. Dit is de brug bij de kruising van Kleine Gete en de Oude Dorpsstraat, idem als Leeuwsebrug.

Leeuw(se)brug : circa 1650 den wegh oft stege vuyt hespen *naer die leeuwbrugge* ⁽¹⁶¹⁾, 1705 *straete ... naer die Leewssche brugge* ⁽¹⁶²⁾, 1846 *Pont dit : Leeuwbrug* ⁽¹⁶³⁾. Zie Brug 2. **Helensebrug** : 1734 *ontrent die heelensche brugge* ⁽¹⁶⁴⁾. Idem als Leeuwsebrug.

Grote Brug : 1733 *de groote brugghe* ⁽¹⁶⁵⁾, gebouwd in 1733. Idem als **Maria-Theresiabrug**. Ik vond de benaming enkel bij Roumieux en in toeristische folders. Na de oorlog tussen Maria-Theresia en Lodewijk XV verving deze brug het vernielde bouwwerk op de Sint-Truidensesteenweg in 1756 ⁽¹⁶⁶⁾. Op 5 maart 1839 vond ik wel **Gemeentebrug** : *au pont nommé le pont communal ... situé sur la Rivier la Ghête* ⁽¹⁶⁷⁾. Op de brug staat heden het opschrift : “Brug Lt Comte van der Burch 2e EsKadron 3e Lansiers 10-8-1914”.

Afsluitingen kregen de naam gader of stichel.

Gaar : 1546 *tot op den gaer vanden boelart* ⁽¹⁶⁸⁾, uit ouder *gader* “afsluiting”, in Melkwezer aan de weiden van de Boelaard.

⁽¹⁵⁹⁾ KAB 14.649, f. 70 v°.

⁽¹⁶⁰⁾ R 44.703, f. 45.

⁽¹⁶¹⁾ SG 3904, f. 7 v°.

⁽¹⁶²⁾ SG 1528/2, p. 23.

⁽¹⁶³⁾ ABu detailplan 6.

⁽¹⁶⁴⁾ SG 3903, f. 67 v°.

⁽¹⁶⁵⁾ SG 3910, f. 49 v°.

⁽¹⁶⁶⁾ Wauters, 1887, p. 102.

⁽¹⁶⁷⁾ Gem. I.

⁽¹⁶⁸⁾ KAB 10.246, f. 26.

Fig. 35. — De Kleine Gete aan de Leeuwsebrug.

Valgaar 1 : 1569 *voer orsmael by den valgaer*⁽¹⁶⁹⁾, 1728 *in den hoeck bij die valgaer*⁽¹⁷⁰⁾, aan perceel A 356-357 (zie kaart 3). Valgaar, uit ouder valgader. Val betekent dat de boom van de gaar naar beneden valt.

Valgaar 2 : 1546 *aen die walgaert te wezere*⁽¹⁷¹⁾, 1574 *inde weesersche couther byden valgaer*⁽¹⁷²⁾. Valgaar op de weg naar het Hof van Wezer (zie kaart 13).

Stichel : 1546 *pedeken tot op die stichel vanden beempden*, in het Frans *jusques a la passage des pretz*⁽¹⁷³⁾. In Melkwezer. Mnl. stichel : laag muurtje, afsluiting, omheining. Stichelke is in Hoegaarden nog een straatnaam.

⁽¹⁶⁹⁾ SG 3903, f. 44 v°.

⁽¹⁷⁰⁾ SG 6830.

⁽¹⁷¹⁾ KAB 10.246, f. 25 v°.

⁽¹⁷²⁾ SG 6124, f. 23.

⁽¹⁷³⁾ KAB 10.246, f. 25 v° en 66.

Fig. 36. – De Grote Brug of Maria-Theresiabrug
over de Kleine Gete.

10. Wegen en voetpaden

10.1. TYPE I VERSUS TYPE II

De meeste oude wegbenamingen bestaan uit een omschrijving die beantwoordt aan de formule "appellatief (komende) van A en (gaande) naar B". A is het beginpunt, B het eindpunt. Enkele voorbeelden uit Melkwezer: 1456 *penes viam qua de wesere itur bossche*⁽¹⁾, 25 mei 1500 *den wech die vyt der mergelcuyten gaet te cleynen marlande toe*⁽²⁾, 1546 *by die strate die van Wezere nae Thienen gaet*⁽³⁾, 1546 *dat voetpedeken gaende nae die beempden*⁽⁴⁾, 14 juli 1631 *tsheeren straete gaende wten maelant naer nederlinter*⁽⁵⁾, 1733 *de baene van Leeuwe naer Linter*⁽⁶⁾

<i>appellatief</i>	<i>komende van</i>	<i>beginpunt A</i>	<i>gaande naar</i>	<i>eindpunt B</i>
via wech strate voet pedeken tsheeren straete baene	qua de die vyt der die van - gaende wten van	wesere mergelcuyten wezere - maelant Leeuwe	itur gaet te ... toe naer ... gaet gaende nae naer naer	bossche cleynen marlande Thienen die beempde nederlinter Linter

Soms wordt het eindpunt B (een gemeentenaam) voorop geplaatst. Het bepalend element is niet altijd een adjectief: 1651 *den Linterschen wech*⁽⁷⁾, maar 1845 *Bosch*

⁽¹⁾ KAB 14.649, f. 60 v°.

⁽²⁾ KAB 10.933, 527.

⁽³⁾ KAB 10.246, f. 20 v°.

⁽⁴⁾ o.c., f. 27.

⁽⁵⁾ SG 3889, f. 72 v°.

⁽⁶⁾ SG 3885.

⁽⁷⁾ KAB 14.652, p. 13.

baen (= Baan naar gemeente Bos)⁽⁸⁾. Frans Claes noemt in zijn artikel "Tiensestraat contra Tienenstraat in Oost-Brabant" de onverbogen vorm type I, de verbogen vorm type II⁽⁹⁾. In de straatnamenlijst van Linter vond ik meestal type I in Eliksemstraat, Geldenakenstraat, Landenstraat, Neerwindenstraat, enz., naast type II in Sint-Truidensesteenweg.

10.2. ALGEMENE BENAMINGEN

10.2.1. Openbare wegen

Gemeen, in het Latijn communis of publicus, duidt in het algemeen op een openbare weg. Voorbeelden : 1459 *inter communem stratam*, 1461 *communem viam tendentem a busscho versus wesere*, 1462 *juxta publicam stratam dictam de goesenhouensche strate*, 1463 *de gemeyn strate*, 1469 *opde orpbe jnter communem plateam*⁽¹⁰⁾.

's-Herenstraat : 1488 (twee woeninghe) rgt. *sheerenstrate*⁽¹¹⁾, 1546 *sur la rue ou grand chemyn du seigneur*⁽¹²⁾, 1705 *scheeren straete van orsmael naer ouerhespen*⁽¹³⁾, enz. De "straat des heren" is identiek met de gemene weg, niet te verwarren met samenstellingen met heer (zie aldaar).

Plein : 1681 *die pleyne*⁽¹⁴⁾, komt enkel voor als de plaats op de boomgaard bij het Kasteel van Orsmaal, waar de handwerklieden mochten werken.

⁽⁸⁾ ABu.

⁽⁹⁾ Claes : in : Naamk. 1979, p. 145-151.

⁽¹⁰⁾ SG 1520, passim.

⁽¹¹⁾ SG 1520, f. 33.

⁽¹²⁾ KAB 10.246, f. 57 v°.

⁽¹³⁾ SG 1528/2, p. 18.

⁽¹⁴⁾ Leenhof nr. 2547.

10.2.2. Gat

Gat : kleine toegangsweg, zoals in 1546 *opt gat vanden merger coute*⁽¹⁵⁾, naam voor de Hopblokstraat naar de Mergelkuit in Wezer, en in 1745 *in het gadt vanden minnenwegh*⁽¹⁶⁾, in Orsmaal.

Aardgat : wegje naar de aard. Circa 1700 bezat Goert Bertens in Melkwezer een huis met hof, grenzend aan *het aertgat van haesenberg*⁽¹⁷⁾.

Stevensgat : 1649 *den wech wt Steuensgat naer weser*⁽¹⁸⁾, 1709 *aen stevens gadt*⁽¹⁹⁾, 1750 *den voetwegh van stevengadt naerden roeden steen* (= weg 15)⁽²⁰⁾. Aan de knik van de huidige Waterhofstraat in Orsmaal, bij het begin van voetweg 15. Stevens is een persoonsnaam, zoals in Hane-kensgat in Hoegaarden.

10.2.3. Kruising van wegen

Kruis : 1687 *onder Orsmael by het Cruijs*⁽²¹⁾, 1738 *het cruys ende den minnenwegh daer door gaende*⁽²²⁾. Kruis duidt op de kruising van Helen-Bosstraat en Minnenweg. Kruis is een ontlening uit het Latijn *crucem*, accusatief van *crux* (lees : crucs). De ontlening gebeurde op een ogenblik dat de *c* voor een *e* reeds als *ts* uitgesproken werd⁽²³⁾.

Kruisstraat : 1586 *tot walsberghen by de cruystraete*⁽²⁴⁾, kruising van wegen aan de Blaasbalg. Ook in Melk-

⁽¹⁵⁾ KAB 10.246, f. 27.

⁽¹⁶⁾ SG 3903, f. 63 v°.

⁽¹⁷⁾ SG 3890.

⁽¹⁸⁾ SG 1522, f. 140 v°.

⁽¹⁹⁾ SG 3900, f. 7.

⁽²⁰⁾ SG 3903, f. 47 v°.

⁽²¹⁾ KAB 1955 Orsmaal.

⁽²²⁾ SG 3903, f. 12.

⁽²³⁾ De Vries, 1971, p. 367.

⁽²⁴⁾ R 18.687, f. 57 v°.

wezer-Helen : 1397 *supra cruystrate*⁽²⁵⁾, 1777 *op de cruijs straete van Thienen naer Weser gaende*⁽²⁶⁾, 1847 *Kruisstraet*⁽²⁷⁾, kruising van weg 1 (nu Lindestraat) en de Galerijstraat.

10.3. DE HOOFDWEGEN VAN ORSMAAL-GUSSENHOVEN

10.3.1. *De Oude Steenweg* [9]

Gussenhoven grenst in het zuiden aan de Romeinseweg, die loopt van Neerhespen naar Velm, aan de percelen B 367 tot B 361 (zie kaart 10). Deze weg gaat verder naar de Kapel het Eikske. Benamingen : **Katsei** : 1620 *iuxta de catsij*⁽²⁸⁾, 1666 *op die catsije vuyt hespen naer deycken*⁽²⁹⁾. **Oude Steenweg** : 1514 *sur le vieze voye*⁽³⁰⁾, 1828 *Oude Steenweg van Neerhespen naer Velm*⁽³¹⁾. **Langstraat** : 1992-2004 idem⁽³²⁾.

10.3.2. *De Heerweg* [1]

Oude Romeinse, en misschien ook Karolingische wegen, worden aangeduid met *Heerweg*. Het is oorspronkelijk een weg voor het *heer*, uit Germaans *harja* “leger”. Varianten zijn *Heerstraat*, en recenter *Heerbaan*. Weg 1 vormde de gemeenschappelijke grens tussen Orsmaal en Wezer. Al op 10 april 1910 was deze voorheen belangrijkste weg versmald tot 3 meter, terwijl de overschotten werden ver-

⁽²⁵⁾ KAB 3344, f. 60 v°.

⁽²⁶⁾ PV2, 44.

⁽²⁷⁾ Gem. 2.

⁽²⁸⁾ PV1, 12.

⁽²⁹⁾ PV1, 14.

⁽³⁰⁾ KAB 10.160, f. 45.

⁽³¹⁾ K. Meyers.

⁽³²⁾ K. Linter.

kocht⁽³³⁾. Later verdween een groot gedeelte van de weg. Wat overblijft, is de **Lindestraat** (kaart Linter). Zie kaarten 2, 3, 4, 14 en 16. Begin- en eindpunt waren Tienen en Leeuw (recenter Zoutleeuw) en omgekeerd, die men om de beurt kon weglaten. Met de appellatieven baan, grote baan, heerbaan, weg, straat, enz. ontstonden veel varianten voor dezelfde weg. Enkele voorbeelden.

Heerweg : 1470 *supra communem plateam dictam den heerwech tendentem de lewis versus opidum thenense*⁽³⁴⁾, 1546 *den heerwech die lyt van Leeuwe nae thienen*⁽³⁵⁾, 1695 *den heirwech naer thienen*⁽³⁶⁾. In de spelling *heir* dient *i* als verlengingsteken, wat voortleeft in thans verouderd *heirbaan*. Verkeerd is zeker in 1821 *Heirenweg*, dat werd begrepen als dialectisch "aardenweg". Vandaar de vertaling *Grand Chemin de Terre*⁽³⁷⁾.

Heerstraat : 1598 *op die heerstrate achter weser*⁽³⁸⁾.
Heerbaan : 1627 *op de heerbaene gaende van Leewe naer thienen*⁽³⁹⁾, circa 1650 *aenden heerbane*⁽⁴⁰⁾, 1729 *Heerbane van sautleeuw naer thienen*⁽⁴¹⁾, 1735 *de Heijerbaene naer thienen*⁽⁴²⁾. (**Grote**) **Baan**. Met dezelfde betekenis : 1600 *die baene van thienen naer leeuw*⁽⁴³⁾, 1656 *de groote baene van Tienen op Leuw*⁽⁴⁴⁾, 1786 *Baene van Thienen naer Sout-Leeuw*⁽⁴⁵⁾.

⁽³³⁾ Gem. 3.

⁽³⁴⁾ SG 1520, f. 16 v°.

⁽³⁵⁾ KAB 10.246, f. 9 en 9 v°.

⁽³⁶⁾ Jacobs 4, f. 2.

⁽³⁷⁾ Tab. B 1821.

⁽³⁸⁾ SG 3891, f. 3.

⁽³⁹⁾ SG 1521, f. 35.

⁽⁴⁰⁾ SG 3904, f. 8 v°.

⁽⁴¹⁾ Dal 12/5, p. 66.

⁽⁴²⁾ KAB 3505, nr. 6.

⁽⁴³⁾ KAB 10.951, f. 2.

⁽⁴⁴⁾ K. Park.

⁽⁴⁵⁾ KPH 2345.

10.3.3. *Van Leeuw naar Hespen* [2,7]

Door de aanleg van de Sint-Truidensesteenweg is de weg van Helen of Zoutleeuw naar Overhespen onderbroken. Weg nummer 2, ten noorden van de Steenweg, heet in 1911 *Heelenboschstraat* ⁽⁴⁶⁾, nu geschreven *Helen-Bosstraat*; het zuidelijke deel, nummer 7, heeft twee namen : *Overhespenstraat* en verder *Geldenakenstraat* ⁽⁴⁷⁾.

Als begin- en eindpunt komen voor : Hespen of Overhespen, Leeuw of Zoutleeuw, en de “tussenstations” Gussenhoven, Orsmaal en Helen. De gebruikte appellatieven zijn : baan, straat of 's-herenstraat en weg. Soms wordt A of B weggelaten (type : Weg naar Helen). Combinaties met deze elementen leveren ons vlg een 50- tal namen op voor één enkele straat. Ik geef slechts enkele voorbeelden : 1456 *viam qua itur de helene ad orsmale* ⁽⁴⁸⁾, 1569 *op die strate van orsmael na heelen* ⁽⁴⁹⁾, 1590 *op de groenstraet comende vuijt Ouerhespen naer Guessenhouen* ⁽⁵⁰⁾, 1600 *den wech van orsmael naer heelen* ⁽⁵¹⁾, 1709 *op die baene van orsmael naer heelen* ⁽⁵²⁾, 1756 *le grand chemin de hespen a lieu* ⁽⁵³⁾, 1773 *de straete van overhespen naer Gussenhouen* ⁽⁵⁴⁾, enz.

Het type II is bijna volledig uit de naamgeving verdwenen : 1462 *de goesenhouensche strate* ⁽⁵⁵⁾, 1546 (op het einde) *vander Osmalscher straten* (met Limburgse -

⁽⁴⁶⁾ Gem. 20.

⁽⁴⁷⁾ K. Linter.

⁽⁴⁸⁾ SG 1520, f. 1.

⁽⁴⁹⁾ SG 3903, f. 71 v°.

⁽⁵⁰⁾ R 18.691, f. 35.

⁽⁵¹⁾ KAB 10.951, f. 2 v°.

⁽⁵²⁾ SG 3900, f. 14.

⁽⁵³⁾ K. Naveau i.

⁽⁵⁴⁾ SG 819, f. 24.

⁽⁵⁵⁾ SG 1520, f. 8.

er!)⁽⁵⁶⁾, 1821 *Overhespenschen wegh*⁽⁵⁷⁾, 1828 *Heelsche baen*⁽⁵⁸⁾, naast 1856 *Heelenschebaen*⁽⁵⁹⁾.

10.3.4. De Tiense Heerweg [16,19]

De weg van de Helen-Bosstraat naar het voetbalveld S.C. Orsmaal is het begin van weg 16. Eertijds liep deze weg verder richting Wommersom als nummer 19. Dit was een zeer belangrijke weg die aansloot bij de Heerweg van Leeuw naar Tienen (nr. 1). Op de kaart van de Parkabdij heet de weg *baene van Tienen naer Ormael*⁽⁶⁰⁾.

Begin- en eindpunt in de wegomschrijvingen zijn Tienen, Wommersom en Orsmaal. Enkele voorbeelden : 1330 *in via qua itur thenis*⁽⁶¹⁾, 1460 *juxta viam tendentem ab orsmale versus [opidum] thenense*⁽⁶²⁾, 1546 *op den wech die gaet vuyt osmale nae wommersom*⁽⁶³⁾. Dikwijls wordt Tienen als adjectief vooropgeplaatst (type II) : 1560 *opde thiensche strate*⁽⁶⁴⁾, 1624 *op den thienschen wech*⁽⁶⁵⁾. Niet zelden komt als appellatief Heerweg voor : 1383 *inden ondersten heerwech*⁽⁶⁶⁾, 1586 *bouen den cleynen heerwech*, in oppositie tot *den grooten heerwech* of *weg 1*⁽⁶⁷⁾, 1735 *op de heerbaene van orsmael naer thienen*⁽⁶⁸⁾.

⁽⁵⁶⁾ KAB 10.246, f. 7.

⁽⁵⁷⁾ Tab. B 1821.

⁽⁵⁸⁾ K. Meyers.

⁽⁵⁹⁾ Gem. 16.

⁽⁶⁰⁾ K. Park 38.

⁽⁶¹⁾ KAB 14.649, f. 70 v°.

⁽⁶²⁾ SG 1520, f. 40.

⁽⁶³⁾ KAB 10.246, f. 2.

⁽⁶⁴⁾ R 44.709, f. 75.

⁽⁶⁵⁾ PV2, 11.

⁽⁶⁶⁾ KAB 10.934bis, f. 17 v°.

⁽⁶⁷⁾ R 18.687, f. 56 en 59 v°.

⁽⁶⁸⁾ SG 3903, f. 45.

Recent is *Vondermanstraet*, in 1845 zo genoemd naar het veld Vonderman⁽⁶⁹⁾. Popp schrijft *Vonderman weg*.

10.3.5. *De nieuwe Kassei naar Sint-Truiden*

De *nieuwe casseijde* van Tienen naar Sint-Truiden in 1733 sneed een aantal panden in twee. Directeur Lardinois, vertegenwoordiger van de gedeputeerden van Brabant, stuurde op 6 november 1733 een brief naar Orsmaal om de geleden schade te taxeren. Op 2 december 1733 stelden meier, schepenen en leenmannen van het Hof ten Steen een antwoord op. De weg sneed een stuk weg uit het Hof van heer Wolfs. De schade beliep 1200 gulden. Ook de pastoor leed schade, niet alleen aan fruitbomen en vruchten, maar ook om *carelle [= karelen] te backen in het voors. goet* en voor het *doorsnijden van de Revier vande groote brugghe*. Vervolgens liep de weg door het goed van Joris Lenaers (B 234 e.v.) en door een weide (B 233). Ook werden er bomen gekapt bij Francis Mues.

De nieuwe weg veroorzaakte een omwenteling in de gemeenschap van Orsmaal-Gussenhoven. Al vlug werd de nieuwe ader belangrijker dan de twee dorpskernen. Er kwamen hotels, herbergen en particuliere woningen langs de Kassei, die tevens zorgden voor een betere bereikbaarheid van de markten in Tienen en Sint-Truiden. Zoutleeuw had de weg liever niet zien komen en bleef zo ver van de nieuwe trafiek die meer welvaart bracht.

Naast Kassei werd Steenweg het meest gebruikte woord, met als begin- en eindpunt Tienen en Sint-Truiden. Uiteindelijk werd Sint-Truiden als adjectief vooropge-

⁽⁶⁹⁾ ABu 1845.

plaatst : *Sint-Truidensesteenweg*⁽⁷⁰⁾, de enige en recente benaming van het type II. Enkele voorbeelden :

Kassei : 1733 *de nieuwe casseijde van thienen naer st :truyden*⁽⁷¹⁾, 1746 (de weg van Orsmaal) *naer de catseijde*⁽⁷²⁾. **Steenweg** : 1733 *den steenwegh*⁽⁷³⁾, 1777 *den steenwegh van Thienen op St Truyen*⁽⁷⁴⁾. **Grote Steenweg** : 1888 *Grooten steenweg*⁽⁷⁵⁾.

10.4. ANDERE WEGEN IN ORSMAAL

10.4.1. *Wegen in sectie A*

[20] **Walsbergenstraat**. Weg 20, van Overhespen naar Walsbergen onder Wommersom, liep gedeeltelijk op grondgebied Wommersom. Grotendeels afgeschaft op 10 april 1910⁽⁷⁶⁾. Met omschrijvingen : 1459 *die straete daermen van walsberge gheet touerhespen*⁽⁷⁷⁾, 1828 *Weg van Overhespen naer Wommersom*⁽⁷⁸⁾. Met vooropplaatsing van de lokaliteit : 1821 *Walsbergschen weg*⁽⁷⁹⁾, 1992 *Walsbergenstraat*⁽⁸⁰⁾.

[17] **Bosstraat** : 1784 *de Bosch straete*⁽⁸¹⁾, 1992 *Bosstraat*⁽⁸²⁾. Weg 17 loopt van Gussenhoven naar het Walsbergbos. In de analytische omschrijvingen komen als begin- en eindpunt voor : Wommersom, Walsberg en

⁽⁷⁰⁾ K. Linter 1992, 2004.

⁽⁷¹⁾ SG 3910, f. 49-49 v°.

⁽⁷²⁾ SG 3903, f. 9.

⁽⁷³⁾ SG 3903, f. 57.

⁽⁷⁴⁾ SG 3908, f. 370.

⁽⁷⁵⁾ Gem. 18.

⁽⁷⁶⁾ Gem. 3.

⁽⁷⁷⁾ KAB 14.650, f. 45 v°.

⁽⁷⁸⁾ K. Meyers.

⁽⁷⁹⁾ Tab. B 1821.

⁽⁸⁰⁾ K. Linter 1992, niet op kaart 2004.

⁽⁸¹⁾ KPH 2345.

⁽⁸²⁾ K. Linter.

Gussenhoven. Voorbeelden : 1459 *die straete daer men gheet van walsberghe te goesenhouen wert*⁽⁸³⁾, 1569 *op die strate wt guesenouen na walsberge*⁽⁸⁴⁾, 1709 *die baene van wommersom*⁽⁸⁵⁾, enz. Groenstraat : 1546 *die groen strate te meylboem wert*⁽⁸⁶⁾, 1733 *aen de groene straet tusschen walsberghen ende guessenhoven*⁽⁸⁷⁾, 1821 *Groene weg*⁽⁸⁸⁾, enz. Walsbergstraat : 1569 *op die walsbergestraete*⁽⁸⁹⁾.

[18, 16] Valgaarstraat : 1546 (kouter beginnende) *aende walgaert strate*⁽⁹⁰⁾, 1570 *aende valgaerstrate*⁽⁹¹⁾, enz. Was een aftakking van de weg van Gussenhoven naar Melkwezer (nr. 16), maar blijkens de ligging van de percelen van de Tiense Armentafel en het Begijnhof, ook het eerste deel van weg 16. Nu zonder naam. Vroeger ook bekend met omschrijvingen : 1546 *opden wech die van Orsmale nae Walsbergen gaet*⁽⁹²⁾.

Het tweede deel van weg 16 liep van Orsmaal naar de Mergelkuit in Melkwezer. Dit gedeelte is verdwenen. In de omschrijvingen is het beginpunt meestal Orsmaal, het eindpunt Wezer, of omgekeerd, en dit in talrijke variaties. Voorbeelden : 1569 *by den valgaer rgt. den wech van orsmael naer walsberge [= nr. 18] ende weser [= 16, 2e deel]*⁽⁹³⁾, 1569 *den wech nae die mergelcute*⁽⁹⁴⁾, 1669 *Den voetwech van*

⁽⁸³⁾ KAB 14.650, f. 45 v°.

⁽⁸⁴⁾ SG 3903, f. 138.

⁽⁸⁵⁾ SG 3900, f. 8 v°.

⁽⁸⁶⁾ KAB 10.246, f. 4 v°.

⁽⁸⁷⁾ SG 3885.

⁽⁸⁸⁾ Tab. B 1821.

⁽⁸⁹⁾ SG 3903, f. 49.

⁽⁹⁰⁾ KAB 10.246, f. 2.

⁽⁹¹⁾ SG 1520/2, f. 5.

⁽⁹²⁾ KAB 10.246, f. 2 v°.

⁽⁹³⁾ SG 3903, f. 44.

⁽⁹⁴⁾ SG 3903, f. 35 v°.

Orsmael naer Weser⁽⁹⁵⁾, 1828 *Weg van Gussenhoven naer Melckweser*⁽⁹⁶⁾.

[6] **Waterhofstraat** : 1992 idem, zo genoemd naar het bijna verdwenen Waterhof in Melkwezer⁽⁹⁷⁾. In de oude omschrijvingen zijn begin- en eindpunt Orsmaal en Wezer : 1695 *opden wech van orsmael naer weser*⁽⁹⁸⁾, 1735 *die baen van orsmael naer weser*⁽⁹⁹⁾, 1828 *Weg van Orsmaal Gussenhoven naer Melkwezer*⁽¹⁰⁰⁾.

[15] **Marie Roosestraat** : 1828 *Marie Roose Straet*⁽¹⁰¹⁾, 1846 *Marie Roosestraat*⁽¹⁰²⁾. Weg 15 is de verbinding tussen de Waterhofstraat en de Lindestraat, nog bestaande maar niet meer aangeduid op de kaart van Linter. De naam herinnert aan Maria Rosa Domville, circa 1731 vermeld in de ledenlijst van de Broederschap van het Alderheiligste Sacrament⁽¹⁰³⁾. Gewoonlijk wordt de weg omschreven : 1705 *den voetwech uyt orsmael naer den kabersch*⁽¹⁰⁴⁾, 1750 *den voetwegh van stevengadt naer den roeden steen*⁽¹⁰⁵⁾.

[14] **Minnenweg** : 1457 *jnden minnenwech*⁽¹⁰⁶⁾, 1705 *byden menenwecht*⁽¹⁰⁷⁾, 1709 *den minnewegh*⁽¹⁰⁸⁾, 1846 *Minneweg*⁽¹⁰⁹⁾. Zelden komt een omschrijving voor : 1569 *op den wech van orsmael naer trot te gaen*⁽¹¹⁰⁾. Minnen is een

⁽⁹⁵⁾ K. AT, f. 45 v°.

⁽⁹⁶⁾ K. Meyers.

⁽⁹⁷⁾ K. Linter.

⁽⁹⁸⁾ Jacobs 4, f. 1.

⁽⁹⁹⁾ SG 3903, f. 38 v°.

⁽¹⁰⁰⁾ K. Meyers.

⁽¹⁰¹⁾ K. Meyers.

⁽¹⁰²⁾ ABu.

⁽¹⁰³⁾ KAB 30.948.

⁽¹⁰⁴⁾ SG 1528/2, p. 38.

⁽¹⁰⁵⁾ SG 3903, f. 47 v°.

⁽¹⁰⁶⁾ SG 1520, f. 3.

⁽¹⁰⁷⁾ SG 1528/2, p. 21.

⁽¹⁰⁸⁾ SG 3900, f. 9 v°.

⁽¹⁰⁹⁾ ABu.

⁽¹¹⁰⁾ SG 3903, f. 72.

persoonsnaam. Minne als watergeest, te vergelijken met nekker, is niet erg waarschijnlijk. Weg 14 liep eertijds van de Helen-Bosstraat naar Helen, maar is nu verdwenen. In dit veld ligt wel een nieuwe verkavelingsweg zonder naam.

10.4.2. *Straten in de kern van Gussenhoven*

[13] **Dorpstraat**: 1846 *Dorpsstraet*⁽¹¹¹⁾, 1911 *Dorpstraat*⁽¹¹²⁾. Vervangen door **Korteweg**, **Nieuwstraat** en **Oude Kerkstraat** langs de verdwenen kerk van Gussenhoven.

[27] **Geetweg**: 1846 idem⁽¹¹³⁾. Wegje van de Oude Kerkstraat naar de Gete, nog bestaande maar niet aangeduid op de kaart van Linter.

Fig. 37. – De Geetweg voorbij het Tafelhof in juni 2003.

⁽¹¹¹⁾ ABu.

⁽¹¹²⁾ Gem. 20.

⁽¹¹³⁾ ABu.

[12] **Ezelsbaan** : 1846 *Ezelsbaen*⁽¹¹⁴⁾, 1901-1910 *Ezelsbaan*⁽¹¹⁵⁾. Straat van de Helen-Bosstraat naar de Steenweg. In het verlengde van deze weg liep eertijds het **Ezel(s)pad**, namelijk naast de percelen A 389, A 390, A 391, enz. tot aan de Vondermansweg. Niet meer aangeduid in de Atlas der Buurtwegen. Oude vormen : 1546 *dat eesel pat nae walsberghe, le chemyn quondict le chemyn dasne*⁽¹¹⁶⁾, 1569 *opt eeselpadt*⁽¹¹⁷⁾, 1603 *aen d'eselspat*⁽¹¹⁸⁾, 1735 *het Eselspadt*⁽¹¹⁹⁾.

[12,28] **Molenpad/-weg** : 1586 *het molenpayken*⁽¹²⁰⁾, 1821 *Sentier dit Molenweg*⁽¹²¹⁾. Dit pad bestaat nog tot aan de Gete, maar is niet aangeduid op de kaart van Linter. De naam herinnert aan de eerste molen op de Gete. Het voetpad [28] liep door de Gussenhovenweiden naar de Hespensesteeg 25. Tevens was er een korte weg tussen de Weg van Dormaal naar Neerhespen (nr. 24) en de Oude Steenweg 9. In 1623 heette voetpad 28 : *het voetpat naer nederhespen*⁽¹²²⁾.

[8] **Galgestraat** : 1810 *de galgestraete*⁽¹²³⁾, 1992-2004 *Galgenstraat*⁽¹²⁴⁾, nu identiek met de Kleine Galgestraat. Door de aanleg van de Sint-Truidensesteenweg werd weg 8 gesplitst, vandaar de kwalificatie klein/groot. De Grote Galgestraat is heden een veldweg zonder naam. Oude

⁽¹¹⁴⁾ ABu.

⁽¹¹⁵⁾ Gem. 19, blad 144.

⁽¹¹⁶⁾ KAB 10.246, f. 2 en 34.

⁽¹¹⁷⁾ SG 3903, f. 25 v°.

⁽¹¹⁸⁾ SG 1520/2, f. 27.

⁽¹¹⁹⁾ SG 3903, f. 15 v°.

⁽¹²⁰⁾ R 18.687, f. 51 v°-52.

⁽¹²¹⁾ Tab. B 1821.

⁽¹²²⁾ SG 3, f. 49.

⁽¹²³⁾ KAB 30.947, f. 4.

⁽¹²⁴⁾ K. Linter.

vormen : 1828 *Kleyne Galge Straet*, *Groote Galge straat*⁽¹²⁵⁾,
1890-1900 *Kleine Galgestraat*⁽¹²⁶⁾.

Fig. 38. – De begroeide Molenweg naar de Gete in juni 2003.

10.4.3. *Straten in de kern van Orsmaal*

[10] Dorpsweg : 1821 *Dorpsweg*⁽¹²⁷⁾, circa 1850 *Dorpsweg*⁽¹²⁸⁾. Straat van Helen-Bosstraat, kronkelend naar de Steenweg. Nu : 1) **3de Regiment Lansiersstraat**, als herinnering aan de Slag van Orsmaal; 2) gedeeltelijk **Paardskerkhofstraat**, 3) **Oude Dorpsstraat**, en 4) een nieuw gedeelte langs de Gete naar de Steenweg⁽¹²⁹⁾. De Oude Dorpsstraat richting Dormaal komt dikwijls voor als **Zegerstraat** : 1400 *iuxta pontem ... zegerstrate*⁽¹³⁰⁾,

⁽¹²⁵⁾ K. Meyers.

⁽¹²⁶⁾ Gem. 18.

⁽¹²⁷⁾ Tab. B 1821.

⁽¹²⁸⁾ K. Popp.

⁽¹²⁹⁾ K. Linter.

⁽¹³⁰⁾ R 44.700, f. 36.

1560 *jnde zeghers strate*⁽¹³¹⁾. Het eerste lid is een persoonsnaam, vgl. 1574 Willem Segers⁽¹³²⁾.

[21] Kapelstraat: 1992 idem, voorheen Begijnhofstraat: 1846 *Beggynhofstraet*⁽¹³³⁾, 1911 *Begijnhofstraat*⁽¹³⁴⁾.

[11] Paardskerkhofstraat: 1846 *Peerdskerkhof*⁽¹³⁵⁾, circa 1850 *Peerdskerkhof weg*⁽¹³⁶⁾, 1856 *Peerdskerkhofstraet*⁽¹³⁷⁾. Vroeger Eikstraat: 1656 *Die eyke straet*⁽¹³⁸⁾, 1667 *op de eyckstraet*⁽¹³⁹⁾..

Fig. 39. – Orsmaal met rechts het begin van de Paardskerkhofstraat.

(131) R 44.709, f. 74 v°.

(132) SG 6055.

(133) ABu.

(134) Gem. 20.

(135) ABu.

(136) K. Popp.

(137) Gem. 16.

(138) K. Park 38.

(139) SG 1523, f. 148 v°.

[22] **Molensteeg** : 1602 *die meulenstege*⁽¹⁴⁰⁾, 1709 *die Gete ende die Molenstege*⁽¹⁴¹⁾, 1800 *de Molenstege*⁽¹⁴²⁾. Nog bestaand steegje van 3de Reg. Lansiersstraat naar de Paardskerkhofstraat, maar niet aangeduid op de kaart van Linter. Andere varianten met molen : 1596 *die molen straete*⁽¹⁴³⁾, ca. 1630 *byde molen rgt. d'moelenstraetken*⁽¹⁴⁴⁾, 1846 *Molenweg*⁽¹⁴⁵⁾.

Bornsteeg : 25 mei 1500 *byde bornsteghe*⁽¹⁴⁶⁾, 1750 *die borne steghe*⁽¹⁴⁷⁾. Verdwenen steegje naar de Sint-Petersborn, naast de Pastorie tussen B 198-199 en B 194-198 (zie kaart 8). Met de naam van de heilige : 1698 *peeters bon straetken*⁽¹⁴⁸⁾, 1734 *die steghe naer sinte peeters borne*⁽¹⁴⁹⁾. Deze weg staat niet aangeduid in de Atlas der Buurtwegen.

10.4.4. *Wegen in sectie B*

[26] **Neerhespenseweg** : 1846 *Neerhespensche weg*⁽¹⁵⁰⁾, 1911 *Neerhespenschestraat*⁽¹⁵¹⁾. Voorheen de weg van de Dorpstraat naar Neerhespen, nu deel van de Korteweg die aansluit bij de Landenstraat.

Landenstraat : 1937 *Steenweg van Landen*⁽¹⁵²⁾, 1992-2004 *Landenstraat*⁽¹⁵³⁾. Nieuwe verbinding tussen de Gel-

⁽¹⁴⁰⁾ SG 1520/2, f. 24 v°.

⁽¹⁴¹⁾ SG 3900, f. 7.

⁽¹⁴²⁾ KAB 3770, p. 25.

⁽¹⁴³⁾ SG 1520/2, f. 6.

⁽¹⁴⁴⁾ R 44.710, nr. 29.

⁽¹⁴⁵⁾ ABu.

⁽¹⁴⁶⁾ KAB 10.933, 527.

⁽¹⁴⁷⁾ PV2, 3.

⁽¹⁴⁸⁾ SG 1527, f. 24.

⁽¹⁴⁹⁾ SG 3903, f. 22.

⁽¹⁵⁰⁾ ABu.

⁽¹⁵¹⁾ Gem. 20.

⁽¹⁵²⁾ Aangespaste kaart Meyers 1937.

⁽¹⁵³⁾ K. Linter.

denakenstraat 7 en de Neerhespenseweg 26, dwars door perceel B 492.

[25] **Hespensesteeg** : 1828 *Hespessche Steeg*⁽¹⁵⁴⁾, 1884 *Hespensche steeg*⁽¹⁵⁵⁾. Straatje tussen de Langstraat en de Boomgaardstraat, maar op de plattegrond van Linter zonder naam. In oudere omschrijvingen is Hesperen of Neerhespen meestal het merkpunt. Het appellatief is steeg, minder frequent straat of weg. Enkele voorbeelden : 1624 *het straecken van neerhespen naer orsmael*⁽¹⁵⁶⁾, 1650 *den wegh oft steghe vuyt hespen naer die leeuwbrugge*⁽¹⁵⁷⁾, 1669 *De straete van Hesperen naer de Scherpbempden*⁽¹⁵⁸⁾, 1723 *den wegh naer hespen*⁽¹⁵⁹⁾, 1780 *de steghe van Neerhespen naer Dormael*⁽¹⁶⁰⁾. Zeldzaam is **Zwartveldsteeg** : 1709 *op die swertveltsteghe*⁽¹⁶¹⁾.

[24] **Weg naar Dormaal**. De verdwenen weg 24 liep doorheen het Zwartveld, van Neerhespen naar Dormaal. Voorbeelden : 1546 *op den wech die van hespen nae dormale gaet*⁽¹⁶²⁾, 1569 *die wech van dormael nae neerhespen*⁽¹⁶³⁾, 1623 *twoetpat van nederhespen naer de schythaegen*⁽¹⁶⁴⁾, 23 februari 1695 *die baen van hespen naer dormael*⁽¹⁶⁵⁾.

[3] **Boomgaardstraat** : 1911 *Boomgaardstraat*⁽¹⁶⁶⁾. Straat van de Sint-Truidensesteenweg naar Neerlanden aan de grens met Dormaal. Vervorming van Bogaarden.

⁽¹⁵⁴⁾ K. Meyers.

⁽¹⁵⁵⁾ AW 1884.

⁽¹⁵⁶⁾ SG 1528/2, p. 36.

⁽¹⁵⁷⁾ SG 3904, f. 7 v°.

⁽¹⁵⁸⁾ K. AT, perceel 6.

⁽¹⁵⁹⁾ SG 3903, f. 15.

⁽¹⁶⁰⁾ SG 1524, f. 23.

⁽¹⁶¹⁾ SG 3900, f. 25.

⁽¹⁶²⁾ KAB 10.246, f. 29.

⁽¹⁶³⁾ SG 3903, f. 42 v°.

⁽¹⁶⁴⁾ SG 3, f. 50 v°.

⁽¹⁶⁵⁾ SG 1528/3, p. 5.

⁽¹⁶⁶⁾ Gem. 20.

Het klooster van de Bogaarden in Zoutleeuw had verscheidene eigendommen naast de straat, onder Dormaal. Oudere benamingen zijn : **Bogaardenstraat**, 1656 *de bogaerde straet*⁽¹⁶⁷⁾, en **Bogaardenbeemdstraat**, 1828 *Weg van Orsmael naar Neerlanden genaemd Begaerde Bempt*⁽¹⁶⁸⁾, 1856 *Bogaerdebempdestraet*⁽¹⁶⁹⁾. Ook omschrijvingen zijn talrijk, zoals in 1546 *opt voetpat dat van orsmale nae nederlanden gaet*⁽¹⁷⁰⁾, 1718 *den vaerbaen van de Leeuw brugh naer panbrugghen*⁽¹⁷¹⁾, en 1730 *den wecht van orsmael naer neerlanden*⁽¹⁷²⁾.

[4] **Walenstraat** : 1828 *De Waele Straet*⁽¹⁷³⁾, 1937 *Waelen Weg*⁽¹⁷⁴⁾. Walenwegen verwijzen niet altijd naar Walonië, vgl. de Walenweg van Helen-Bos naar Neerlinter op de kaart van Guiot in 1828. Voor weg 4, op de grens met Dormaal, komen ook omschrijvingen voor : 1456 *supra stratam qua de orsmale itur versus pambrugghen*⁽¹⁷⁵⁾, 1650 *die straet vuyt orsmael naer panbrugghen*⁽¹⁷⁶⁾, 1650 *den wegh vuyt orsmael naer landen*⁽¹⁷⁷⁾, 1734 *den wegh van orsmael naer de scheythaghe ofte neerlanden*⁽¹⁷⁸⁾. Panbrugghen is een gehucht onder Neerlanden.

[5] **Kleine Getestraat** : 1992-2004 *Kleine Getestraat*⁽¹⁷⁹⁾. Idyllische straat van de Leeuwsebrug, langs de Gete, naar Helen-Bos. Eeuwenlang heette deze weg

⁽¹⁶⁷⁾ K. Park 38.

⁽¹⁶⁸⁾ K. Meyers.

⁽¹⁶⁹⁾ Gem. 16.

⁽¹⁷⁰⁾ KAB 10.246, f. 29.

⁽¹⁷¹⁾ SG 1528, f. 128 v°.

⁽¹⁷²⁾ SG 3909, f. 69.

⁽¹⁷³⁾ K. Meyers.

⁽¹⁷⁴⁾ Aangepaste kaart Meyers 1937.

⁽¹⁷⁵⁾ KAB 14.659, f. 26 v°.

⁽¹⁷⁶⁾ SG 3904, f. 6 v°.

⁽¹⁷⁷⁾ SG 3904, f. 7 v°.

⁽¹⁷⁸⁾ SG 3903, f. 22.

⁽¹⁷⁹⁾ K. Linter.

Geetstraat : 1370 *in de gheete strate*⁽¹⁸⁰⁾, 1400 *in de gheetstrate*⁽¹⁸¹⁾, enz. en nog in 1911 *Geetstraat*⁽¹⁸²⁾.

[23] Donkerstraat : 1709 *aen die doncker straet*⁽¹⁸³⁾, 1864 *de Donkersteeg*⁽¹⁸⁴⁾. Aftakking van de Geetstraat naar Dormaal, tussen de percelen B 32 en B 34 (zie kaart 11). Het straatje bestond al in 1324 : *stratam ... per quam itur de orsmale ad dormale*⁽¹⁸⁵⁾.

10.5. VOETPADEN IN ORSMAAL

In 1669 liep een voetpad van oost naar west door het perceel A 389 van de Tiense Armentafel : *t'voetpad van Orsmael naer Thienen*⁽¹⁸⁶⁾. Dit voetpad komt niet meer voor in de Atlas der Buurtwegen. Sedertdien verdwenen nog meer voetpaden.

[29] Broekstraat : 26 januari 1595 *die broeck strae-te*⁽¹⁸⁷⁾, 1850 *Broek wegel*⁽¹⁸⁸⁾. Verdwenen voetpad in de vorm van een accolade in het Broek, tussen de Helen-Bosstraat en de Oude Dorpsstraat, nog duidelijk zichtbaar op de kaart van Ferraris. Afgeschaft op 12 januari 1906⁽¹⁸⁹⁾. Het voetpad komt ook voor met steeg in : 1650 *den vogelaere born steeg*⁽¹⁹⁰⁾, 1723 *die steghe naer het Broeck*⁽¹⁹¹⁾.

⁽¹⁸⁰⁾ R 44.699, f. 28.

⁽¹⁸¹⁾ R 44.700, f. 35.

⁽¹⁸²⁾ Gem. 20.

⁽¹⁸³⁾ SG 3900, f. 7.

⁽¹⁸⁴⁾ ABu.

⁽¹⁸⁵⁾ KAB 14.649, f. 26.

⁽¹⁸⁶⁾ K. AT f. 45, perceel 2.

⁽¹⁸⁷⁾ SG 1520/2, f. 3 en 9.

⁽¹⁸⁸⁾ K. Popp.

⁽¹⁸⁹⁾ Gem. 3.

⁽¹⁹⁰⁾ SG 3904, f. 5 v°.

⁽¹⁹¹⁾ SG 3903, f. 12.

[30] **Kapelvoetweg** : 1846 idem⁽¹⁹²⁾. Afgeschaft op 12 januari 1906. Dit voetpad liep van de Witte Kapel naar het Stevensgat, aan de huidige Waterhofstraat. Voorheen was het Schutterhuis een merkpunt : 1588 *op den voetpat gaende vanden schutterhuyse achter wouter hamers hoff naer wesere*⁽¹⁹³⁾.

[31] **Voetpad naar Helen** : 1735 *het voetpat van orsmael naer Heelen*⁽¹⁹⁴⁾. Verdwenen voetpad aan de noordzijde van de Helen-Bosstraat, van deze straat in een boog naar dezelfde straat. Afgeschaft op 12 januari 1906. Na klacht besliste de raad om een deel niet af te schaffen, om een uitgang te geven aan landbouwer Ryckmans⁽¹⁹⁵⁾.

[32] **Voetpad naar Melkwezer** : 1846 (*Sentier de Gussenhoven à Melckweser*⁽¹⁹⁶⁾). Verdwenen voetpad van de Helen-Bosstraat (tegenover de Ezelsbaan) naar weg 16. Afgeschaft op 12 januari 1906.

[33] **Kerkweg** : 1846 *Kerkweg*⁽¹⁹⁷⁾. Verdwenen wegje doorheen de boomgaard B 182bis naar het kerkhof, niet aangeduid op de kaart van Popp (zie kaart 8).

[34] **Kerkbaan** : 1821 *Kerkbaen*⁽¹⁹⁸⁾. Nog bestaande weg van 3de Regiment Lansiersstraat, rond de kerk, naar de Sint-Truidensesteenweg.

[35] **Wezerspedeken** : 1546 *aen weserghe pedyken, a la piechette de wesere*⁽¹⁹⁹⁾, 1850 *Melckweser wegel*⁽²⁰⁰⁾. Verdwenen voetpad van het pachthof Borgers (A 209) naar de Waterhofstraat (zie kaart 2). Gewoonlijk komen omschrij-

⁽¹⁹²⁾ ABu.

⁽¹⁹³⁾ R 18.689, f. 41.

⁽¹⁹⁴⁾ SG 3903, f. 13 v°.

⁽¹⁹⁵⁾ Gem. 3.

⁽¹⁹⁶⁾ ABu.

⁽¹⁹⁷⁾ ABu.

⁽¹⁹⁸⁾ Tab. B 1821.

⁽¹⁹⁹⁾ KAB 10.246, f. 5 v° en 40.

⁽²⁰⁰⁾ K. Popp.

vingen voor, met de merkpunten Orsmaal en Wezer : 1460 *juxta semitam tendentem ab orsmale usque wesere*⁽²⁰¹⁾, 1569 *aen t voetpat van orsmael na weser gaende*⁽²⁰²⁾. In de volksmond heette het voetpad het **Bedelaarsbaantje**⁽²⁰³⁾.

Opmerking. In 1586 bezat Jan van Hoebroeck de helft van de grote dries *by Ramers pedeken*⁽²⁰⁴⁾, in 1587 geschreven *by Reymers pedeken*⁽²⁰⁵⁾. Niet gelokaliseerd. Het eerste lid is een persoonsnaam.

10.6. DE HOOFDWEGEN VAN MELKWEZER

10.6.1. *De Linterseweg*

De Heerweg nummer 1 maakte de grens uit tussen Melkwezer en Orsmaal. Ik heb deze weg besproken onder Orsmaal.

[2] *Linterseweg* : 1651 *den Linterschen wech*⁽²⁰⁶⁾, 1820-1845 *Linterschen weg*⁽²⁰⁷⁾. Straat op de grens tussen Wezer en Helen-Bos, richting Neerlinter. Nu een deel van de Stationsstraat, en een ander nog bestaand deel zonder naam. In de omschrijvingen is Neerlinter een merkpunt : 14 juli 1631 *tsheeren straete gaende wten maelant naer nederlinter*⁽²⁰⁸⁾, 1786 *Baene van Weser naer Neerlinter*⁽²⁰⁹⁾. Soms is Stautenborg het eindpunt : 1733 *den wegh van Heelen naer Stautenborgh*⁽²¹⁰⁾.

⁽²⁰¹⁾ SG 1520, f. 40.

⁽²⁰²⁾ SG 3903, f. 41 v°.

⁽²⁰³⁾ Roumieux, p. 51.

⁽²⁰⁴⁾ R 18.687, f. 60.

⁽²⁰⁵⁾ R 18.688, f. 53 v°.

⁽²⁰⁶⁾ KAB 14.652, p. 13.

⁽²⁰⁷⁾ ABu 1820 en 1845.

⁽²⁰⁸⁾ SG 3889, f. 72 v°.

⁽²⁰⁹⁾ KPH 2345.

⁽²¹⁰⁾ SG 3885, f. 2.

10.6.2. *De Dorpsstraat*

[3] **Dorpsstraat, -weg** : 1820 *Dorpsweg*⁽²¹¹⁾, 1847 *Dorpstraat*⁽²¹²⁾, 1990-2004 *Dorpsstraat*⁽²¹³⁾. Deze straat begint aan de Linterseweg, doorkruist het hele dorp en voegt zich bij de vroegere Heerweg nabij de Blaasbalg. **Nu** : Groenstraat, Galerijstraat, Dorpsstraat en een deel zonder naam.

Fig. 40. — De Dorpsstraat in Melkwezer.

Groenstraat : 1992-2004 idem. Deel van de vroegere Dorpsweg aan de Winkel. **Galerijstraat** : 1847 *Gallereystraat*⁽²¹⁴⁾, 1932 *Galerijstraat*⁽²¹⁵⁾. De Galerijstraat is ook het verbrede deel van het Voetpad naar Leeuw nummer 15

⁽²¹¹⁾ ABu 1820.

⁽²¹²⁾ Gem. 2.

⁽²¹³⁾ K. Linter.

⁽²¹⁴⁾ Gem. 2.

⁽²¹⁵⁾ Hendrickx, 1932, p. 105.

aan de Winkel. **Malantstraat** : 1546 *die malantstrate*⁽²¹⁶⁾, 1850 *Weg van Melckweser naer Zout-leeuw genaemd de Mayland straet*⁽²¹⁷⁾. Nu Galerijstraat en Groenstraat.

Talrijk zijn de omschrijvingen. Begin- en eindpunten zijn Tienen, Melkwezer en Zoutleeuw. Enkele voorbeelden : 1330 *in via qua itur thenis*⁽²¹⁸⁾, in 1546 in het Nederlands *by wesere aen die strate daermen nae Thienen gaet*, en *by die strate die van Wesere nae Thienen gaet*⁽²¹⁹⁾, en in 1733 *die straet van Wezer naer thienen*⁽²²⁰⁾. Zeldzaam is de omschrijving in 1651 *die straet gaende naer die luyzen boomkens naer Thienen*⁽²²¹⁾.

Opmerking. In 1675 bezat Reynier Hermans een halve zille hof, grenzend aan *die panputstraat* in 3 zijden⁽²²²⁾. Misschien is hiermee de splitsing bedoeld aan Hazenbergstraat en Dorpsstraat.

10.6.3. Andere hoofdwegen

[4] **Waterhofstraat** : 1820 *Dreeft van het Waterhof*⁽²²³⁾, 1847 *Waterhofstraet*⁽²²⁴⁾, 1990-2004 *Waterhofstraat*⁽²²⁵⁾. Deze straat loopt van Orsmaal aan de Steenberg, voorbij het Waterhof, naar de kerk van Wezer.

Steenbergstraat. Oude attestaties verwijzen naar de Steenberg : 1546 *byden wech die compt vanden steenberch nae Osmale*, en in samenstellingen *die steenberch strate*, op

⁽²¹⁶⁾ KAB 10.246, f. 9.

⁽²¹⁷⁾ K. Popp.

⁽²¹⁸⁾ KAB 14.649, f. 80.

⁽²¹⁹⁾ KAB 10.246, f. 14 en 20 v°.

⁽²²⁰⁾ SG 3885.

⁽²²¹⁾ KAB 14.652, p. 118.

⁽²²²⁾ SG 6535, f. 16.

⁽²²³⁾ ABu 1820.

⁽²²⁴⁾ Gem. 2.

⁽²²⁵⁾ K. Linter.

de steenstrate, la rue pyrreuse dict en flameng die steenstrate⁽²²⁶⁾.

[5] **Zilverstraat** : 1845 *Rue d'argent*⁽²²⁷⁾, 1990 *Zilverstraat*⁽²²⁸⁾. Vormt een hoek tussen Dorpsstraat en Waterhofstraat. Misschien is zilver een vervorming. In 1733 bezat Govaert Pans anderhalve roede huis en hof, grenzend aan *de straete ende t'sitterkers straet*⁽²²⁹⁾. Op 1 april 1733 vond ik de spelling *sittighe straete*⁽²³⁰⁾. De etymologie is onduidelijk.

[6] **Valgaarstraat** : 1845 *Valgaer straet*⁽²³¹⁾. Deze weg liep verder als het Voetpad naar Reets nummer 16. De weg werd in 1880 verbreed en diende als verbinding met het station van Drieslinter⁽²³²⁾. Het voetpad heet nu **Stationsstraat**⁽²³³⁾.

10.7. ANDERE WEGEN IN WEZER

[7] **Bosbaan** : 1845 *Bosch baen*⁽²³⁴⁾. Nu zonder naam, loopt verder naar het gehucht Bos. In de omschrijvingen is Bos het eindpunt : 1456 *penes viam qua de wesere itur bossche*⁽²³⁵⁾, 1546 *op den wech die van Wesere nae boss gaet*⁽²³⁶⁾.

[8] **Hopblokstraat** : 1845 *Hop block straet*⁽²³⁷⁾. Weggetje van de Stationsstraat naar de Wouwerbeek. Voorheen

⁽²²⁶⁾ KAB 10.246, f. 15 v°, 16-16 v°, 17 en 56 v°.

⁽²²⁷⁾ ABu.

⁽²²⁸⁾ K. Linter.

⁽²²⁹⁾ SG 3885.

⁽²³⁰⁾ SG 6535, f. 24.

⁽²³¹⁾ ABu.

⁽²³²⁾ Hendrickx, 1932, p. 108.

⁽²³³⁾ K. Linter.

⁽²³⁴⁾ ABu.

⁽²³⁵⁾ KAB 14.649, f. 60 v°.

⁽²³⁶⁾ KAB 10.246, f. 23.

⁽²³⁷⁾ ABu.

Sint-Leonaartssteeg : 1733 *sinte Leonaerts steghe*⁽²³⁸⁾, 1735 *aen stautenborch rgt. sinte Lenaerts steghe*⁽²³⁹⁾, zo genoemd naar de weiden van de Sint-Leonaatskerk van Zoutleeuw.

[9] Begijnhofstraat : 1820 (*Rue*) *vers l'endroit dit Beguinage*⁽²⁴⁰⁾, 1847 *Begynhofstraet*⁽²⁴¹⁾. Van Dorpstraat naar Hazenbergstraat. Loopt verder als **Hazenbergbaan** : 1845 *Haesenberg baen*⁽²⁴²⁾, in 1760 omschreven als *den voet wegh naer de weijde*⁽²⁴³⁾.

[10] Pensweg : 1459 *opten penswech*⁽²⁴⁴⁾, 1546 *a la chemyn de trijpes quon dict en flameng den penswech*⁽²⁴⁵⁾, enz. Volgens de Atlas der Buurtwegen : weg in het verlengde van de Hazenbergstraat. Vroeger begon deze weg aan het Waterhof en liep achter het huidige 's-Hertogenhof door. Pens is te verklaren als afval, vgl. Frans *tripes* "ingewanden". Volgens Hendrickx heette een deel van de Pensweg in 1932 **Processiestraat**, die in 1912 werd gekasseid⁽²⁴⁶⁾.

[11] Keibergstraat : 1845 *Kaeyberg straet*⁽²⁴⁷⁾. Van Lindestraat (Heerweg 1) naar de Pensweg, over de Keiberg. Nu zonder naam.

[12] Hazenbergstraat : 1990-2004 idem. Voorheen **Panakkerstraat** : 1845 *Pan Akkersstraet*⁽²⁴⁸⁾.

[13] Groeneweg : 1820 *Groenen weg*⁽²⁴⁹⁾. Weg van de Walsberghoeve naar de weiden, nu zonder naam. Ook

⁽²³⁸⁾ SG 3885.

⁽²³⁹⁾ KAB 3505, nr. 15.

⁽²⁴⁰⁾ ABu.

⁽²⁴¹⁾ Gem. 2.

⁽²⁴²⁾ ABu.

⁽²⁴³⁾ SG 3908, f. 355.

⁽²⁴⁴⁾ SG 1520, f. 5.

⁽²⁴⁵⁾ KAB 10.246, f. 61 v° en 62.

⁽²⁴⁶⁾ Hendrickx, 1932, p. 108.

⁽²⁴⁷⁾ ABu.

⁽²⁴⁸⁾ ABu.

⁽²⁴⁹⁾ ABu 1820.

Bosstraat genoemd : 1733 *onder de hasenbergh rgt. de bosstraat*⁽²⁵⁰⁾, en **Sint-Geertruibornstraat** : 1666 *St geertruijbon straat*⁽²⁵¹⁾. In 1669 bezat de Tiense Armentafel één perceel van 1 dagmaal 90 roeden in Wezer aan de *St Geertruijt boren straat ... onder den Hasenbergh*⁽²⁵²⁾. Dit perceel ligt niet in Wezeren bij Landen, maar in Melkwezer op B 22a (zie kaart 17).

[14] **Sint-Petersstraat** : 1845 *St Peetersstraat*⁽²⁵³⁾. Eertijds een voetpad van de Dorpsstraat naar Sint-Petersbos, maar nu verbreed en Dorpsstraat genoemd. Deze verbrede straat loopt in Wommersom verder als Broekstraat.

10.8. DE VOETPADEN VAN WEZER

[15] **Voetpad naar Leeuw** : 1820-1845 (*Sentier de Léau*)⁽²⁵⁴⁾. Gedeeltelijk verdwenen voetpad van aan de Waterhofstraat naar de kerk, doorheen Bruul en Boelaard, en verder naar het Winkelken. Het deel aan het Winkelken is heden verbreed tot Galerijstraat.

[16] **Reetsweg** : 1845 (*Sentier du Retse*)⁽²⁵⁵⁾. Nu grotendeels Stationsstraat. Reets is een plaats in Helen-Bos : 1315 *in merghelcute apud rechen*⁽²⁵⁶⁾, 1370 *in de reetse*⁽²⁵⁷⁾.

[17] **Kerkweg** : 1820-1845 *Kerkweg, (Sentier) de l'Eglise*⁽²⁵⁸⁾. Voetpad tussen huidige Hazenbergstraat en Dorpsstraat. Dit voetpad bestond uit 2 delen. Het rechte deel tussen genoemde straten bestaat nog, maar is niet

⁽²⁵⁰⁾ SG 3885.

⁽²⁵¹⁾ PV2, 15.

⁽²⁵²⁾ K. AT f. 42.

⁽²⁵³⁾ ABu.

⁽²⁵⁴⁾ ABu 1820-1845.

⁽²⁵⁵⁾ ABu.

⁽²⁵⁶⁾ SG 7610, 23 en KAB 989, f. 66.

⁽²⁵⁷⁾ R 44.699, f. 29 v°.

⁽²⁵⁸⁾ ABu 1820 en 1845.

aangeduid op de plattegrond van Linter, wel op de kaart van het NGI (nummer 33/1 zuid).

[18] **Lindestraat/-weg** : 1845 (*Chemin/Sentier*) du *Tilleul*⁽²⁵⁹⁾. Weg en voetpad tussen Heerweg en Sint-Petersstraat. Bestaat nog gedeeltelijk.

[19] **Voetpad naar Gussenhoven** : 1845 (*Sentier*) de *Gussenhoven*⁽²⁶⁰⁾. Verdwenen voetpad van Waterhofstraat naar Heerweg.

[20] **Voetpad naar Pensweg** : 1845 (*Sentier*) vers le *Pensen weg*⁽²⁶¹⁾. Verdwenen voetpad : 1) langs Waterhofstraat, 2) achter 's-Hertogenhof naar de Pensweg.

[21] **Melkweg** : 1546 *op die melckwech* (namelijk op de Hazenberg), *sur le chemyn de lacheau dict en flameng die melck wech*⁽²⁶²⁾. Van Hazenbergstraat naar 's-Hertogengracht. Bestaat nog gedeeltelijk. De naam is te vergelijken met het Melkpedeken in Goetsenhoven⁽²⁶³⁾.

[22] **Reetsweg** : 1845 (*Sentier*) du *Retse*⁽²⁶⁴⁾. Liep eertijds van de Hazenbergstraat naar de Stationsstraat. Bestaat nog gedeeltelijk.

[23] **Achter het Dorp** : 1845 *Achter het Dorp*⁽²⁶⁵⁾. Verdwenen voetpad, dat uit 2 delen bestond : 1) van Dorpsstraat naar Pensweg, 2) van Pensweg naar Melkweg.

⁽²⁵⁹⁾ ABu.

⁽²⁶⁰⁾ ABu.

⁽²⁶¹⁾ ABu.

⁽²⁶²⁾ KAB 10.246, f. 22 en 63.

⁽²⁶³⁾ Kempeneers, Goetsenhoven, 2002.

⁽²⁶⁴⁾ ABu.

⁽²⁶⁵⁾ ABu.

Overzicht van wegen en voetpaden

ORSMAAL-GUSSENHOVEN

1845	2004
Toestand in de Atlas der Buurtwegen of bij Popp	Toestand van het huidige wegen-net
01 Heerenweg	1. Deel zonder naam. 2. Een deel is verdwenen. 3. Nu : Lindestraat. In 1910 al versmald tot 3 m.
02 Heelschebaen	Helen-Bosstraat.
03 Begaerde bempt, Bogaerde bempt	Boomgaardstraat
04 Waele straet	Zonder naam.
05 Geetstraet	Kleine Getestraat.
06 Chemin d'Orsmael à Melckwesser, Weg van Orsmael naer Melckwesser	Waterhofstraat.
07 Chemin d'Orsmael à Overhespen, Weg van Overhespen naer Orsmael	1. Overhespenstraat. 2. Geldenakenstraat.
08 Groote galge straet	Veldweg zonder naam.
Kleine galge straet	Galgenstraat.
09 Vieille chaussée de Neerhespen vers Velm, Oude steenweg van Neerhespen naer Velm	Langstraat.
10 Dorpsweg	1. 3de Reg. Lansiersstraat. 2. Ged. : Paardskerkhofstraat. 3. Oude Dorpsstraat. + nieuw gedeelte naar de steenweg.
11 Peerdskerkhof	Paardskerkhofstraat. Cf. 10.
12 Ezelsbaen	Ezelsbaan.
13 Dorp(s)straet	1. Nieuwstraat. 2. Oude Kerkstraat.

14	Minneweg	Verdwenen.
15	Marie Roosestraet	Nu zonder naam.
16	Ch. de Gussenhoven à Melckwester	1) Eén deel zonder naam.
	Weg van G. naer Melckwester	2) Tweede deel verdwenen.
17	Groen straet	Bosstraet.
18	Valgaetstraet (= Valgaer-)	Zonder naam.
19	Vondermanstraet/-weg	Verdwenen.
20	Ch. d'Overhespen à Wommer-som	Voortzetting van Walsbergenstraet.
		Verdwenen in 1910.
21	Begynhofstraet	Kapelstraet.
22	Molenweg	Nog bestaande maar zonder naam.
23	Donkersteeg	Zonder naam.
24	Chemin de Dormael à Neerhespen	Verdwenen.
	Weg van Neerhespen n. Dormael	
25	Hespeschesteeg	Rechtgetrokken, zonder naam.
26	Neerhespensche weg	Korte weg.
		Opm. Sluit aan bij de (nieuwe) Landenstraat.
27	Geetweg	Nog bestaande, maar niet aangeduid op de plattegrond van Linter.
28	Molenweg	1) Nog bestaande tot aan de Gete. Maar niet op de kaart van Linter.
		2) Groot gedeelte verdwenen.
29	(Sentier) du Brouck Broek wegel	Verdwenen in 1906.
30	Kapelveetweg	Verdwenen in 1906.
31	(Sentier) d'Orsmael à Heelen (Voetweg) van Orsmael naer Heelen	Grotendeels verdwenen in 1906.
32	(Sent.) de Gussenh. à Melckwester	Verdwenen in 1906.
33	Kerkweg	Verdwenen.
34	Kerkbaen	Nu zonder naam.

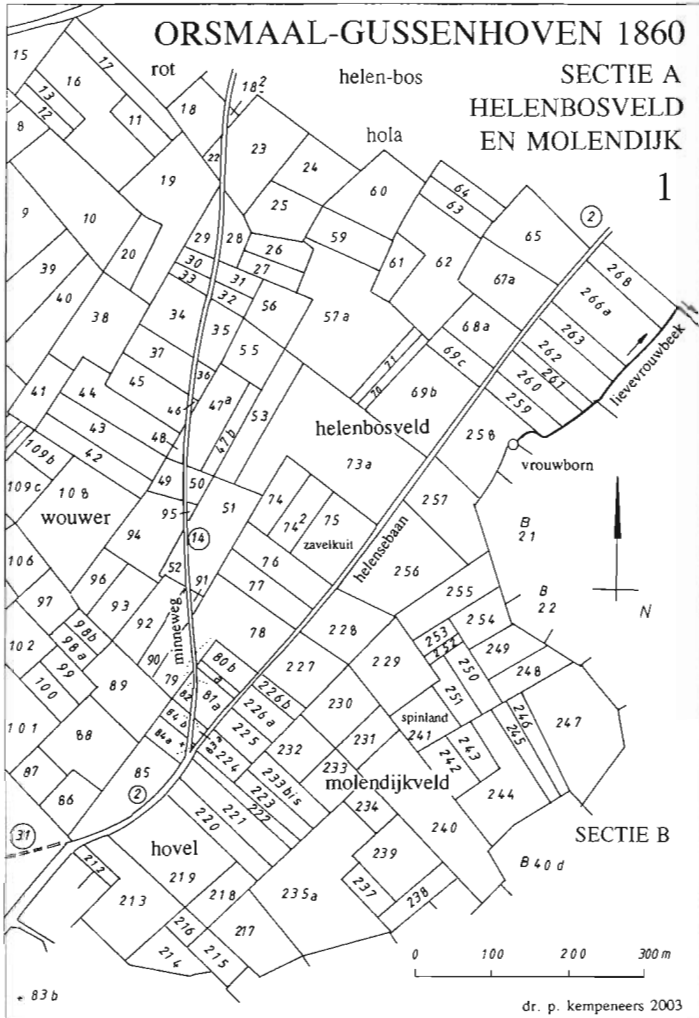
- 35 (Sentier) de Melckwesser Verdwenen.
Melckwesser wegel.

MELKWEZER

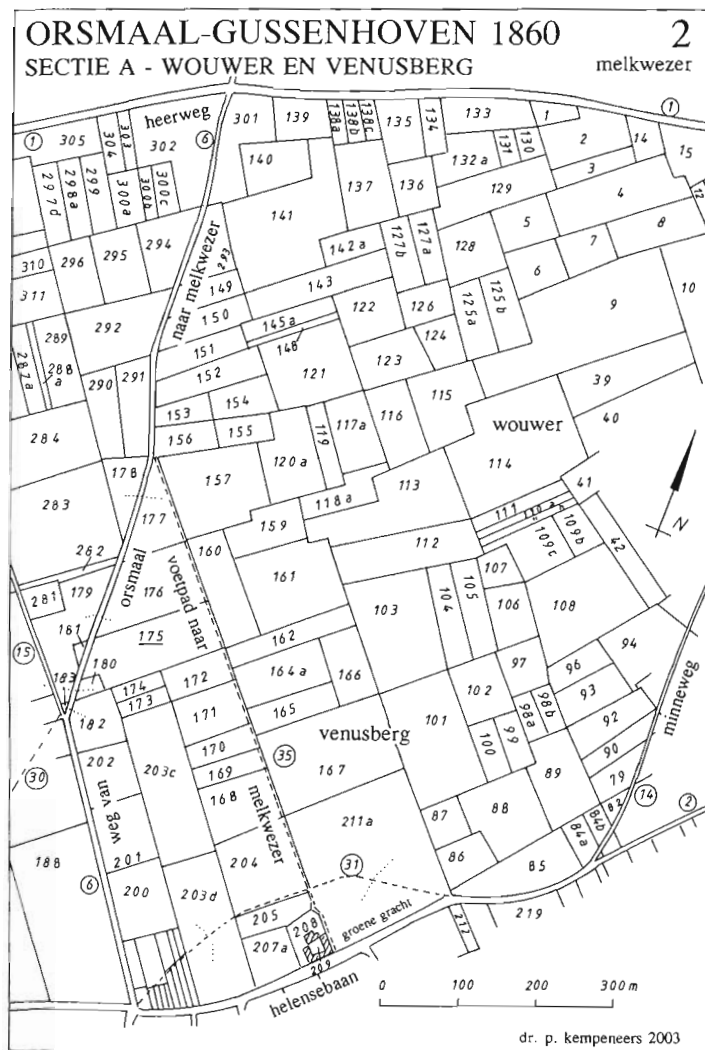
01 Heerenweg	1. Een deel zonder naam.
2. Een deel is verdwenen.
3. Rest : Lindestraat.
02 Linterschen weg	1. Deel zonder naam.
2. Nu : Stationsstraat.
03 Dorpsweg	1. Deel zonder naam.
2. Dorpsstraat.
3. Galerijstraat.
4. Groenstraat.
04 Dreef van het Waterhof	Waterhofstraat.
05 Rue d'Argent	Zilverstraat
06 Valgaer Straet	Deel van de Stationsstraat.
07 Bosch baen	Zonder naam.
08 Hop block straet	Zonder naam.
09 Haesenberg baen	Begijnhofstraat.
10 Pensenweg	Zonder naam.
11 Kaeyberg straet	Zonder naam.
12 Pan Akkersstraat	Hazenbergsstraat.
13 Groenen weg	1. Gedeeltelijk verdwenen.
2. Zonder naam.
14 St Peetersstraat	1. Dorpsstraat.
2. Nieuwgedeelte, sluit aan bij de
Broekstraat in Wommersom.
15 (Sentier) de Léau	1. Verdwenen deel.
2. Bestaand deel zonder naam.
3. Deel van Galerijstraat.
16 (Sentier) du Retse	Grotendeels Stationsstraat.
17 (Sentier) de l'Eglise/Kerkweg	Een deel, zonder naam, bestaat
nog.
18 (Chemin/Sentier) du Tilleul	Een deel, zonder naam, bestaat
nog.
19 (Sentier) de Gussenhoven	Verdwenen.
20 (Sentier) vers le Pensenweg	Verdwenen.

21	Melcke weg	Bestaat gedeeltelijk, niet op kaart.
22	(Sentier) du Retse	Bestaat gedeeltelijk, niet op kaart.
23	Achter het Dorp	Verdwenen.

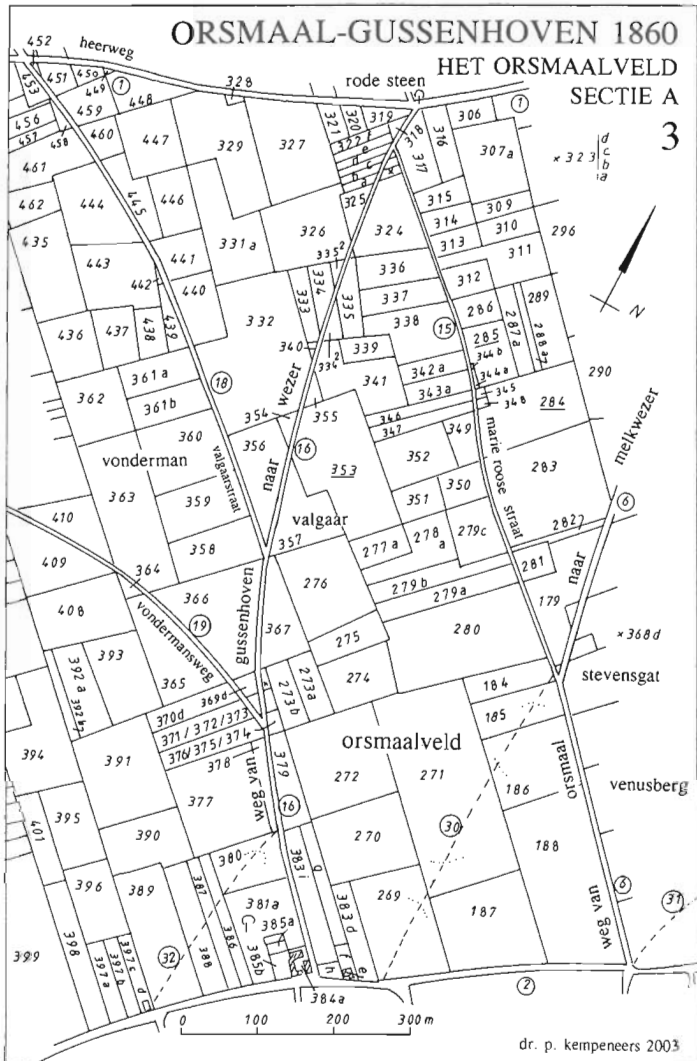
11. Atlas

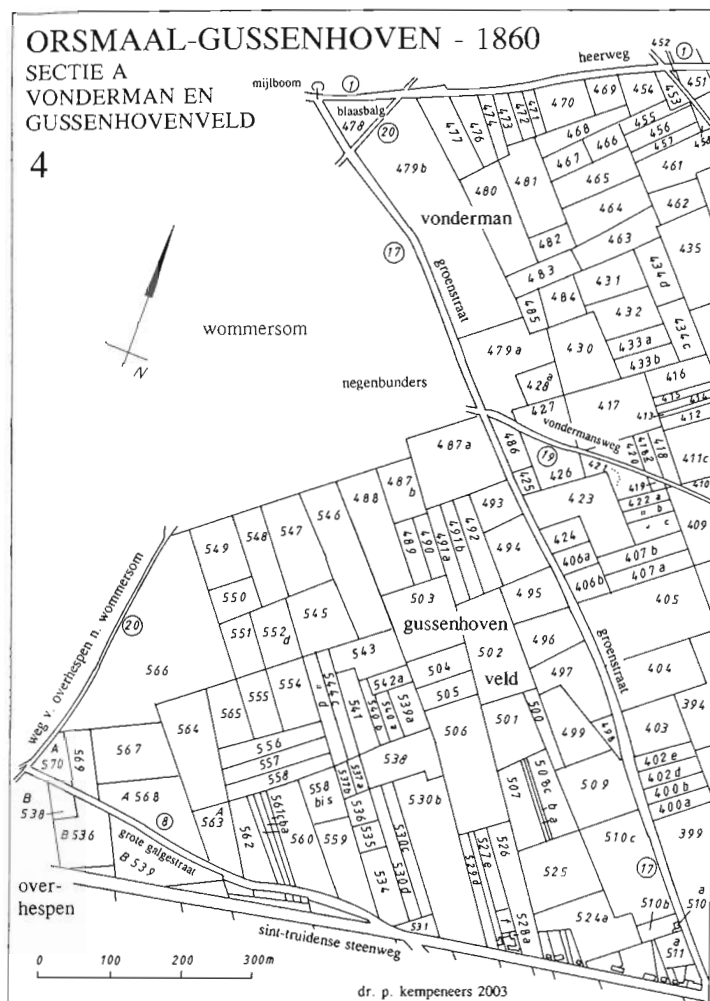
Kaart 1. – Orsmaal-Gussenhoven.
Sectie A. Helenbosveld en Molendijk.

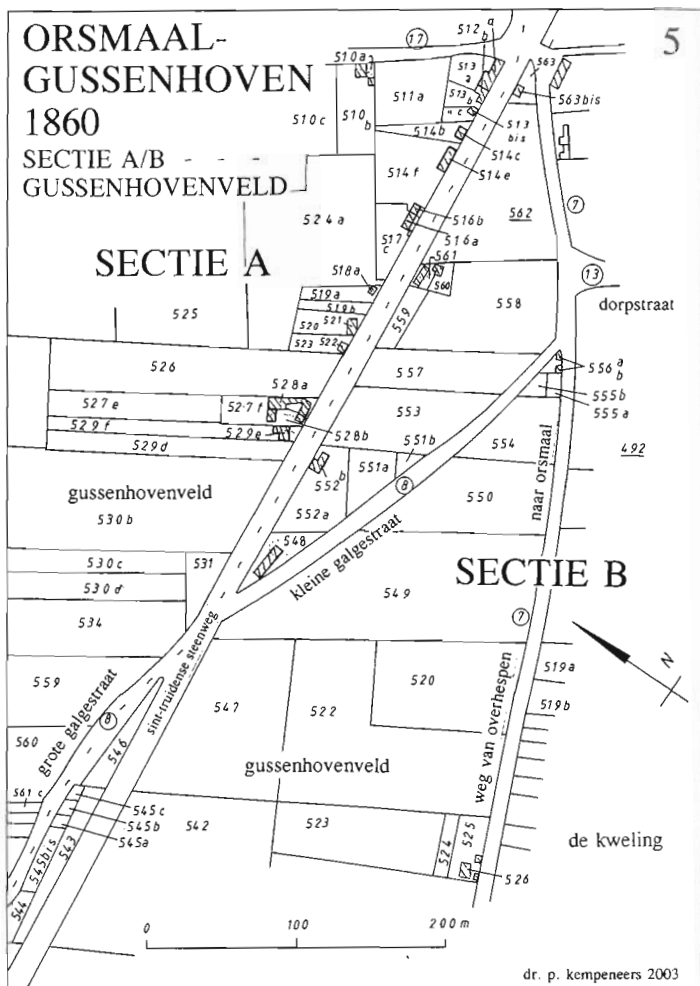
Kaart 2. - Orsmaal-Gussenhoven.
 Sectie A. Wouwer en Venusberg.

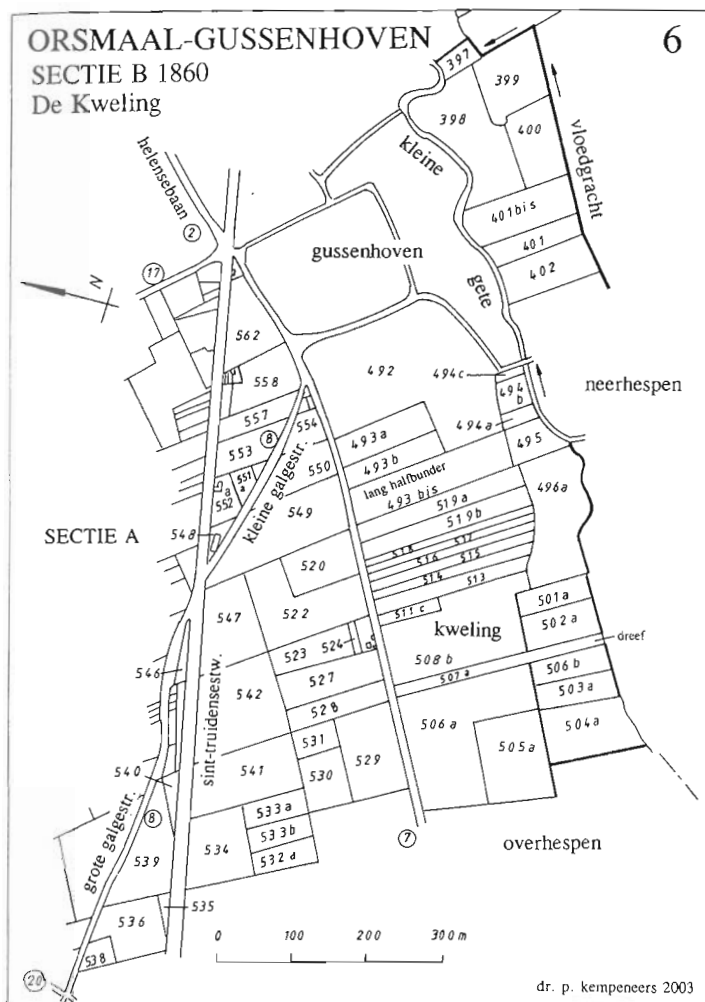
Kaart 3. – Orsmaal-Gussenhoven.
Sectie A. Het Orsmaalveld.

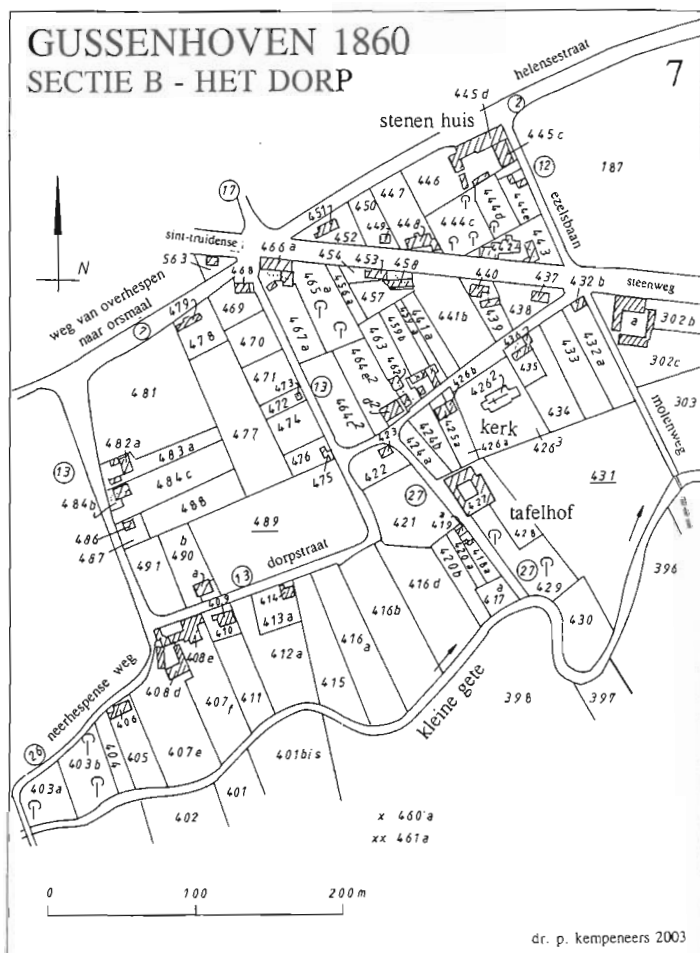
SECTIE B

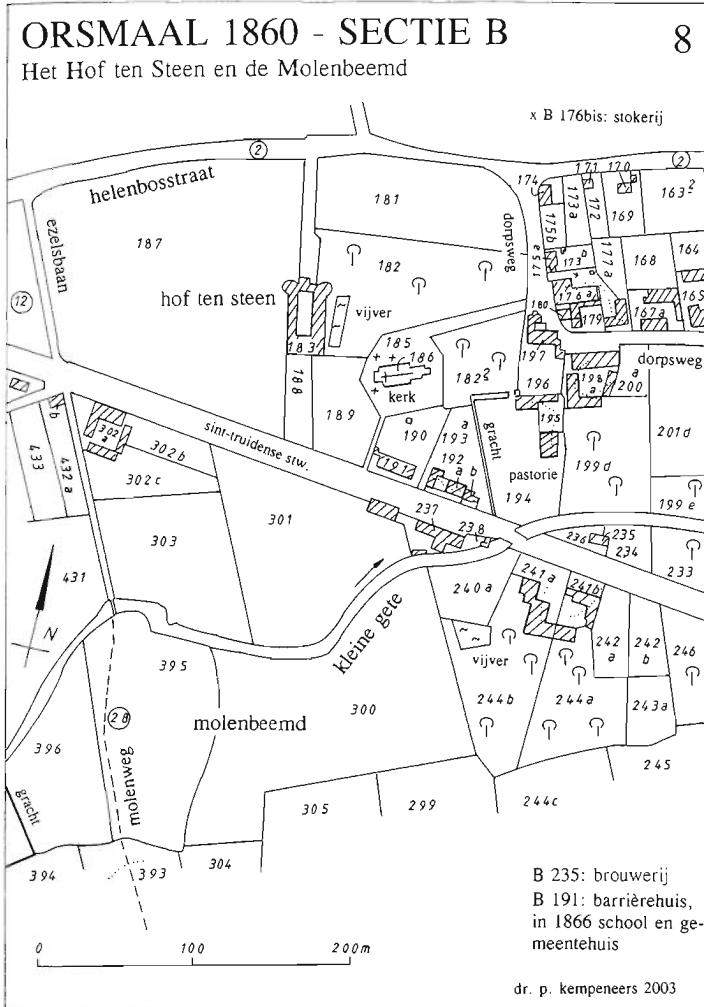
Kaart 5. — Orsmaal-Gussenhoven.
Sectie A/B. Het Gussenhovenveld.

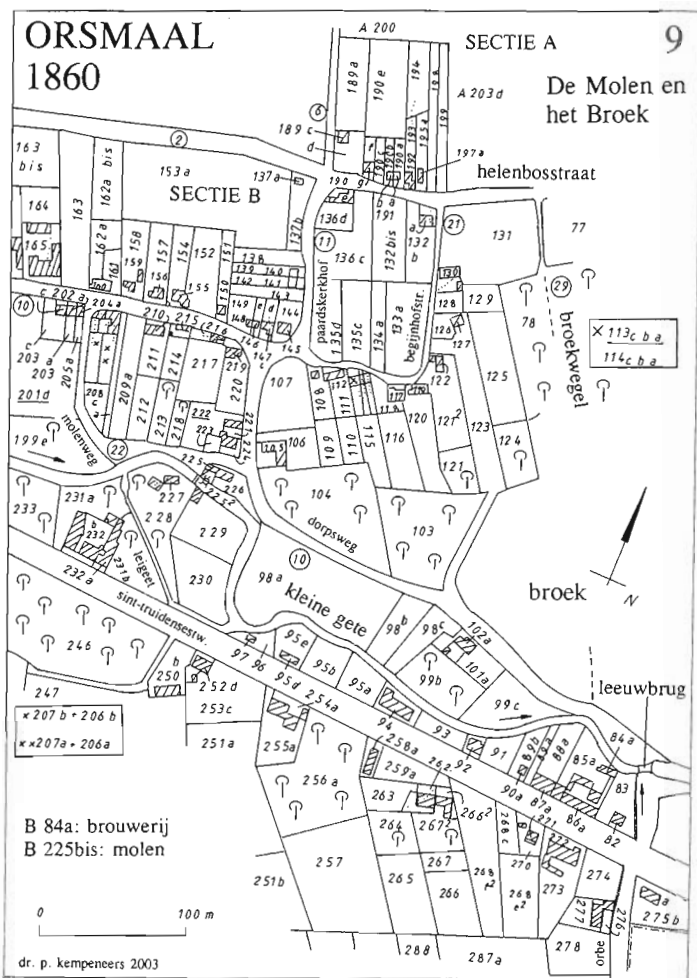
Kaart 6. – Orsmaal-Gussenhoven. Sectie B. De Kweling.

Kaart 7. — Orsmaal-Gussenhoven. Sectie B. Het Dorp.

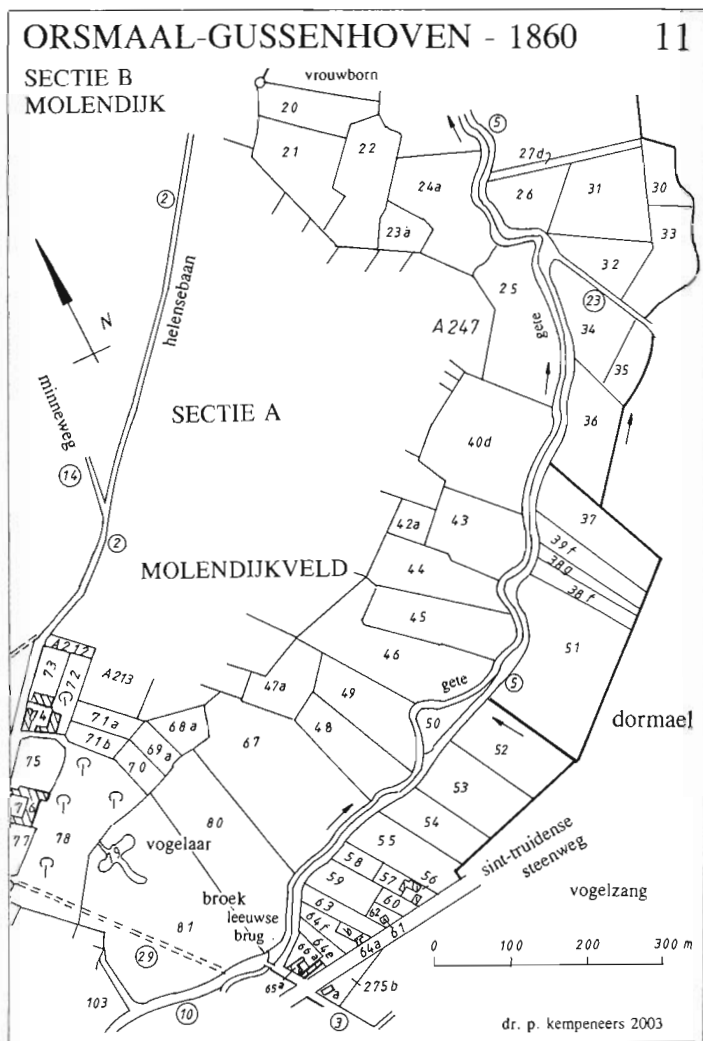
Kaart 8. – Orsmaal-Gussenhoven. Sectie B. Hof ten Steen.

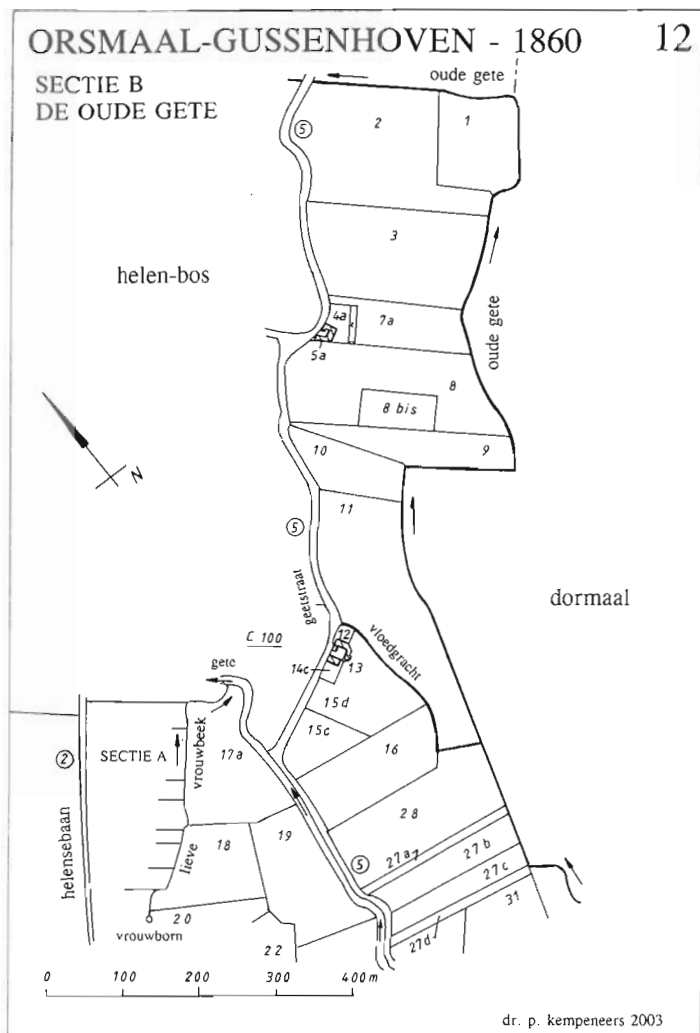
Kaart 9. - Orsmaal-Gussenhoven. Sectie A/B.
Molen en Broek.

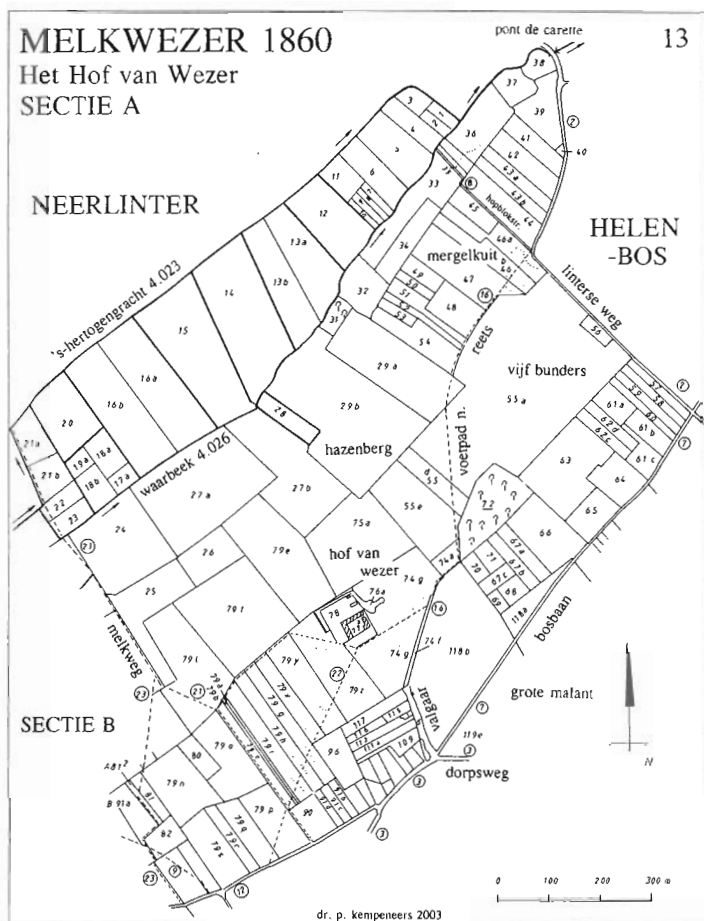
Kaart 10. – Orsmaal-Gussenhoven. Sectie B.
 Orbe en Zwartveld.

Kaart 11. - Orsmaal-Gussenhoven. Sectie B.
Vogelaar en Molendijk.

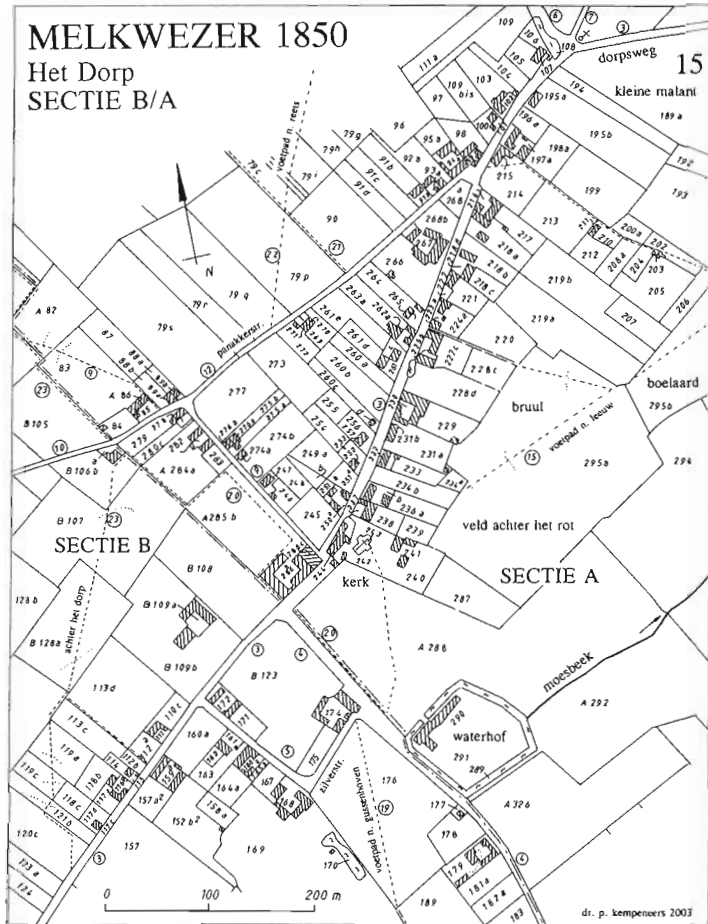

Kaart 12. - Orsmaal-Gussenhoven. Sectie B.
De Oude Gete.

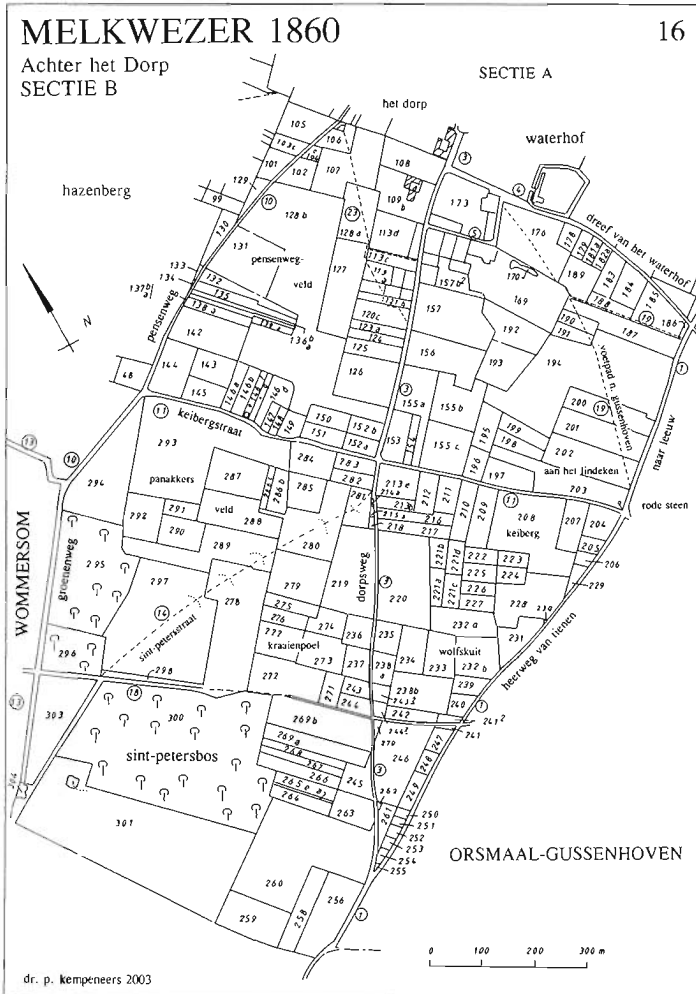

Kaart 13. – Melkwezer. Sectie A. Het Hof van Wezer.

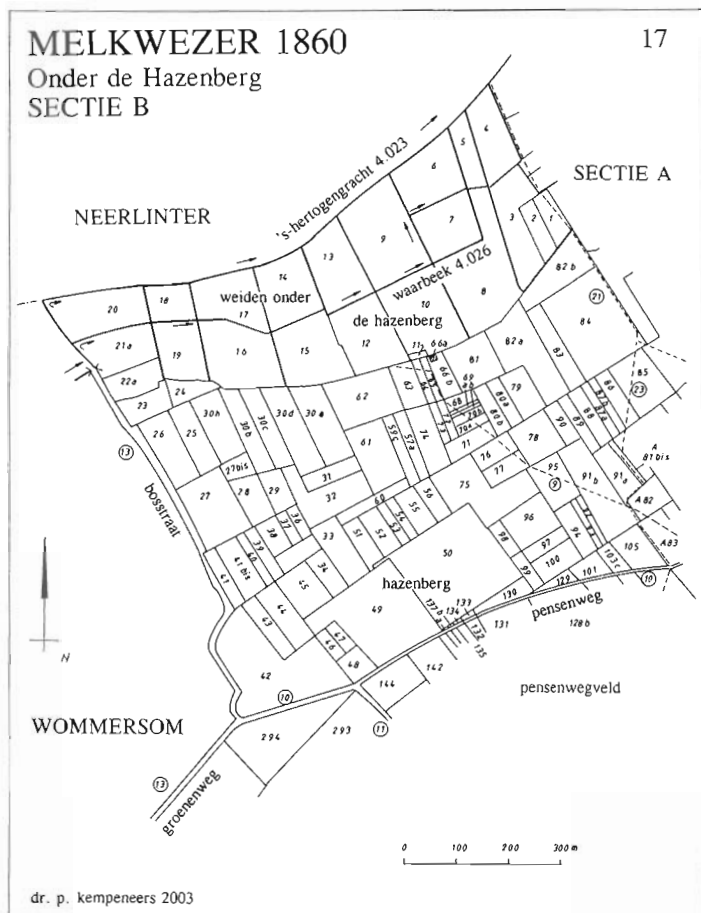
Kaart 14. — Melkwezer. Sectie A. De Malant.

Kaart 15. – Melkwezer. Sectie B/A. Het Dorp.

Kaart 16. – Melkwezer. Sectie B. Achter het Dorp.

Kaart 17. – Melkwezer. Sectie B. Onder de Hazenberg.

12. Afkortingen

Abu	Atlas der Buurtwegen.
ARA	Algemeen Rijksarchief. Brussel.
AT	Armentafel Tienen (kaartenboek).
AW	Atlas der Waterlopen.
Cf.	Conferatur (vergelijk).
f.	Folio.
Gem.	Gemeentearchief (Beveren-Waas).
GR	Gemeenteraad.
Hand.	Handelingen.
HHD	Hagelands Historisch Documentatiecentrum (1992). Tienen.
K.	Kaart.
KAB	Kerkelijke Archieven van Brabant.
KL	Kadastrale Legger.
KPH	Kaarten en Plans in Handschrift.
Med.	Mededelingen.
Mnl.	Middelnederlands.
NGI	Nationaal Geografisch Instituut.
o.c.	Opere citato (aangehaald werk).
Past.	Pastores (bisdom Mechelen).
PV	Pastoralia vetera (bisdom Mechelen).
R	Rekenkamers.
rgt.	Regenoten = aangrenzend.
SG	Schepengriffies.
v ^o	Verso.
vgl	Vergelijk.
Vis.	Visitaties.

13. Geraadpleegde bronnen

13.1. ONUITGEGEVEN BRONNEN

Anderlecht. Rijksarchief Hoofdstedelijk Gewest.

Kadaster

- Tableau indicatif (...). Nr. 447 Melkwezer (2 bundels, sectie A en B), nr. 483 Orsmaal-Gussenhoven (1 boek). Gerectificeerd in 1831.

Leenhof van Brabant

- Nr. 2547. Dikke bundel processtukken, met uitspraak op 24 april 1683 (laatste bundel). Zie ook Gaillard.

Beveren-Waas. Rijksarchief

Melkwezer. Gemeentearchief (Gem.).

- 1. Atlas der Waterlopen, 1883.
- 2-5. Bevolkingsregister nr. 2 (1847), nr. 3 (1877-1890), nr. 4 (1890-1900) en nr. 5 (1911-1920).

Orsmaal-Gussenhoven. Gemeentearchief (Gem.).

- 1-3. Beraadslagingen der gemeente. Register 1 (1836-1843), register 2 (1866-1902), register 3 (1902-1921).
- 4-7. Briefwisseling. Register 4 (1806-1811, met 2 bevolkingslijsten), register 5 (1835-1845), register 6 (1869-1894), register 7 (14 dec. 1894-6 april 1899).
- 8. Begroting 1927.
- 16-20. Bevolkingsregisters, nr. 16 (1856-1866), nr. 17 (1867-1880, grotendeels blanco), nr. 18 A/B (1890-1900 met index), nr. 19 (1901-1910), nr. 20 (1911-1920 met index).
- 31. Atlas der Waterlopen, 1884.

Brussel. Rijksarchief

Kerkarchief

Stukken betreffende het Klooster van Heilisseem.

- Nr. 8507. Goederen van de abdij van Heilisseem in Halle, Orsmaal en Gussenhoven, 19 sept. 1715. Eén katern.
- Nr. 8619. Idem, 1 katern met 16 nummers. Ca. 1690.

Stukken betreffende het Klooster van Rameien (La Ramée) te Jauchellette.

- Nr. 10.119, nr. 72, 92 en 94.
- Nr. 10.133, nr. 823 en 838.
- Nr. 10.160. Algemeen register van cijnzen en renten van de abdij, met alfabetische rangschikking van gemeenten. 1514-1515.
- Nr. 10.161. Idem. 1532.
- Nr. 10.246. Registre vanden nieuwen Regenooten vander Thienen van Orsmale, 1546. Folio 1-32 over Orsmaal in het Nederlands, f. 33-76 in het Frans.

Rekenkamers.

- Nr. 18.687. Rekening van Edmond Smart betreffende geannoteerde goederen in het kwartier van Tienen en Zoutleeuw, 1586. 83 folio's.
- Nr. 18.688. Idem, 1587. 69 folio's.
- Nr. 18.689. Rekening van Franchois Smeyers betreffende geannoteerde goederen in het kwartier Tienen en Zoutleeuw, 1588. Beschadigd, foliëring (59 folio's) meestal niet leesbaar.
- Nr. 18.690. Idem (Thienen, Leeuwe, Geldenaeecken ende Gemblouren), 1589. 83 folio's.
- Nr. 18.691. Idem, 1590. 47 folio's. Beschadigd.
- Nr. 18.692. Rekening van Guillam de Semet, 1607. 30 folio's. Beschadigd.
- Nr. 44.699. Cijnsboek van de hertog van Brabant. Circa 1370 met aanvullingen (zie datum [13]94 f. 57 en 1393 f. 57 v°). 57 folio's.
- Nr. 44.700. Idem. Circa 1400 met aanvullingen (zie datum 1421 f. 38 v°). 78 folio's.

- Nr. 44.702. Idem. Datum [14]82 op f. l. 46 folio's.
- Nr. 44.703. Idem. Circa 1470. 91 folio's.
- Nr. 44.705. Idem. 1498. Onvolledig. 47 beschreven folio's.
- Nr. 44.706. Idem. 1508. 46 folio's.
- Nr. 44.707. Idem. Vernieuwd in 1507.
- Nr. 44.709. Idem. Circa 1560. 180 folio's.
- Nr. 44.710. Idem. Circa 1630 met aanvullingen. Genummerd. Zie ook onder Tienen : Serie G 3.
- Nr. 44.711. Idem. Onvolledig. Vernieuwd in 1646 met aanvullingen tot 1744. Zie ook 44.714.
- Nr. 44.714. Den Cheyns myns genedigen heeren vernieuwt anno 1646 (in werkelijkheid later). 132 folio's. Identiek met nr. 44.711.
- Nr. 44.715. Etat des Cens sous Leauwe et environs. Circa 1735. 33 folio's.

Leuven. Rijksarchief Vlaams-Brabant (RAL).

Kerkarchief van Brabant (KAB).

Stukken betreffende de Sint-Lenaartskerk in Zoutleeuw.

- Nr. 966, oorkonden 1 mei 1235 - oktober 1340.
- Nr. 967, oorkonden 9 januari 1341 - 26 september 1366.
- Nr. 968, oorkonden januari 1367 - 20 februari 1388.
- Nr. 969, oorkonden 18 januari 1389 - 20 september 1403.
- Nr. 970, oorkonden 14 juni 1404 - januari 1418.
- Nr. 1055. Bundels met akten betreffende Budingen, Dormaal, Ezemaal, Geetbets, Dungal (Halle-Booienhoven), Helen-Bos, Wezeren (= Melkwezer onder Linter), Neerlanden, Neerwinden, Orsmaal-Gussenhoven, Rumsdorp en Waterloes Meer.

Andere.

- Nr. 3049. Staat van de kerk, 1550. 1 blz.
- Nr. 3050. Manuael der revenuën van de kercke en arme van Gussenhoven, 1787-1788. 24 blz.
- Nr. 3505. Register van goederen (...) competerende de kercke ofte Capelle ende armen van Wezer, door notaris J.J. Opstadt. 1735, met aanvullingen tot 1798. Genummerde posten.

- Nr. 3506. Rekeninghe (...), door Claes vander Meulen, als fabreijck meester der Capelle van Melckwaser, Armen ende Gasthuijs goederen. 1735 tot einde 18de eeuw.
- Nr. 3766. Staat van de kerk van Gussenhoven, 1550. 1 blz.
- Nr. 3767. 2 stukken van het Godshuis van Rameien betreffende het onderhoud van de kerk (1554).
- Nr. 3768. Stukken betreffende de pastorie (9 okt. 1606, 28 aug. 1651, en werken uitgevoerd in 1661).
- Nr. 3769. Processtukken van 3 feb. 1609, 11 okt. 1662 en 28 maart 1686. (In de inventaris verwisseld met 3770).
- Nr. 3770. (In de inventaris verkeerd 3769). Ingebonden boek, getiteld "Register der kerck en Armen van Orsmael", 1800. 35 folio's + index. Voorheen SG 3906.
- Nr. 13.926. Begijnhof Diest. Verkoop van 2 panden, 13 jan. 1576. 1 blad.
- Nr. 14.649. Cijnsboek van het Scholierenklooster. 1456. Met afschrift van cijnsboek uit 1330. 81 folio's.
- Nr. 14.650. Rekeningen door Jan vanden Plasse, broeder van de Scholieren. Vertaald "vanden latine in dietschen". 1459, met aanvullingen door broeder Joannes Monfels in 1645. Verschillende foliëringen.
- Nr. 14.652. Register van allen de goederen des Capittels van St. Leonarts, 1651. Door kanunnik Petrus Cleermans.
- Nr. 14.654. Register van het Scholierenklooster door Jacob Pluijmers, 1690. 107 folio's.
- Nr. 14.667. (Beschadigd) cijnsboekje van het Scholierenklooster, 1586. 57 folio's.
- Nr. 14.668. Fragment uit een cijnsboek van het Scholierenklooster, circa 1724, met verwijzingen naar vroegere betalingen.
- Nr. 30.947. Manuaal begonnen door pastoor Hennus in 1810. 1810-1821, 11 beschreven blz.
- Nr. 30.948. Ledenlijst van de Broederschap van Sint-Huybrecht, 1641 (met talrijke aanvullingen) en het H. Sacrament des Autaars (1731).
- Nr. 38.487/15. Schepenbrief van 27 april 1565.

Schepengriffies (SG).

- Nr. 1520/1. Wettelijke passeringen, 1456-1492 (in de inventaris verkeerd 1556-1595, zie bvb. datum 1460 op folio 42 v°, of 1462 op folio 8 v°). 115 folio's.
- Nr. 1520/2. Prothocolle van Orsmael, 1594-1609. 46 folio's (+ losse bladen).
- Nr. 1521. Idem, 1621-1635. 97 (of 106) folio's.
- Nr. 1522. Idem, 1635-1653. 247 folio's.
- Nr. 1523/1. Idem, 1653-1683. 243 folio's.
- Nr. 1523/2. Idem, 1724-1726. 46 folio's.
- Nr. 1524/1. Idem, 1772-1794. 141 folio's.
- Nr. 1524/2. Idem, 1628-1633. 48 folio's.
- Nr. 1524/3. Idem, 1635-1648. 87 folio's.
- Nr. 1524/4. Idem, 1651-1663. 99 folio's.
- Nr. 1525/1. Idem, 1666-1672. 57 folio's.
- Nr. 1525/2. Idem, 1679-1682. 85 folio's.
- Nr. 1526/1. Idem, 1685-1690. 150 folio's.
- Nr. 1526/2. Idem, 1690-1697. 190 folio's.
- Nr. 1527. (Ingebonden) rollen 1698-1701. 131 folio's.
- Nr. 1528/1. Rolle in Orsmael. 1705-1724. 217 folio's.
- Nr. 1528/2. Leenboeken met leenverheffingen. 1705-1728. 24 folio's.
- Nr. 1528/3. 14 testament neergelegd bij de pastoor. 1692-1781. 42 blz.
- Nr. 3784. Rekeninghe vander boendergelt (...). 1610-11-12 (69 folio's), 1647 (niet gepagineerd), 1652 (niet gepag.).
- Nr. 3882. Zettingen van de 20ste penning in Melkwezer en elders. Losse bundels, 1702-1760.
- Nr. 3883. Rekeningen van de 20ste penning in Melkwezer en elders. Losse bundels, 1672 en 1710-1750.
- Nr. 3884. Rekening van de 20ste penning. Aparte bundels per jaar. 1751-1794.
- Nr. 3885. Aendraght Boeck voor het dorp van Melckwezer, 1733. Niet gefolieerd, wel geklasseerd per eigenaar.

- Nr. 3886. Zettingen en rekeningen van oorloscontributies aan de Fransen, 1706-1745. Losse bundels rekeningen.
- Nr. 3887 + 3888 zijn overgezet naar Kerkarchief.
- Nr. 3889. Aandrachten van laten van het Hof van Maagdendaal en Houffalise van goederen gelegen in Wezer, 1626-1631. 1 katern, gefolieerd 64-73.
- Nr. 3890. Dingrol van het laathof van Maagdendaal, 1679-1736, 1787-1788 + akten en processtukken 18e eeuw. Geen foliëring.
- Nr. 3891. Cijnsboek van Walsbergen. Melkwezer 1598. 1 bundel.
- Nr. 3892. Rol van Melkwezer, 1724-1726. 41 blz.
- Nr. 3893. Vier bundels diverse rekeningen betr. Melkwezer, 1669 en 18de eeuw.
- Nr. 3899. Schepenbrieven van 1598, 1619 en 1631.
- Nr. 3900. Rekeningen van de 20ste penning. 1671-1750, losse bundels gefolieerd 1-308. (Hierin : Aendragt van Orsmaal pro anno 1709).
- Nr. 3901. Idem. 1751-1795. Gefolieerd 1-307.
- Nr. 3902. Zettingen voor de 20ste penning. Bundel van 1729, 1732, 1734, 1742, 1747, 1750, 1751 en 1760.
- Nr. 3903. Aandrachten van het Dorp Orsmaal. Bestaat uit : 1) 1 bundeltje van 1569, met veel toponiemen uit Helen-Bos en Zoutleeuw. 165 folio's. 2) Een aandracht van 1723, 36 folio's (of recenter f. 28-67), "ad usum J.B. Opstadt" + een paar losse fragmenten met recente foliëring 48-49. 3) Een bundel van 1733, 26 folio's. 4) Een bundel uit 1733 met latere aanvullingen, 74 folio's, ingebonden in een rekeningfragment van Zoutleeuw, 16de eeuw.
- Nr. 3904. Diverse rekeningen van akten.
- Nr. 3905. Rekeningen en lijsten voor de oorlogscontributies aan de Fransen. Jaren 1706, 1708, 1709, 1745.
- Nr. 3906. Zie KAB 3770.
- Nr. 3907. Prothocolle van den laethove ten Steen. 1679-1723. 309 folio's.
- Nr. 3908. Idem, 1726-1776 en 1794. 397 folio's.
- Nr. 3909. Leenboek vn Orsmaal, circa 1730-1788. 157 folio's.
- Nr. 3910. Rolle van een leenboek ten Steen in Orsmaal, 1724-1787. 172 folio's.

- Nr. 6055. Losse stukken uit 15de, 16de en 17de eeuw.
- nr. 6124. Register van leenmannen en leengoeden van Budingen en Wezer. Cijnsboek van jonker Jannen van Oyenbrugghen. 1574, met aanvullingen tot circa 1625. 61 folio's.
- Nr. 6535. Leenverheffingen voor het Leenhof van Walschaers (Melkwezer), 1675 met toevoegingen tot 1769. 38 folio's. (Met een voorbeeld van "gichten en verheffen" f. 33-35).
- Nr. 6830. Cijns de Hertoghe, 2de helft 17e - 1ste helft 18de eeuw. Losse stukken, gefolieerd 1-34.
- Nr. 7514. Notities in verband met belastingen, publicaties van plakaten, en enkele persoonlijke aantekeningen.

Linter (Gemeentehuis)

- 1891-1960. Geboorten, Huwelijken, Overlijdens in Orsmaal-Gussenhoven en Melkwezer.

Mechelen. Aartsbisshoppelijk archief.

Varkensstraat 6.

Lamal, Em.

- Geschiedenis. Schriftje over de geschiedenis van Orsmaal-Gussenhoven, door pastoor Em. Lamal opgeschreven op 17 mei 1901. 52 blz. met 3 foto's.

Parochie-archief (Par.).

- Dalscholieren nr. 12/1. Rekeningen van 1718.
- Dalscholieren nr. 12/4, blz. 47 en 97-98 v°.
- Dalscholieren nr. 12/5 (kaartenboek), p. 35 (Gussenhoven) en 65-66 (Orsmaal).

Pastoralia Vetera (PV).

- 1. Neerhespen en Gussenhoven. 54 genummerde documenten, waaronder nr. 12 : Descriptio proventum (1620); en nr. 14 : Inventaris der goederen (1666).

- 2. Orsmaal. 64 genummerde documenten, waaronder nr. 1 : Inventaris der meubelen van Hubertus de Hertoge (14 dec. 1673); nr. 2 : Testament van Hubertus de Hertoge (29 dec. 1659, 18 dec. 1660); nr. 3 : Oprechten staet van goederen (...) door pastoor J.F. Bosmans (2 aug. 1750); nr. 4 : Extrackt uyt den Register competente de pastorye van orsmaal (1772); nr. 11 : Registrum Carli Meys (1624); nr. 15 : Specificatie der Custerij Thiende (1666).

Pastores. Districtus Leeuwnensis (Past.).

- Pastores. Districtus Leeuwnensis S. Leonardi. Lijst van pastoors in Gussenhoven en Neerhespen (f. 9), Neerhespen (f. 27) en Orsmaal (f. 35).

Visitationes decanales districtus Leeuwnensis Sancti Leonardi.

- Z 1. Visitationes ecclesiarum (...), 1575 + 1600-1625.
- Z 2. Idem, 1587 en volgende jaren. Met enkele rekeningen.
- Z 3. Idem, 1626 en volgende jaren.
- Z 4. Idem, 1634 en volgende jaren.
- Z 5. Idem, 1652 en volgende jaren.
- Z 6. Idem, 1671 en volgende jaren.
- Z 7. Idem, 1701 en losse stukken.
- Z 8. Idem, 1723-1749.

*Tienen. Hagelands Historisch Documentatiecentrum
(HHD).*

Acte I, II, III.

- Conditieboek van de Armentafel. - Geklasseerd onder de titel "Acte de location des biens des pauvres de la ville de Tirlemont". Deel I : 1711-12 met latere toevoegingen. Deel II : Op kaft 1756, 1767, 1769; in werkelijkheid vanaf circa 1700 en later. Deel III : Verhuurboek, 13 aug. 1792.

Kerkarchief van Brabant (KAB)

Stukken betreffende het Klooster van Maagdendaal in Oplinter.

- Nr. 10.923, nr. 8. Bevestiging van Maagdendaal in zijn bezittingen, door paus Gregorius IX. 2 oktober 1231.
- Nr. 10.923, nr. 20. Ruiling van land in Melkwezer tussen Maagdendaal en de Commanderij van Walsbergen, 1240.
- Nr. 10.925, nr. 117. Verhuring van het Hof te Wezer, 1336.
- Nr. 10.926, nr. 170 en 213. Schenking van een weide in Orsmaal, 1493.
- Nr. 10.928, nr. 285-286. Pandgeving van een weide in Orsmaal, 1410.
- Nr. 10.928, nr. 305. Afstand van een weide in Orsmaal, 1414.
- Nr. 10.930, nr. 428. Schenking van land in Orsmaal, 1441.
- Nr. 10.931, nr. 476. Huur van land in Orsmaal, 1462.
- Nr. 10.931, nr. 486. Verhuring van het Hof te Wezer, 1467.
- Nr. 10.932, nr. 507. Vonnis betreffende een weide te Wezer, 1480.
- Nr. 10.932, nr. 516. Schenking van een weide in Orsmaal, 1493.
- Nr. 10.933, nr. 527. Verkoop van land in Orsmaal, 1500.
- Nr. 10.934bis. Register van de pitantiedienst van de abdij Maagdendaal. Door Jan vanden Opstalle. 1383. 98 folio's.
- Nr. 10.938, nr. 12. Drie processtukken 1792-1793.
- Nr. 10.951. Alfabetische index van eigenaars. 17de eeuw.

Liber (LM).

- Liber mense sancti spiritus thenensis. Cijnsboek van de Tafel van de H. Geest. Tienen 1340, met latere toevoegingen. 284 folio's.

Notariaat

- Notaris Jan Loyaerts. 1700 en 1719.
- Notaris L. Sannen. 1699 (niet chronologisch!).

Rekeningen Armentafel Tienen (RA).

Geklasseerd onder "Compte de la table des pauvres de Tirlemont de l'année de ...". Doorlopende reeks vanaf 1321-22 tot aan de Franse Revolutie.

- 1321-22. Rekeningen door klerk Arnoldus van Kerkeem. 70 blz.

- 1379. “Dits dmaenboec der tafelen sheylichs geests van thienen”. 99 blz. (Eerste maal in het Nederlands).
- 1454-55. Rekeningen van Goeswijn Berwouts. 82 folio's.
- 1482-83. Rekeningen van de klerken Anthoenis van Putsey en Henricx vanden Poele. 93 folio's.
- 1563-64. Rekeningen van rentmeester Henric van Nerim. 146 folio's.
- 1646-47. Rekeningen van rentmeester P. van Ranst. 303 folio's.
- 1667-68. Rekeningen van rentmeester J. de Hertoge. 241 folio's.
- 1702-03. Rekeningen van tafelmeester M. van der Meeren. 93 folio's.
- 1725-26. Rekeningen van tafelmeester J. Dewijth. 124 folio's.
- 1749-50. Rekeningen van tafelmeester advocaet Van der Monden. 108 folio's.
- 1774-75. Rekeningen van rentmeester Joannes Baptiste Marnef. 126 folio's.
- 1787-88. Rekeningen van rentmeester Joannes Carolus Degrou-tars.

Schepengriffies

- Nr. 819. Protocolle ofte register (...) Gussenhoven. Oktober 1770 tot december 1795. 145 folio's. Verkeerdelijk geklasseerd bij Goetsenhoven. Rekening der armen van Gussenhoven, 1630, op f. 15 tot 22.

Serie G 3.

- Cijnsboek van de hertog van Brabant, vernieuwd in 1623. Onder meer over Orsmaal, Leeuw, Bauselbroek, Heelen, de Vleesbanken en Dormaal. Sluit aan bij R 44.709-44.710.

Tienen. Verzameling dr. H. Jacobs.

Manuscripten.

- MS 1. Akte betreffende een mangeling van een beemd aan de Grote Gete. 18 december 1631.

- MS 57. Machiel Devos, gehuwd met Elisabetha Vaes, uit Neerlinter, stelt drie percelen als onderpand voor een lening gedaan bij het Kabbeekklooster. 21 februari 1771.

Privéverzameling (kopie in Rijksarchief Leuven).

- Jacobs 1. Twee plans uit 1866 betreffende de verbouwing van een huis tot school en gemeentehuis.
- Jacobs 3. Kopie, geschreven op 22 mei 1570 door notaris Adriaen Stroycoerff, van het testament van Katherynen der Haen uit (Melk)wezer, opgesteld op 7 december 1562, in aanwezigheid van pastoor Franciscus de Landen.
- Jacobs 4. Staet ende specificatie der goederen vercreghen bij Jan Jooris De wolffs, na 1700. 2 blz.
- Jacobs 6. Testament van Charle de Linden, heer van Steen en Orsmaal, 7 juni 1650. 14 blz.
- Jacobs 7. Charles vanden Linden, heer van Steen, en Dierick vanden Linden, gouverneur van Kuringen, stellen 2 percelen land en een beemd, gelegen in Orsmaal, als onderpand van een jaarlijkse rente, ten voordele van juffrouw Margareta Baecx. 11 december 1637. Terugbetaling aan de kinderen van Margarita van Baux door Ferdinand van Beeckman, heer van Vieusart en van het Hof ten Steen, 27 juli 1674. 8 blz.
- Jacobs 8. Afstand van goederen en renten door Jan Heytmers, zoon van Jan Heytmers en Madalena de Linden enerzijds, en Andries Coenen, zoon van Aert Coenen en Ernestina de Linden anderzijds, betreffende het Hof ten Steen in Orsmaal, 6 sept. 1662.
- Jacobs 10. "Inventaris der pampieren", toebehorend aan de erfgenamen van Josephus De Wolfs en Joanna De Paradans. 4 blz.

Tienen. Kadaster.

- Kadastrale legger. Orsmaal-Gussenhoven en Melkwezer.

13.2. *Uitgegeven bronnen.*

Bets, P.V.

- Geschiedenis der gemeenten Oplinter, Bunsbeek en Hauthem, als ook der abdij van Oplinter. Tienen, 1876. Herdruk Tienen, Ripova, 1984.

- Zout-Leeuw. Beschrijving, geschiedenis, instellingen. 2 delen. Tienen, 1887-1888. Over Orsmaal en Melkwezer, I, blz. 142-148.

Bevolkingstelling

- Bevolkingstelling. Kanton Zoutleeuw, jaar IV (1796). Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1988.

Claes, Frans

- Toponymie van Webbekom. Monografie XVI. Leuven, 1994.
- Bijdrage tot de toponymie van Schaffen en Molenstede. In : Hand. 1996, p. 21-202.
- Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort. In : Hand. 1998, p. 213-408.

Cuvelier, J.

- Les dénombremments de foyers en Brabant. XIV-XVIe siècle. Brussel, 1912.

Debrabandere, Frans

- Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk. Amsterdam-Antwerpen, 2003.

Devos, Magda

- Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Tongeren, 1991.

Dittmaier, Heinrich

- Das Apa-Problem. Leuven, 1955.

Etymologisch

- Etymologisch woordenboek van het Nederlands. Deel A-E. Amsterdam, 2003.

Frenay, L.

- Bijdracht tot de geschiedenis der vereenigde kerken van Neer-Hespen, van Gussenhoven en van Melkwezer. Zoutleeuw, drukkerij Charles Peeters, 1892.

Gaillard, A.

- Processen van het Leenhof van Brabant, 1434-1794, deel II, nr. 2547. Brussel, 1989.

Gysseling, M.

- Toponymisch woordenboek (...). 2 delen. Tongeren, 1960.

Gysseling, M. en A.C.F. Koch

- *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*. Brussel, 1950, I. Teksten. II. Reproducties.

Hendrickx, Fr.

- Melkwezer. In : *De Brabantsche Folklore*, 11e jaar, nr. 62-63 (1931-32), blz. 97-128. Vertaald in het Frans : Melkwezer. In : *Le Folklore Brabançon*, 12e jaar, nr. 68 (1932), blz. 3-36.

Janssens, L.

- Kaarten en plattegronden in handschrift. Tweede reeks. Brussel, Rijksarchief, 1997.

Kempeneers, Paul

- *Hydronymie van het Dijle- en Netebekken*. 4 delen. Leuven, 1982. Samenvatting in : *Naamkunde* 15 (1983), 5-95.
- *Hoegaardse Plaatsnamen*. In : NGF, *Monografieën* XV, Leuven, 1985.
- *Tiense Plaatsnamen*. 2 delen. Tienen, 1987.
- *Hakendover*. In : *Toponymica* IX, 5. Leuven, 1991.
- *Kumtich*. In : *Toponymica* IX, 6. Leuven, 1994.
- *Oplinter*. In : *Toponymica*, IX, 7. Leuven, 1995.
- *Waanrode*. In : *Toponymica*, IX, 8. Leuven, 1998.
- *Toponymie van Landen*. In : NGF, *Monografieën* XVII, Leuven, 2000.
- *Goetsenhoven*. In : *Toponymica*, IX, 9. Leuven, 2002.
- *Oorbeek*. In : *Toponymica*, IX, 10. Leuven, 2003.
- *Zoutleeuw*. In : NGF, *Monografieën* XIX, Leuven, 2003.

Lindemans, Jan

- Over eenige niet-specifieke toposuffixen in plaatsnamen. In : *Handelingen*, 1928, p. 133-157.

Lindemans, J. en F. Borgers

- *Oostbrabantse Plaatsnamen*, III. *Geëtbets*. In : *Toponymica*, IX, 3. Leuven-Brussel, 1949.

L'Homme, André

- *De Wapenstilstand van Orsmaal*. In : *Ons Landens Erfdeel*, jg. 17 nr. 46, 1994, p. 31-49.

Mennen, Victor

- Toponymie van Eksel. Monografie XVIII. Leuven, 2002. Ook in :
Werken van de KCTD, Vlaamse afdeling, nr. 23. Tongeren, 2002.
- Roumieux, Eduard
 - Geschiedenis van Orsmaal-Gussenhoven. Tienen, 1998.
- Sacré, Maurits
 - De voormalige Dorpschuttersgilden in Vlaamsch-Brabant. In :
ESB 1933-1934.
- Sanctus
 - Sanctus, door Jo Claes e.a.. Meer dan 500 heiligen herkennen. Leu-
ven, Davidsfonds, 2003, 3de druk.
- Van Buyten, Leo
 - De Leuvense Stadsfinanciën onder het Oostenrijkse Regiem
(1713-1794). In : Arca Lovaniensis 11, jaarboek 1982.
- Vandeput, Emiel
 - Mijmerend langs de kapellen van Groot-Zoutleeuw. Zoutleeuw,
1996.
- Van Eeckhoudt, Luc
 - De Sint-Hubertusverering te Orsmaal (Linter). In : Oost-Bra-
bant, jg. XXXIX, 3, blz. 83-103.
 - Onze-Lieve-Vrouw van 't Eikske te Neerlanden. In : Oost-Bra-
bant, jg. XXXX, 1, blz. 38-41.
- Van Passen, Robert
 - Toponymie van Waarloos. In : Werken van de KCTD, Vlaamse
afdeling, nr. 19. Tongeren, 1997.
- Vincx, Jozef
 - De Slag bij Orsmaal-Gussenhoven. Antwerpen, 1920.
- Vinex, Lod.
 - Korte aantekeningen over Orsmaal-Gussenhoven. In : Brab.
Folkl. jg. 7 (1928), blz. 331-337.
- Wauters, A.
 - Géographie et histoire des communes belges, Canton de Léau.
Dormael. Brussel, 1887, blz. 75-95.
 - Idem. Orsmaal, blz. 96-110.
 - Idem, Heelen-Bosch, blz. 111-119.
 - Idem. Melck-Weser, blz. 120-125.

Wegwijs

- Wegwijs Vlaams-Brabant. Leuven, 2003, 292 blz.

Kaarten en atlassen.

Abdij van Park. Heverlee.

- Kaartenboek van de Parkabdij. Zie uitgave van dit boek, kaart 38.

Armentafel

- Kaartenboek van de Tiense Armentafel (k.AT). Door landmeter Lambrecht Warnouts. 27 mei 1669 tot 1671, met latere toevoegingen. HHD Tienen.

Atlas

- Atlas der Buurtwegen (ABu). Orsmaal-Gussenhoven, 1846. Provincie Vlaams-Brabant, directie Infrastructuur. Idem Melkwezer.
- Atlas der Waterlopen (AW). Orsmaal-Gussenhoven, 1884. Provincie Vlaams-Brabant, directie Infrastructuur. Idem Melkwezer (1960). Zie ook Tableau. AW Melkwezer (1883) en Orsmaal-Gussenhoven (1884) ook in RA Beveren-Waas.

Everaert, C.J.

- Zie Kaarten en plattegronden.

Ferraris

- Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden. 1771-78. Verkleinde facsimile-uitgave door het Gemeentekrediet van België, 1965.

Kaarten en plattegronden in handschrift.

- Nr. 2345. Caerte figuratief van den Dorpe ende Heerlyckheyd van Weser, beneffens den Dorpe van Gussenhoven ende een deel van den gene van Neerhespen. 11 maart 1786. Opgesteld door C.J. Everaert voor Sieur Laurentius Ludovicus De Hertogh ende Laurentius Rouchet. 79 x 140 cm. RA Brussel.
- Nr. 4607. Plattegrond van Hof ten Steen en omgeving. 1682. 57,2 x 44 cm.

Linter.

- Linter. Toeristisch stratenplan, circa 1992.
- Linter. Stratenplan, 2003.

Meyers.

- Gemeente Orsmael Gussenhoven, in 2 sectien, 1/2500, opgemeten in 1828 door landmeter Meyers, kopie. Vernieuwd in 1937. Sectie A : twee bladen : 1 tot 268, en 269-570. Sectie B : drie bladen : 1 tot 81/2, 82 tot 396 en 397 tot 563. Bewaard in de kelders van het kadaster te Tienen.

Nationaal Geografisch Instituut, Brussel (NGI)

- Nr. 33/5-6. Landen-Sint-Truiden. Uitgave 1979.
- Nr. 33/1 ZUID. Zoutleeuw. Uitgave 2000.
- Nr. 33/5 NOORD. Wommersom. Uitgave 2000.

Naveau, J.C.F.

- Beguinage. Plans parcellaires. Kaartboek van de eigendommen van het Begijnhof, opgemaakt vanaf 3 mei 1756, met beschrijvende index. HHD Tienen.

Popp, P.C.

- Atlas cadastral parcellaire de la Belgique. Commune de Orsmael. Circa 1850.
- Idem. Commune de Melckwaser. Circa 1850.

Tableau

- Tableau des Chemins de La Commune d'Orsmael. 1820. Boekdeel B. Vlaams-Brabant, directie Infrastructuur. Idem Melckwaser.
- Tableau des Rivières. Orsmaal-Gussenhoven. 1820. Boekdeel C. Directie Infrastructuur. Idem Melckwaser. Zie ook Atlas.

Vandermaelen, Ph.

- Carte de la Belgique d'après Ferraris. Kaart 16, 1831-32.

Waterlopen provincie Brabant.

- Provincie Brabant. Kaart van de waterlopen. 1) In drie stroken, schaal 1/40.000. 2) Eén blad op schaal 1/100.000. Brussel, Technische dienst van de provincie, z.j.

13.3. *Tijdschriften en reeksen*

- Brabantse Folklore (en Geschiedenis). Brussel 1 (1921) -. Sedert 1995 : in Leuven. Stopgezet in 1996. Register 1961-1996 door P. Kempeneers e.a. Leuven, 1999.
- Eigen Schoon en De Brabander. Verscheen als "Eigen Schoon" van 1911 tot 1914 en als "De Brabander" van 1919 tot 1925. Samen als 9e jaargang, nieuwe reeks. Brussel, 1926-27 -.

- Handelingen van de Koninklijke Commissie voor toponymie en dialectologie. Brussel, 1 (1927) -.
- Mededeelingen. Uitgegeven door de Vlaamsche Toponymische Vereeniging te Leuven. Leuven, 1 (1925) - 44 (1968). Voortgezet als Naamkunde.
- Naamkunde. Leuven-Amsterdam, 1 (1969) -. Register op de namen : P. Kempeneers, 1996.
- Oost-Brabant. - Oost 1, 1963. Vanaf 1976 onder de titel Oost-Brabant.

14. Klapper

De nummers verwijzen naar de paragrafen.

F = figuren. K = kaarten in de Atlas.

- Aan het Lindeken 7.4; K16
- Aard 1.4, 6.6
- Aardgat 10.2.2
- Abdij
- van Heilisser 6.7, 8.4.2
 - van Oplinter 4.3.1
 - van Park/Perk 7.5.2
 - van Sint-Laurens 8.1.1
- Achter het Dorp 10.8; K15
- Achterste Hof 9.1.3
- Akker 7.1
- Alaisa 9.1.6
- Andere Aard 6.6
- Andries, Henrick 8.1.2
- Antiqua Iacea 3.1.2
- Armentafel
- van Dormaal 8.5
 - van Gussenhoven 8.5, 9.1.2
 - van Helen 7.3
 - van Melkwezer 8.5
 - van Orsmaal 8.5
- Atrio 9.1.5
- Ausloos, Hendrick 9.4
- Ausseloos, Joannes 1.7
- Baan
- v. Hespen n. Dormaal 10.4.4
 - v. Orsmaal n. Helen 10.3.3
 - v. Orsmaal n. Wezer 10.4.1
 - v. Tienen n. Leeuw 10.3.2
 - v. Tienen n. Orsmaal 10.3.4
 - v. Wezer n. Neerlinter 10.6.1
- n. Wommersom 10.4.1
- Baeswilre (-weiler) 1.6
- Balin, Gertrudis 8.4.1
- Banpaanhuis 9.2
- Barrière(huis) 9.4; F34; K8
- Basteyns, Arnoldus 9.3
- Basteyns, Joannes 9.3
- Basteyns, Pierre 9.3
- Bauwens, Lambrecht 6.7
- Bauzelbroek 6.2
- Beckere, Jan 9.2
- Beckers/Beckx, Michel 1.6, 9.1.2
- Bedelaarsbaantje 10.5
- Beeckman, Ferdinand 8.4.2
- Beekske 3.1.0
- Beemd 6.3.1
- Begijnhof
- Melkwezer 9.1.3
 - Zoutleeuw 6.3.2
- Begijnhofstraat
- Melkwezer 10.7
 - Orsmaal 10.4.3; K9
- Beinshoeve F1
- Belen, Jan 9.3
- Berger, Francis 1.7, 3.3.2
- Berger, Wouter 1.7
- Bertens, Davidt 9.1.3
- Bertens, Goert 10.2.2
- Bertrand van Aquitanië 8.2
- Betten, Jan 3.1.6

- Bevolking 1.6
- Biezemaard 6.6
- Bijvang 9.1.6
- Blaasbalg 7.5.1; K4
- Bocht 6.7
- Boelaard 6.7; K14-15
- Bogaard 5.4
- Bogaarden 10.4.4
- Bogaardenbeemden 6.3.2
- Bogaardenbeemdstraat 10.4.4; K10
- Bogaardenstraat 10.4.4
- Boitson, weduwe 1.7
- Bokrijk 9.1.7c
- Bollen, Baudewyn 6.4
- Bollen, Jan 9.1.6
- Bollenbeemd 6.3.3
- Bollendries 6.4
- Booienhoven 8.4.1
- Boomgaard 5.4
- Boomgaardstraat 10.4.4
- Boon, Bart Inleid.
- Boonen, Jan 1.7
- Borgers, Pierre 4.1.3
- Born 3.2
- Bornsteeg 10.4.3
- Bos
 - van Walsberg 5.2
 - van Wezer 5.2
- Bosbaan 10.7; F4; K13-14
- Bosmans, Franciscus 8.3
- Bosschellenhoeve F1
- Bosstraat
 - Melkwezer 10.7; K17
- Orsmaal 10.4.1
- Bosveld 7.4
- Brabantse Omwenteling 9.1.7d
- Braes/Braze, Bernaert 6.6, 9.1.5
- Brandakker 7.1
- Brandenbosken 5.2
- Braxatorium/Braxinia 9.2
- Brees, Gerard 9.1.2
- Briers, Nicolaes 1.7
- Bries, Jan 7.5.3
- Broederschap
 - Allerh. Sacrament 8.2, 10.4.1
 - H. Rozenkrans 8.2
 - Sint-Huibrecht 8.2
- Broek 6.2; K9, K11
- Broekstraat
 - Orsmaal 10.5
 - Wommersom 10.7
- Broekwegel 10.5; K9
- Brouwerij 9.2; K8-9
- Brouwpoel 3.3.1
- Brug 9.6
- Brugghen, Geert 6.7, 7.5.3
- Brugghen, Jan 7.5.3
- Bruul 6.7; K14-15
- Bruyninckx, Joseph 9.4
- Bunder 7.5.2
- Campagne 1.4
- Capelle, Jan 1.7
- Capelle, Nick 1.7
- Capelle, Petrus 1.7
- Casino 9.2
- Ceulers, Ludovicus 1.7; F5; K14

- Chantrijn 8.1.2, 8.4.1, 8.4.2, 8.4.3, 8.6
 Chemin de Lacheau 10.8
 Chemin de tripes 10.7
 Chemin du seigneur 10.2.1
 Claes, Gielis 6.4
 Close, Anna Catherina 9.1.6
 Coel, Jacob 4.2
 Coene, Arnold 1.7
 Coenen, Aert 9.1.7b
 Coenen, Andries 9.1.7b
 Coenen, Arnold 1.7
 Coenen, Gillis 9.1.7d
 Coenen, Magdalena 1.7
 Comitas 2.2
 Commanderij, zie Chantrijn
 Communis 10.2.1
 Coms Hof 9.1.1
 Coninex 6.3.2
 Coppelweide 6.5
 Coulant d'eau 3.1.6
 Culinghen 7.5.3
 Curia
 — de Orsmale 9.1.7a
 — de Wesere 9.1.6
 Cuvelier, J. 1.6

 Daalkouter 7.2
 Dalemdries 1.1
 Dansveld 7.4
 De Beeckman, Ferdinand 9.1.7c
 De Bent, Jacobus 9.2
 De Boeck, Hermannus Josephus, 7.5.2
 De Brou, Philippe (kolonel) 9.1.7d
 De Bruyn, Petrus 8.4.2
 De Catte, Claire 9.1.2
 De Catte, Jan 9.1.1
 De Dion, Margareta 8.3; F20
 De Hertogh, Laurentius Ludovicus, 1.7, 3.3.2, 9.1.6
 Dehertoghe, Ernestine 9.1.6
 De Hertoghe, Jacob/Jacques 1.3, 9.1.7b, 9.3
 De Hertoghe, Jan 9.1.7b
 Dehertoghe, Laurentius 8.6, 9.1.3, 9.1.6
 Dehertoghe, Maria 3.3.2, 9.1.5
 De Hertoghe, Paulina 9.1.4
 De Hertoghe, Symon 9.1.7b
 De Hertoghe, Theophilus 9.1.4
 De Hertoghe, Willem 9.1.7b
 De Keijser, Marie 9.2
 De Landen, Franciscus 8.1.3
 De Langhe, Daniel 6.7, 8.1.2
 De Langhe, Henrick 9.2
 De Langhe, Jan 7.5.1
 De Langhe, Peter 8.1.1
 De Linden, Charle 9.1.7b
 De Linden, Ernestina 9.1.7b
 De Linden, Madalena 9.1.7b
 De Linden, Maria 9.1.7b, 9.3
 Delvaux, Joseph 1.7
 De Marneff, Daniel 6.3.3
 De Mera, Mathias 8.1.2
 De Nenten (mevrouw) 6.7
 Dennenbos 5.2

- Derde Regiment Lansiers 9.1.2,
10.4.3
- Der Haen, Katherynen 8.1.3
- De Rogné, Jean 8.6
- Devos, Machiel 1.7
- De Wolffs, Hans/Jan Jooris (I)
3.2.1, 8.4.1, 9.1.7d, 9.3
- De Wolffs, Henricus 9.1.7d
- De Wolffs, Henricus Josephus
9.1.7d
- De Wolffs, Jan Jooris (II) 9.1.7d
- De Wolffs, Josephus 8.3, 9.1.7d
- De Wolffs, Laurentius Henricus
9.1.7d
- De Wolffs, Maria Anna 8.3
- De Wolffs, Robertus 9.2
- De Warlusel, Antoine 9.1.7b, 9.3
- Dijk 4.2
- Dinghman, Cornelius Ignatius
8.4.1
- Dionantus, Joannes 8.1.1
- Domville, Francis 1.7
- Domville, Guiliam 1.7
- Domville, Joannes 1.7
- Domville, Maria Rosa 10.4.1
- Donkere Beemd 6.3.2
- Donkersteeg 10.4.4
- Donkerstraat 10.4.4
- Dormaal 2.1.2
- Dorp 1.4, 2.2; F2-3
- Dorpkouter 7.2
- Dorpsbron 3.2.1
- Dorpsbronbeek 3.1.4; F8
- Dorpsstraat
- Gussenhoven 10.4.2; K5,
K7
- Melkwezer 10.6.2, 10.7; F40
- Dorpsweg
- Melkwezer 10.6.2; F4; K13-
16
- Orsmaal 10.4.3; K8
- Doucet, Stefaan Inleid.
- Dreef naar Waterhof 10.6.3; F4;
K14, K16
- Dreft 6.6
- Driebek 6.7
- Dries 6.4
- Drieslinter 1.1; F1
- Driesmans, Francis 8.1.3
- Driesmans, Laureys 1.7
- Droge Boomgaard 5.4
- Droge Dries 6.4
- Dublin 2.1.4
- Dullen Wauter 7.5.3
- Eggerling 7.5.3
- Eigen 2.2
- Eikske (kapel) 8.6
- Eikstraat 10.4.3
- Engerling 7.5.3
- Espine 2.1.5
- Essche, Peeter 1.7
- Everaert, C.J. 1.7; F4
- Everaerts, Nicolaes 6.4
- Everaerts, Peter 9.2
- Ezelsbaan 10.4.2; K7-8
- Ezelspad 10.4.2
- Fastrarts, Joos 8.1.2

- Ferne 9.1.2
Follaers Dries 6.4
Fossa(ta) 3.1.9
Fosse
 – du loup 4.3.1
 – de marle 4.3.1
 – du sabulon 4.3.1
Frenay, L. Inleid.
Fusies 1.1

Gaar 9.6
Galerijstraat 10.6.2, 10.8; F5
Galgestraat 10.4.2; K5-6
Gasthuis 8.5
Gat 10.2.2
Gatia 3.1.1
Gebrand Goed 9.4
Geens, Henricus 9.3
Geens, Remy 9.1.5
Geertruidenborn 3.2.2
Geetstraat 10.4.4; K12
Geetweg 10.4.2; F37
Geldenakenstraat 10.3.3
Gemeen 10.2.1
Gemeente 2.2
Gemeenteburg 9.6
Gemeentehuis 9.4; F6, F23; K8
Gemene Vloedgracht 3.1.7
Genovevabeek 2.1.4
Gete 3.1.1; K11
Getebeemden 6.3.2
Getedijk 4.2
Getestraat 10.4.4
Geteweg F22

Gheerberghen, Johannes 8.1.3
Ghens, Lambrecht 7.5.1
Ghens, Peeter 7.5.1
Gijssen, Gertrude 1.6, 9.1.2
Gilis, Jan 9.1.7c
Glazenberg 4.1.3
Goethuis 1.1
Goetsenhoven 2.1.1
Goffin, Peeter 1.7
Gommans, Jan 9.3
Goosens, Joannes 1.7
Gorse
 – der Hazenberg 3.1.8; F8
 – der Keiberg 3.1.7, 4.3.1; F8
Gossoncourt 2.1.1
Goukensbunder 7.5.2
Graanmolen 9.1.7d, 9.3
Gracht 4.3.2
Grand Malant 7.5.3
Gras 6.1
Gregorius IX (paus) 9.1.6
Grenzen 1.2
Grimde 3.1.1
Groene gracht 4.3.2; K2
Groene weg
 – Melkwezer 10.7; K16-17
 – Orsmaal 10.4.1
Groenstraat
 – Melkwezer 10.6.2
 – n. Mijlboom 10.4.1; K4
 – v. Overhespen n. Gussenh.
 10.3.3
Grond 7.5.3
Groot Bosveld 7.4; K14
Grote Baan 10.3.2

- Grote Brug 9.6; F36
 Grote Galgestraat 10.4.2; K4-6
 Grote Gete 3.1.1
 Grote Hazenberg 4.1.1
 Grote Heerweg 10.3.4
 Grote Malant 7.5.3; F4; K13-14
 Grote Paalsteen 1.3
 Grote Schild 6.7
 Grote Steenweg 10.3.5
 Grote Walschaersbeemd 6.3.3
 Gulden Hof 9.1.3
 Gussenhoven 2.1.1
 Gussenhovensestraat 10.3.3
 Gussenhovenveld 7.4; K4-5
 Gussenhoven Weiden 6.5; K10
- Haag 5.3
 Hachelken 5.3
 Halbeemd 6.3.2
 Hallet (kinderen) 7.5.2
 Halleux, Luitenant 9.1.2
 Hamers/Hannaerts, Wouter 9.1.1
 Haspengouw 2.1.5
 Hazenbeemd 6.3.3
 Hazenberg 4.1.1; F8; K13, K16-17
 Hazenbergbaan 10.7
 Hazenbergkouter 7.2
 Hazenbergstraat 10.7
 Hechelken 5.3
 Heelsebaan 10.3.3
 Heerbaan 10.3.2
 — v. Leeuw n. Tienen 10.3.2
 — v. Orsmaal n. Tienen 10.3.4
 — n. Tienen 10.3.2
 Heerstraat 10.3.2
 Heerweg 10.3.2; K2-4
 — v. Leeuw n. Tienen 10.3.2; K14, K16
 — n. Tienen 10.3.2
 Heide 1.1
 Heilige Michael 8.7
 Hélécine 3.1.1
 Helen-Bos 3.1.7
 Helen-Bosstraat 10.3.3; K8-9
 Helenbosveld 7.4; K1
 Helensebaan 10.3.3; K1-2, K6, K11
 Helensebrug 9.6
 Helensestraat K7
 Helensveld 7.4
 Hemelrijk 6.7
 Hendrickx, Fr. Inleid.
 Henot, Henricus 8.5
 Henotte, Arnold 8.4.1
 Henotte, Henricus 8.4.1
 Herberg 9.2
 Herenstraat, 's 10.2.1
 — v. Malant n. Neerlinter 10.6.1
 Hermans, Reynier 10.6.2
 Hertogengracht, 's 3.1.9; F8, F12; K13, K17
 Hertogenhof, 's 1.7, 8.4.3, 9.1.4; F27
 Hesbaye 2.1.5
 Hespén 2.1.5
 Hespensesteeg 10.4.4; K10

- Heuvel 4.1.3; K1
 Heytmers, Jan (I,II) 9.1.7b
 Hoebancx, Margareta 9.1.7d
 Hoegaarden 3.1.3
 Hoeve
 – algemeen 9.1.1, 9.1.2
 – zie Pachthof
 Hoeven 2.2
 Hof
 – algemeen 9.1.1
 – ten Broeke 9.1.1, 9.1.6
 – ten Steen 9.1.7a; F1, F30, F32; K8
 – van Maagdendaal 9.1.6
 – van Orsmaal 9.1.7a
 – van Wezer 1.7, 3.3.2, 7.5.3, 9.1.6; F1, F3-4, F29; K13
 Hofstad 9.1.1
 Hoge Orbe 3.2.1
 Hola 7.5.3; K1
 Hondslø 5.2
 Hooghuis 9.4
 Hopblokstraat 10.2.2, 10.7; K13
 Horenbeemd 6.3.2
 Hotel van Marasko 9.2
 Houbart, Renier 1.7
 Hovel K1
 Huilmul 8.1.3
 Huis ten Steen 9.1.7a
 Huis van de Bareel 9.4
 Huybrechts, Jan 5.6

 Iacea 3.1.1
 In de Jongheid 9.2
 Jacobs, Geert 2.2
 Jacobs, Hans (dr.) Inleid., 8.1.3, 9.1.7d, 9.4
 Jacobs, Jan 6.4
 Jacops, Elizabet 5.4
 Jacops, Frans 8.4.1
 Jacops, Pieter 9.1.1
 Jacops, Willem 5.4
 Jan I (hertog) 9.1.7b
 Janssens, Luc Inleid.
 Jan van Heelustraaf F5
 Jauche 3.1.1
 Jezusbeemd 6.3.2
 Jongheid 9.2
 Jurisdictie F4

 Kamps, Joannes 3.3.1
 Kangieter 6.7
 Kapel 8.6; F4, F23
 – van Dehertoghe 8.6; F24; K14
 – van Sint-Jan 8.6
 Kapelaanshuis 1.6
 Kapelstraat 10.4.3
 Kapelvoetweg 10.5
 Kareeloven 8.6
 Kassei 10.3.5
 Kasteel
 – van Orsmaal 9.1.7a
 – villa Michotte 9.1.6
 Katsei 10.3.1
 Keiberg 4.1.2; K16
 Keibergstraat 10.7; K16
 Keibergveld 7.4
 Keiland 7.3
 Kempfhof 9.1.3

- Kerk
- van Gussenhoven 8.1.1; F17; K7
 - van Orsmaal 8.1.2; K8
 - van Wezer 8.1.3; F4, F19; K14-15
- Kerkbaan 10.5
- Kerkenbeemden 6.3.3
- Kerkhof
- van Gussenhoven 8.1.1
 - van Melkwezer 8.1.3
 - van Neerlinter 1.1
 - van Orsmaal 8.1.2
- Kerkweg
- Melkwezer 10.8
 - Orsmaal 10.5
- Klein Brandenbosken 5.2
- Klein Hazenbemdeken 6.3.3
- Klein Rivierken 3.1.0
- Klein Veldeken 7.4
- Kleine Galgestraat 10.4.2; K5-6
- Kleine Gete 3.1.1; F8-9, F35-36; K6-9
- Kleine Getestraat 10.4.4
- Kleine Hazenberg 4.1.1
- Kleine Heerweg 10.3.4
- Kleine Malant 7.5.3; F4; K14-15
- Kleine Mergelkuit 4.3.1
- Kleine Schild 6.7
- Kleine Schoenlapper 6.7
- Klooster
- van Bethanien 7.5.2
 - van Linter 7.5.2, 9.1.6
 - van Maagdendaal 7.5.2, 9.1.1
 - van Rameien 1.4, 8.1.2, 8.4.2, 8.4.3
- Knapen, Commandant 9.1.2
- Koning 7.5.3
- Koning Jezus 8.7
- Koningsbeemd 6.3.2
- Koningsbunder 7.5.2
- Koningsweide 6.5
- Koppelweide 6.5
- Korteweg 10.4.2, 10.4.4
- Kouter 1.4, 7.2
- Kraaienpoel 3.3.1; K16
- Kraanpoel 3.3.1
- Kromme Beemd 6.3.2
- Kruis 10.2.3
- Kruisstraat 7.5.1, 10.2.3
- Kruisveld K14
- Kruisveldstraat F5
- Kuit 4.3.1
- Kweling 7.5.3; K5-6
- Kwelingkouter 7.2
- Lamal, Emiel Inleid., 8.4.2
- Lamotte, Michel 9.2
- Lamotte, Stephanus 9.2
- Lamotte, Willem 9.2
- Landenstraat 10.4.4
- Lang Bunder 7.5.2
- Lang Halfbunder 7.5.2; K6
- Lange Driezillen 7.5.2
- Langstraat 10.3.1
- Lapide 9.2
- Lardinois 10.3.5
- Lazerij 8.5
- Leemans, Jacobus 9.5
- Leeuwerbroek 6.2

- Leeuwsebrug 9.6; F35; K9-11
 Leigete 3.1.3; F8; K9
 Leigracht 3.1.6
 Lenaers, Joris 10.3.5
 Lenaerts, Arnold 8.6
 Lenaerts, François 8.6
 Lenaerts, Henry 8.6
 Lenaerts, Jean 8.6
 Lenaerts, Jos 8.6
 Lenaerts, Ludovicus 8.2, 8.3,
 8.4.2
 Lenaerts, Marten 3.2.2
 Leprozerij 8.5
 Leugebeek 3.1.3
 Leugenge 3.1.3
 Lievevrouwbeek 3.1.5, 3.2.2; F8;
 K1, K12
 Linde 5.6; K16
 Lindekensveld 7.4
 Lindestraat 10.3.2, 10.8
 Lindeweg 10.8
 Linie 1.3
 Linter 1.1, 2.1.4
 Lintermans, Gilles 1.7
 Lintermans, Huybrecht 9.2
 Lintermans, Noë 1.7
 Lintermans, weduwe 1.7
 Linterseweg 10.6.1; F4; K13-14
 Lo 5.2
 Long Bonnier 7.5.2
 Lowet, Anna Barbara 9.1.2,
 9.1.7d
 Lowet, Ernest 9.1.5
 Lowet, Franciscus 8.6
 Lowet, Henricus 9.1.2
 Lowet, Jan 8.6
 Lowet, Joannes Franciscus 9.1.2
 Lowet, Peeter (de Oude) 6.2,
 9.1.1
 Loyaerts, Jan (notaris) 9.1.7d
 Luizenboom 5.6
 Lustwater 3.3.2, 9.1.5
 Maaibeemd 6.3.3
 -maal 2.1.2
 Mabilia 9.1.6
 Malant 7.5.3
 Malantplas 3.3.2
 Malantstraat 10.6.2
 Malantveld 7.4
 Malherp, weduwe 1.7
 Marasko 9.2
 Marcelis, Laureijs 9.1.7c
 Marcoer, Henricus 9.1.2
 Marcoer, Jan Hendrik 9.1.2
 Marcoer, Joanna 9.1.2
 Marcoer, Josephina 9.1.2
 Marcoer, Ludovicus 9.1.2
 Marcoer, Maria 9.1.2
 Maria-Theresiabrug 9.6; F36
 Marie Roosestraat 10.4.1; K3
 Materne, Adam 6.7
 Materne, Christina 9.1.7d
 Materne, Peeter 6.7
 Mattens, Joanna 7.5.2
 Matteredne, Antoon 9.2
 Matteredne, Jacques 9.2
 Meeus, Mathias 6.2

- Meggelinx Hof 9.1.1
 Melkweg 10.8; K13
 Melkwezer 1.4, 2.1.3; F1, F3
 Melkwezerwegel 10.5
 Mensa 8.5
 Mergelkuit 4.3.1; F15; K13
 Mertens, Merten 6.4
 Mertens, Niclaes 9.1.3
 Meyers (landmeter) 1.4
 Meys, Aert 8.3, 8.4.1
 Meys, Leonaert 8.4.1
 Michotte, Edmond 1.7, 9.1.6
 Middelste Dries 1.1
 Mieus, Willem 6.7
 Mijlboom 5.6; K4
 Minnenweg 10.4.1; K1-2, K11, K14
 Minten, Jan 9.1.5
 Moesbeek 3.1.7, 3.2.2; F8, F11; K14-15
 Moffrant, Erardus 8.4.2
 Molen
 — Barrière 9.4
 — van Gussenhoven 9.3
 — van Orsmaal 9.3; F33; K9
 Molenbeemd 6.3.2; K8, K10
 Molendijk 4.2
 Molendijkse Weiden 6.5
 Molendijkveld 7.4; K1, K11
 Molenhof 9.1.3
 Molenpad 10.4.2
 Molensteeg 10.4.3; F7
 Molenstraat 10.4.3
 Molenweg 10.4.2, 10.4.3; F38; K7-10
 Monniken van Wezer 9.1.6
 Montferrant, Erardus 8.4.2
 Morren, Wouter 1.7
 Morsborn 3.2.3
 Mues, Francis 10.3.5
 Mues, Mabilia 8.3
 Muizen 8.1.1
 Naard 1.4
 Naeghels, Hendrick 8.4.1
 Nagels, Jan 9.1.2
 Nederwalsberg 4.1.1
 Neerhespen 2.1.5
 Neerhespensestraat 10.4.4
 Neerhespenseweg 10.4.4; K7
 Neerlinter 2.1.4; F1
 Negenbunders K4
 Nieuwe Kassei 10.3.5
 Nieuwstraat 10.4.2
 Nijs, Henricus 9.1.2
 Noe, Elisabeth 9.2
 Nonnenbeemd 6.3.2; K10
 Omloop 8.6
 Onderste Heerweg 10.3.4
 Onze-Lieve-Vrouw H. Hart F1
 Onze-Lieve-Vrouwaltaar 3.2.2
 Onze-Lieve-Vrouwborn 3.2.2
 Onze-Lieve-Vrouwkapel 8.6
 Onzevrouwenboom 5.6
 Oorbeek 3.1.4
 Oppervlakte 1.2
 Orbe 3.1.4, 3.2.1; F8, F10; K9-10

- Orbebeemden 6.3.2
Orbeborn 3.2.1
Orbenvliet 3.1.4
Orp-le-Grand 3.1.1, 3.2.1
Orsmaal 1.1, 2.1.2
Orsmaal-Gussenhoven 1.4; F2
Orsmaalerstraat 10.3.3
Orsmaals Kouterken 7.2
Orsmaalveld 1.4, 7.4; F2; K3
Oude Dorpsstraat 10.4.3
Oude Gete 3.1.2; F8; K12
Oude Kerkstraat 10.4.2
Oude Steenweg 10.3.1; K10
Oudenbos 5.2
Overhespen 2.1.5
Overhespenseweg 10.3.3
Overhespenstraat 10.3.3
Overste Dries 1.1
Overstroming 3.1.1
- Paal 1.3
Paanhuis 9.2
Paanhuisdries 6.4
Paanhuishof 9.1.3
Paardskerkhofstraat 10.4.3; F39; K9
Pachthof
– algemeen 9.1.1
– van Beckers 3.3.2, 9.1.2
– van Borgers 4.1.3
– van Brees 9.1.2; F26
– van Ceuleers K14
– van Lowet 9.1.2
– van Marcoer 9.1.2; F25
– van Stiers 9.2
- Panakker 7.1
Panakkerstraat 10.7; K15
Panakkersveld 7.4; K16
Panbruggen 10.4.4
Panishof 9.1.3
Panputstraat 10.6.2
Pans, Govaert 10.6.3
Paridaens, Joanna 8.3, 9.1.7d
Parochiecentrum 8.7
Pastorie
– van Gussenhoven 8.4.1
– van Melkwezer 8.4.3
– van Orsmaal 8.4.2; K8
Pedagogie van de Valk 6.4
Peertsbeemd 6.3.3
Peeters, Charles (drukker) Inleid.
Pens(en)weg 10.7; K17
Pensenwegveld 7.4; K16-17
Petersborn 3.2.2
Petersbornstraatje 10.4.3
Petersbos 5.2
Piechette de Wesere 10.5
Pieraerts-Geens, Th. 9.1.5
Pieront, Geert 1.7
Pierron, Francis 1.7
Pijperaardbeemden 6.3.3
Pilicpeert, zie Py-
Pirron, Jan 1.7
Plage 4.3.1
Plattombe 4.2
Plein 10.2.1
Poel 3.2.2
Pomerium 5.4
Ponsaerts, Alfons 9.4

Pont de Carette K13	Rue d'argent 10.6.3
Popp, P.C. Inleid.	Rue pierreuse 10.6.3
Processiestraat 10.7	Ryckmans 10.5
Publicus 10.2.1	
Pylicpeert, Aert 8.1.3	Saels, Anna Maria 9.1.7d
Pylicpeert, Vranck 8.1.3	Saison 1.4
	Sanen, Maria 6.3.3
Quekelinck 7.5.3	Sannen, L. (notaris) 9.1.7d
Quilinck 7.5.3	Sattekesgracht 3.1.9
	Schaliëndries 6.4
Rameien (La Ramée) 1.4, 2.1.6	Scheidhaag 5.3
Ramerspedeken 10.5	Scherpbeemden 6.3.2
Ransberg 1.1; F1	Schoenlapper 6.7
Reenstein 1.3	Scholieren van Zoutleeuw 8.5
Reenvoor 1.3	School 9.4; K8
Reetsweg (16,22) 10.8	Schotmaekers, Symon 9.1.3
Respen, A. (apotheker) F21	Schutterhuis 9.5
Reymerspedeken 10.5	Secties 1.4; F2-3
Rode Steen 1.3; F4; K3, K16	Segers, Willem 10.4.3
Ro(e)ms Hof 9.1.1	Sijpers/Z-, Daniel 6.5, 7.5.2
Ronde Zille 6.7	Sinte-Maria Halfbunder 7.5.2
Rosmale 2.1.2	Sint-Foliaan F1
Rot 5.1; K1	Sint-Geertruibornstraat 10.7
Rotweide 6.5; K14	Sint-Geertruid 8.1.1
Rouchet, Carolus 1.7, 9.1.5	Sint-Huibrecht 8.2
Rouchet, François Maximiliaen 5.4	Sint-Kwintens F1
Rouchet, Joannes Josephus 1.7	Sint-Lambrecht 8.1.1; F1, F17
Rouchet, Josephus Maximiliaen 3.3.2	Sint-Laurens (abdijs) 8.1.1, 8.4.1, 8.4.3
Rouchet, Laurentius 1.7	Sint-Leonaartssteeg 10.7
Rouchet, Lodewijk 3.3.1, 6.7, 9.2	Sint-Mauritius F1
Roumieux, Ed. Inleid.	Sint-Michael 8.7
Roumieux, Francis Josephus 9.2	Sint-Pancaas 8.1.3; F1, F19
	Sint-Peter F1

- Sint-Peters (Luik) 5.2
 Sint-Petersborn 3.2.2, 10.4.3
 Sint-Petersbos 1.4, 5.2; F3; K16
 Sint-Peterskerk 8.1.2; F18
 Sint-Petersstraat 10.7; K16
 Sint-Remaclus F1
 Sint-Sebastiaan 9.5
 Sint-Truidensesteenweg 10.3.5; K4-11
 Sitterkersstraat 10.6.3
 Sluisbeemd 6.3.2
 Smets, Marie Catherine 8.6
 Smetskapel 8.6
 Smoutmolen 9.1.7d, 9.3
 Soetaers, Joannes 1.7
 Somers, Merten 5.6
 Soufflet 7.5.1
 Speelmans, Wouter 8.1.3
 Spek en Eieren 6.7
 Speltendries 6.4
 Spikdoren 5.3
 Spinette 5.3
 Spinland 7.3; K1
 Staes, Gheert 9.2
 Station v. Drieslinter 10.6.3
 Stationsstraat 10.6.3, 10.8
 Stautenborg 7.5.3
 Steeg
 – n. Broek 10.5
 – v. Hespen n. Leeuwbrug 10.4.4
 – v. Neerhespen n. Dormaal 10.4.4
 – n. Sint-Petersborn 10.4.3
 Steen 1.3
 Steenberg 4.1.2
 Steenkenbeemd 6.3.3
 Steen(berg)straat 10.6.3
 Steenweg 6.3.2, 10.3.5
 Steenweg n. Landen 10.4.4
 Steenwegbeemd 6.3.2
 Stenberghen, Herman 8.1.1
 Stenen Huis 8.4.1; F21; K7
 Stevensgat 10.2.2; K3
 Stichel 9.6
 Stiers, Catharina Barbara 9.2
 Stiers, Henricus 9.2
 Stiers, Jacobus 9.1.3, 9.2
 Stiers, Joannes Petrus 9.2
 Stocman, Johannes 6.2
 Stokerij 9.2; K8
 Straat
 – v. Gussenhoven n. Walsb. 10.4.1
 – v. Hespen n. Scherpbeemden
 10.4.4
 – n. Luizeboomkens 10.6.2
 – v. Orsmaal n. Dormaal 10.4.4
 – v. Orsmaal n. Helen 10.3.3
 – v. Orsmaal n. Panbruggen 10.4.4
 – v. Overhespen n. Gussenh. 10.3.3
 – v. Walsberg n. Gussenh. 10.4.1
 – v. Walsberg n. Overh. 10.4.1
 – v. Wezer n. Tienen 10.6.2
 Straatje
 – v. Neerhespen n. Orsmaal 10.4.4

- Strijkland 7.3
 Stroycoerff, Adriaen 8.1.3
 Sutaers, Guillam 3.3.1
- Tafel van de H. Geest 8.5
 Tafelhof 8.5; F22; K7
 Tiensestraat 10.3.4
 Tienseweg 10.3.4
 Tomme 4.2
 Torfkuit 4.3.1
 Tweebeemd 6.3.2
 Tweeling 7.5.3
 Type I,II 10.1, 10.3.3, 10.3.4,
 10.3.5
- Ursemaale, Gerardus de 2.1.2
- Vaarbaan 10.4.4
 Valentin, Stefaan 8.3, 8.4.2; F20
 Valgaar
 - Melkwezer 9.6; F4; K13-14
 - Orsmaal 9.6; K3
 Valgaarstraat
 - Melkwezer 10.6.3
 - Orsmaal 10.4.1; K3
 Van Arenbergh, Louis 8.1.3
 Van Ausseloo, Reynier 9.1.2
 Van Batsheer, Arnold 8.4.1
 Van Beeckman, Ferdinand 9.1.7c
 Van Coleem, Henrick 6.3.2,
 9.1.7b
 Van Coleem, Joes 9.1.1, 9.1.7b
 Vandenbosch, Ludovicus 3.3.2
 Vandenhove, Arnold 9.1.4, 9.1.6
 Van den Kerckhove 9.1.5
- Van den Kerckhove, Elisabeth
 8.1.3
 Van den Kerckhove, Peter 8.1.3,
 9.1.5
 Vanden Linden, Charles 9.1.7b
 Vanden Linden, Dierick 9.1.7b
 Van den Nuwenhuyze 9.1.5
 Van den Putte, Arnold 1.7
 Van den Putte, Otto 9.4
 Van den Roye, Jacob 6.3.3
 Van den Steen, Arnold 9.2
 Van der Borch, Clementia 8.4.1
 Van der Burch (graaf) 9.6
 Van der Eycken, Francois 9.2
 Van der Gheten, Diederik 3.1.1
 Van der H(e)ucht, Franciscus
 9.1.2
 Van der Horst 9.1.7a
 Van der Linden, Ferdinand 1.7,
 9.1.4
 Van der Meren, Mathias 8.1.2
 Van der Mersch 9.1.7d
 Van der Meulen, Godgaf 1.7
 Van der Smisse, Maria Catharina
 9.1.5
 Vandersmissen, Jan 1.7
 Vandervesse, S. F23
 Van de Vin, Maria Ernestina (An-
 ne Susanne) 9.1.6
 Van Dionant, Jan 8.1.1
 Van Eeckhoudt, Luc 8.2
 Van Engelen, Everaet 6.7, 7.5.3
 Van Es, Hendrick 1.7
 Van Ezemaal, Gilbijn 6.2

- Van Halle, Geert 9.2
 Van Hannuit, Wouter 9.1.6
 Van Hoebroeck, Jan 6.3.2, 10.5
 Van Hoksem, Jan 8.5
 Van Ieteren, Cattarina 6.3.3
 Van Ingelen, Everaet 6.7
 Van Landen, Frans 8.1.3
 Van Lintere, Henric 3.1.0
 Van Meer, Geert 6.3.3
 Van Meer, Jacob 6.3.3
 Van Meldert, Godfried 9.3
 Van Meldert, Henric 9.1.7b
 Van Meldert, Jan 6.2, 6.3.2, 9.1.7b
 Van Meldert, Joanna 9.1.7b
 Van Meldert, Willem 9.1.7b
 Van Mere, Leonaerdt 3.1.8
 Van Nuwenhuyze 8.1.3
 Van Orsmale, Jan 7.4
 Van Oyenbrugge, Johannes 9.1.7b
 Van Roij (weduwe) 9.4
 Vanwelkenhuyzen Vanhoebroeck 8.7
 Van Wezer, Jan 9.1.5
 Van Wezer, Librecht 9.1.5
 Van Wezer, Michiel 9.1.5
 Van Wezer, Yda 9.2
 Van Winge, Lyebrecht 9.2
 Van Zottegem, Wouter 9.1.6
 Veeweide 6.5; K14
 Velaers, Jan 6.4
 Veld 7.4
 Veld achter het Rot 7.4; K14-15
 Velthaens, Joannes Josephus 1.7
 Venusberg 4.1.3; K2-3
 Verenigde Kerken 1.1
 Vierpand 6.7
 Vijf Bunders 7.5.2; K13
 Vijver 3.3.2; K8
 Villa (dorp) 2.2
 Villa Michotte 1.7, 9.1.6; F29
 Villeers, Jan 8.2, 8.4.2, 9.5
 Vincx, Alphonse 9.4
 Vincx, Joseph 9.4
 Vincx, Lod. Inleid.
 Vissekot 2.1.4; F1
 Visselbeemd/Vissen- 6.3.2
 Vivier 3.3.2
 Vlaams-Brabant 1.1
 Vliet
 — algemeen 3.1.0
 — van Orben 3.1.4
 Vloedgracht 3.1.6; F8; K6, K12
 Voetpad
 — n. Gussenhoven 10.8; F4; K15
 — n. Leeuw 10.8; K15
 — n. Melkwezer 10.5; K2
 — n. Neerhespen 10.4.2
 — v. Neerhespen n. Scheid-
 haag 10.4.4
 — v. Orsmaal n. Helen 10.5
 — v. Orsmaal n. Neerlanden
 10.4.4
 — v. Orsmaal n. Tienen 10.5
 — v. Orsmaal n. Wezer 10.5
 — n. Pensweg 10.8
 — n. Reets 10.8; K13, K15
 — v. Schuttershuis n. Wezer
 10.5

- Voetweg
 – v. Orsmaal n. Keiberg 10.4.1
 – v. Orsmaal n. Wezer 10.4.1
 – v. Stevensgat n. Rode Steen 10.4.1
 – n. Weide 10.7
- Vogelaar 9.1.2; K11
- Vogel(aren)born 3.2.3, 3.3.2
- Vogelarenbornsteeg 10.5
- Vogelzang K11
- Von Brachell 8.6
- Vonderman 7.5.3; K3-4
- Vondermanstraat 10.3.4; K3
- Vondermansweg 10.3.4; K3-4
- Vosselbeemd/Vossen- 6.3.2
- Vreven, Adriaen 8.1.3
- Vreven, Laureys 6.3.3
- Vriesen, Jan 8.1.2
- Vroente 6.2
- Vroninex, Henricus 8.4.1
- Vrouwborn 3.2.2; K1, K11
- Vrouw Venusberg 4.1.3
- Waaibeemd 6.3.2
- Waarbeek 3.1.10; F8, F13; K13, K17
- Walenstraat 10.4.4; K10
- Walenweg 10.4.4
- Walsberg 4.1.1
- Walsbergbos 5.2
- Walsbergenstraat 10.4.1
- Walsberghoeve F1, F3
- Walsbergseweg 10.4.1
- Walsbergstraat 10.4.1
- Walschaers, Cecilia 6.3.3
- Walschaert, Philip 6.3.3
- Walschaerts, Dirick 5.4
- Wals-Wezeren 2.1.3
- Wandelman 7.5.3
- Warin, Martinus 8.1.1
- Watergracht 3.1.10
- Waterhof 1.7, 3.3.2, 9.1.5; F4, F28; K14-16
- Waterhofstraat 10.4.1, 10.6.3
- Waterkerswinning 3.2.1; F14
- Wauter 3.3.2
- Wauters, Alph. Inleid., 9.1.7d
- Wedemolen 9.3
- Weer, Reynier 5.2, 9.1.6
- Weg
 – v. Dormaal n. Neerhespen 10.4.4
 – v. Gussenhoven n. Melkwezer 10.4.1; K3
 – v. Helen n. Orsmaal 10.3.3
 – v. Helen n. Stautenberg 10.6.1
 – n. Hespen 10.4.4
 – v. Hespen n. Dormaal 10.4.4
 – n. Mergelkruit 10.4.1
 – v. Neerhespen n. Dormaal K10
 – v. Orsmaal n. Helen 10.3.3
 – v. Orsmaal n. Landen 10.4.4
 – v. Orsmaal n. Neerlanden 10.4.4
 – v. Orsmaal n. Rot 10.4.1
 – v. Orsmaal n. Scheidhaag 10.4.4
 – v. Orsmaal n. Tienen 10.3.4
 – v. Orsmaal n. Walsb. 10.4.1
 – v. Orsmaal n. Wezer 10.4.1; K2-3

- v. Orsmaal n. Womm. 10.3.4
- v. Overhespen n. Orsmaal K5, K7
- v. Overhespen n. Wommersom 10.4.1; K4
- v. Steenberg n. Orsmaal 10.6.3
- n. Tienen 10.3.4, 10.6.2
- v. Wezer n. Bos 10.7
- v. Wommersom n. Orsmaal F4
- Weibeemd 6.3.2
- Weide 6.5
- Weiden onder de Hazenberg 6.5
- Wezer 1.1, 2.1.3
- Wezeren Brabant 2.1.3
- Wezerse Kouter 7.2
- Wezerspedeken 10.5
- Wezersveld 7.4
- Wijngaard 5.5
- Wijnmagazijn 9.1.4
- Wilgen 5.6
- Willem de Zwijger 9.1.7b
- Willems, Rynier 6.4
- Willems, Willem 9.2
- Winckelseels, Catheryn 9.1.3
- Winckelseels, Peter 6.2
- Winhof (Kasteel) 9.1.7a
- Winkel(ken) 7.5.1; K14
- Winne(n), Leonard 1.7, 9.2
- Winning 9.1.1
- Wisselbeemd 6.3.2
- Witte Dries 6.4
- Witte Kapel 8.6; F23
- Wolfkouter 7.2
- Wolfkuit/Wolfs- 4.3.1; K16
- Wolfkuitkouter 7.2
- Wolfput 4.3.1
- Wommersom 2.1.6, 4.1.1, 5.2; K4
- Wouters, G. (notaris) 9.1.7d
- Wouwer 3.1.10, 3.3.2; K1-2
- Wouwerbeek 3.1.10
- Wouwerkouter 7.2
- Wouwerveld 7.4
- Zaagkuil 9.1.7c; F30-31
- Zabel, Peter 4.3.1
- Zavelkuit 4.3.1; K1
- Zegerstraat 6.2, 6.7, 10.4.3
- Zijpers, zie S-
- Zille 6.7, 7.5.2
- Zilverstraat 10.6.3; K15
- Zittaard 6.7
- Zoude/Zouw 3.1.7
- Zoutleeuw 9.1.7c
- Zuid-Afrika 9.1.7c
- Zwarte Peters boomgaard 5.4
- Zwartveld(eken) 7.4; K10
- Zwartveldsteeg 10.4.4

Jucundi acti labores.

Gedane werken zijn aangenaam.

La Rouillie, toponyme forestier

Un toponyme important de Jamioulx, *la Rouillie*, nous a paru mériter une étude toponymique et lexicographique un peu approfondie⁽¹⁾. Précisons dès l'abord que je ne suis pas le premier à m'intéresser à ce type de toponyme car il a déjà retenu l'attention de divers toponymistes, au nombre desquels É. Dony⁽²⁾, J. Vannérus⁽³⁾, A. Carnoy⁽⁴⁾ et J. Chaurand⁽⁵⁾.

À Jamioulx [Th 24], le bois de la Rouillie ou la Rouillie, *èl rouÿÿe*, est le nom d'un grand bois en talus dominant la rivière de l'Eau d'Heure, à la limite entre Jamioulx et Nalinnes (entité d'Ham-sur-Heure-Nalinnes).

On trouve mention de ce toponyme à date ancienne, au XVe s., dans le texte d'un accord survenu entre l'abbé de Lobbes et les communautés de Jamioulx, Ham-sur-Heure, Nalinnes, etc., concernant les droits respectifs dans plusieurs parcelles de bois : 12 décembre 1449 (cop. du XVIIe s.) « Et commençans ces dites aysemecez à le bon-

⁽¹⁾ Cet article a fait l'objet d'une communication à la Section wallonne de la Commission royale de Toponymie et de Dialectologie le 26 mai 2003. Il a fait l'objet en outre d'une lecture attentive de notre excellent collègue ardennais Michel TAMINÉ que je remercie vivement pour ses ajouts et remarques.

⁽²⁾ E. DONY, « Toponymie de Forges-lez-Chimay », dans *Bulletin de la Société de langue et de littérature wallonnes*, 51, 1909, p. 297.

⁽³⁾ J. VANNÉRUS, « L'indicateur routier de Macquenoise », dans *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres*, 5e série, t. 37, 1951, pp. 468-498.

⁽⁴⁾ A. CARNOY, « Toponymie des chaussées romaines en Belgique et dans les régions avoisinantes (Essai d'hodonymie) », dans *Actes du IVe Congrès des Sciences Onomastiques*, Uppsala, 1952, pp. 212-220.

⁽⁵⁾ J. CHAURAND, « Apports et enseignements de l'Indicateur routier de Macquenoise », dans *Nouvelle revue d'onomastique*, 19-20, 1992, pp. 33-51.

ne [w. *bone*, borne] dou Rouilliet entre les communez de Nalinez et de Ham (...). Et ont les ditez villez donnet à monseigneur Englebert une despouille d'une flaisse [peut-être w. **flache*, chablis? ⁽⁶⁾] de bos pris ou Ruilliet ensi que les nayes [w. *naye*, percée rectiligne délimitant des coupes dans un taillis] se contiennent, dont ly ma... [trou dans le document] at iiii ans de taillage et i an après de vuidage, commenchant au jour saint Jehan Baptiste l'an xlv (⁽⁷⁾)».

Vue de face du bois de la Rouillie à Jamioux. —

Photo Fr. Bal

En Wallonie, on rencontre ce toponyme à quelques reprises :

⁽⁶⁾ Ce terme ne semble pas attesté comme tel par la lexicographie wallonne si ce n'est sous la forme *flachi*, n.m., taillis abattu et mis en tas en «flachant» pour que les branchages soient intimement mêlés (P. DEFAGNE, *Dictionnaire illustré et encyclopédique des patois de Fagne et de Thiérache*, Presgaux, 1984, p. 280). On utilise d'ailleurs *flachi* et *flahis* pour des moissons versées par la pluie et le vent.

⁽⁷⁾ *Sources du droit rural du Quartier d'Entre-Sambre-et-Meuse*, publiées par L. GENICOT avec le concours de R.-M. ALLARD, t. I, Bruxelles, 1968 (Coutumes du pays de Liège, t. IV), p. 413.

Le talus de la Rouillie dans le fond avec l'Eau d'Heure
sur la droite. — Photo Fr. Bal

• à Forges-lez-Chimay [Th 78], le toponyme «à Rouillies» est attesté en 1612 mais non situé, pour désigner «des *wayères* c'est-à-dire des terrains bas et humides, formant partie marécageuse»⁽⁸⁾;

• à Momignies [Th 73] et à Macquenoise [Th 81] (localités voisines, aujourd'hui fusionnées dans l'entité de Momignies), sous la même forme *La Rouillie*, il s'agit d'un même toponyme à la limite entre les deux localités⁽⁹⁾, avec d'une part la *Chapelle de la Rouillie* et, à proximité immédiate sur le territoire de Macquenoise, la *Ferme de la Rouillie*. Cette chapelle⁽¹⁰⁾ est célèbre en toponymie, car c'est tout

⁽⁸⁾ E. Dony, *op. cit.*, p. 297.

⁽⁹⁾ Un hameau, selon Vannérus, mais cela semble exagéré; il s'agit plutôt d'un écart.

⁽¹⁰⁾ La Chapelle Notre-Dame de la Rouillie, située à la lisière d'un bois, est un petit sanctuaire de 1785, parfaitement décrit dans *Le patrimoine monumental de la Belgique. Wallonie*, vol. 10. *Province de Hainaut, Arrondissement de Thuin*, t. 2, 1983, p. 616.

près de là qu'a été découvert en 1947 le fameux indicateur routier de Macquenoise, une dalle en grès cérame rouge, d'environ 52 cm de hauteur sur 36 cm de largeur, épaisse de 6 cm, sur laquelle étaient gravées des inscriptions et des figures, datant probablement du XVIe ou du XVIIe siècle⁽¹¹⁾. On ajoutera que le lieu-dit de Macquenoise se trouve « dans des défrichés non loin du bois des *wastennes* »⁽¹²⁾;

- à Seneffe [Ch 6], existe *èl cinse dèl rouyée*, 1605 « la cense de la Rouyllie », le nom de la ferme faisant référence à un toponyme nettement antérieur : 1391 « terre et aulnois tenant as Rullies », 1433 « ruelle devant la R(o)uillie », 1586 « le Rouillage », etc.⁽¹³⁾;

- par ailleurs, on relève encore un Chemin de la Rouillie à Lessines [S 6] (CD De Rouck)⁽¹⁴⁾.

Première observation : en Wallonie, ce nom de lieu est plutôt spécifique de l'Entre-Sambre-et-Meuse et, parallèlement, des domaines wallo-picard et picard.

Cette spécificité se confirme par les prospections toponymiques menées dans le nord de la France⁽¹⁵⁾. Pour J. Chaurand (p. 46, note 1), en effet, ce NL « représente un type relativement courant dans le nord de la France où il est attesté dès le Moyen Âge (voir ci-dessous) ».

Voici donc un relevé des différentes mentions de ce toponyme en France, généralement dans les départements du Nord, de l'Aisne et des Ardennes, c'est-à-dire à proximité

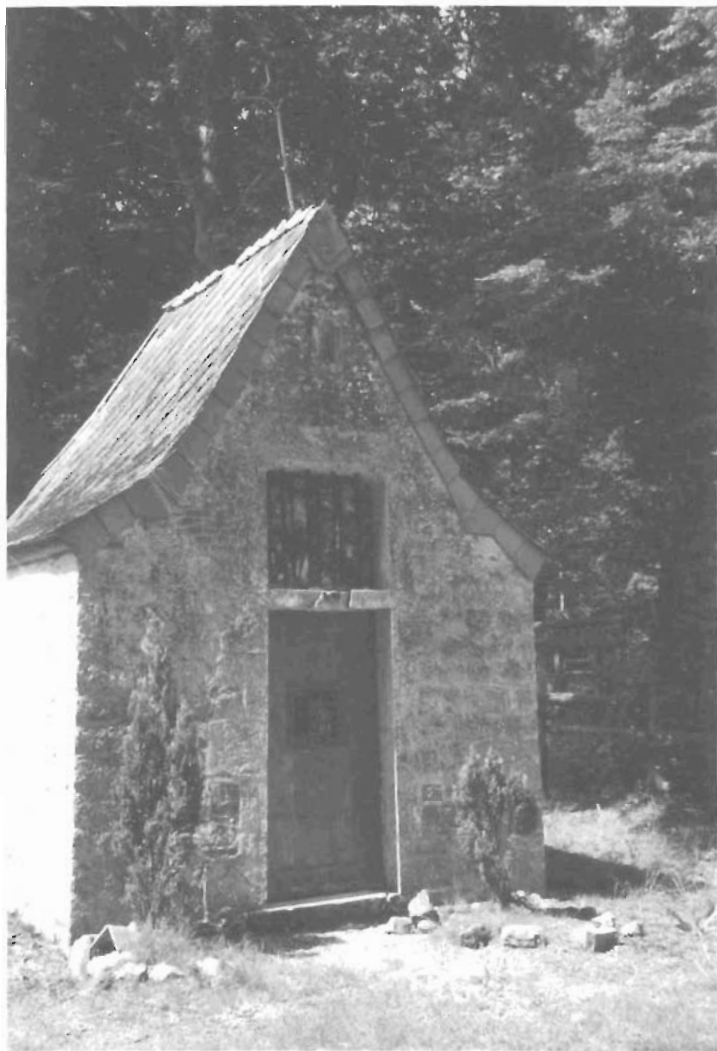
⁽¹¹⁾ Cf. J. VANNÉRUS, *op. cit.* ; J. CHAURAND, *op. cit.*, p. 33.

⁽¹²⁾ D'après E. DONY, *op. cit.*, p. 297.

⁽¹³⁾ Cf. J.-M. ROMAIN, *Toponymie de Seneffe*, Mém. lic. UCL, 1976, pp. 99-100 ; J.-F. BRIGODE et P. VANBELLINGEN, *Essai sur la toponymie des communes de Seneffe et Manage*, Mons, 1974, pp. 88-89.

⁽¹⁴⁾ Toutefois, ce toponyme n'est pas mentionné dans la *Toponymie de la ville de Lessines* de P. CANART, Mém. lic. UCL, 1984.

⁽¹⁵⁾ Notamment par le biais d'Internet ; les recherches ont été complétées aimablement par notre collègue ardennais Michel TAMINE.

La petite chapelle de Notre-Dame de la Rouillie (1784)
à Macquenoise. — Photo Fr. Bal

Plaque indicatrice du lieu-dit La Rouillie
à Macquenoise. — Photo Fr. Bal

immédiate du sud de l'Entre-Sambre-et-Meuse, en Thiérache notamment :

- un NL *Larouillie*, près de Feignies (départ. Nord), cité en 1323 avec cette orthographe⁽¹⁶⁾;

- un nom de localité *Larouillies* dans le canton d'Avesnes-sur-Helpe-sud (départ. Nord)⁽¹⁷⁾, correspondant sans doute au NL *Larouillies* sur l'antique voie Bavai-Reims, cité au XVe siècle comme dépendant de la paroisse d'Etroeungt (départ. Nord) : «Estreung in calceia cum *La Rouillie*»⁽¹⁸⁾;

- un autre lieu-dit identique (le même ?) *la Rouillie* à l'est d'Avesnes-sur-Helpe (départ. Nord);

- dans le Laonnois (départ. de l'Aisne), une mention à valeur nettement onomastique : «La Rouillée est le nom d'un chemin qui va de Chivres au voyeu de Misey en passant par Machecourt mais ce n'est qu'un nom propre; cf. à Liesse la Rouilly»⁽¹⁹⁾;

- de même dans l'Aisne, plusieurs toponymes de ce type sont attestés : *Rouillie* ou *Vambaille*, fief de la commune d'Oizy, relevant de Guise (un bois de ce nom a été défriché en 1847), *La Rouillée*, hameau des communes de Montigny-Lengrain et de Retheuil, *La Rouillée*, moulin à eau sur la commune de Pancy⁽²⁰⁾;

⁽¹⁶⁾ Cf. J. VANNÉRUS, *op. cit.*, p. 484; J. CHAURAND, *op. cit.*, p. 46.

⁽¹⁷⁾ Il s'agit sans doute du NL *Larouillies*, sur le Bavai-Reims, cité par Carnoy (p. 214).

⁽¹⁸⁾ Charles DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut ancien (pagus Hainoensis) du VIIe au XIIe s.*, Bruxelles, Olivier, 1865, p. 248; cf. J. VANNÉRUS, *op. cit.*, p. 484; J. CHAURAND, *op. cit.*, p. 46.

⁽¹⁹⁾ J. CHAURAND, «Hydronymie d'un marais : le marais de la Souche», dans *Revue internationale d'onomastique*, 1969, p. 114, note 26.

⁽²⁰⁾ Cf. A. MATTON, *Dict. topographique du département de l'Aisne*, Paris, 1871, p. 237; Jean-Claude MALSY, *Dictionnaire des noms de lieu du département de l'Aisne*, t. II, Paris, Société française d'onomastique, 2000, p. 392.

• dans le département des Ardennes, une attestation ancienne très intéressante est fournie par le *Cartulaire de Signy*, acte n° 440, daté du 25 mars 1210 : « Dedit etiam eadem ecclesie [église de Signy] duo prata : unum quod dicitur à la Roillie juxta pratum de Brai in Hasoit et aliud quod dicitur Devogepret ultra aquam Dresie ». Ce pré n'est pas vraiment localisé, mais ce doit être lui qui est évoqué dans un acte plus tardif, 1319, f° 717 : « pratum situm in territorio de Wasignis [auj. Wasigny, cant. de Novion Porcien] in loco qui dicitur en Hasoit en Lareullie conjunctum »⁽²¹⁾;

• dans les Ardennes, on trouve d'autres attestations, notamment à Flaigue-les-Oliviers et Logny-Bogny (canton de Rumigny) ainsi qu'à Saint-Fergeux (canton de Château-Porcien); la consultation du cadastre fait apparaître :

• à Logny-Bogny, *La Rouilly* (section E) : l.d. aux formes géométriques, mais irrégulières, traversé en son milieu par un ruisseau qui prend sa source à la *Fontaine au Bac* et se jette dans le *Ruisseau de la Valine*, rive droite (le tout sur la même feuille cadastrale); un environnement forestier paraît peu probable.

• à Flaigue-les-Oliviers, *La Rouilly* (section A1) : petit l.d. contigu à la commune de Girondelle, délimité sur deux de ses côtés par un chemin (Chemin de Girondelle à Maubert, Chemin de Flaigue à Maubert). La section s'appelle *Entre les Chemins de Maubert*; dans cette commune, plusieurs l.d. étant dénommés par des odonymes (*Chemin de Maubert*, *Les Pierges*), il est donc possible que *La Rouilly* ait une valeur odonymique.

⁽²¹⁾ *Cartulaire de Signy*, édité par Françoise CANUT.

• on rencontre encore quelques attestations dans le département de la Marne⁽²²⁾, à côté de paronymes ou paragraphes, qui n'appartiennent peut-être pas à la même famille⁽²³⁾;

• plus au sud-est, le nom de commune La Vacheresse-et-la-Rouillie en Lorraine (départ. Vosges, canton de Bulgnéville), en 1374 «la Roilié» (ou «Roilie» ?)⁽²⁴⁾.

On y ajoutera une forme diminutive : à Neuville-aux-Joûtes, au sud-est de Macquenoise, un écart s'appelle *La Rouillette*⁽²⁵⁾.

On trouve par ailleurs quelques formes masculines – peut-être en zone anciennement picarde –, par exemple *Le Roulye*, en 1679, dans le Marquisat de Montcornet⁽²⁶⁾. En outre, quelques attestations dont le genre n'est pas défini, par exemple : *La cense Loilier comprenant 31 arpents tant prez que terres sise audit lieu de Rouilly*⁽²⁷⁾, pour désigner un écart de Rocroi. Enfin, quelques formes simples (mais peut-être d'étymologie différente) sont des hydronymes, par exemple *le ruz de Rouille*, en 1629, pour désigner un affluent de la Semoy ou Semois, à Naux.

Voilà pour la partie documentaire.

Ce toponyme généralement forestier, qui comporte toujours l'article, est dès lors encore proche du lexème initial, d'un appellatif; il convient donc de chercher s'il subsiste encore dans quelques dialectes. Apparemment, le lexème à

⁽²²⁾ M. TAMINE, *Corpus microtoponymique de la Marne*, p. 539 : notamment les étangs de Belval (...) et de la *Grande Rouillie*, soit à Belval-en-Argonne (canton de Givry-en-Argonne), soit à Belval-sous-Châtillon (canton de Châtillon-sur-Marne).

⁽²³⁾ Ainsi, à Reims, *Le Rouillat*, qui désignait une sorte de fossé et talus sur lequel on a construit un contournement, nom encore en usage (renseignement M. Tamine), mais qui pourrait tout aussi bien être un dérivé en -ITTU de lat. RICA.

⁽²⁴⁾ D'après J. VANNÉRUS, *op. cit.*, p. 484.

⁽²⁵⁾ J. VANNÉRUS, *op. cit.*, p. 484.

⁽²⁶⁾ *Revue historique ardennaise*, 1909, p. 179 (rens. M. Tamine).

⁽²⁷⁾ Archives du Département des Ardennes, E 870 (rens. M. Tamine).

la base de l'appellatif n'est plus mentionné que par le *Dictionnaire* d'Hécart⁽²⁸⁾ en 1834 : *faire eune rouillie* «mettre des fascines dans les mauvais chemins d'une forêt pour pouvoir opérer la vidange»⁽²⁹⁾.

L'étymologie de ce mot – et dès lors de l'appellatif toponymique – ne pose guère de problème; c'est sans aucun doute – avec une signification précise en toponymie qu'il nous appartient de préciser – un mot de la famille de l'anc. fr. *roouillier* 'rouler', du latin *ROTICULARE (FEW 10,506b), ce que certains ont découvert sans problème. Ainsi J. Van nérus (p. 484) qui, après avoir évoqué les différentes propositions faites dans le passé par E. Mannier⁽³⁰⁾ et rejetées par E. Dony, se rallie à l'explication fournie au toponyme *Roullée*, nom de commune de la Sarthe, par L. Beszard, à savoir l'anc. fr. *rolée*, *rouillée*, *roullie* 'fascinage, étable faite de fagots'. Il est suivi par A. Carnoy, p. 214⁽³¹⁾, qui reprend à son compte cet étymon en le précisant : pic. *rouillie* d'après l'afr. *rouillier* 'rouler', et qui le présente toutefois comme un autre terme pour 'chaussée' du lat. VIA ROTULATA; on remarquera cette association qu'il fait du toponyme avec une voie de communication et qui paraît intéressante à défaut d'être juste à coup sûr.

(28) G.-A.-J. HÉCART, *Dictionnaire rouchi-français*, 3e éd., Valenciennes, 1834, p. 416.

(29) J.-F. BRIGODE et P. VANBELLINGHEM, p. 89, qui citent ce dictionnaire à propos du toponyme de Seneffe, ne croient pas à cette origine, avec ce bref commentaire : «paraît peu applicable ici».

(30) Celui-ci dans ses *Études étymologiques sur les noms des villes du département du Nord*, 1861, p. 364, le mettait en rapport avec *rouillée* 'porcherie' (peut-être exact) et *roullie* 'terre rouge', du lat. *rubra terra*, c'est-à-dire 'terre de peu de valeur', mais également avec l'étymon RODIUM (terme de défrichement) qui a donné Le Roeulx. Toutes ces hypothèses étaient écartées par E. DONY qui se contentait de renvoyer au toponyme *Rouillon*.

(31) Auparavant, A. CARNOY, *Origines des noms des communes de Belgique*, Louvain, 1949, p. 595, v^o Rouillon, se prononçait également pour une explication de *Rouillies* (à Seloignes) et *Larouillies* (départ. Nord) par 'terre rougeâtre'.

On s'étonnera dès lors de découvrir que A. Dauzat et Ch. Rostaing, – sans pressentir l'accrétion de l'article – expliquent le NL *Larouillies* comme « peut-être un nom d'homme gallo-romain **Larulius*, de gaul. *Larus*, suff. -*acum* »⁽³²⁾. À propos du même nom de commune, D. Poulet se contente de noter que le nom « est inconnu avant le XIVe siècle » et que « cette date récente n'a pas rendu plus faciles les recherches sur le sens de ce nom »⁽³³⁾. Récemment encore, J. Chaurand hésite – inutilement – entre l'étymon proposé par J. Vannérus et le lat. *ROBIGO*, rouille (FEW 10, p. 426b), « ce qui suggère une couleur, en particulier celle des pyrites », ce sémantisme convenant bien au site⁽³⁴⁾. Même hésitation à propos de l'anc. fr. *rouillie*, *roullie* 'étable faite de fagots' chez J.-M. Romain, qui met l'explication en balance avec un dérivé du fr. *rouille* 'terre argileuse qu'une rivière laisse après avoir débordé', du lat. pop. **ROBICULA* (FEW 10, p. 427b)⁽³⁵⁾.

En fait le problème n'est pas étymologique mais surtout sémantique. Faut-il voir dans le nom de lieu *Rouillie* un odonyme, à savoir un toponyme lié aux voies ou chemins ? Ou bien est-ce plutôt un toponyme forestier, lié à l'exploitation ou à l'usage du bois ? Ou bien encore – signification avancée par certains – une étable, une porcherie ?

Comme à Jamioulx, il s'agit d'un bois en forte pente vers la rivière – il faudrait vérifier chaque fois la situation ailleurs –, on pourrait penser à un dérivé du verbe *rouiller* avec des significations du type 'rouler sur le côté dans une pente' (y compris pour des troncs d'arbres) similaires à cel-

⁽³²⁾ A. DAUZAT et Ch. ROSTAING, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, 2e éd., Paris, 1963, p. 388.

⁽³³⁾ D. POULET, *Noms de lieux du Nord – Pas-de-Calais*, Paris, Bonneton, 1997, p. 117.

⁽³⁴⁾ J. CHAURAND, dans *Nouvelle revue d'onomastique*, 19-20, 1992, pp. 33-51.

⁽³⁵⁾ Dans sa *Toponymie de Seneffe*, p. 100.

les données pour l'Argonne par Vauchelet⁽³⁶⁾ (cf. aussi FEW 10, p. 507 b) : *rouillie* n.f., jeu d'enfant qui consiste à faire rouler un œuf de Pâques le long d'une tuile creuse⁽³⁷⁾, *rouillettes* n.f., jeu qui consiste à faire rouler des brioches sur une pente, *rouillon* n.m., talus le long d'un champ, *rouillon-rouillette* n.m., jeu qui consiste à se laisser dérouler [sic] tout de son long dans une pente. Le sens 'chablis' attesté dans les Vosges pour la forme *royéye* (FEW 10, p. 506 b)⁽³⁸⁾ n'est pas non plus exclu a priori.

En fait, le sens premier est bien celui qui nous est parvenu, du moins jusqu'au XIXe siècle chez Hécart, et qui est déjà attesté dans le *Dictionnaire* de Fr. Godefroy, t. 7 (à partir de mentions de Froissart, issu du même terroir), à savoir 'fascinage' (avec un sens secondaire de 'étable faite de fagots'); le terme est correctement classé sous lat. *ROTICULARE 'rouler' par von Wartburg (FEW 10, 506b). C'est manifestement ce sémantisme 'fascinage' de Froissart qui est primordial, et dans son prolongement, le témoignage d'Hécart s'avère particulièrement précieux : 'fascines dont on couvre les chemins forestiers pour permettre la vidange'. C'est à lui que nous ramènent d'autres mentions toponymiques : ainsi le toponyme de Forges-lez-Chimay qui désignait des terrains bas et humides, formant partie marécageuse; ainsi le détail donné pour le lieu-dit d'Avesnes-sur-Helpe (sur Internet, site IGN français) à savoir «gué dont le fond a été tapissé de fagots afin de pouvoir traverser plus facilement le ruisseau»⁽³⁹⁾. La «rouillie»

⁽³⁶⁾ A. VAUCHELET, *Tous les patois des Ardennes : vieux langages et vieilles choses*, Charleville-Mézières, Société des écrivains ardennais, 1939, p. 134.

⁽³⁷⁾ Avec cette précision : les oeufs de la « Rouillie » étaient mangés le lundi de Pâques chez les parents d'un des joueurs.

⁽³⁸⁾ Comp. l'expression wallonne liég. et verv. *fè ou rôler à fahène/faguène* 'se laisser rouler du haut d'une pente gazonnée' (DL 261-2 et 96; comm. J. LECHANTEUR).

⁽³⁹⁾ Peut-être également le toponyme de Reims qui s'applique à une sorte de fossé et talus sur lequel on a construit un contournement.

devait être une technique ancienne (cf. le *rouillage*, var. *du* toponyme à Seneffe) permettant, à l'aide de fascines, de consolider des chemins marécageux dans les bois, et même d'aménager des gués forestiers pour le «saiwage» des bois dans les rivières.

Le sens voisin de l'anc. fr. *roilleiz* 'palissade de troncs d'arbres, de fascines', d'où 'étable faite de fagots, porcherie', invoqué par Beszard et Chaurand, paraît bien secondaire dans la région de la Thiérache au sens large. De même, on ne retiendra pas la possibilité pour le toponyme de faire référence au fait de se laisser ou de faire rouler le long d'un talus, largement attesté dans le folklore ardennais par Vauchelet.

Sans conteste, c'est le sémantisme réunissant odonymie et toponymie forestière qui semble le plus adéquat, dans l'état actuel de la documentation et sous réserve d'autres vérifications et attestations contradictoires.

Jean GERMAIN

Chèvremont, Chyvecourt et Chaudfontaine : **histoire d'une configuration toponymique**

Introduction

Identifier, dater, grouper : ces trois démarches qui fondent l'explication de la recherche onomastique sont à ce point interdépendantes que l'une conduit presque forcément aux autres.

Le dossier que nous ouvrons ici a pour objet un groupe de noms interreliés centré autour de *Chèvremont*, nom d'une colline escarpée située au sud de Liège, dépendant de la commune de Vaux-sous-Chèvremont [L 91], aujourd'hui incorporée à la grande commune de Chaudfontaine.

Chèvremont, haut lieu de l'histoire depuis les temps pré-carolingiens, a fait l'objet de recherches historiques et de fouilles archéologiques. Un colloque, qui commémora en 1988 le millénaire de la destruction de la place forte de Chèvremont par l'évêque de Liège Notger (987), ainsi que le tricentenaire de la « reconversion » du site en lieu de pèlerinage (1688), a permis d'évaluer ce que l'on sait à ce double point de vue (Hoffsumer-Bosson éd. : 1988).

Le nom de la colline avait par ailleurs retenu l'attention des toponymistes. On mentionnera spécialement les travaux d'Edgard Renard (1944), de Maurice Yans (1950) et de Jules Vannérus (1951), toutes parues dans ce bulletin,

le dernier article établissant le dossier de la recherche antérieure. Le point commun des propositions étymologiques avancées par ces trois auteurs est qu'elles récusent l'étymologie faussement évidente par *CAPRAE MONS* 'mont de la chèvre' pour voir dans le premier élément un nom propre : le nom du fondateur du *mons*, *Kew(i)rich*, *Gaw(e)rich* (Renard; cf. Legros 1945); le nom primitif de la Vesdre, [*]*Kever*, à rapprocher de *Weser* (Yans); le nom de la colline elle-même : «[...] notre *Chèvremont* s'appelait *Caprae Mons* ou, plus simplement, *Capra* «la Chèvre», lorsque le *Novum Castellum* y fut construit.» (Vannérus 1951:118).

Le toponyme *Chèvremont*, représenté par des noms localisés en Belgique, en France, dans les Pays-Bas et en Allemagne, n'a pas encore fait l'objet d'une explication définitive, ce que nous ne tenterons d'ailleurs pas ici. Contentons-nous de réfuter en bloc les solutions particulières (c'est-à-dire n'expliquant qu'un seul nom sans rendre compte du toponyme dont il n'est qu'une simple actualisation), celles de Renard, de Yans et toutes celles qui pourraient leur ressembler. Nous poserons que le prototype de ce type onomastique est bien *caprae mons* (sans exclure a priori *Caprae mons*), ce qui s'accorde avec toutes les formes romanes qui représentent le toponyme *Chèvremont* et avec l'existence, pour certains de ses représentants, de doublets traductifs tout à fait explicites : ainsi, *Keuermunt* (déb. 13e s.), *Cheuermont* (déb. 13e s., avec addition : «quod dicitur *Gezberch*»), aujourd'hui *Geizenburg*, dépendance de Pluwig, arrondissement de Trèves (cf. Gysseling 1960:561).

Chèvremont

Dans cette première partie, nous évoquerons tout d'abord ce que les témoignages archéologiques nous ap-

prennent de l'histoire ancienne de Chèvremont, site qui fait son entrée en scène au moyen âge sous le nom de *Novum castellum* (acte de Charlemagne), auquel succède dans les sources celui de *Capremons*. Le premier objectif sera de situer relativement ces deux appellations; le second, de fixer l'époque à laquelle a été créé le nom *Capremons*, grâce aux arguments que fournissent les traditions romane et germanique qui nous l'ont transmis.

Nous constituerons ainsi le noyau de la «figure onomastique» de *Chèvremont*.

1. La colline de Chèvremont, dont les flancs abrupts dominent la rive droite de la Vesdre, fut probablement déjà occupée à l'époque néolithique. Elle le fut certainement à l'époque romaine, ce dont témoigne un manuscrit du British Museum (Eggerton n° 275, fol. 1), qui conserve la transcription que fit en 1541 un anonyme – peut-être Jean de Brusthem – d'une pierre votive érigée en l'honneur de Mercure, «trouvée en terre entre les anciennes ruynes dudit Chievremont au plus haut de la montagne»; cette inscription a été éditée par Deman / Rapsaet-Charlier (²2002:77-79 et pl. xxxviii) :

Mercuri(o) / Ingenus / Tanehi fi / [lius] v(otum) s(olvit) l(ibens)
m(erito)

ou

Mercuri(o) / Ingenus / Tanehi fi(lius) / [pro se exempli gratia]
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) ⁽¹⁾.

⁽¹⁾ «À Mercure, Ingenus fils de Tanehus (pour lui-même?) s'est acquitté de son vœu volontiers et à bon droit.» – Après 1541, une partie de cette pierre orna ensuite la façade d'une maison de la rue Puits-en-Sock à Liège, d'où elle fut enlevée en 1612; ce fragment, vu en dernier lieu en 1635 par le chanoine Henri Van de Berch dans le passage voûté sous les étages du séminaire de Liège, a sans doute disparu lors de la destruction de celui-ci en 1786-1787 (Deman/Rapsaet-Charlier ²2002:77; Gobert 9, 1977:631).

On aimerait, bien entendu, connaître la date de cette inscription, sur laquelle les éditeurs gardent un silence prudent, et surtout l'origine des dédicants; malheureusement, aucun indice suffisant ne permet de répondre valablement à cette double question. Mercure, dieu du panthéon romain, fut comme on sait honoré par les Germains comme par les Gaulois (v. références citées par Deman / Rapsaet), y compris en Belgique (Loicq 1996:261). L'anthroponymie n'est pas davantage révélatrice, ou plutôt confirme que «[dans] l'onomastique des inscriptions, latin d'importation, celtique et germanique indigènes se mêlent inextricablement dans nos régions, selon des modalités qui échappent à nos investigations, sans compter la chronologie qui est impossible à établir» (Michel 1996:357). *Ingenus*, le nom du fils, est certes «un nom romano-méditerranéen», mais il pourrait être «la traduction latine d'un nom germanique du type *Freio*, *Freiatto*, signifiant «l'ingénu, l'homme libre», précisément attesté dans la région» (Deman / Rapsaet : 79, d'après Weisberger et Ubier). Quant à *Tanehus*, le nom du père, son origine ne se laisse pas cerner (*ibid.*, d'après Weisberger); le nom est germanique pour Werle, celtique pour Holder (*ibid.*).

Quoi qu'il en soit, la présence humaine sur le site à l'époque romaine a été confirmée par des trouvailles archéologiques : des fragments de poterie, des os calcinés et deux têtes en albâtre remontant à l'antiquité y furent en effet découverts au 19e siècle (Josse 1966:9; Hoffsummer-Bosson 1988:71-73). Pour l'historienne spécialiste du domaine de Jupille, la regrettée Micheline Josse (Josse 1966), ces traces montrent que dès l'antiquité, Chèvremont faisait partie du domaine gallo-romain de Jupille, «lequel formait un *fundus* de plusieurs centaines d'hectares que se partageaient probablement trois villas distinc-

tes, à moins que ce territoire n'ait été divisé en plusieurs *fundi* d'une grandeur moyenne de deux à trois cents hectares» (Josse 1966:9). Or la villa de Jupille, datable de la deuxième moitié du Ier siècle de notre ère, doit avoir disparu lors des premières invasions, entre 268 et 275 (*ibid.*, d'après l'étude de l'archéologue Jacques Breuer).

Chèvremont servit-il de refuge ou de poste défensif pendant cette époque troublée et celles qui la suivirent⁽²⁾? La réponse à cette question comblerait partiellement le long silence des sources...

2. Chèvremont n'apparaît en effet dans les sources diplomatiques qu'en 779, dans un acte par lequel Charlemagne confirme à l'église abbatiale dédiée à sainte Marie, élevée sur le site de *Novo castello*, les biens que lui avaient accordés son trisaïeul (*proavus*) Pépin II dit de Herstal († 714), fils de Begge, elle-même fille puînée de Pépin de Landen, et d'Anségise, fils de saint Arnould de Metz :

(1) 779 : « eo quod inclite memorie proavus noster Pippinus quondam maior domus ecclesie sancte Marie Novo Castello constructe rebus pro mercedis augmento dedidisset » (acte du 3 mai 779, MGH. *Diplomata Karolinorum*, t. I, Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata, A. Dopsch et al. ed., 1906, 173-174, n° 124).

Au total, neuf diplômes, s'échelonnant de 779 à 972, nomment de façon certaine la forteresse de Chèvremont ou l'abbaye incorporée dans le site castral, laquelle fut richement dotée par Pépin II, qui y fut enterré en 714. Le pre-

⁽²⁾ Chèvremont aurait alors fait partie, au 4e siècle, du système défensif de la Gaule du nord, ensemble où la *Civitas Tungrorum* représentait un élément important depuis que Trèves était devenue la capitale effective de l'Empire. Sur les trois lignes fortifiées assurant la défense de la *Civitas* (la première fondée sur la chaussée Bavai - Maestricht; la seconde appuyée sur la Meuse : *castella* de Dinant, de Namur et de Huy et fortins surveillant les points secondaires; la troisième située principalement en Famenne), v. Rousseau (1930:26-27).

mier nom documenté dans les sources est *Novum castellum*, à côté duquel on trouve une fois *Novum castrum* :

(2) 844 : «quia vir venerabilis Lotharius abba, cui cellulam in honore sancte dei genitricis Marie constructam ac fundatam in loco nuncupante **Novo castello** ad regendam commissam habemus» (acte de Lothaire Ier du 11 septembre 844, MGH. Lotharii I et Lotharii II diplomata, Th. Schieffer ed., 1966, 209-211, n° 86).

(3) 855 : «Data xii idus iulii anno Christo propitio imperii domini Hlotharii pii imperatoris in Italia xxxvi et in Francia xvi, indictione iii; actum **Novo castello**» (acte de Lothaire Ier du 9 juillet 855, MGH. *Ibid.*, 309-310, n° 138).

(4) 862 : «Data id. april. anno Christo propitio regni domini Hlotharii gloriosi regis vii, indictione xi; actum **Novo Castro** in pago Leochensi (var. Leodicensi)» (acte de Lothaire II du 13 avril 862, MGH. *Ibid.*, 410-413, n° 17). — L'identification (Neufchâteau-sur-Amblève, comm. de Sprimont) de la table est à rectifier; corriger aussi Halkin / Roland I, 1909 : 86, n° 34.

Il est suivi par le nom *Capremons*, *Kevermunt*, *Kivermunt*, assurément relatif au même lieu :

(5) 897 : «Zundeboldus divina ordinante providentia rex. Comperiat omnium sancte dei ecclesie nostrorumque fidelium industria, quia nos dilecto nostro comiti Folcberto quandam villam ex nostra abbaita **Capremons** dicta Ren nuncupata cum omni integritate in proprium donavimus» (acte de Zwentibold du 11 juillet 897, MGH. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum, t. 4, Th. Schieffer ed., 1960, 44-45, n° 15). — Don de Grand-Reng [Ren].

(6) 902 : «quia Gebehardus comes illustris nostram adiit clementiam suggerendo, ut pro amore dei ac reverentia beate Marie genitricis ipsius fratribus ex monaterio **Capremons** vocato eidem dei genitrici ibidem deservientibus aliquid ex rebus nostre proprietatis in proprium concederemus» (acte de Louis du 9 octobre 902, MGH. *Ibid.*, 122-123, n° 18). — Don de Wandre et Esneux.

(7) 909 : «cuidam viro Roingo quandam proprietatem dederit, quam ipse Roingus postmodum ad substantiam canonicorum in **Capremonte** loco vocato degentium utcumque delegaverit» (acte de Louis du 9 novembre 909, MGH. *Ibid.*, 205-207, n° 70).

(8) 947 : «quasdam res proprietatis nostre ad stipendia fratrum in loco **Keuermunt** deo digne militancium in proprium concessimus, id

est hobas II in villa Herimala [Hermalle] sitas et ecclesiam I cum omnibus appendiciis suis illuc legaliterque aspeicientibus» (acte d'Otton Ier du 18 avril 947, MGH. *Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, I, Th. Sickel ed., 1970, n° 88).

(9) 972 : «Quam etiam nos non minus dei timore perspecto, ne paupertatem isdem rebus ecclesiasticis quo labi inciperent accedentem nostrorum serenitates temporum cerneremus neque egestatis utilitate a proprie constitutionis origine permutata in beneficia servitutes cupientes abbatiam **Kiuermunt** universaliter vocatam nostra imperiali potencia ad eiusdem ecclesie fratrumque ibidem deo famulantium usus accumulatos cum omnibus appertinenciis legalibus riteque adherentibus condonare in perpetuo mansuram proprietatem decrevimus» (acte d'Otton Ier du 1er août 972, MGH. *Ibid.*, 569-570, n° 417). — Par cet acte, Otton cédait à perpétuité l'abbaye de Chèvremont en propriété et à l'usage des frères de l'église Notre-Dame d'Aix (v. Berlière 1929:137-138; Falkenstein 1988:47-50).

Le nombre des actes, la qualité de leurs auteurs et le poids de leurs décisions font assez ressortir l'importance de Chèvremont, résidence fortifiée des Pippinides passée aux mains des ducs de Lotharingie, du début du 8e siècle jusqu'à la fin du 10e siècle.

Il est aussi question de Chèvremont dans plusieurs sources narratives qui méritent l'attention, même si leur caractère tardif requiert de les utiliser avec prudence. La vie de sainte Begge (12e s.), sur laquelle nous reviendrons dans la deuxième partie, raconte la vie de Begge et de son mari Anségise à Chèvremont [vers 640/670]. La *Genealogia Dagoberti*, corroborée par d'autres sources, mentionne Chèvremont comme le lieu de sépulture de Pépin II [714]. On sait grâce aux *Annales Einhardi* et aux *Annales Mettenses priores* que Chèvremont fut le lieu où Carloman et Pépin le Bref enfermèrent leur demi-frère Grifon [741]. La vie de sainte Gudule (12e-13e s.) rapporte le transfert des reliques de la sainte à Chèvremont pendant les invasions norman-

des, ce que firent aussi les moines de Stavelot, avec les reliques de saint Remacle [fin 9e s.]⁽³⁾.

Enfin, le siège de la forteresse sous l'épiscopat de Notger (972-1008) a donné lieu à une intrication de témoignages véridiques et de récits légendaires qui ont été démêlés par Godefroid Kurth dans son étude sur Notger de Liège (Kurth 1905). Les faits avérés sont les suivants. En 987, l'évêque de Liège Notger, aidé par l'impératrice Théphano, femme d'Otton II (mort en 983) et mère du jeune Otton III, assiège et ruine définitivement la forteresse de Chèvremont, supprimant ainsi l'ancienne résidence royale, «qui était devenue, dans le courant du Xe siècle, un foyer de rébellion contre la dynastie ottonienne et, pour la cité liégeoise, une menace permanente» (Kupper 1988:38). Dès lors, si la destruction définitive de Chèvremont marque une date dans l'histoire de l'Empire, c'est pour l'histoire de l'évêché de Liège qu'elle constitue un événement capital, qui détourna en particulier l'évêque du projet qu'il avait formé de déplacer le siège épiscopal de Liège à Huy (Kupper 1988).

3. Les historiens n'ont pas manqué d'être attentifs à la chronologie des noms du site castral. Le nom *Novum castellum* qui le désigne à partir de 779 est antérieur de plus d'un siècle au nom *Capremons* et à ses correspondants germaniques et romans, dont la première mention remonte seulement à 897.

Pour Kurth, l'appellation de *Novum castellum* est l'appellation primitive, laquelle fut détrônée ensuite par *Caprae mons* :

⁽³⁾ Voir la présentation synthétique des sources diplomatiques, des sources narratives et des travaux concernant Chèvremont dans Josse 1988.

« Cette vaste et puissante forteresse n'était pas antérieure à l'époque mérovingienne; selon toute apparence, elle avait été bâtie par Pépin d'Herstal; au VIIIe et au IXe siècle, elle portait encore le nom de *Château-neuf* (*Novum Castellum*). Dans son enceinte était comprise une église Sainte-Marie, desservie par un corps de chanoines réguliers; les rois francs, à partir de Pépin, se plurent à l'enrichir de leurs libéralités. [...] Dans les premières années du Xe siècle, Chèvremont, (c'est le nom qui dès lors vient remplacer l'appellation de Château-neuf) passa aux mains des ducs de Lotharingie, qui prirent dans nos contrées la place des rois et occupèrent leur domaine. » (Kurth 1905:49.)

Mais aucune source diplomatique contemporaine ne confirme les vues du savant historien. Si l'on se fie aux attestations des actes que nous avons cités, *Capremons* apparaît en 897 et non « dans les premières années du 10e siècle »; on ne peut donc pas établir de lien de cause à effet entre le changement de possesseurs de l'ancienne résidence royale et le changement de nom présumé. Bien plus, la lecture des actes montre que la référence des deux noms n'était pas identique : *Capremons* apparaît comme le nom de l'abbaye intégrée dans le domaine royal fortifié (v. ci-dessus 5, 6, 9), hérité du nom primitif du lieu (v. 7, 8), alors que *Novum castellum* se montre clairement comme le nom du site castral lui-même (v. 1-4).

En dépit de la chronologie des attestations, le nom *Capremons* apparaît comme antérieur à celui de *Novum castellum*, ce que la suite de cet article se chargera de démontrer.

Ajoutons que la question soulevée par l'adjectif dans cette dernière appellation, rappelée en dernier lieu par Micheline Josse :

« On n'est toujours pas fixé sur le sens de l'appellation, ignorant par rapport à quoi ce 'Château' est 'Nouveau'. Peut-être les vestiges archéologiques apporteront-ils un jour une réponse. » (Josse 1988:18.)

pourrait s'en trouver éclairée. Ce qui vient d'être dit quant à la chronologie relative des deux appellations du

lieu permet en effet de poser l'hypothèse « raisonnable » que le nom de *Novum castellum* s'inscrit dans une double relation qui en détermine la valeur : la première opposant le *castellum* à l'*abbatia* ainsi qu'au lieu de leur implantation (*Novum castellum* vs *Capremons*), la seconde distinguant le *novum castellum* d'un *castellum* plus ancien. Où était situé ce dernier ? Pour nous, tout simplement, sur le site de Chèvremont lui-même, que Pépin II se contenta de renforcer.

Nous reviendrons sur cette hypothèse dans la deuxième partie, mais il nous faut d'abord prouver, par d'autres moyens, l'ancienneté du nom *Chèvremont*.

4. L'argument consistera à interroger la tradition du toponyme, laquelle est non seulement romane (v. § 5), mais aussi germanique. La chronologie des attestations des issues vulgaires de *Capremonte* nous invite – en dépit de nos faibles compétences dans les matières que nous allons rencontrer – à nous intéresser d'abord à la branche germanique de la tradition, que nous assurent non seulement deux actes ottoniens (947 et 972; v. ci-dessus, 8, 9), mais aussi plusieurs sources narratives ultérieures⁽⁴⁾.

Pourquoi qualifier de germaniques les formes *Kevermunt* (947), *Kivermunt* (972) et celles qui leur succèdent, et quelle relation entretiennent les traditions romane et germanique du nom qui nous intéresse ? Ces questions, simples en apparence, ouvrent une fenêtre sur l'immense et passionnant problème de la présence franque dans la Romanie du nord.

⁽⁴⁾ Ces mentions se lisent chez les chroniqueurs allemands relatant les sièges de Chèvremont sous les Ottoniens : « in arce quae *Kievermont* dicitur », dans les *Res gestae Saxonicae* du chroniqueur Widukind, mort en 1004; « castellum *Kivermont* », « in castello *Kievermont* », dans le *Chronicon* d'EKKEHARD; « *Kievermontis* obsidionem », « *Kievermont* », chez l'Annalista saxo.

Keversmunt, *Kiversmunt* et leurs semblables sont caractérisables en tant que formes germaniques non seulement parce qu'elles manifestent une innovation germanique qui n'est pas romane (roman *-vre-* vs germanique *-ver-*), mais aussi parce qu'elles ne manifestent pas un changement romain régulier (les formes germaniques sont en *k-*, tandis que les romanes sont en *(t)ch-*). Aussi longtemps qu'a survécu la tradition germanique, les deux noms ont constitué un doublet toponymique sous la variété du doublet phonétique («Entlehnungspaar»), où l'une des deux formes constitue une adaptation phonétique de l'autre, successive à son emprunt (Besse 1997:1-26; Besse 2000:42-49; Pitz 2000:72-73)⁽⁵⁾.

Il nous faut donc fixer la date de l'emprunt, ce qui se ramène à évaluer, par un raisonnement fondé sur des arguments phonétiques, l'espace de temps au cours duquel il a pu se produire.

Les traditions romane et germanique manifestent toutes deux la lénition et la spirantisation de *-P-* intervocalique dans le groupe *-PR-* (*Kiver-*, *Chèvre-*); or la sonorisation des consonnes sourdes intervocaliques, achevée vers 400, a été le prélude à leur spirantisation, laquelle a dû commencer au début du 5e siècle pour ne se terminer qu'à la fin du même siècle (La Chaussée 1989:44, 49, pour le phénomène; 187, 188, pour les datations). 450/500 peut donc être fixé comme le terme initial à partir duquel l'emprunt a pu se produire (*terminus a quo*).

Mais seules les formes germaniques conservent sous sa forme première la dorsale *κ-* devant *-A-*, que les parlers ro-

⁽⁵⁾ Les doublets phonétiques s'opposent aux doublets traductifs, qui «supposent une création contemporaine des deux éléments et témoignent ainsi d'une situation où, dès la fondation de la localité, des populations romanes et franques cohabitaient au même endroit» (Pitz 2000:73).

mans ont régulièrement palatalisée (d'où *Ch*- et variantes dans les formes romanes, par opposition à *K*- dans les formes germaniques). Or cette palatalisation est un phénomène tardif, propre au français du nord à l'exclusion des dialectes picards et normands, qui a affecté aussi les mots empruntés au francique (La Chaussée 1989:67, pour le phénomène; 188 pour sa datation). Elle date donc au plus tôt de la période succédant à l'arrivée des Francs, sans qu'il faille, à notre avis, chercher un lien de cause à effet entre les deux «événements». Par ailleurs, l'assibilation conduisant de *t'* à *tch* est datée du 6e siècle (*ibid.* 194). 550/600 peut être fixé comme le terme final avant lequel l'emprunt a dû se produire (*terminus post quem non*).

Il importe peu, en d'autres termes, que nous n'ayons à notre disposition aucun document attestant l'existence de *Capremons* avant 897 et de *Kevermunt* avant 947. La double tradition de *Capremons* nous assure que ce nom, prononcé d'abord par des bouches romanes, le fut ensuite aussi par des bouches franciques, à partir d'une date qu'il faut situer entre 450 et 600.

L'histoire de la branche germanique de la tradition de *Capremons* apporte donc son témoignage à l'histoire de la présence franque dans la Gaule du nord-est ⁽⁶⁾.

⁽⁶⁾ Nous ne suivons donc pas ici Maria Besse (1997:347), selon laquelle *Kevermont*, *Ki(e)vermont* doivent être considérées comme des transformations néerlandaises («ndl. Umformungen») de la forme romane *Chèvreumont*, dans lesquelles se conserverait le *k*-originel. C'est oublier la nature et l'origine des sources dans lesquelles sont contenus ces précieux témoins... — Pour la même raison, nous ne nous rangeons pas non plus à l'avis de Bodo Müller, qui, dans un article visant à prouver le caractère tardif de la palatalisation de *k*, *g* + *A*, évoque le cas de *Chèvreumont* (Müller 1979, spécialement 739 et n. 25): «Besondere Beachtung verdient bei letzteren [= CAPRA] der ON *Chèvreumont* (prov. Liège, Belgien), der heute in der wallon. Palatalisierungszone *k*^o > *tch* liegt, aber in den Belegen des 8. [lesen: 9.] bis 10. Jhs. mit Graphien wiedergegeben wird, die auf den Übergang von [k] zu [k'x'] zu weisen scheinen: *Capremons* (897, 902) → *Capremonte* (910) → *Keuermunt* (947) → *Kiuermunt* (972).» C'est dans le cadre de la tradition germanique qu'il faut étudier les deux dernières formes, qui ne témoignent donc pas du caractère tardif de la palatalisation romane en Gaule du nord.

5. Envisageons à présent la tradition romane.

Deux noms, sous quatre formes, coexistent jusqu'aujourd'hui à Chèvremont. Le premier, *Chèvremont*, dont le correspondant dialectal est *Tchîvrimont*, désigne l'ensemble de la colline et, plus spécifiquement, la basilique de Chèvremont, édifiée au 19e siècle sur l'emplacement de l'ancienne place forte et lieu d'un pèlerinage très populaire au 19e siècle et dans la première moitié du 20e siècle (Guérin 1988). Le second, *Chermont*, dialectalement *so l' Tchîrmont*, s'applique au village, situé sur le sommet de la colline, du côté oriental (cf. Haust 1940:27).

Aujourd'hui encore, pour les habitants que nous avons consultés, l'identité de *Chèvremont* et de *Chermont* ne fait pas de doute. De même, il paraît clair à nos yeux que *Tchîvrimont* et *Tchîrmont* représentent deux avatars de *CAPRAE MONTEM, dont les mentions médiévales précédemment citées conservent l'exact souvenir.

Tchîvrimont (variante «longue») a gardé la voyelle prétonique interne, tandis que *Tchîrmont* (variante «brève») l'a perdue. Il faut, pour expliquer la seconde variante, supposer une étape intermédiaire **Tchîvémont*, étape heureusement attestée! Dans *La Geste de Liège* de Jean d'Outremeuse (env. 1380) se lit en effet la forme *Chivémont* (vers 23 757 et 23 891)⁽⁷⁾. Cette même forme justifie, d'autre part, l'étymologie du nom que nous livre la chronique de l'abbaye de Saint-Laurent de Liège, comme nous nous proposons de le montrer ci-après (§ 6) et est le point de départ du dérivé *Chyvecourt* auquel nous nous attacherons dans la deuxième partie.

⁽⁷⁾ C'est à tort, selon nous, que Renard (1944:414) voit dans cette forme une «erreur flagrante de lecture, de transcription ou d'impression». — Pour une mention ancienne de la forme évoluée *Chirmont*, v. ci-dessous (deuxième partie, § 2, citation 1).

La question se ramenant dès lors à expliquer la raison du double traitement conduisant à *Tchîvrimont* / *Chèvre-mont*, d'une part, à *Tchîvemont* / *Chivemont*, d'autre part, nous proposons d'y voir le reflet, sur le plan formel, de normes d'analyse divergentes.

La forme «longue» correspond à l'aboutissement attendu de la forme latine; l'évolution de la voyelle prétonique interne après consonne + R, d'où *e* muet en français et son correspondant *i* en wallon, est celle qui explique aussi les cas analogues de fr. *carrefour* < *QUADRIFURCU, encore trisyllabique au moyen âge, ou fr. *mercredi*, wall. *mièrk(r)idi* < *MERC(U)RIDIE (Bourciez 1967:41). La continuité de l'analyse savante, favorisée par la réutilisation du choronyme dans le nom d'une abbaye mérovingienne⁽⁸⁾, n'a pu que favoriser la conservation de cette première variante⁽⁹⁾.

Quant à la forme brève, elle s'explique par la réanalyse du composé latin, versé dans la catégorie des composés romans où le premier élément détermine le second, type représenté dans le lexique courant par fr. *cha(t)queue* 'prêle', *chiendent*, etc., et dans le lexique toponymique par ce qu'il est désormais convenu d'appeler le type *Avricout*⁽¹⁰⁾. Ici, CAPRAE a abouti à [tʃi:f], comme à l'état isolé (wall. ar-

⁽⁸⁾ Comparer Carnoy 1948, s.v. *Chèvremont*. Nous ne nous accordons pas avec la première partie de l'explication de cet auteur («*caprae mons* 'mont de la chèvre', génitif savant conservé dans un nom d'abbaye»), qui n'est pas suffisamment générale (on ne trouve pas une abbaye dans tous les sites nommés *Chèvremont*); cf. l'introduction du présent article. En revanche, nous le suivons mieux dans la deuxième partie de son raisonnement : «Dans la suite, l'évolution du nom a été freinée par les mêmes influences savantes.»

⁽⁹⁾ On ne peut donc pas s'accorder avec l'opinion de Renard (1944:415-416) : «Un *caprae mons* ou un *caprarum mons* ne peuvent aboutir en wallon qu'à *tchîf'mont*. [...] Les loi phonétiques nous interdisent de voir en *tchîvrimont* un mont de la chèvre ou des chèvres, aussi bien, par exemple, qu'un mont des lièvres dans le *livrumont* de Malmedy.»

⁽¹⁰⁾ Sur ce type de formation toponymique, v. Herbillon 1951; Remacle 1991-1992; Pitz 2002.

chaîque *tchêve* 'chèvre'); la forme a régulièrement connu l'amuïssement de la voyelle finale et les deux phénomènes qui en découlent, à savoir la réduction du groupe consonantique complexe et l'assourdissement de la consonne résultante (Remacle 1992 : § 65, 66). L'intégration romane de cette deuxième forme se manifeste aussi dans l'insertion de la forme *Tchîrmont* dans le syntagme *so l' Tchîrmont*, où elle est précédée de l'article⁽¹¹⁾. Remarquons enfin que la forme évoluée *Tchîrmont* autorise une réanalyse en *cher mont* (cf. DL *tchîr* 'cher, coûteux' ; *avu p' -tchî* (arch.) 'préférer, aimer mieux'), étymologie synchronique qui explique la forme française *Chermont*.

Ainsi, l'analyse qui précède et la conclusion qu'il faut, selon nous, en tirer sont en tout point opposées à celles de Herbillon (1960:16) :

« Le maintien de l'atone dans *Tchîvrimont* est sans doute à expliquer par une soudure incomplète des deux éléments et, en corollaire, par l'âge relativement récent du toponyme. »

La double tradition de *Chèvremont* manifeste au contraire la haute ancienneté de la formation de ce nom, qui appartient sans nul doute à la couche latine de notre toponymie ; mais elle montre tout autant que ce nom a dû sa vitalité aux analyses synchroniques dont il a ensuite fait l'objet, ce que nous confirmeront encore les développements ultérieurs de son histoire.

6. Dans le récit de la prise de Chèvremont par Notger que donne la chronique interpolée de l'abbaye de Saint-

⁽¹¹⁾ Sur le critère de l'article dans la datation des toponymes, v. Chambon 2000 (spécialement 69-70).

Laurent du moine bénédictin Rupert⁽¹²⁾, le nom de Chèvremont, rebaptisé *Caput mundi*, est ainsi expliqué :

«**Caput Mundi**, nobile castrum, sic nominatum eo quod ante Carolum Magnum sedes regni quam ille Aquis transtulit ibi esset» (MGH, SS, VIII, 358; cf. Vannérus 1951:110),

dans un passage où *ille* réfère à Notger, vu comme celui qui transféra à Aix les biens de l'ancienne résidence royale (*sedes regni*).

Cette étymologie, qui répond aux critères définitoires de l'«étymologie populaire savante», glorifie Chèvremont par le biais de l'analyse de la forme vulgaire du nom de ce site, qu'elle atteste donc indirectement. Pour que cette étymologie soit «exacte», il faut que cette forme se décompose en :

1) [tʃi:_(ə)f], donné comme le produit de CAPUT, — mais en fait celui de CAPRAE;

2) [mōnt], donné comme celui de MUNDUM, — mais en réalité celui de MONTEM.

Le passage de la Chronique de Saint-Laurent qui nous conserve cette étymologie allégorique est-il authentique? L'auteur de cette réinterprétation savante est-il sincère? Le romaniste ne peut que s'avancer à pas prudents dans le champ de l'Histoire.

Quant à l'authenticité du passage, il faut tout d'abord rappeler le jugement du spécialiste des sources narratives de l'histoire liégeoise, l'abbé Sylvain Balau, à propos de l'ensemble de la chronique (Balau 1903 : spécialement 343-4).

⁽¹²⁾ Dit de Saint-Laurent, en vertu de son appartenance à l'abbaye liégeoise, ou de Deutz, en raison de son titre d'abbé de l'abbaye allemande de Deutz à partir de 1120, abbaye dans laquelle il mourut en 1129. — Sur le rayonnement considérable des écrits théologiques de dom Rupert, sur le caractère novateur de son œuvre mystico-exégétique (spécialement dans le domaine de la théologie mariale), dont l'allégorisme est un trait stylistique dominant, v. les contributions de Rhaban Haacke, Hubert Silvestre et Jacques Stiennon dans l'étude d'ensemble consacrée à l'abbaye de Saint-Laurent de Liège (Lejeune ed. 1968).

Le texte primitif de Rupert, perdu, nous a été transmis par le chroniqueur-bibliothécaire Adrien d'Oudenbosch (15e s.), qui n'a pas manqué de l'«enrichir». Plus malheureusement encore, nous ne connaissons la version d'Adrien d'Oudenbosch que par l'édition qu'en donnèrent, au 17e siècle, les savants bénédictins Martène et Durand, d'après un manuscrit qu'ils avaient encore pu consulter (*Ampl. coll.*, 4, col. 1034 sv.). Balau juge l'épisode de la prise de Chèvremont interpolé, parce que «Liège s'y trouve désigné sous le nom de *Legia*, tandis que partout ailleurs Rupert l'appelle *Leodium*» (Balau 1903:344).

Sans porter de jugement à propos de l'ensemble du passage⁽¹³⁾, envisageons la question qui nous intéresse du point de vue linguistique et philologique : l'explication de *Chèvremont* par *caput mundi* date-t-elle plus vraisemblablement du début du 12e siècle ou de la seconde moitié du 15e siècle ? Et que nous révèle-t-elle à propos de son auteur ?

Nous lisons dans le FEW (6/3, 218a, 220a) que la forme *mont*, de tradition populaire, s'effaça graduellement («allmählich») devant la forme *monde*, de tradition savante, à partir du 12e siècle ; l'étymologie que nous avons résumée sous la forme d'une équation était par conséquent vraisemblable au 12e siècle, mais n'aurait plus été «exacte» au 15e siècle.

Bien plus, cette histoire expliquée d'un nom propre nous révèle une attitude médiévale savante, visant à intégrer histoire des mots et histoire du monde dans une perspective que l'on pourrait qualifier d'«isidorienne», où les mots disent la réalité profonde des choses. Si l'on attribue cette

⁽¹³⁾ Le récit de la destruction de Chèvremont conditionne l'image que l'on se fait de Notger. Sur la «dramatique légende» que transmettent les chroniques liégeoises depuis la fin du 12e s., v. Kurth (1905:189-190).

attitude à Rupert, on ne peut manquer de lui reconnaître sa liberté d'esprit, qui se joue de l'Histoire (déjà accomplie) pour montrer qu'elle aurait pu être différente. Une même attitude chez le copiste qu'est Adrien d'Oudenbosch n'est-elle pas impossible à concevoir ?

Concluons cette première partie en résumant ce que nous considérons comme acquis.

Chèvremont est le nom d'origine latine d'une éminence située au sud de Liège, offrant une large vue sur la vallée de la Vesdre. Ce nom a servi à nommer une abbaye royale mérovingienne fondée sur cet éperon par le maire du palais Pépin II, lequel renforça la défense du site en bâtissant une forteresse qui fut connue, jusqu'à sa destruction par l'évêque Notger, sous le nom de *Novum castellum*.

La tradition continue conduisant de *Capremonte* à *Chèvremont* et à l'ensemble des formes romanes de ce nom est assurée. Ce nom est aussi à l'origine d'un doublet germanique, attesté jusqu'au 11e siècle, qui témoigne de la symbiose romano-franque au 6e siècle.

Enfin une explication médiévale savante de ce nom révèle, pour autant qu'on l'attribue au moine bénédictin Rupert de Saint-Laurent, l'importance que l'on accordait, dès le début du 12e siècle, à l'histoire de la forteresse et aux conséquences qu'impliqua la destruction de celle-ci par l'évêque de Liège.

Chyvecourt

C'est le moment d'exhumer un nom de lieu qui, jusqu'ici, n'a pas été identifié : ce nom est *Chyvecourt*, dans l'apparat critique d'un acte de 1322 faisant partie du *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*. Ce «record», qui

délimite le ressort judiciaire du bailliage de Jupille, est d'une importance certaine aussi bien pour l'histoire que pour la toponymie, qui ont, ici comme souvent, partie liée; car l'acte, que nous transmettent des manuscrits tardifs, soulève un certain nombre de problèmes d'identification toponymique dont un seul, mais non des moindres, nous retiendra ici.

1. Le 1er avril 1322, le bailli ou maire de la cour de Jupille siégeant à Amercœur – d'où son autre nom de cour d'Amercœur – faisait connaître un «record» des échevins de cette cour précisant la hauteur et l'étendue des droits de l'évêque et de l'Église de Liège dans ce district judiciaire, autrement dit les limites du bailliage d'Amercœur. Procédant en deux temps, les échevins précisaient tout d'abord la composition du domaine, citant les lieux habités (villes, hameaux, écarts) où s'exerçait la juridiction de l'évêque, puis délimitaient précisément l'étendue géographique de ce ressort ⁽¹⁴⁾.

L'interprétation correcte des noms de lieux (y compris des microtoponymes) cités dans cet acte est importante à un double égard. La première raison de s'y intéresser est que, faisant connaître le ressort de la cour de Jupille, le record fournit le moyen de retrouver, en recoupant ces données civiles avec celles relatives à l'organisation religieuse de cette circonscription, les limites de la paroisse primitive de Jupille, et ainsi les limites du *fundus* carolingien correspondant. C'est à ce patient travail que s'est livrée Micheline Josse dans la remarquable étude que nous avons déjà

⁽¹⁴⁾ L'acte mettait fin à un conflit (1315) opposant l'évêque de Liège Adolphe de la Marck et Jean III, duc de Brabant et de Limbourg, à propos de leurs domaines respectifs. Le bailliage d'Amercœur, qui avait été donnée en fief à l'évêché de Verdun par l'empereur d'Allemagne Henri II (1008), avait ensuite été rétrocédé par celui-ci à l'église de Liège, qui en était devenue complètement propriétaire en 1297 (sur les étapes de cette «reprise», v. Josse 1966:62-65).

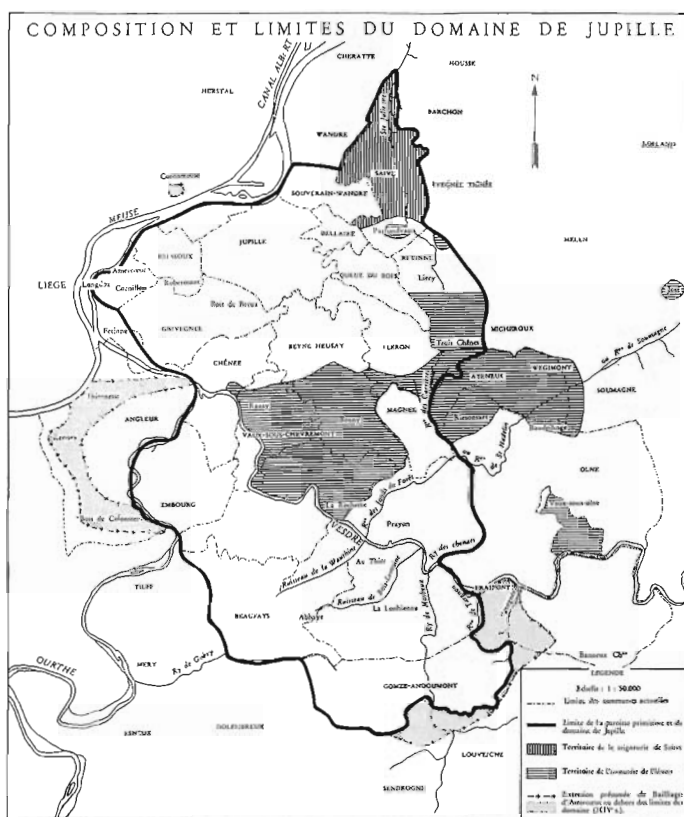
citée (Josse 1966). La seconde est que, énumérant les lieux relevant de l'évêque, l'acte délimite en quelque sorte négativement ceux qui dépendent de l'avouerie de Fléron, lesquels comprennent notamment Chèvremont et les anciennes dépendances limitrophes de l'abbaye Notre-Dame.

Nous envisagerons ici la première partie du record, précisant en ces termes la composition du domaine de l'évêque :

1322 : « que mes dis sire de Liege avoit toute haulteur et toute saingnorie [ès] vilhe del point d'Amencourt [Amercœur, dép. Liège], de Pevilhe [Péville, dép. Liège], de Robirmont [Robermont, dép. Liège], de Juppielhe [Jupille], de Bennez [Beyne-Heusay], de Flerons [Fléron] fours mis iiii maison ou v, de Mangnie [Magnée], de Beaulfays [Beaufays], de Colosteir [Colonster, dép. Angleur], de Prailhons [Prayon, dép. Forêt], de Fraipont [id.], de Lonheirne [Lonhienne, dép. Forêt], de Forès [Forêt], de en Teir deseur Prailhons [Thier, au dessus de Prayon, dép. Forêt], de Gomeseez [Gomzé], de chi alle fontenne qui est enmi le vilhe de **Chiwetoir** [var. : **Chiwecoïr**, **Chivecoire**, **Chyvecourt**] qui siiet desouz Vauz [Vaux-sous-Chèvremont], Chayeneez [Chênée] fours mis iiii maison ou v, de Ransiier [Ransy, d. Vaux], de Grimegneez [Grivegnée], de Weys [Wez, dép. Grivegnée], de Londos [Longdoz, dép. Liège], de Brechous [Bressoux] et de toutes appendiches de chez vilhez. » (*Cartulaire de l'Eglise Saint-Lambert de Liège*, S. Bormans / É. Schoolmeesters ed., 3, 235-7, n° MLIV; v. Josse 1966:133-135.)

En suivant l'énumération des lieux cités et en se reportant à la carte (empruntée à Josse 1966; v. ill. 1), on voit se dessiner un « trajet » quittant Liège par l'est (au pont d'Amercœur), descendant vers le sud jusqu'à Gomzé, la plus méridionale des localités citées, et revenant à Liège par le sud-est en passant par *Chiwetoir* puis Chênée.

2. Les éditeurs n'ont pas identifié *Chiwetoir* et ont gardé la leçon de leur manuscrit de base, le Paweilhar A, aujourd'hui perdu; la note 7, qui fournit les variantes relevées dans d'autres témoins (notons que toutes sont en <c>), ajoute : « Localité inconnue. »

Ill. 1 : Le domaine de Jupille (Josse 1966 : carte III)

La bonne leçon, ou du moins la meilleure, est *Chyve-court*, ce que l'on peut établir grâce à un double rapprochement :

(a) d'une part, avec le toponyme apparaissant dans le nom de personne *Colete de Chiweccour*, lu par Maurice Yans « dans un registre de Fléron de 1366-1511 » et communiqué par celui-ci à Vannérus (cf. Vannérus 1951:110);

(b) d'autre part, avec le toponyme *Chievrechoufontaine* (20 juillet 1332), lequel se lit dans le *Livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de la Marck* :

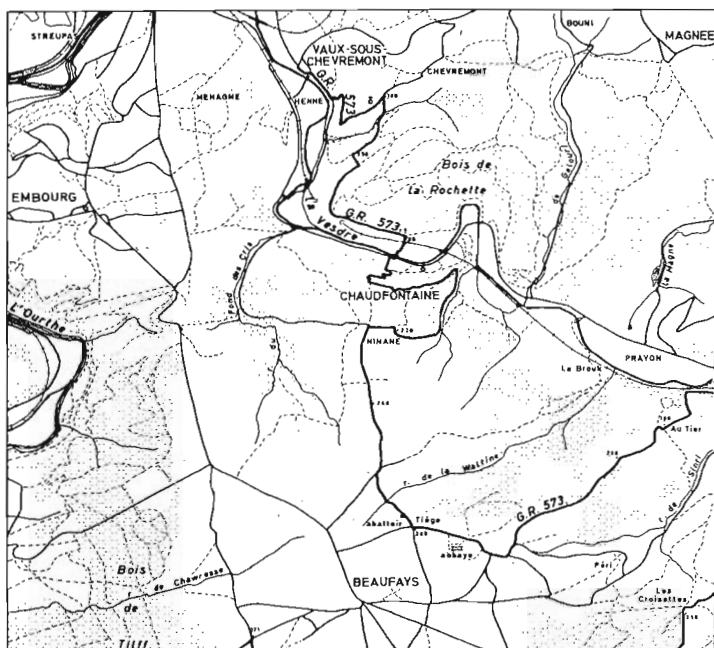
1332 : « Matillons li Corbisiers dou pont d'Amicourt [Amercœur] relevat adont I jornal de terre ou la entour desous **Chievrechoufontaine**, de le succession le pere se feme. » (*Le Livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de la Marck*, É. Poncelet ed. 1898:362.)

3. Mais où se situait précisément Chyvecourt ? Dans l'acte de 1322, cette localité est mentionnée entre Gomzé, limite sud du domaine, et Chênée. Qualifiée de *ville*, elle est située par rapport à Vaux-sous-Chèvremont, *desouz* pouvant se comprendre, en première approche, soit comme 'au sud de', soit comme 'sous la dépendance administrative de'. Elle comporte une fontaine suffisamment connue pour servir de point de repère dans une délimitation de domaine.

Ces données nous invitent à penser que *Chyvecourt* est l'ancien nom de Chaudfontaine, le « chemin » emprunté par la délimitation remontant de Gomzé à Ninane par la route de Liège à Spa, dite *Voie royale*, et descendant de Ninane à Chaudfontaine soit par un chemin à travers bois qui, aujourd'hui encore, conduit aux sources thermales et aux autres sources de Chaudfontaine, soit par la route suivant le ruisseau formant limite entre Embourg et Chaudfontaine, le Fond des Cris⁽¹⁵⁾ (v. ill. 2). La fontaine « enmi la ville » était donc située sur la rive gauche de la Vesdre, en un lieu correspondant à ce qui constitue encore le centre de Chaudfontaine.

Il est établi que jusqu'à la fin de l'Ancien Régime, le territoire correspondant à la commune de Chaudfontaine relevait de deux juridictions différentes. La partie s'éten-

⁽¹⁵⁾ Nous nous proposons de revenir ailleurs sur ce dernier nom.

III. 2 : Chemins reliant Ninane à Chaudfontaine
(Topoguide du sentier de grande randonnée GR 5, 1975)

dant sur la rive droite de la Vesdre relevait de la seigneurie de La Rochette, laquelle comportait : d'une part, le château de La Rochette, demeure des seigneurs du lieu, avoués héréditaires de Fléron; d'autre part, le territoire dépendant de l'avouerie. La seigneurie de La Rochette, enclave du duché de Limbourg dans la principauté de Liège, relevait de Notre-Dame d'Aix. La partie s'étendant sur la rive gauche de la Vesdre dépendait de la cour de justice de Jupille, ou bailliage d'Amercœur, et relevait des princes-évêques de Liège, après avoir fait partie du domaine royal de Jupille (de Harenne 1891 : carte; Stekke 1957:11-15; Josse 1966:133).

L'historien de Chaudfontaine, Joseph Stekke, se trompe, dès lors, lorsqu'il estime que Chaudfontaine n'émergea qu'à la fin du 18e siècle suite à la découverte des eaux thermales et au développement du thermalisme, qui, il est vrai, firent la renommée du lieu au 19e siècle⁽¹⁶⁾. L'acte de 1322 montre qu'au moyen âge déjà, mais sous un autre nom, cette localité avait une importance clé; sa fontaine, en effet, dont nous reparlerons, délimitait le ressort du bailliage de Jupille (donc de l'évêché de Liège) de celui de l'avouerie de Fléron (donc du duché de Limbourg).

4. Le lien qui unit linguistiquement *Chèvremont*, sous sa variante romane locale, et *Chyvecourt* corrobore cette identification tout en montrant l'orientation primitive de la localité de Chyvecourt. *Chive-court* découle en effet de *Chive-mont* par une dérivation intraonomastique, dont deux indices permettent de préciser la date.

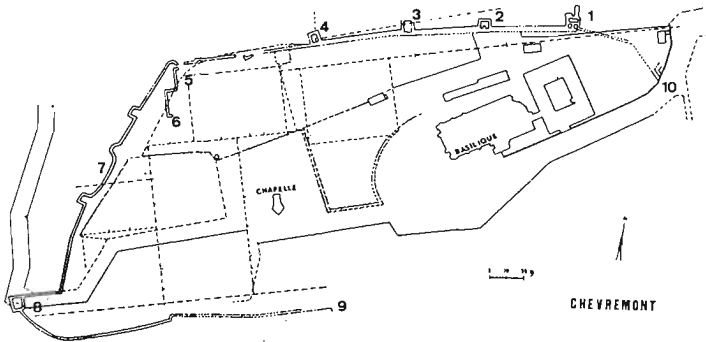
Quoique située sur la rive gauche de la Vesdre – car la rive droite demeura extrêmement dangereuse jusqu'à la rectification récente de la rivière –, la ville de Chyvecourt «regardait», si l'on peut dire, vers le mont. Elle fut donc créée à une époque où mont et val étaient encore solidaires, donc nécessairement avant 972 (voir la première partie de cette étude).

On notera que la voie la plus habituelle pour aller à pied à la chapelle de Chèvremont et, de là, à la basilique – la voie du pèlerinage⁽¹⁷⁾ – démarrait au pied d'un calvaire situé à

⁽¹⁶⁾ Selon Stekke, le bourg de Chaudfontaine était, avant son élévation au rang de commune, une dépendance de Ninane. «Géographiquement, il se situait sur l'île formée par la Vesdre et le bief de cette rivière, à l'emplacement des bains actuels et des forges avoisinantes. Cet emplacement, dont l'identité ne peut être mise en doute, était dénommé, au XVIe siècle, en «deseavea», «deseawe» dessous Ninane» (A.É.L., Jupille, Œuvres, 1547-1548, f° 10v). » (Stekke 1957:19-201.)

⁽¹⁷⁾ Sur le culte rendu à la vierge qui vit le jour au 17e siècle à l'initiative des jésuites anglais de Liège, lequel fut à l'origine d'un pèlerinage populaire qui connut une expansion fulgurante au 19e siècle, v. les contributions de G. HOLT, P. GUÉRIN, Y. MOREAU et F. MICHEL dans HOFFSUMER-BOSSON ed. 1988.

Chaudfontaine, à hauteur des thermes sur la rive droite de la Vesdre. Passant par la Lemmetterie (poudrière de Jean Curtius), ce chemin arrivait, par Ster, au hameau de Namont (sud de Vaux), où prend le Thier de Chèvremont, bordé de sept stations, qui s'élève en zigzaguant jusqu'au sommet. L'arrivée sur le site de Chèvremont par le «chemin de la montagne» ou «chemin du thier» (qu'emprunte aussi le G.R. 576, v. ill. 2)⁽¹⁸⁾ coïncide avec l'emplacement de la tour la plus méridionale de l'ancienne place forte (n° 8 sur le plan ci-dessous; ill. 3), dont une campagne de fouilles, dirigée au milieu du 20e siècle par l'archéologue Jacques Breuer, dégagait le mur d'enceinte (Hoffsummer-Bosson 1988:75).

Ill. 3 : Plan de l'enceinte de Chèvremont après les fouilles dirigées par Jacques Breuer (1943-1947) (copyright S.N.F.). –

À gauche, le «chemin de la montagne» ou «chemin du thier», qui pénètre dans le *castellum* au niveau de l'enceinte méridionale

Un second argument, proprement linguistique, montre que la formation du nom *Chyvecourt* est certainement plus ancienne que le terme qui vient d'être posé. Ce nom impli-

⁽¹⁸⁾ Un autre accès au sommet prend à travers bois en remontant le cours du ruisseau de la Casematric (vall. à l'*casmatroye*, cf. Haust 1940:14) et débouche à l'est de la basilique. Nous remercions très vivement M. Marc de Bellefroid d'Oudoumont d'avoir bien voulu nous y guider.

que en effet la mise en œuvre du mot d'origine latine *court* dans le sens de 'manoir principal de la villa, centre d'exploitation de la réserve seigneuriale et domaniale' (Vincent 1937 § 407-410 et 724-8), de 'Hof eines Reichen, Fürstenhof' (Bruppacher 1961:127-135), sens qui se développe sous l'influence franque et qui mit les descendants de CURTIS en relation quasi synonymique avec ceux de VILLA (Bruppacher 1961:131-135). Il est remarquable que le document qui nous fait connaître ce nom témoigne encore de cette équivalence («le vilhe de Chyvecourt»).

Les noms en *-court* remontent à l'époque mérovingienne et font connaître l'anthroponymie de la classe dirigeante de cette époque, car c'est le plus souvent un nom de personne d'origine germanique, le nom du possesseur du domaine, qui apparaît en position de déterminant dans ce type de formation (Pitz 2002). Cependant, par un double paradoxe, *Chyvecourt* ne répond pas plus au schéma canonique des noms en *-court* que la perception de la relation fonctionnelle entre les deux membres de la paire *Chivecourt* – *Chivemont* (nom du centre et nom d'une dépendance) ne révèle le processus historique qui les unit.

Qu'il nous suffise de constater ici cette particularité, qui nous rappelle que l'étude d'un ensemble de noms historiquement liés est complémentaire de celle d'un groupe de noms linguistiquement homogène.

5. À ce stade de notre enquête, on nous permettra peut-être une hypothèse dans un domaine de recherche qui n'est pas le nôtre. Le lecteur qui ne souhaite pas parcourir les terrains périlleux où nous l'emmenons peut aller à la troisième partie de cet article, qui ne pâtit pas des considérations que nous développons ici. Il lira à la suite de cette dernière les conclusions linguistiquement assurées des deuxième et troisième partie de notre recherche.

Nous avons rappelé que la *vita* de sainte Begge, fille de Pépin de Landen, sœur de sainte Gertrude (fondatrice de l'abbaye de Nivelles), épouse d'Anségise (fils d'Arnould de Metz) et mère de Pépin II, mentionne Chèvremont comme le lieu de résidence d'Anségise et de son mari; le mariage, qui concrétisa une alliance politique entre Pépin et Arnould, dut avoir lieu vers 630/640 (Werner 1980:397-398). Anségise, qui administra le royaume franc sous Sigebert III, mourut assassiné vers 680.

En bonne critique, il faut certes se défier des détails que nous fournissent les « légendes hagiographiques » que sont les vies de saints (Delehaye 1906), plus encore lorsqu'elles relatent des faits éloignés de plusieurs siècles; or Begge, qui, après la mort de son mari, fonda le monastère d'Andenne (vers 680) et mourut environ dix ans plus tard, nous est connue par un récit remontant seulement au 12e siècle (van der Essen 1907:182-186).

D'où viennent cependant ces « détails » essentiels de la vie de Begge que rapporte la *vita* ? Celle-ci nous apprend que Begge et son mari vécurent après leur mariage à Chèvremont, qu'ils aménagèrent ce qui était alors déjà une résidence royale, dont ils renforcèrent l'appareil défensif, et que le couple faisait ses délices de la chasse en forêt :

« Locus regiæ sedis tunc forte habebatur Capremons, jam ab antecedentibus regibus muris castelli circumdatus, sed ab ipso generoso Duce ac conjuge illius facundissima Begga palatiis aulicis constructus, feris et portis munitus, solemniter decoratus atque perfectus est. [...] Solet esse inter cæteros luxus et delectamenta regalia, ad quæ potentes animum magis applicare solent, ars venandi jucundior. Cui cum idem venerabilis Dux, quia prope suam sedem regalem habebat forestam ⁽¹⁹⁾, assidue instaret, quodam tempore,

⁽¹⁹⁾ Le domaine de Jupille était bordé au sud par une vaste forêt royale, qui explique le nom de la commune de Forêt.

cum ab eodem regredetur officio; [...].» (*Vita sanctae Beggae*, ed. J. Geldolpho a Ryckel, 1631, in *Acta sanctorum Belgii*, 5, 1789, 113.)

Pour Léon van der Essen (1907:184)⁽²⁰⁾, «l'auteur de la *Vita Beggae* raconte de son héroïne ce que la tradition populaire a pu lui apprendre», mais concilie mal la légende avec l'histoire :

«Sans doute l'auteur fait de louables efforts pour rattacher de son mieux les faits de la légende à l'histoire générale, mais il s'embrouille dans la chronologie et tout se concilie fort péniblement. Beaucoup de choses sont décrites d'après l'époque où vit l'auteur : Chèvremont et son château féodal, le chapitre noble d'Andenne avec ses chanoinesses prébendaires, vivant dans leur cellule.» (*Ibid.* : 185.)

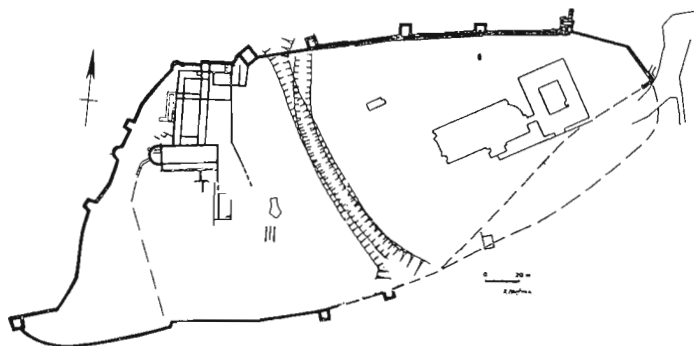
Ce qui est dit à propos de Chèvremont dans cette remarquable étude peut surprendre : comment un auteur du 12e siècle, qui «est sans aucun doute un clerc du chapitre noble d'Andenne» (*ibid.* 186), pourrait-il connaître «Chèvremont et son château féodal», quand ce château, qui ne fut pas «féodal», disparut au 10e siècle ?

6. Le témoignage de l'archéologie, joint à celui de la toponymie, pourrait servir à tempérer ce jugement hypercritique. Les fouilles entreprises entre 1965 et 1967 par Joseph Mertens sur le site de Chèvremont aboutirent non seulement à confirmer le relevé du mur d'enceinte dressé vingt ans plus tôt par Jacques Breuer, mais dégagèrent au surplus un ensemble bâti correspondant à ce que nous font connaître les sources écrites.

Ces recherches mirent en particulier au jour un complexe de bâtiments abbaciaux situés dans l'angle nord-

⁽²⁰⁾ V. aussi Kurth (1905:50), pour lequel la présence de Begge à Chèvremont fait partie de l'histoire légendaire du site.

ouest de la place forte (v. ill. 4; Hoffsummer-Bosson 1988:79).

Ill. 4 : Plan d'interprétation des fouilles publié par J. Mertens en 1970 (copyright S.N.F.)

Ceux-ci comprennent : 1° un édifice de plan basilical terminé par une abside semi-circulaire; dans la nef, d'environ 9 m. de large sur 33,5 m. de long, fut retrouvé un caveau vide, fait de moellons liés au mortier blanc; - 2° un réseau de murs orthogonaux formant une sorte de cloître couvrant une surface de 900 m²; dans la partie médiane du cloître furent mises au jour une quinzaine de tombes creusées dans la roche; - 3° accolée à l'ouest du cloître, une espèce de «logia» dominant la vallée de la Vesdre et offrant sur celle-ci un point de surveillance. (V. Hoffsummer-Bosson 1988:79-81.)

Les fouilles dégagèrent aussi un ensemble de murs plus anciens, situés entre le cloître et l'abside :

«Entre le cloître et l'abside, quelques murs orientés nord-ouest sud-est ne présentent aucune relation avec les autres substructions. L'emploi de petits moellons et le soin porté à leur assemblage fait penser à une construction romaine. Malheureusement aucun matériel archéologique en place ne confirme cette hypothèse. » (*Ibid.* 81.)

Ces découvertes confirment donc «le double caractère religieux et militaire de la colline» (*ibid.* 83), qui possédait originellement un accès par l'est, car :

« À l'origine, un profond fossé devait séparer la partie inférieure, occidentale, de la place forte de sa partie supérieure, orientale, là où se trouve de nos jours la basilique. On trouve sa trace dans la coupe stratigraphique de deux tranchées parallèles ouvertes à hauteur du complexe abbatial et orienté est-ouest. Une couche de remblais très importante comblait ce fossé, contenant, mêlés, des fragments de céramique Haut Moyen âge, de type Andenne I, de type Pingsdorf, une perle de pâte de verre (romaine ou mérovingienne), une hachette néolithique en silex poli et un fragment de chapiteau. Au fond de ce fossé, apparut un mur d'une épaisseur de 2,30 mètres environ. Malheureusement, l'étroitesse de la tranchée n'a pas permis d'en faire un relevé précis. Cette enceinte intérieure nécessiterait une fouille plus systématique. » (*Ibid.*)

L'intérêt de ces découvertes est non seulement qu'elles s'accordent avec ce que l'on sait de l'aménagement de Chèvremont par Pépin II, qui dota richement l'abbaye Sainte-Marie – dont il est vraisemblablement le fondateur (cf. Werner 1980:440) –, abbaye où il souhaite être enterré (714), mais aussi qu'elles confirment ce que l'on supputait, à savoir l'existence d'un château plus ancien, qu'il semble « raisonnable » de relier à la présence d'Ansegise et de Begge sur le site de Chèvremont à partir de 640 environ.

Dans cette hypothèse, Chivemont et Chivecourt constitueraient les deux composantes, respectivement défensive et résidentielle, d'un domaine royal mérovingien du 7e siècle, celui d'une femme que sa descendance a fait considérer comme la *nobilissimorum regum mater*, comme la « Stammutter des Karolingischer Hauses » (Werner 1980:396) : Begge, fille de Pépin Ier dit de Landen, trisaïeule de Charlemagne.

Chaufontaine

Reprenons à présent le fil de notre argumentation linguistique. Pour autant que l'onomastique puisse apporter son témoignage à l'histoire, Chaufontaine n'est pas une fondation récente; son passé remonte au contraire au haut moyen âge.

Nous voudrions maintenant montrer que cette continuité historique se vérifie au plan onomastique⁽²¹⁾.

1. À première vue, le nom de *Chaufontaine* semble transparent. Il l'est pour l'historien de cette commune, Joseph Stekke, qui le relie au développement en cité thermale de cet «endroit désert entouré de grands bois, de rudes montagnes, d'affreux rochers, uniquement fréquenté par des forgerons, des charbonniers, quelques bergers ou paysans des environs que l'expérience y conduisait pour y chercher la guérison de leurs maux» (Stekke 1957:166, citant SAUMERY 1743). C'est un certain Simon Sauveur qui «découvrit», en 1676, les fameuses sources d'eaux chaudes que la petite cité n'exploita véritablement qu'à partir du 18e siècle.

L'ouvrage de Stekke fournit les mentions les plus anciennes du nom moderne, clairement analysé au 18e siècle en «fontaine chaude». Ces mentions se lisent dans les légendes de dessins et de gravures du 18e siècle représentant les bâtiments des bains :

«Plan du bâtiment des Bains de Chaufontaine» (1713; v. Stekke 1957:174);

«Veue des Bains de chaufontaine sur la riviere de veste deux lieue de Liege» (1714; *ibid.* 175);

⁽²¹⁾ Signalons, quoique nous n'en ayons pas tiré parti dans notre recherche, le relevé des lieux-dits de la commune de Chaufontaine par Jean Lejeune (ms., Institut de dialectologie wallonne de l'Université de Liège).

«Vue des Bains de Chaud Fontaine» (1743; *ibid.* 178)⁽²²⁾.

Ajoutons que le célèbre opéra wallon *Li voyège di Chaudfontaine* (1757), qui nous fait connaître l'atmosphère bruyante des excursions en barque de Liège à la cité thermale, affirme, dans sa graphie originelle, la même interprétation.

Cette analyse n'en soulève pas moins une difficulté de taille : pourquoi un adjectif clairement masculin se rapporte-t-il à un nom tout aussi manifestement féminin ?

2. Dans une note du premier chapitre de son livre, l'historien de Chaudfontaine rappelle qu'il s'était interrogé sur la possibilité d'une origine plus ancienne de sa commune (Stekke 1957:11) et renvoie à un article, paru sous sa plume quelques années auparavant (Stekke 1949). Sous le titre général «Les origines de Chaudfontaine», cet auteur avait écrit une courte étude divisée en trois points, visant à rechercher «si les toponymes dans lesquels on a cru trouver le nom ancien de Chaudfontaine s'appliquent à cette localité» (Stekke 1949:77).

Si nous nous accordons avec deux des trois conclusions de ce travail, on nous permettra de dire, d'entrée de jeu, que dans sa troisième interrogation, Stekke s'est malheureusement fourvoyé, privant conséquemment Chaudfontaine d'une partie de son passé et empêchant des recherches onomastiques plus approfondies à propos de cette localité.

⁽²²⁾ Mais on lit *Chaufontaine* sur la *Carte de la principauté de Liège et de la comté de Namur* (1747) des révérends pères Nicolas Le Clerc et Christophe Maire, jésuites anglais. Rappelons que les jésuites anglais, qui dispensaient à Liège, depuis 1614, un enseignement réputé, avaient acquis en 1678 une ferme située à la Haie du loup, lieu de repos pour leurs étudiants situé sur la route joignant Vaux-sous-Chèvremont à Fléron. Sur la colline de Chèvremont, ils construisirent une chapelle dédiée à la Vierge, où se rendirent des pèlerins de plus en plus nombreux; v. ci-dessus, n. 17.

Les formes mises en question ⁽²³⁾ sont les suivantes :

(1) 1437 (accord entre Hubier de Mouhin, d'une part, et dameselle Barbe sa sereur et ses enfants d'autre part) : «[...] que Henry Lambiné et si frere doient sor demy bonier de preit en **Choufontaine** [en marge : Chaufontaine] liqueilx n'avoiet oncques esteit partis, et doit encor avoir li dis Hubier ung piche de trixhe desier Chiremont ⁽²⁴⁾» (A.É.L., Fléron, Œuvres, f° 291);

(2) 15 septembre 1526 (accord de mariage entre Mathier fil Collart Mahea de Vaulx et Julienne fille Collart le Blavier de Nynane son es-peuze d'autre part) [en marge : Chaufontaine] : «ledit Collart Mahea promist que ledit Mathier son fils aroit et possederait ung preit stesant en **Chofontaine** joindant d'ung costé à boix delle roiche, vers solley à noene à l'eawe de Vesde» (A.É.L., Jupille, Œuvres, f° 183);

(3) 6 décembre 1531 (partage entre Henry et Jehan freres, enffans de feu Johan de Ransier) : «Item aroit ung viez noiret de cens que doit Adam fil Johan Adam de Vaulx sur ung preit qu'on dist **Choufontaine**, gissant en Vaulz. Item et encor ung viez noiret de cens que doit Johan Linart de Vaulz sur un preit qu'on dist aussi de **Choufontaine**, gissant aussi en Vaulx» (*ibid.*, f° 235-236).

Pour Stekke, qui récuse l'identification marginale «Chaufontaine» (17e-18e s.) qu'il lit dans deux de ces actes, le pré dont il s'agit dans les trois documents est situé à Vaux-sous-Chèvremont («en Vaulx»). Pourtant, cette localisation ne s'accorde pas avec le contexte de l'acte de 1526, qui situe explicitement le pré entre le «boix delle roche», aujourd'hui bois de la Rochette, et un méandre de la Vesdre (dont le cours fut rectifié au 20e siècle); v. ill. 2.

Ce que nous apprennent ces trois textes, c'est que, quoique situé sur la rive droite de la Vesdre (au pied des bois de la Rochette), donc sur la rive de Vaux-sous-Chèvremont («gissant en Vaulx», 1531), le pré – ou peut-être un ensem-

⁽²³⁾ Que nous avons vérifiées; nous donnons ici des citations plus longues là où cela nous a paru nécessaire.

⁽²⁴⁾ A identifier avec Chermont; v. la première partie de cette étude.

ble de prés – dont il est question faisait partie de Chaudfontaine («stesant en Chofontaine», 1526).

3. S'il identifie mal *Cho(u)fontaine*, Stekke omet de signaler une forme qu'il devait pourtant connaître, notamment par la notice d'Amédée de Ryckel, qu'il cite en bibliographie (Stekke 1949:83, note 1; 1957:272)⁽²⁵⁾. Il s'agit de *Chievrechoufontaine* (1332), apparaissant dans *Le livre des fiefs de l'église de Liège sous Adolphe de la Marck*, toponyme qui nous a servi à identifier *Chyvecourt* (v. 2e partie) :

20 juillet 1332 : «Matillons li Corbisiers dou pont d'Amicourt relevat adont I jornal de terre ou la entour desour **Chievrechoufontaine**, de le succession le pere se feme.»

Ce nom, dans un passage qui, selon toute vraisemblance, réfère probablement toujours au même bien – ou à un ensemble de biens géographiquement liés –, fournit le maillon manquant entre la «fontenne qui est enmi le vilhe de Chyvecourt» (1322) et *Choufontaine* (1437, 1531), *Chofontaine* (1526) et permet donc de faire l'histoire du nom *Chaudfontaine*, dont la remotivation de l'élément initial n'est que la dernière péripétie d'une histoire dont on peut suivre toutes les étapes :

(1) La première est la création du nom . Chèvre-court-fontaine (où le déterminant précède le déterminé)⁽²⁶⁾, que l'on reconnaît dans *Chievrechoufontaine* (1332), où «-chou-» (au lieu de «-cou-») montre que le déterminant n'était déjà plus compris. Le nom désigna d'abord la fameuse

⁽²⁵⁾ V. aussi Carnoy 1948, s.v. *Chaudfontaine*, auquel Stekke 1949 répond probablement, sans toutefois le citer. – Dans un compte rendu de l'article de 1949, Herbillon (1950:375) avait pourtant signalé ce curieux oubli.

⁽²⁶⁾ Il conviendrait de distinguer des strates dans les actualisations de «la» règle déterminant ce que l'on appelle globalement «le» type *Avricourt* : il s'agirait de séparer les formations onomastiques anciennes et communes de formations plus récentes et plus étroitement circonscrites, liées à la vitalité de la détermination anté-nominale dans la langue de ces régions. – Pour la bibliographie, v. ci-dessus, n. 10.

«fontenne» (que nous identifierons précisément ci-après), puis l'endroit habité où était située cette fontaine, autrement dit Chyvecourt, alias Chaudfontaine. — [Extension de sens accomplie en 1332.]

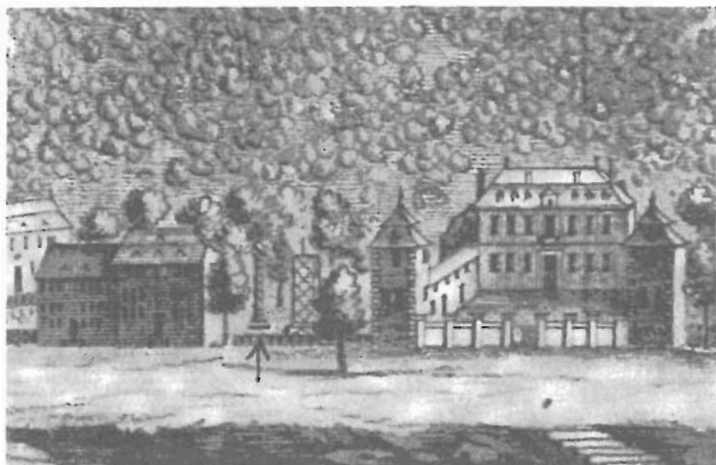
(2) La deuxième étape est la déchéance du toponyme co-référent *Chyvecourt*. — [Probablement dès le 14e s. (cf. *Chievrechou-*, 1332); il est sûr, en tout cas, que le nom avait disparu à la fin du 15e s., comme en témoigne la variation des formes dans la tradition de l'acte de 1322 (v. 2e partie).]

(3) La troisième est le recyclage de *Chievrechoufontaine* en *Cho(u)fontaine*, résultant d'une nouvelle analyse de la paire *Chievre-mont* et *Chievre-choufontaine*. — [Stade attesté en 1437.]

(4) La dernière est la fausse étymologie pseudo-savante ayant conduit au toilettage de *Chofontaine* en *Chaudfontaine*. — [Stade nécessairement postérieur à 1676 et attesté en 1714.]

4. Nous avons laissé entendre que l'on pouvait déterminer quelle est la fontaine dont la localité tire son nom; c'est ce qu'il nous reste à montrer. On verra qu'à nouveau l'argumentation historique et l'argumentation linguistique s'épaulent pour arriver à un résultat lui aussi étonnant.

Cette source aménagée en fontaine publique dès le moyen âge, dont l'emplacement marqua la limite du ressort judiciaire de Liège jusqu'à la fin de l'Ancien Régime (v. 2e partie), s'identifie avec la fontaine connue sous le nom de *Fontaine du gadot*. En 1716 ou 1717, un perron, symbole du pouvoir liégeois, fut installé à côté de celle-ci, ce que montre par exemple le dessin de Remacle Le Loup exécuté pour les *Délices du Pays de Liège* (1743; Stekke 1957:190); v. ill. 5.

Ill. 5 : La fontaine publique de Chaudfontaine
et le perron liégeois. Dessin de Remacle Le Loup (1743)

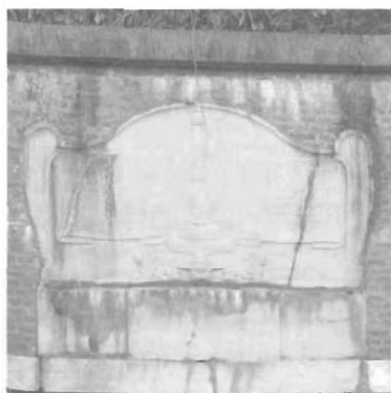
Entre 1744 et 1747, la cité de Liège réaménagea la fontaine, qu'elle orna du perron liégeois (*ibid.* 191); on peut aujourd'hui encore prendre l'eau à cette fontaine (v. ill. 6 et 7).

Or, tout comme *Chevrechoufontaine*, nom du bourg, a donné naissance à *Choufontaine*, puis à *Chaudfontaine*, le même nom, mais cette fois en tant que désignation de la fontaine, a généré le nom *Fontaine du gadot*, suite à la réinterprétation du déterminant *Chievrechou* en chèvreceuil 'petite chèvre', d'où le déterminant *gadot*, de même sens⁽²⁷⁾. La Fontaine du gadot est donc la «fontenne qui est enmi le vilhe de Chyvecourt» (1312)!

⁽²⁷⁾ Comparer a champ. *chevreson* 'chevreau', FEW 2, 296b, CAPRA [= Ɑ-eçonⱭ].

III. 6 : La fontaine publique de Chaudfontaine
dite *Fontaine du gadot* ou *Belles fontaines*
(depuis le réaménagement de 1747)⁽²⁸⁾. – Photo M.-G. B., 2004

III. 7 : Détail de la fontaine publique de Chaudfontaine :
le perron liégeois de la partie supérieure de l'édifice. –
Photo M.-G. B., 2004

⁽²⁸⁾ La rue de Chaudfontaine conduisant à cette fontaine se nomme *rue du Gadot*, dans la partie occidentale de son cours, *rue des Belles fontaines* dans la partie orientale de celui-ci.

Pour conclure les deux parties qui précèdent, rappelons leur apport sur le plan toponymique et sur le plan historique. *Chaudfontaine* n'est pas un nom récent, mais est la survivance du nom médiéval *Chyvecourt* de cette localité, dont nous avons essayé de montrer l'ancienneté de la formation, et le lien qui l'unit, linguistiquement et historiquement, au site antique de Chèvremont.

Chaudfontaine n'est donc pas une localité «qui ne joua un rôle particulier dans l'histoire qu'à partir du moment où elle fut créée par les autorités françaises» (Stekke 1957:11), même si la *court* du haut moyen âge et la *ville* qui lui survécut semble avoir décliné au point de ne laisser qu'un souvenir diffus, comme en témoignent l'hésitation graphique de la tradition du document de 1322 et la perte de la motivation que connut le nom *Chyvecourt*, lequel, sous une forme remaniée, finit par s'attacher exclusivement à un pré situé outre-Vesdre.

Contrairement à ce que pouvait faire croire une analyse superficielle, le nom de Chaudfontaine n'est donc pas lié au développement du thermalisme et le noyau de la cité n'est pas la prairie humide où furent trouvées les sources d'eau chaude au 17e siècle⁽²⁹⁾. La fontaine dont le nom *Chaudfontaine* conserve le souvenir est une fontaine publique, dont on peut encore boire l'eau froide et sur laquelle on peut encore lire le symbole de son rôle en tant que limite du ressort judiciaire liégeois.

Marie-Guy BOUTIER

⁽²⁹⁾ V. ci-dessus, n. 16.

Bibliographie

- Balau 1903. – Sylvain BALAU, *Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Âge. Etude critique*, Bruxelles (Mémoires couronnés et autres Mémoires publiés par l'Académie royale de Belgique, t. LXI).
- Besse 1997. – Maria BESSE, *Namenpaare an der Sprachgrenze. Eine lautchronologische Untersuchung zu zweisprachigen Ortsnamen im Norden und Süden der deutsch-französischen Sprachgrenze*, Tübingen (Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, Band 267).
- Besse 1998. – Maria BESSE, «Les 'doublets toponymiques' et la conception de la frontière linguistique romano-germanique comme zone de contact», *Nouvelle Revue d'Onomastique*, n°s 31-32, 199-222.
- Besse 2000. – Maria BESSE, «Les doublets toponymiques le long de la frontière linguistique : méthodologie, chronologie, phonétique, étude de cas. L'exemple de la Belgique», *Bulletin de Toponymie & Dialectologie* 72, 35-102.
- Bourciez 1967. – E. et J. BOURCIEZ, *Phonétique française, Étude historique*, Paris, Klincksieck (Tradition de l'humanisme, III).
- Bruppacher 1961-1962. – Anna Veronika BRUPPACHER, «Zur Geschichte der Siedlungsbezeichnungen im Galloromania», *Vox romanica* 20, 105-160; 21, 1-48.
- Carnoy 1948. – Albert CARNOY, *Origine des noms des communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)*, Louvain, Universitas.
- Chambon 2000. – Jean-Pierre CHAMBON, «Pour la chronologie des toponymes (gallo)romans d'origine délexicale, Étude d'un type tardo-antique aquitain : *Fornols*», *Estudis romànics* 22, 59-82.
- Chambon 2003. – Jean-Pierre CHAMBON, «Pour la datation des toponymes galloromans : une étude de cas (Ronzières, Puy-de-Dôme)», *Estudis romànics* 25, 39-58.
- de Harenne 1891. – Chevalier J.-B. de HARENNE, *Le château de la Rochette et ses seigneurs, avoués héréditaires de Fléron*, Liège.
- de La Chaussée 1889. – François de LA CHAUSSÉE, *Initiation à la phonétique de l'ancien français*, Strasbourg (Bibliothèque française et romane, Série D, 7).
- Delehaye 1906. – Hippolyte DELEHAYE, *Les légendes hagiographiques*, Bruxelles, Société des Bollandistes, 2e éd.

- Deman/Rapsaet-Charlier 2002. — Albert DEMAN/Marie-Thérèse RAEP-SAET-CHARLIER, *Nouveau recueil des inscriptions latines de Belgique (ILB²)*, Bruxelles (Collection Latomus, vol. 264).
- Falkenstein 1988. — Ludwig FALKENSTEIN, «La cession de l'abbaye de Chèvremont à l'église Notre-Dame d'Aix-la-Chapelle en 972, et ses conséquences immédiates», in HOFFSUMER-BOSSON éd. 1988, 41-60.
- Gobert 1977. — Théodore GOBERT, *Liège à travers les âges, Les rues de Liège, Bruxelles, Culture et civilisation*, 9. [Texte original de 1924-1929.]
- Guérin 1988. — Pierre GUÉRIN, «Quelques questions sur le pèlerinage de Chèvremont», in HOFFSUMER-BOSSON éd. 1988, 129-140.
- Gysseling 1960. — Maurits GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Belgisch interuniversitair centrum voor neerlandistik (Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicographie van het Nederlands, VI, 2 vol.).
- Haut 1940. — Jean HAUT, *Enquête dialectale sur la toponymie wallonne*, Liège (Mémoires de la Commission royale de Toponymie & Dialectologie, Section wallonne, 3).
- Herbillon 1950. — C. r. de Stekke 1949.
- Herbillon 1951. — Jules HERBILLON, «L'âge du type 'Avricourt' en Wallonie», *Bulletin de Toponymie & Dialectologie* 25, 87-100.
- Herbillon 1960. — Jules HERBILLON, «Tchivrimont et la voyelle atone en wallon liégeois» [résumé d'une communication], *Bulletin de Toponymie & Dialectologie* 34, 15-16.
- Hoffsumer-Bosson éd. 1988. — Anne HOFFSUMER-BOSSON éd., *Chèvremont, un millénaire, un tricentenaire, 987-1688-1988, Actes du colloque tenu à Chèvremont le 22 avril 1988*, *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois* 100, 1988, 1-170.
- Hoffsumer-Bosson 1988. — Anne HOFFSUMER-BOSSON, «Chèvremont : l'apport des sources archéologiques», in Hoffsumer-Bosson éd. 1988, 71-87.
- Josse 1966. — Micheline JOSSE, *Le domaine de Jupille des origines à 1297* (Pro Civitate, Collection Histoire, Série in-8°, n° 14).
- Josse 1988. — Micheline JOSSE, «Les sources historiques», in HOFFSUMER-BOSSON éd. 1988, 13-20.

- Kupper 1988. – Jean-Louis KUPPER, «La chute de Chèvremont dans le contexte politique de la seconde moitié du Xe siècle», in HOFFSUSMER-BOSSON éd. 1988, 33-39.
- Kurth 1905. – Godefroid KURTH, *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*, Paris / Bruxelles / Liège.
- Legros 1945. – C. r. de Renard 1944.
- Lejeune éd. 1968. – Rita LEJEUNE éd., *Saint-Laurent de Liège, Église, abbaye et hôpital militaire*, Liège, Université de Liège.
- Loicq/Michel 1996. – Jean LOICQ/J.-H. MICHEL, «Esquisse d'une histoire linguistique de la Belgique dans l'antiquité», *Bulletin de Toponymie & Dialectologie* 68, 229-380.
- Michel 1996. – V. Loicq / Michel 1996.
- Müller 1979. – Bodo MÜLLER, «Der Nordosten der Galloromania und die Palatalisierung von *k, g* vor *a*», in *Festschrift Kurt Baldinger zum 60. Geburtstag*, Tübingen, 725-744.
- Pitz 2000. – Martina PITZ, «Le superstrat francique dans le nord-est de la Gaule. Vers une nouvelle approche philologique et toponymique», *Nouvelle revue d'onomastique* 35/36, 69-85.
- Pitz 2002. – Martina PITZ, «Nouvelles données pour l'anthroponymie de la Galloromania: les toponymes mérovingiens du type *Avricourt*», *Revue de linguistique romane* 66, 421-449.
- Remacle 1991-1992. – Louis REMACLE, «La persistance du type toponymique 'Avricourt'», *Les Dialectes de Wallonie* 19-20, 5-16.
- Remacle 1992. – Louis REMACLE, *La différenciation dialectale en Belgique romane avant 1600*, Liège (Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, fasc. CCLVI).
- Renard 1944. – Edgard RENARD, «Glanures toponymiques (6e série). *Chèvremont, wal. ichvrimont*», *Bulletin de toponymie & dialectologie* 18, 411-423. – C. r. d'E. LEGROS, *Bulletin de toponymie & dialectologie* 19, 1945, 169-170. Renard 1944.
- Rousseau 1930. – Félix ROUSSEAU, «La Meuse et le pays mosan en Belgique, Leur importance avant le XIIIe siècle», *Annales de la Société archéologique de Namur*, 39/1, 1930 [réimpression : 1977].
- Stekke 1949. – Joseph STEKKE, «Les origines de Chaudfontaine», *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège* 35, 77-87. – C. r. : J. HERBILLON, *Bulletin de toponymie & dialectologie* 24, 1950, 375.

- Stekke 1957. — Joseph STEKKE, *Histoire de Chaudfontaine*, Liège.
- van der Essen 1907. — Léon VAN DER ESSEN, *Étude critique et littéraire sur les vitæ de saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Louvain/Paris.
- Vannérus 1951. — Jules VANNÉRUS, «Le nom de Chèvremont», *Bulletin de Toponymie & Dialectologie* 25, 101-118.
- Vincent 1937. — Auguste VINCENT, *Toponymie de la France*, Bruxelles.
- Werner 1980. — Matthias WERNER, *Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft*, Göttingen.
- Yans 1950. — Maurice YANS, «Chèvremont : de Kurth à Renard et à Legros» [résumé d'une communication], *Bulletin de Toponymie & Dialectologie* 25, 4-5.

Les Atuatuques et le nom antique de Tongres

Les Atuatuques comptent parmi les plus mal connus des peuples de la Gaule Belgique⁽¹⁾. La forme même de leur nom n'est pas établie avec une absolue certitude, non plus que leur situation géographique, qu'on a cherchée à travers toute la Belgique moyenne, entre le domaine attribuable aux Nerviens, à l'Ouest, et celui des Éburons, à l'Est. Nous ne possédons d'eux aucun nom propre de chef, de cours d'eau, de lieu de refuge ou de rassemblement. Leurs origines, germaniques ou celtiques, sont ambiguës. César les donne pour descendants d'une arrière-garde laissée par des Cimbres et des Teutons dans leur mouvement vers le sud de la Gaule (*B. G.*, II, 29, 4) ; mais, à supposer que cette information soit exacte, elle ne fait pas d'eux des Germains à coup sûr : on sait que cette étiquette recouvre des éléments ethniques mêlés, parmi lesquels se sont sans doute trouvés des Celtes périphériques du Nord-Est, issus directement de la civilisation des Champs d'urnes, et

⁽¹⁾ L'article qu'on va lire est le développement d'une partie des notes qui ont servi pour une publication de circonstance : J. LOICQ, *Les Atuatuques et le problème des Atuatuca*, dans Chr. CANNUYER (dir.), *Chantons Ambiorix* (Ath, 2003), pp. 67-74. – Sur tout ce qui concerne les Atuatuques, on renvoie à C. G. ROLAND, *Toponymie namuroise* (Namur, 1899-1900), dont les pp. 52-57 sont consacrées à l'histoire et à la géographie atuatuques, – ainsi qu'au mémoire, resté fondamental, d'A. GRISART, *César dans l'est de la Belgique : les Atuatuques et les Éburons*, dans *Les Ét. Class.*, 28 (1960), spéc. p. 129, n. 2 b et 150-167. On peut différer d'avis avec les solutions proposées par Grisart (not. en ce qui concerne les localisations : l'auteur lui-même en a, par la suite, proposé d'autres) ; mais son étude, courageuse et extrêmement fouillée, n'élude pour ainsi dire aucun problème. – Voir aussi H. REICHERT, art. *Linksrheinische Germanen*, §3. *Atuatuci*, dans le *Reallexikon der germ. Altertumskunde* de Hoops², XVIII (2001), p. 490, où l'on trouvera la bibliographie allemande des quarante dernières années.

qu'on a proposé ici-même de nommer «paléo-rhénans» (*BTD*, 68 [1996], spéc. pp. 263-269).

Les sources antiques nous font connaître, à leur propos, trois entités qu'on n'a pas toujours tenues pour distinctes, et dont les relations réciproques soulèvent un problème à la fois historique, topographique et onomastique. Les deux premières sont connues seulement pour l'époque de la campagne de César en Belgique, la troisième est propre à l'époque impériale :

1° l'ethnonyme *Atuatuci* et l'oppidum principal des Atuatiques, *non nommé*, et de localisation non précisée ;

2° l'*Atuatuca* des Éburons, *non identifiée* mais nécessairement hors du domaine propre des Atuatiques ;

3° l'*Atuatuca Tungrorum*, à coup sûr identifiable à Tongres, établie également sur l'ancien territoire éburon mais qui, dans l'état actuel des données, *ne saurait être identique* à l'*Atuatuca* des Éburons (2°).

Il est nécessaire d'entrer ici dans quelques détails.

Il est sans doute permis de douter du témoignage de César sur les origines des Atuatiques. L'importance des effectifs qu'ils pouvaient aligner (quelque cent mille hommes ou un peu moins), n'est guère en rapport avec l'idée de descendants d'une simple arrière-garde de six mille hommes, même si l'on compte avec un taux élevé de natalité. Comme on sait que d'autres populations «belges», les Nerviens et les Trévires, se réclamaient d'une telle origine «germanique» (prétention que Tacite qualifie d'*adfectatio*, *Germ.*, 28), on peut se demander si les Atuatiques n'ont pas cherché à intimider le conquérant romain à un moment crucial pour eux. N'était-ce pas une manière imagée, impressionnante, de signifier que, sans faire partie de la confédération cisrhénane, qu'ils dominaient en partie, ils

lui étaient néanmoins apparentés, peut-être comme nouveaux venus de la rive droite du Rhin ?

Il reste que, fondée ou non sous la forme pour ainsi dire anecdotique où nous la rapporte César, l'origine étrangère des Atuatuques les fait apparaître comme des intrus au sein de populations dont une partie est donnée également pour provenir des pays d'au delà du Rhin — leurs voisins Éburons font partie des « Germains cisrhénans » —, mais dont l'installation en pays mosan remonte à des temps bien antérieurs à cette fin du IIe siècle avant notre ère (*BTD*, 68, pp. 250-252). Ils étaient en guerre continuelle avec les peuples voisins, et la situation était encore conflictuelle lors de l'intervention romaine ⁽²⁾.

Ce qui importe à l'objet propre de cet article, et dont on n'a pas de raisons de douter, est que, s'étant taillé entre les Nerviens et les Éburons un territoire à eux, où ils formaient une nation autonome (*ciuitas* ; cf. *B. G.*, V, 38, 1-2 ; VI, 33, 2), les Atuatuques ont exercé sur les Éburons une sorte de suzeraineté, sans doute limitée aux contrées limitrophes, et abolie d'ailleurs par César dès le début de la campagne de 57 av. J.-C. (V, 27, 2). De là, pour expliquer la présence en territoire éburon d'un établissement portant en apparence le nom des Atuatuques, l'hypothèse d'un poste atuatuque avancé, sorte de gage d'obédience et de paiement régulier du tribut ⁽³⁾.

Quant aux Tongres, rappelons brièvement ici que c'est la population dont le nom a été donné à une circonscrip-

⁽²⁾ Cf. GRISART, art. cité, pp. 161-162.

⁽³⁾ On a même autrefois (H. Schuermans e. a.) avancé l'hypothèse que l'ensemble du peuple atuatuque était réparti en garnisons (les *castella* de César) au milieu des populations riveraines de la Meuse. Mais ceci est contraire aux données du *Bellum Gallicum*.

tion, la plus vaste de l'ancienne *Belgica*, qui représente la plus grande partie du domaine des « Germains cisrhénans », accrue du domaine atuatuque : la *ciuitas Tungrorum*⁽⁴⁾. On ignore toutefois ce que ce nom, inconnu de César, recouvrait exactement à l'origine : soit fédération des éléments demeurés ou revenus au pays après l'anéantissement de la nation éburonne (*tung-ro* étant alors un nom celtique avec la valeur d'« assermentés », de « confédérés ») ? Il s'agit plutôt d'un peuple venu de la rive droite du Rhin moyen-inférieur au lendemain de la conquête romaine, et cette fois germanophone, avec d'autres qui se sont partagé le vaste territoire éburon, largement dépeuplé (Ubiens de la région de Cologne, Bataves du *Rivierengebied* néerlandais, Texandres de la Campine, etc.) ; le thème *tung-ro* s'explique en effet par le germanique de manière plus satisfaisante que par le celtique (*BTD*, 68, pp. 306-307 et ici même, p. 382). On verra plus loin (p. 375) les raisons qui ont pu faire des Tongres la population éponyme de l'ensemble de cette circonscription composite.

Ce qui précède laisse apercevoir combien onomastique et géographie historique sont ici étroitement liées. D'un côté, un peuple appelé *Atuatuci* par les informateurs de César occupe par la force un territoire situé à l'ouest des Éburons, qu'il assujettit en partie. D'un autre côté, un *castellum* appartenant aux Éburons, que César nomme *Atuatuca* (VI, 32, 3-4) sans qu'on puisse préciser (*id castelli nomen est*) s'il le considère comme un nom propre ou com-

⁽⁴⁾ Sur les circonstances géo-politiques qui ont présidé à la formation de la « cité » des Tongres, et ses limites (qui sont, à l'Ouest, celles du domaine atuatuque), cf. J. LOICQ, *La civitas Tungrorum sous la paix romaine*, dans *Cahiers de Cléo* (Liège), nos 82-83 (été-automne 1985), pp. 31 sv. ; M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, *La cité des Tongres sous le Haut-Empire. Problèmes de géographie historique*, dans *Bonner Jahrbücher*, 194 (1994), pp. 43-59 ; LOICQ, *BTD*, 68 (1996), pp. 306-307.

me un appellatif usuel chez les Éburons pour «fortin, refuge fortifié»⁽⁵⁾.

Aussi longtemps que l'Atuatuca des Tongres pouvait passer pour continuer celle des Éburons (à la faveur d'une certaine indifférence à l'égard des données de l'archéologie, restées longtemps très fragmentaires), l'homonymie paraissait ne porter que sur le nom des Atuatuques et sur celui de l'Atuatuca d'abord éburonne, puis tongroise. Mais depuis que la probabilité que Tongres s'identifie avec l'Atuatuca éburonne s'est révélée infime, c'est de trois termes qu'il faut parler désormais.

Or, cette homonymie, parfois considérée comme fortuite ou partielle (*Aduatici* : *Atuatuca* ?), est totale. Un examen philologique attentif l'établit formellement : dans les trois cas, la forme authentique est du type *Atuatur-*⁽⁶⁾, les variantes *Aduatic-* ou *Aduatur-*, longtemps adoptées par nos éditions et nos manuels classiques, provient à l'évidence d'une attraction de la préposition latine *ad* : le groupe ATVATVC, insolite pour un copiste, aura été lu ADVATIC (comme s'il s'agissait de *ad Vaticanum* p. ex.).

⁽⁵⁾ Sur le double sens possible de cette locution, voir GRISART, art. cité, pp. 198-199. — On pourrait d'ailleurs se demander s'il ne s'agit pas d'une ancienne glose antérieure à l'archétype des mss de César, émanant d'un lecteur qui savait qu'Atuatuca Tungrorum était classée parmi les *castella* sur les documents itinéraires (ainsi sur la *Tab. Peutingeriana*) ; mais, dans le texte de César, la mention *hoc fere est in mediis Eburonum finibus*, qui suit immédiatement, relie clairement cette indication géographique au récit proprement dit, et *hoc* rappelle *castellum* beaucoup mieux que le fém. *Atuaturam*. Les éditeurs du XIXe s., prompts à découvrir des gloses érudites chez César, ne s'y sont pas trompés, comme on peut voir par l'éd. de KRANER, DITTENBERGER et MEUSEL¹⁶, où le *Kritischer Anhang* relatif au passage VI, 32, 3 ne fait à ce sujet aucune réserve.

⁽⁶⁾ Voir le relevé détaillé des formes, avec leurs variantes les plus intéressantes, dans l'*Altceltischer Sprachschatz* d'A. HOLDER, toujours indispensable en tant que catalogue de formes et de citations de textes antiques ou du haut Moyen Âge (voir en particulier les importants *Nachträge*, fasc. 19 [1910], sous *Ad-vatucā* et *Ad-vatuci*). — On ne connaît pas de témoignage épigraphique du nom proprement dit de la ville de Tongres.

Parmi les manuscrits de César, *Atuatuci*, *Atuatuca* dominant chez les témoins de la classe β , généralement plus sûre que la classe α en ce qui concerne les noms propres ; les formes en *Ad-* (*Aduatuci*, *Aduatici*) appartiennent en propre à α , mais il y a des traces de *At-* dans certains mss, p. ex. *anatucis* M (issu de ANATVCIS d'un modèle perdu en capitales ou en onciales = *Atuatucis* avec légature TV), *antuatuc-* (plusieurs fois). — La tradition d'Orose, historien du Bas-Empire qui dépend étroitement de César et dont le texte lui sert de tradition indirecte, ne connaît qu'*Atuatuc-* (2 attest.) sans variante signalée. Il en va de même de Dion Cassius, où les éditions ne signalent que Ἀτουατουκοί.

Quant à la forme *-uc-* du suffixe, elle est assurée : la forme en *-ic-* est purement occasionnelle, et résulte d'une attraction banale, qui a joué aussi dans l'adoption de *Aduaticus* dans la vulgate historiographique moderne.

Les sources relatives à la ville de Tongres sont rares, et relèvent de ces documents de caractère utilitaire qui, souvent recopiés et ayant fait l'objet d'éditions antiques peu soignées, présentent de graves déformations des noms propres. La reconstitution du nom *Atuatuca Tungrorum* n'est cependant pas douteuse, ainsi que le montrent les témoignages suivants :

Ptolémée (IIe siècle ap. J.-C.) : Ἀτουάκουτον, Ἀτουάκουστον, etc. (attraction de ἀκούειν «entendre», ἀκουστός «audible»?). La forme Ἀτουάτουκον adoptée par les éditeurs est une correction d'humaniste (XVIIe siècle) ; mais la désinence neutre en -ov, constante, continue peut-être une tradition authentique.

Itinéraire d'Antonin (début IIIe s.) : *Aduaca* (var. *Aduaga*, *Aduan*) *Tongrorum*.

Carte de Peutinger (id., avec ajouts plus tardifs ; ms unique) : *atuaca*.

Notes Tironiennes : *Atuateca* (var. *atuatica*).

Ces formes, qui proviennent de documents où les fautes et les vulgarismes sont notoirement nombreux, expriment sans doute en partie des prononciations abrégées ou familières : on pense à *Frisco* pour *San Francisco*, à *Jo'burg* pour *Johannesburg* ; dans l'ancienne Gaule à *Met-tis* pour *Mediomatricis*, d'où *Metz*. Elles paraissent sans intérêt pour l'origine du nom ; toutefois l'*Itinéraire* dit d'Antonin (il s'agit en fait de Caracalla), issu d'un document officiel, est seul à offrir la dénomination complète, laquelle paraît bien indiquer qu'au moins dans le passé il y avait lieu de distinguer plusieurs *Atuatuca*.

On notera que, faute d'emploi connu en poésie ou sur des inscriptions, la prosodie de ces noms nous échappe : quantité des voyelles, en particulier du *-a-* radical⁽⁷⁾, caractère syllabique ou non du *u* en hiatus devant *a* de *atuat-* : on sait que l'orthographe antique et médiévale, qui ne distinguait pas *i* et *u* voyelles et semi-voyelles, est à cet égard ambiguë. On le voit, une base sûre pour l'interprétation du nom des Atuatuques et des Atuatuca fait malheureusement défaut, et toute tentative étymologique est dès lors condamnée à rester conjecturale.

*

* *

Ceci posé, il reste à aborder la question de la triple homonymie sous l'angle historique et plus particulièrement topographique. C'en est, de très loin, l'aspect le plus déli-

⁽⁷⁾ D'après HOLDER, *Ac. Spr., Nachtr.*, fasc. 19, sous *Ad-vatuci*, un ms de César. de valeur secondaire semble-t-il, orthographe *Atuâtici* (II, 29, 1) et *Atuâticos* (II, 31, 3), avec un accent (*apex*) qui, en épigraphie, indiquerait en principe que la voyelle est longue ; dans les manuscrits, cette notation, rare, peut avoir différentes significations, qui ne paraissent pas toujours précisables ; ici, l'*apex* coïncide avec l'*accentus* selon les règles de la prononciation latine.

cat et, on s'en doute, celui qui a suscité de préférence le zèle et l'émulation des chercheurs, jusqu'aux amateurs locaux. Or, il est évident que l'existence même de trois noms est liée à la localisation de chacun d'eux. Si, en effet, l'on n'avait affaire qu'à deux entités comme on l'a longtemps enseigné, ethnonyme et toponyme apparaîtraient comme reliés par un lien facile à imaginer : celui qui ferait d'une *Atuatuca* unique (Tongres?) le poste de surveillance établi par les *Atuatuci* au milieu du secteur du domaine éburon placé sous leur emprise, en deçà de la Meuse.

On n'abordera pas ici le problème, d'ailleurs resté sans solution après un siècle et demi de recherches, et sans intérêt onomastique, de la localisation de l'oppidum. Les exigences de l'archéologie contemporaine, en particulier une connaissance beaucoup plus fine de la chronologie protohistorique comme des techniques de fortification de l'âge du Fer en haute et moyenne Belgique, ont réduit à néant les conjectures qui, ne prenant en compte que leur adéquation avec la sommaire description de César, avaient fini par passer dans la vulgate savante et scolaire⁽⁸⁾. D'ailleurs, ces refuges devaient être nombreux (César parle de *cuncta oppida castellaque*,

⁽⁸⁾ P. ex. GRISART, art. cité, pp. 153-159, qui, rejetant le Champeau (Namur) et le Mont-Falhize (Huy), conseille de chercher vers la haute Meuse ou, mieux encore, vers la Lesse ou l'Ourthe supérieure (les Atuatuques ayant empiété non seulement sur le domaine éburon, mais encore, plus au Sud, sur le domaine condruse); mais ce qui guidait Grisart était la recherche passionnée d'un site adéquat pour l'oppidum, plutôt que des considérations de géographie historique. MARIEN, *L'empreinte romaine* (Anvers 1980), pp. 27-28, chercherait « dans les zones calcaires parallèles au sillon Sambre-et-Meuse », et remarque que Hastedon, baigné par une boucle du Hoyoux, est défendu par une puissante circonvallation en *murus gallicus* (c'est-à-dire, à armature de poutres vitrifiées par le feu). DE JAET, *La Belgique d'avant les Romains* (Wetteren, 1982), pp. 596 sv., observe une autre technique à Saint-Servais, mais constate que la datation par radio-carbone du radier en bois a donné 450 ± 110 av. J.-C. ! Par ailleurs, il rappelle que des sondages faits sur le plateau de la citadelle, à Namur, se sont révélés entièrement négatifs.

II, 29, 2), et l'on comprend mal l'acharnement qu'on a mis à en identifier un, fût-il *egregie natura munitum*. Ce qui importe à notre propos est qu'il n'entre en concurrence avec aucune des Atuatuca dès l'instant où il est acquis que ces dernières sont situées en territoire éburon, puis tongre (p. 370).

En revanche, l'homonymie avec ces deux Atuatuca rendrait souhaitable une localisation précise des Atuatuques eux-mêmes. D'après ce qu'il est possible de tirer du texte de César (situation relative par rapport aux peuples voisins, jours de marche pour évaluer les distances, etc.)⁽⁹⁾, on a été conduit, par une série d'approches, à les localiser vers Namur et la haute Meuse⁽¹⁰⁾. Par là, on est fondé à attribuer l'ancien domaine atuatuque à la cité des Tongres, avec celui des Éburons et des Condruses.

Quant à l'emplacement de l'*Atuatuca* des Éburons, à laquelle s'est attachée une sensibilité plus vive encore, il reste lui aussi à trouver. On n'a pas compté moins d'une trentaine de sites qui paraissant répondre à la description de César, mais toujours, d'ailleurs, à quelque détail près... Un même chercheur s'est trouvé à quatre ou cinq reprises convaincu d'avoir identifié le site idéal!

⁽⁹⁾ Ici encore, on renvoie pour la discussion de détail à l'étude de Grisart (citée n. 1), pp. 153-160.

⁽¹⁰⁾ La localisation essentiellement namuroise est due au ch^{re} C.-G. ROLAND, *Toponymie namuroise* (Namur, 1899-1900), pp. 52-57, qui, mettant fin à des siècles de tâtonnements, identifie le domaine atuatuque (lequel aurait alors formé un *pagus* au sein de la cité des Tongres) avec le *pagus* mérovingien de Lomme, et plus particulièrement avec sa subdivision, le *pagus Darnuensis* ou *Darnau*, vers Namur-Wavre. Il n'y aurait à reprendre dans cette argumentation serrée que l'identification d'une Atuatuca unique avec Tongres, laquelle sert ainsi de point de repère. L'auteur n'est pas revenu sur le sujet dans *Le pagus de Lomme et du Condroz*, dans *Ann. Inst. arch. de Namur*, 34 (1920); cf. p. 2. Cf. en outre GRISART, *Actes du Congrès de l'Ass. G. Budé*, Lyon, 1958 (Paris, 1960), p. 239; *César dans l'est de la Belg.*, pp. 153 sv.

Ce sont des raisons archéologiques qui ont fait écarter celui de Tongres⁽¹¹⁾. Si les difficultés d'ordre géographique et topographique ne sont pas insurmontables⁽¹²⁾, l'absence de vestiges pré-romains significatifs dans un sous-sol pourtant fouillé et retourné depuis plus d'un siècle, et en particulier le manque de toute trace de fortification ou de retranchement, se révèle déterminante⁽¹³⁾, à moins d'une découverte inattendue. Il apparaît aujourd'hui que la ville, comme les stations routières de la grande voie axiale reliant la Manche au Rhin (Waudrez, Liberchies, etc.), doit son existence aux conditions stratégiques et logistiques qui régnaient au moment des campagnes d'Auguste contre la Germanie, soit dans les deux dernières décennies précédant l'ère chrétienne. C'est alors qu'a été aménagé le site de Tongres, qui ne prenait toute sa signification qu'en fonction de la route. Les premières constructions, datées par des débris de poterie romaine dite « d'Arezzo », appartiennent aux années 15 env. avant J.-C. Cette fondation qu'on devine hâtive, et faite, au témoignage des monnaies, avec le concours de la population locale, aura pris le nom d'*Atuatuca Tungrorum*, sans doute pour la distinguer de l'éburonne dont le souvenir serait resté vivant.

⁽¹¹⁾ Voir en dernier lieu, p. ex., P. DIRIKEN, *Geogids Tongeren* (Kortesseem, 1999), p. 8 : « Het *Atuatuca Eburonum* lag zuiderlijker en was alleszins Tongeren niet ». Les publications du Musée Gallo-Romain destinées au grand public omettent de nommer le camp éburon, sans doute afin d'éviter au lecteur d'assimiler l'un à l'autre les deux sites : ainsi le *Guide du visiteur*² (2002), pp. 30-31.

⁽¹²⁾ A. WANKENNE, *La Belgique à l'époque romaine. Sites urbains*, etc. (Bruxelles, 1972), p. 76.

⁽¹³⁾ Outre les publications citées n. 11, voir p. ex. W. VANVINCKENROYE, *Tongeren, Romainse stad* (Tongres, 1975) ; J. SMEESTERS, *Tongres, chef-lieu de cité belge*, dans *Dossiers de l'archéologie*, n° 21 (mars-avril 1977), spéc. pp. 73-75 ; J. MERTENS, *Naissance d'une ville : Atuatuca T.*, dans *Les villes de la Gaule Belg. au Haut-Empire*. Actes du Colloque de Saint-Riquier, 1982 = *Rev. archéol. de Picardie*, 3-4 (1982), spéc. pp. 42-44 ; etc.

Partant du modèle classique des transferts depuis les anciens *oppida* indigènes vers les villes nouvelles de plaine (ainsi depuis Bibracte, sur les contreforts du Morvan, vers Autun dans la vallée de l'Arroux), on a cru découvrir sur la colline suburbaine de Berg l'ancêtre éburonne de Tongres (dans l'hypothèse que les Tongres sont en partie les descendants des Éburons)⁽¹⁴⁾ : mais, ici non plus, la découverte de vestiges romains, qui s'expliquent par la proximité de la route Bavay-Cologne⁽¹⁵⁾, ne saurait compenser l'absence de tout élément topographique et archéologique réellement suggestif.

Aucun des sites défendus jusqu'ici avec de bons arguments ne réunit les conditions archéologiques ou chronologiques requises : ni la butte de Limbourg⁽¹⁶⁾, ni le fort de Chaudfontaine, sur les hauteurs de la Vesdre⁽¹⁷⁾, ni le camp fortifié du IIe âge du Fer découvert en 1975 à Caster près de Kanne (Lb), et dont le rempart, daté par la dendrochronologie de 57 av. J.-C. (année même de la campagne de César), s'est révélé plus récent d'un quart de siècle⁽¹⁸⁾. Sans l'homonymie avec les Atuatuques, rien n'obligerait, au demeurant, à chercher sur la rive gauche de la Meuse les vestiges d'un ouvrage situé selon César «à peu près au centre» d'un territoire qui s'étendait lui-même de la Dyle au Rhin. Comme on l'a observé avec raison, une

⁽¹⁴⁾ L.-A. CONSTANS, *Guide des campagnes de César en Gaule* (Paris, 1929), pp. 56-57 et 60-61 ; ID., éd. de César («class. Hachette», tirage de 1945), p. 57.

⁽¹⁵⁾ MARIEN, *Empr. rom.*, pp. 205, 295 et 312 (bibliogr.).

⁽¹⁶⁾ Thèse émise autrefois par un professeur verviétois, E. HARROY, *Les Éburons à Limbourg* (Namur, 1889), et reprise plus tard par A. GRISART, *César dans l'est de la Belg.*, pp. 188-189 (et Congrès de Lyon, p. 243), pour être ensuite abandonnée par le même auteur.

⁽¹⁷⁾ A. GRISART, *L'Atuatuca césarienne au fort de Chaudfontaine?* dans *L'Antiq. class.*, 50 (1981), pp. 367-381, avec le rappel des sites antérieurement explorés, tous dans la province de Liège : Balmoral près de Spa, Dolembreux, Battice.

⁽¹⁸⁾ Voir S. J. DE LAET, *La Belg. d'avant les Romains*, pp. 642-643 ; H. VON PETRIKOVITS, dans BECK (dir.), *Germanenprobleme*² (cité n. 3), p. 91.

simple évaluation des distances orienterait vers le plateau de Herve⁽¹⁹⁾, voire l'entrée de l'Eifel⁽²⁰⁾.

Une tentative faite en 1974 par R. Schmittlein, et qui s'appuyait sur une méthode géométrique inspirée de celle qu'emploie l'artillerie⁽²¹⁾, aboutissait également à écarter le site de Tongres, et considérait qu'Atuatuca était établie, non au milieu du territoire éburon comme on l'a cru jusqu'ici, mais aux confins mêmes du territoire atuatuque, peut-être sur la citadelle de Huy : le nom serait circonstanciel et aurait été inventé par César ou son chef d'état-major⁽²²⁾. L'hypothèse est ingénieuse, mais elle n'explique pas pourquoi Tongres s'est appelée à l'époque impériale *Atuatuca* (-on). D'ailleurs, César aurait-il écrit *id castelli nomen est* à propos d'une dénomination de circonstance due à sa propre armée ?

On le voit, l'existence d'au moins deux Atuatuca repose seulement sur la non-identité de l'une d'elles avec

⁽¹⁹⁾ VANVINCKENROYE, ouvr. cité, p. 5 ; VON PETRIKOVITS, art. cité, pp. 92-93 ; mais la suggestion consistant à identifier Atuatuca avec l'oppidum des Atuatuques se heurte à sa qualification de *castellum* donnée par César ; or, la langue militaire distingue soigneusement *oppidum*, refuge naturellement et artificiellement fortifié, et *castellum*, simple fortin ou place enclose, d'usage éventuellement occasionnel (cf. *oppida castellaque*) ; et l'on a vu plus haut (n. 5) les raisons de tenir pour authentique la notation *id castelli nomen*.

⁽²⁰⁾ Rappelons ici que la localité de Vetschau, près d'Aix-la-Chapelle, avait été identifiée avec l'Atuatuca de César par un érudit aixois du XIXe siècle, pour qui le site doit être cherché à l'est de la Meuse (GROSS, *Vetschau*, dans *Zeitschr. des Aachener Geschichtsvereins*, 2 [1880], pp. 165-168). La forme *Vetzou* citée pour 1215 (p. 168, n. 1) n'appuie pas l'hypothèse. GYSSELING, *Toponym. Woordenboek* (1960), ramène *Vetschau* à un lat. vulg. *fiscarum*. — Par ailleurs, J. HERBILLON a fait justice d'autres tentatives, visant e. a. le lieu-dit *Auluach*, *Auluaxhe* à Waremmé, nom dont l'origine serait flamande : *Hoog- ou Heer-weg* (*À la recherche d'Aduatuca*, dans *BTd*, 5 [1931], pp. 115-116). — Voir encore d'autres références dans le bulletin bibliographique de H. J. VAN DE WIJER et coll., *BTd*, 28 (1953), p. 184.

⁽²¹⁾ R. SCHMITTLEIN, *Peut-on identifier Aduatuca et les trois camps de César en Belgique en 54 ?*, dans *RIO*, 26 (1974), pp. 243-257.

⁽²²⁾ Art. cité, p. 251, n. 10 et p. 256. L'auteur interprétait littéralement l'expression *in mediis Eburonum finibus* de César (*B. G.*, VI, 32, 4), où l'on comprend traditionnellement le pluriel *fines* avec sa valeur de « territoire ».

l'actuelle Tongres. Dès lors, deux types de relation onomastique avec le nom des Atuatuques sont possibles a priori :

1° les deux Atuatuca connues sont des postes d'observation installés en territoire éburon par les Atuatuques et tirent d'eux leur nom : *l'ethnonyme est alors primaire, et l'étymologie (éventuellement germanique) à chercher est de celles qui conviennent à un ethnonyme* ;

2° au contraire, les Atuatuques ont été nommés (par leurs voisins, Nerviens, Éburons, Condruses) d'après les nombreux *oppida castella*que épars sur leur territoire : *ce sont alors les toponymes qui sont primaires, et l'étymologie adéquate est celle de toponymes, vraisemblablement à signification topographique*.

Dans le premier cas, l'une des étymologies hasardées jusqu'ici⁽²³⁾ semblerait devoir s'imposer : préfixe intensif celt. *at(e)-* + la racine celto-germ. **wōt-* «être en transe, prophétiser»⁽²⁴⁾, non avec la signification propre au celtique du gaul. *uati-*, v. irl. *fáith* qui, de «devin», a fini par désigner le «poète» (cf. lat. *uātes*), mais avec le sens particulier du lat. *furor* que la famille a pris en germanique dans all. *Wut*, néerl. *woede*, sens qui exprime l'idéologie de ces anciennes sociétés guerrières dont ont pu faire partie les

⁽²³⁾ On passe ici sous silence les étymologies qui partent de *Aduatuco-*, comme celle de Wh. STOKES (et A. BEZZENBERGER), *Urkeltscher Sprachschatz*⁴ (Göttingen, 1894), p. 28, qui pose un original celt. anc. **(p)adwo-* «rapide» (sans doute, dans la pensée de l'auteur, un degré réduit de i.-e. **ped-* «pied»?), mot qui serait à l'origine de l'hydronyme *Ad(d)ua* (auj. l'Adda, riv. de Lombardie) : étymologie ingénieuse, qui avait reçu l'adhésion d'A. Carnoy (lequel y a renoncé par la suite), mais qui est de tous points fragile. — De même, l'explication de V. TOURNEUR, *Les Belges avant César* (coll. «Notre Passé» ; Bruxelles, 1944), p. 47, rapprochant gall. *addu* «je vais», et comparant gr. ἰτῆρικὸς «agile > audacieux», est encore moins convaincante. Ni l'une ni l'autre conjecture ne rend compte exactement de la finale *-atuco-*.

⁽²⁴⁾ M. GYSELING, *Indo-Europese volksnamen in West-Europa*, dans *BTD*, 54 (1980), p. 39 (sans justification). G. NEUMANN, *Germani cisrhenani : die Aussage der Namen*, dans BECK (dir.), *Germanenprobleme*² (Berlin, 1999) p. 117, qui relève l'hypothèse de Gysseling (rectifier la réf.), ne se prononce pas.

Atuatuques⁽²⁵⁾ : il est significatif qu'en m. h. all., *wüeterich* soit un nom d'homme. Le nom des Atuatuques entrerait ainsi dans la même famille sémantique que celui des *Ubii* («redoutables»), des *Baetasii* (prob. «sauvages, belliqueux»)⁽²⁶⁾, des *Franci* («hardis») et sans doute aussi des *Tungri*, en germanique «agressifs, combattifs» (v. h. all. *zangar*, m. néerl. *tanger*, all. dial. *zanker* litt. «mordant, aigu», cf. gr. δάκνειν «mordre»)⁽²⁷⁾. Aurait-on affaire au rhabillage celtique d'un mot germanique, comme dans le nom des *matres Ollo-gabiae* (pour germ. *Ala-gabiae*) ?

Dans la perspective d'une seule Atuatuca, qui serait Tongres, ville arrosée par le Geer (affluent de gauche de la Meuse à Maastricht), on a proposé diverses explications. L'une, prenant *Adu-* pour radical, rapproche une série d'hydronymes européens comme le nom de l'Oder germano-polonaise (dont le nom se ramène à un ant. **Ad-ara-*, avec variante Οὐ-αδούα- Ptol.), de l'Eder allemande (bassin de la Weser, ant. *Adrana-*), de l'Adda nord-italienne (*Adua*, déjà rapproché du nom des Atuatuques par Wh. Stokes, cf. n. 23), etc.⁽²⁸⁾ Rare comme appellatif à l'époque historique, cette racine a fourni à l'iranien ancien *adu-* «rivière, canal» et au lituanien le composé *od-menis* «embouchure d'un cours d'eau»⁽²⁹⁾. —

⁽²⁵⁾ Idéologie bien analysée pour le monde germanique et celtique par G. DUMÉZIL, *Horace et les Curiaces* (Paris, 1941), dans le chap. *La Wut, la ferg et les héros du Nord*, pp. 16-21.

⁽²⁶⁾ Cf. G. NEUMANN (en partie d'ap. W. MEID), *Germani cisrhrenani*, dans BECK (dir.), *Germanenprobleme*², p. 117.

⁽²⁷⁾ Explication pour laquelle j'avais exprimé une nette préférence dès 1985 (*La civitas Tungrorum* [cf. n. 4], pp. 36-37); cf. *BCTD*, 68, pp. 306-307. Je m'avise que c'est aussi l'avis de H. REICHERT, art. *Linksrhein. Germanen*, dans HOOPS², *Reallex. germ. Altertumsk.* XVIII (2001), p. 493.

⁽²⁸⁾ H. KRAHE, *Die Oder und die Eder*, dans *Festschr. Alb. Debrunner* (Berne, 1955), pp. 233-237; ID., *Unsere ältesten Flussnamen* (Wiesbaden, 1964), p. 41. Cf. H. BIRKHAN, *Germanen und Kelten bis zum Ausgang der Römerzeit* (Österr. Akad. Wiss., Phil.-hist. Kl., 272; Vienne, 1970), pp. 190-191.

⁽²⁹⁾ KRAHE, art. cité, p. 237; cf. POKORNY, *Idg. etym. Wb.*, sous *ad-*.

On a aussi évoqué le nom gaélique du «gué», irl. anc. *áth*, fréquent dans la toponymie de l'Irlande : Atuatuca serait alors l'«(habitat) du gué (du Geer)»⁽³⁰⁾ ; mais pourquoi le *y- de celt. comm. **yātu-* (cf. skr. *yātu-*, *yāna-* «passage, voie») ne se serait-il pas conservé ici comme en gallo-brittonique, — comme il s'est conservé, à peu de distance, dans le nom *Iaris* (dat. pl.) d'une inscription votive provenant de Liberchies⁽³¹⁾ ? — La rivière décrivant aujourd'hui une ample courbe dont la convexité vient effleurer le pied de la colline où s'élève la ville ancienne, on a pensé à une famille lexicale où la notion de «courbure» paraît primordiale, mais qui en germanique, où elle est principalement représentée, a surtout servi à désigner par métaphore divers organes du corps présentant un arrondi (le jarret, la rotule, etc. : v. h. all. *wado*, mod. *Wade*, m. néerl. *wade*, v. angl. *wapan*)⁽³²⁾.

Tout récemment, X. Delamarre vient de reprendre l'explication par **wōt-*, mais dans une perspective tout autre : Atuatuca (Tongres) serait le «lieu où l'on prophétise»⁽³³⁾ ; il est vrai que les fouilles y ont découvert les substructions d'un temple important, qui n'avait pas le caractère habituel des modestes *fana* gallo-romains⁽³⁴⁾ ; d'autre part, l'auteur de cette étymologie se souvient peut-être que, au IIIe siècle de n. ère, le futur empereur Dioclétien s'était fait prédire le pouvoir suprême dans une auberge de Ton-

⁽³⁰⁾ Cf. H. BIRKHAN, *ouvr. cité* (n. 28), p. 191 et n. 311. — Sur irl. *áth*, cf. J. VENDRYES, *Lex. étym. de l'irl. ancien*, A (1959), p. 99 (où l'auteur se gardait bien de reproduire le rapprochement avec le nom des Atuatuques).

⁽³¹⁾ M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER et J.-Cl. DEMANET, *Découverte d'une inscription latine votive à Liberchies (Ht)*, dans *Helinium*, 29 (1989), spéc. pp. 232 sv.

⁽³²⁾ BIRKHAN, *ouvr. cité*, p. 191 ; même avis chez M. GYSSELING, *Indo-Europ. volksnamen in West-Europa*, dans *BTD*, 54 (1980), p. 39. Discussion chez REICHERT, *art. cité* (n. 27), p. 490.

⁽³³⁾ X. DELAMARRE, *Dict. de la langue gauloise*² (Paris, 2003), sous *uati-* (corriger ce qui est dit de Tongres), et les additions, p. 438.

⁽³⁴⁾ A. WANKENNE, *Belg. à l'ép. rom.* (cité n. 12), pp. 89-90.

gres tenue par une druidesse⁽³⁵⁾. Mais tout ceci, à supposer que ce soit significatif et qu'une autre variante sémantique ait pu simultanément s'appliquer aux Atuatuques (qui ne sauraient être des « prophétiques » ou des « prophétiseurs »), ne vaudrait de toute façon que pour l'Atuatuca des Tongres.

Dans l'une comme dans l'autre perspective envisagée ci-dessus, ces différentes conjectures, en effet, pèchent par plusieurs défauts, linguistiques mais aussi topographiques, dont le principal est que les traits qui peuvent caractériser une Atuatuca ne conviennent pas nécessairement à une autre ; ceci est vrai en particulier des étymologies de type hydronymique.

En outre, parler de postes de surveillance atuatuques en territoire éburon, c'est supposer l'usage, auprès des populations de l'est de la Belgique, d'un ethnonyme transposé *ut sic* pour désigner un poste fortifié ou un habitat quelconque, ce qui est rien moins qu'évident. Des dénominations telles qu'*Italica*, nom donné par les coalisés de la Guerre sociale à la ville de Corfinium, en Italie centrale, ou, en Espagne, la colonie du même nom, appartiennent à un autre milieu, et l'intention nationaliste y est manifeste. Mais une telle intention est inconcevable ici. Comme l'observait avec raison A. Grisart⁽³⁶⁾, comment les Éburons, libérés dès 57 par César de toute tutelle étrangère, auraient-ils conservé après plusieurs années ce rappel douloureux de leur ancienne servitude ? Il en va de même de l'Atuatuca-Tongres de l'époque romaine. Si ce nom avait une telle connotation ethnique, il n'aurait pas été agréé par une administration augustéenne très soucieuse de respecter les volontés de César dé-

⁽³⁵⁾ *Hist. Aug.*, Vies de Carus, Carin et Numérien, 14.

⁽³⁶⁾ GRISART, art. cité (n. 1), p. 197.

funt⁽³⁷⁾. Or, les Atuatuques ne pouvaient avoir laissé à Rome un souvenir moins cruel que les Éburons, nation rayée de la nomenclature administrative. N'avaient-ils pas, en 57, attaqué par surprise l'armée romaine après avoir demandé et obtenu la paix ? et n'avaient-ils pas renouvelé leur agression en 54, en se portant contre le camp de Q. Cicéron ? Ce nom, d'ailleurs, quel sens pouvait-il avoir pour les Tongres, qui étaient apparemment des nouveaux venus en Hesbaye ? On attendrait **Tungro-durum* (cf. *Batauo-durum*) ou **-magus* (cf. *Nouio-magus*, Nimègue), voire un toponyme tout fait comme le *Lugdunum* de l'embouchure du Rhin (Leyde), dénominations conventionnelles qui ont servi à désigner chez les Bataves des établissements créés bien après la conquête.

Tout porte donc à croire que le nom d'*Atuatuca* était traditionnel dans la région, et qu'il n'était pas perçu comme une référence directe aux Atuatuques de naguère. Le *Dachauerplatz* de Munich ne rappelle pas davantage le camp de concentration installé par le Troisième Reich dans les environs de Dachau.

Si des raisons de fait nous empêchent de considérer les deux *Atuatuca* comme autant de rappels voulus des Atuatuques, des raisons lexicales ne rendent pas moins difficile à concevoir le processus inverse, qui ferait tirer du toponyme le nom du peuple. En vérité, *Atuatuci* et *Atuatuca*, *Atuatuco*- ne sauraient être dérivés l'un de l'autre, et si G. Neumann a pu exprimer une préférence pour le passage de l'ethnonyme au toponyme⁽³⁸⁾, c'est sans doute pour des raisons d'onomastique générale. *Aucun de ces noms n'est pourvu d'un suffixe de dérivation qui ferait de lui un dérivé*

⁽³⁷⁾ LOICQ, *Cahiers de Clío*, n°s 82-83, p. 34.

⁽³⁸⁾ NEUMANN, dans BECK, *Germanenprobleme*², p. 116.

de l'autre, comme serait en latin, p. ex., *Atuatucenses pour l'ethnique, ou *Atuatucanum pour le toponyme.

Des chercheurs ont été ainsi conduits à voir dans *atuatuca* un appellatif éburon (je dirais «paléo-rhénan») désignant un endroit fortifié ou de rassemblement, repris à l'époque d'Auguste lors de la fondation de Tongres. Ainsi, A. Grisart, fort du double sens de *castelli nomen*, et par là même porté à attribuer à l'appellatif le sens de «fortin», proposait de comprendre *Atuatuci* comme «les forts», c'est-à-dire «les valeureux»: c'était attribuer gratuitement au celtique du Nord-Est la polysémie de *fort* en français, en d'autres termes jouer sur les mots. Pour sa part, F. Ulrix, pensant à l'allemand *Bürger*, qui désignait au Moyen Âge un «habitant d'une place fortifiée (*Burg*)» par opposition au paysan ou au forestier, proposait «habitants du fort» (ou «des forts»)⁽³⁹⁾.

Mais il faut aller plus loin. Puisqu'on ne peut dériver l'un de l'autre ni *Atuatuci*, ni *Atuatuca*, il convient d'écarter résolument les étymologies qui ne conviennent qu'à l'ethnonyme (comme celle qui fait appel à la notion d'«extase», de «fureur guerrière») ou qu'à un seul des deux toponymes (comme celles qui impliquent la présence du Geer). On est par suite tenté de considérer l'un et l'autre comme formés sur un lexème **atuatā-* («espace enclos ou fortifié»?) au moyen du suffixe en *-uc-*, fréquent en domaine «paléo-rhénan» et qui a servi à y former aussi bien des toponymes (ex. *Nam-uc-um* «Namur») que des ethnonymes (ex. *Sun-uc-es*, *-i*; *Car-uces*, ethnies de Germanie rhénane). Les Atuatiques, en guerre continuelle avec leurs voisins, auront été appelés par ces derniers «(gens) des fortins», *atuatuca* désignant dans cette hypothèse un poste

⁽³⁹⁾ GRISART, art. cité, p. 197; F. ULRIX, *Réflexions sur le rapport entre Atuatuca et Atuatuci*, dans *Hommages à M. Renard*, II (Bruxelles, 1969), pp. 726-732.

fortifié (le *castellum* de César) autre qu'un oppidum, lequel aurait été alors une **atuatā-*. De la même façon, nous nommons *fortin* un ouvrage moins important qu'un *fort* ; et le nombre de dérivés de *castellum* que renferme notre toponymie rend manifeste cette « plasticité » des suffixes et leur tendance agglutinante : témoin *Châtelet*, *Châtelineau*, mais aussi *Châtillon*, *Castillon* et même *Castillonès* (F, Lot-et-Garonne)⁽⁴⁰⁾. Il n'est pas jusqu'à la forme neutre *Atuatukon* qui ne témoigne de cette souplesse, comme si, vers l'époque de la fondation de Tongres (autour de 15 av. J.-C.), le parler celtique régional avait gardé assez de vitalité pour que le sentiment de l'original **at(e)-uatā-* ait pu donner lieu à des variantes. Parmi ces dernières, doit-on tout à fait exclure que les formes familières du type *Atuaca* des documents routiers recèlent la trace d'une contamination entre cet original perdu et une prononciation abrégée par télescopage (**atuata* + *atua(tu)ca*) ?

Faisant allusion à l'hypothèse d'*atuatuca* appellatif, le regretté A. Wankenne, sceptique, posait la question qui, naturellement, vient à l'esprit : où, en dehors de Tongres (et du territoire des Germains cisrhénans), pareil mot pour « fort » se rencontre-t-il ?⁽⁴¹⁾ Face à cette objection, nous ne pouvons invoquer que notre ignorance pour ainsi dire totale de la forme de celtique en usage chez les « Germains cisrhénans » ; mais sa situation très marginale, jointe à certains indices tirés de la toponymie, fait pressentir une langue très conservatrice, de la même manière que l'est-walloon, et spécialement celui du Nord-Est, renferme des

⁽⁴⁰⁾ Outre le très riche relevé des formations offertes par la toponymie belge (J. VANNIERES, *Le limes et les fortifications gallo-rom. de Belg.*, Bruxelles, 1943) ou française, on verra dans l'article de H. DIAMENT, *Les descendants toponym. de castellum et castrum dans la Romania*, dans *RIO*, 26 (1974), not. p. 116, les observations touchant la tendance des toponymes à se « sur-suffixer ».

⁽⁴¹⁾ A. WANKENNE, *Belg. à l'ép. rom.* (cité n. 12), p. 76.

archaïsmes disparus ailleurs (*BTD*, 68 [1996], pp. 267 sv.)⁽⁴²⁾. Un rapprochement proposé au début du XXe siècle, et tombé depuis dans un demi-oubli, avec le terme irlandais du Moyen Âge *faithche*, *faidche* (fém.) ferait apparaître, s'il s'avérait fondé, un répondant du mot «paléorhénan» dans cette autre aire marginale qu'est le gaélique. D'après le grand *Dictionary of the Irish language* publié par l'Académie de Dublin, ce mot désignait tout espace situé face à un fort, à une résidence ou à une église, spécialement un terrain de jeu ou de combat. S'il n'apparaît pas dans les documents les plus anciens (gloses de mss latins), sa présence dans les Lois, dont le fond est archaïque et la langue encore proche du vieil irlandais des gloses garantit son antiquité, bien qu'il soit isolé, non seulement en irlandais où il n'a pas de dérivés, mais, semble-t-il, dans tout le celtique insulaire⁽⁴³⁾. Dans les Lois, il désigne fréquemment le pré clos d'une résidence nobiliaire où, par exemple, le demandeur dépose en guise de fourrière légale l'objet d'une saisie⁽⁴⁴⁾. Ce mot, dont l'original gaél. ant. peut avoir été **wat-ici-iā-*, a été rapproché du nom *atuatruca*, etc.⁽⁴⁵⁾.

⁽⁴²⁾ À titre de comparaison, on peut alléguer que, dans la France gallo-romane, à côté du type général *castellum* ou *castrum*, le type *saluitas* (*Sauvetat*, *Salvetat*) est restreint aux régions du Midi. À côté de *turris*, ou de *burgus*, *nura*, *nuraghe* est inconnu hors de Sardaigne, etc.

⁽⁴³⁾ Il manque au seul répertoire comparatif dont nous disposions aujourd'hui encore, l'*Urkeltscher Sprachschatz* (cit. n. 23), comme aux dictionnaires comparatifs indo-européens de Pokorny, H. Rix, ainsi qu'à la *Vergleichende Grammatik* de H. Pedersen. La lettre F du *Lexique étymol. de l'irlandais ancien* fondé par J. Vendryes est de celles qui manquent encore.

⁽⁴⁴⁾ Voir les ex. réunis chez H. D'ARBOIS DE JUBAINVILLE et P. COLLINET, *Études sur le droit celtique*, 2 vol. (Paris, 1895), aux index des mots irlandais en fin du t. II, pp. 249 et 293.

⁽⁴⁵⁾ Voir HOLDER, *Altcelt. Spr., Nachtr.* (1910), sous *Ad-vatruca*. L'auteur de cette étymologie, qui n'est sans doute ni Holder, ni d'Arbois de J., mort très âgé cette même année, n'est pas précisé (R. Thurneysen ? H. Windisch ?). — H. BIRKHAN, *Germanen und Kellen* (cit. n. 28), cite cette étymologie avec doute, pp. 190-191 et n. 311, pour lui préférer une autre explication, rejetée ici.

On observera que la signification spécifique de ce mot, qui s'oppose explicitement à *dún* (= gaul. *dūno-*), c'est-à-dire le fort proprement dit, s'accorde avec la conception d'une *atuatuca*, camp ou refuge provisoire établi en terrain protégé, sans avoir le caractère abrupt d'un oppidum comme on en connaît précisément pour l'âge du Fer en haute et moyenne Belgique.

L'analyse proposée ici implique un radical *wat-* affecté du préfixe à valeur intensive ou itérative celt. cont. *ate-*, *ati-*, degré réduit de *eti* (v. irl. *ath-*, *aith-*, etc.), ici élidé en *at-*. Sans doute, le préfixe garde son *e* devant consonne en celtique ancien, parfois même devant /w/ (cf. dans le Norique *Ateualus Ateuortus* [2 ex.])⁽⁴⁶⁾. Mais précisément, devant cette semi-voyelle, les graphies hésitent, et l'on trouve *Atualus* à côté de *Ateualus* dans la même région; cf. aussi *Atuirus* à Bourges, à côté des noms simples en *Vir-*: *Virius*, *Viricius*, etc.; devant /y/, la forme élidée du préfixe semble assez générale: ainsi *Atiougus*, *Atiougo*⁽⁴⁷⁾. Dans le cas d'*atuatuca*, l'élision peut avoir été favorisée par la longueur du mot, tétrasyllabique sous cette forme au nominatif ou à l'accusatif, plus long encore sans doute aux cas obliques du pluriel. Cette condition n'est d'ailleurs pas nécessaire: on a *Ar-uerni* (les Arvernes du Massif central) à côté de *Are-morici* (les peuples de la péninsule bretonne).

Le couple *Nam-ucum* (Namur): **Nam-icca* (Namèche), avec son alternance suffixale *-uc/ic-* fournit, à un détail près, un exact parallèle au couple *(at-)uat-uco-*, *a*: **wat-ic-ia* que postule ce rapprochement.

⁽⁴⁶⁾ Voir les exemples chez HOLDER, *Altcelt. Spr.*, I (1896) et *Nachtr.*, fasc. 19 (1910); Ellis EVANS, *Gaulish Personal Names* (Oxford, 1972), pp. 142 sv.

⁽⁴⁷⁾ K. H. SCHMIDT, *Die Komposition in gallischen Personennamen* (Wiesbaden, 1957), pp. 91-92 et 139-141.

Quant à l'ambivalence de cette formation en *-uc-*, apte à former un ethnonyme aussi bien que des toponymes, elle trouve un parallèle dans le suffixe *-et-* éventuellement thématisé en *-eto-* (cf. les *Cal-et-es* ou *Cal-et-i* du Pays de Caux en Normandie), qui a produit à partir d'un même radical le nom des *Nemet-es* de la Lorraine méridionale et le nom *nem-eto-* du «sanctuaire», qui est pan-celtique (v. irl. *nemed*). Le couple *Nemetes* : *nemeto-* offre ainsi un pendant exact au couple *Atuatuci* : *atuatuco-* (*-a-*).

Le radical *wat-* lui-même est sans étymologie plausible, et c'est, il faut en convenir, une faiblesse de la démonstration esquissée ci-dessus. Il est sans doute facile d'invoquer le substrat préhistorique de l'Europe occidentale, dont on sait pourtant qu'il reste des vestiges en irlandais et surtout en picte : peut-être pourrait-on interroger utilement la toponymie irlandaise ou écossaise ⁽⁴⁸⁾.

En revanche, l'analyse d'*atuatuca* proposée ici, en dégageant un radical *wat-* éventuellement élargi par *-u-*, évoque le nom des mystérieuses déesses-mères rhénanes qui se présente au datif pluriel sous les formes (*matronis*) *Vatuiabus* ou, avec une désinence à coup sûr germanique, *Vatuiums* ⁽⁴⁹⁾. Il s'agit d'un culte étroitement circonscrit à un secteur de la Germanie inférieure, région occupée auparavant par les «Germains cisrhénans», autrement dit par des Celtes de la périphérie nord-orientale ; mais ni le texte des dédicaces retrouvées ni les lieux de leur découverte ne permettent de déceler les attributions ou les affinités de ces

⁽⁴⁸⁾ Je relève une localité *Vadena* (*Valina* IXe s. ; all. *Pfatten*) dans la vallée de l'Adige (I, prov. de Bolzano), où le substrat pré-celtique, comme partout dans les Alpes, est vivace.

⁽⁴⁹⁾ Les exemples, tous épigraphiques, sont réunis chez A. RIESE, *Das rheinische Germanien in den ant. Inschriften* (1914 ; réimpr. Groningen, 1968), n°s 3190-3196 et chez S. GUTENBRUNNER, *Die germ. Götternamen in den ant. Inschriften = Rhein. Beiträge und Hilfsbücher germ. Philol. u. Volkskunde*, 24 (1936), n° 110, p. 234.

matronae. On peut, certes, imaginer un emprunt ubien à la langue du substrat régional (cf. p. ex. la prophétesse bructère *Veleda*, la forme batave et tongre *Viradecthis*, *Virathethis* du nom de la déesse condruze *Viroadectis*), auquel cas on aurait affaire à un dérivé **watw-ia* de la même racine, dont les *matres Campestres*, protectrices des camps militaires, offriraient peut-être l'adaptation latine. Mais, comme la désinence *-ims* n'apparaît que dans des noms dénoncés comme germaniques par leur radical (*Aflims*, *Saitchamims*), on a plutôt rattaché l'élément *wat-*, compte tenu de la mutation consonantique, au nom bien connu de l'«eau» (got. *watō*, v. h. all. *wazzar*, etc.), auquel renvoie de manière plus explicite le nom des mères *Vataranehae*⁽⁵⁰⁾ en dépit du fait que le monde germanique disposait pour le culte des eaux vives du mot *ahwa*.

Il semble donc préférable, en l'état actuel des choses, de séparer les *Vatuaie*, présumées germaniques, des *Atuatuci* dont le nom, si l'on y reconnaît le préfixe *ate-*, ne saurait être que celtique⁽⁵¹⁾. Ce qui, d'ailleurs, ne signifie pas qu'on tienne ici les *Atuatuques* pour des Celtes, bien que, répétons-le, le fait d'être d'origine transrhénane ne soit nullement la preuve de leur germanicité. Si, comme tend à

⁽⁵⁰⁾ Voir la discussion chez GUTENBRUNNER, ouvr. cité, p. 165. Cf. aussi J. DE VRIES, *Altgerm. Religionsgeschichte*, II (Berlin, 1957), pp. 294-295, n. 7; L. WEISGERBER, *Rhenania Germano-Celtica* (Bonn, 1969), pp. 241-242 et 348.

⁽⁵¹⁾ On laisse volontairement de côté le problème posé par la légende AVAVCIA qui figure sur le monnayage d'appoint en bronze, émis à Tongres au début de l'occupation romaine, et où P. MARCHOT croyait reconnaître la forme germanisée, maladroitement notée, d'un dérivé du nom *Atuatuca* («monnaie d'A.») [*Zeitschr. für roman. Philologie*, 48 (1928), p. 656]. Mais l'inscription de Baudacet (Gembloux) a montré que la notation d'une spirante dentale par *D* était connue dans la cité des Tongres comme ailleurs en Gaule (*BTD*, 68, p. 272); et l'emploi du digramme *TH* pour la sourde en voie de mutation est également attesté par l'épigraphie (*Virathethis*). J'observe que V. TOURNEUR, numismate et celtisant, s'était abstenu de toute hypothèse sur *Auauacia* (*La monnaie de bronze des Tongrois*, dans *Ann. de la Fédération archéol. et hist. de Belg.* XXIe Congrès, Arlon, 1909, II, pp. 471 sv.) — D'ailleurs, cette identification, si elle était prouvée, n'apporterait pratiquement rien à l'élucidation du problème d'*atuatuca*.

le montrer cet article, le nom des Atuatuques est tiré d'un appellatif régional **at(e)-watā-* du « refuge fortifié », il ne saurait avoir été donné que par leurs voisins, Nerviens ou Éburons, et appartient par suite à leur langue. De même, le nom **Turs-* qui, avec divers suffixes, a désigné autour de la Méditerranée les Étrusques, et peut-être avant eux d'autres peuples (en Italie *Tu(r)s-ci*), est peut-être en relation étymologique avec le vieux mot **tursi-* (lat. *turris*) qui a dû désigner une construction, notamment défensive, en matériaux durs longtemps inconnus sur le continent ; or, ce nom n'est pas indigène : les Étrusques s'appelaient eux-mêmes *Rasenna*.

Il résulte de ce qui précède que, non indigène, le nom des Atuatuques ne saurait permettre de déterminer leur nationalité.

Jean LOICQ

De Atuatuken en de naam van Tongeren in de Oudheid

Van alle volkeren van Noord-Gallië weten we ongetwijfeld het minst van de Atuatuken. Volgens Caesar stammen ze af van de Kimbren en Teutonen. Zelfs als dat zo is, kunnen we ze nog niet met zekerheid Germanen noemen. Deze stammen waren etnisch heterogeen, daar waren namelijk periphere, noordoostelijke Kelten uit de Urnenveldcultuur bij, die ik «paleo-rheinlands» zou noemen. Hun naam, op filologische gronden veeleer *Atuatuci* dan *Aduatici*, is niet te scheiden van die van het *castellum* der Eburonen (*Atuatuca*), terwijl hun eigen oppidum geen andere draagt. Het enige bovendien wat we van *Atuatuca* kunnen identificeren, namelijk Tongeren, blijkt — op grond van archeologisch onderzoek — hoe langer hoe minder de voortzetting te zijn van de Ebu-roonse *Atuatuca*. Trouwens, het volk Tongeren (*Tungri*), dat aan de stad zijn naam gegeven heeft, heeft een deel van de oude Ebu-roonse gebied gezet. We staan dus voor drie onderscheiden entiteiten, de eerste twee alleen bekend door de veldtocht van Caesar in België, de derde, alleen bekend uit de tijd van het Romeins Imperium :

1° de volksnaam *Atuatuci*, met hun voornaamste ongenoemd oppidum, waarschijnlijk te situeren in Naams Haspengouw en tussen Samber en Maas (Entre-Sambre-et-Meuse);

2° het *Atuatuca* van de Eburonen, niet geïdentificeerd, maar noodzakelijk buiten het eigenlijke domein van de Atuatuken;

3° het *Atuatuca Tungrorum* zeker te identificeren te Tongeren, eveneens op het oude territorium van de Ebu-

ronen, maar dat kan niet het Atuatuca van de Eburonen (2°) zijn.

Blijkens deze drie homoniemen moeten we samen met andere vorsers, *atuatuca* als een soortnaam beschouwen voor een versterkte plaats of verzamelplaats, soortnaam overgenomen in de tijd van Augustus bij de stichting van Tongeren (ong. 15 v. Chr.), zoals ook de Gallische woorden *magō-* of *dūno-* gediend hebben om Romeinse steden aan te duiden, zoals Bauvais (*Caesaromagus*), Nijmegen (*Novio-magus*), Leiden (*Lugdunum*). Maar het ene schijnt niet van het andere af te leiden, noch *Atuatuci* noch *Atuatuca*. Namen als *Italica* zijn echte Latijnse benoemingen, met een zekere nationale bedoeling, onwaarschijnlijk om politieke reden in het geval van een herinnering van Atuatukēn.

We moeten dus die etymologiën afwijzen die alleen passen voor het etnoniem (zoals de Keltisch-Germaanse stam **wōt-* «in ekstase zijn, prophetiseren», Ndl. *woede*, Duits *Wut*, Gall. *wati-* «waarzegger», enz.), of voorslechts een van de twee toponiemen (zoals het element *adu-* in de naam van verschillende Europese waterlopen). We zijn dus geneigd beide namen terug te voeren tot een lexem **atuatā-* of **atuato-* («omheinde of versterkte ruimte»?) met het suffix *-uc-* verspreid in het Oude Rijnland en waarmee zowel toponiemen (bij voorbeeld *Nam-ucum* «Namen») als etnoniemen (b. v. *Sun-uc-i*, *Car-uc-es*, stammen in Germaans Rijnland) gevormd zijn. De Atuatukēn, die voortdurend in oorlog waren met hun bureu, zullen door hen wel «lieden van de kleine forten» genoemd zijn, aangezien *atuatuca* een ander soort versterkte plaats is dan *oppidum* (Caesar schrijft trouwens *castellum*, niet *castrum* of *oppidum* om het Eburoonse *atuatuca* aan te dui-

den). Daarom spreken we in het Frans van een *fortin* voor een kleinere vesting dan *fort* of *forteresse*.

Als het vroeger voorgestelde verband met Oudiers *faidche*, *faitche* «ruimte voor een fort, verblijfplaats; speel- of gevechtplaats» gegrond zou blijken, aannemelijk terug te brengen tot **wat-ic-iā-*, dan zou de eigenlijke betekenis van *atuatuca* met het iteratief en intensief prefix *at(e)-* verklaard kunnen worden, wat meteen ook de analyse met een *-uc-* suffix in *atuatuca* zou bevestigen. De afwisseling van de suffixen in *wat-ucā* en *wat-ic-iā* is nagenoeg dezelfde als bij *Nam-ucum* «Namen» en **Nam-iccā* «Namèche». Evenwel is de naam der moedergodinnen van Germania inferior, *matres Vatuiaae*, waarschijnlijk Germaans wegens de echt Germaanse uitgang dat. *-ims*, maar misschien ook een ontlening (cf. de naam van de zienerin *Veleda*, de Bataafse en Tongerse goddin *Viradecthis*, *Virathethis*) aan een andere afleiding van dezelfde Noord-Oost-Keltische stam **wat(u)-*, namelijk op *-iā* zonder prefix, waarvan de *matres Campestres* in dezelfde streek vertaald kunnen worden als: «godinnen van de velden» of beter «van de militaire kampen».